

მაია მანია

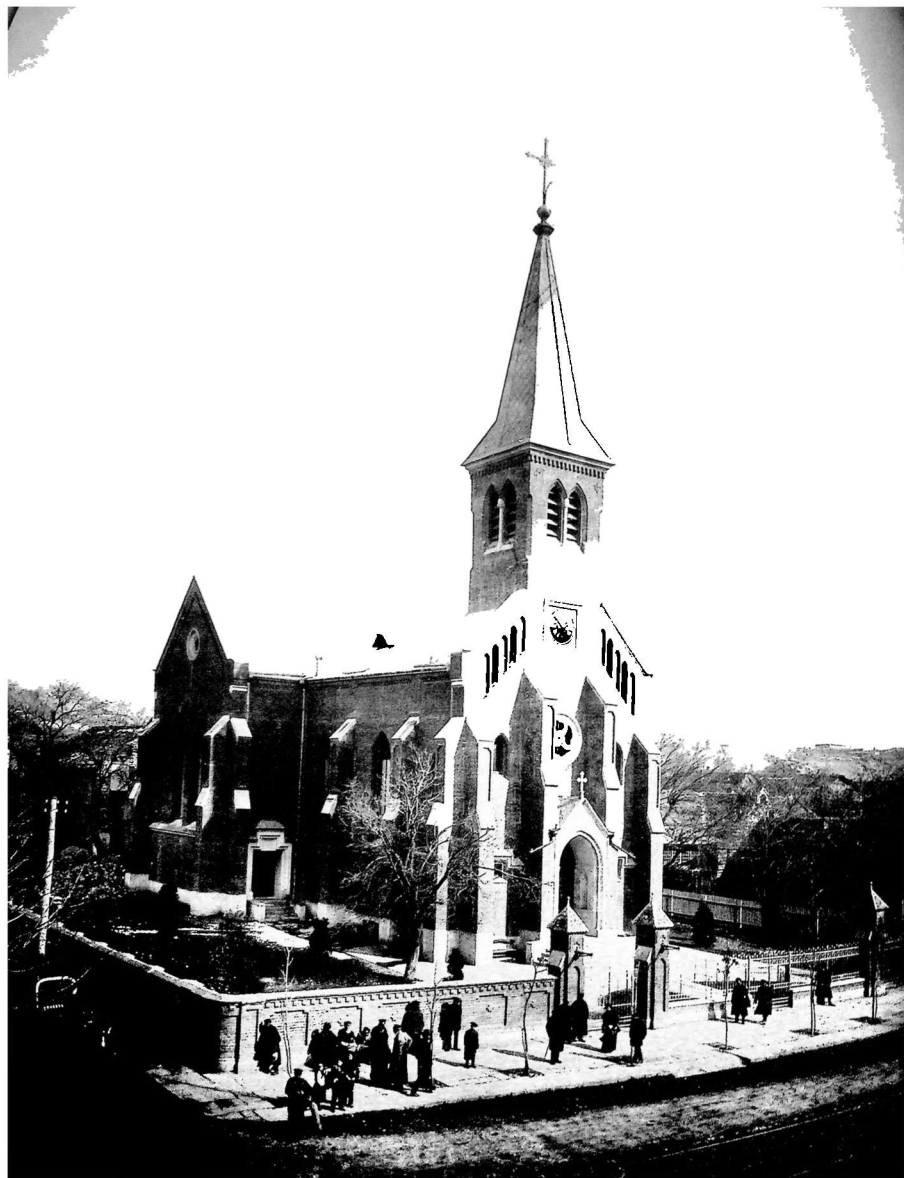
გერმანელი არქიტექტორები თბილისში

Maia Mania

German Architects in Tbilisi

თბილისი
Tbilisi
2018

ვახტანგ ბერძნის ხსოვნას
In memory of Vakhtang Beridze

წიგნი მიზნად ისახავს XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის თბილისში მოღვაწე გერმანელი არქიტექტორებისა და ინჟინრების მიერ აშენებული ნაგებობების გამოვლენასა თუ იდენტიფიკაციას. იგი შეიცავს ბიოგრაფიულ ცნობებს არქიტექტორებისა და საქართველოში დამკვიდრებული გერმანელი კოლონისტების შესახებ.

წიგნი მოგვითხრობს გერმანელების მიერ თბილისში დაარსებული ორი კოლონიიდან უმთავრესის – თბილისის კოლონიის ურბანული განვითარების ისტორიას. მასში განხილულია დასახლების განვითარების ევოლუცია და გერმანელების მიერ ამ საქმეში შეტანილი უდიდესი წვლილი.

XIX საუკუნის თბილისში მოღვაწე გერმანელი არქიტექტორების დღემდე გადარჩენილი შენობებისა და კოლონისტების სახლებისა და სანარმოების კვლევა ეყრდნობა ბიბლიოგრაფიულ წყაროებს და დიდი ხნის განმავლობაში თბილისის სხვადასხვა საცავებში ავტორის მიერ ჩატარებული საარქივო და საველე სამუშაოს შედეგებს.

წიგნი საქართველოში გერმანელი არქიტექტორებისა და ინჟინრების მოღვაწეობის დამოუკიდებელ ნაშრომად გამოცემის პირველ ცდას წარმოადგენს.

German Architects in Tbilisi by the architectural historian Maia Mania presents the biographies and works of German architects and engineers active in Tbilisi in the late 19th and early 20th century. Shedding light upon the rich architectural legacy left by the Germans in Tbilisi, the book highlights the major contribution they made to the transformation of urban spaces there.

The book tells the story of the foundation and urban evolution of the so-called Neu-Tiflis (*Tiflisser Kolonie*) in the then village of Kukia. It traces the development of the settlement of the German colonists who soon upon their arrival opened various artisan shops, breweries, hotels, restaurants, electric cinema houses and small and large enterprises. Special attention is given to the public gardens, single-family homes with gardens and later tenement houses designed and built for them mostly by German architects and engineers.

Offering findings resulting from original research using archival records as well as direct field observations, the book is richly illustrated by design drawings and archival photos, as well as those taken by the author in the last two decades (1994-2018).

It is the first time that the contribution of Tbilisi-based German architects and engineers is presented as a separate work.

ფრონტისპეცის: მიხეილის პროსპექტი. წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესია. არქიტექტორები: ო. სიმონსონი და ლ. ბილფელდი. XX საუკუნის დასაწყისის ფოტო

Frontispiece: Lutheran Church of Sts Peter and Paul on Mikhail Avenue, Tbilisi, by Otto Simonson and Leopold Bieffeld. Early 20th century

განსაკუთრებული მადლიერება მიიწია გამოცხადო საქართველოს გოეთეს ინსტიტუტის მიმართ, რომელმაც თბილისში მოღვაწე გერმანელი არქიტექტორებისა და ზოგადად გერმანული კვალის კვლევისა და წიგნად გამოცემის დიდი საქმე მომანდო.

ულრმესი მადლობა მიიწია ვუთხრა, აგრეთვე საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივის დირექტორის მოადგილეს ქეთევან კობიაშვილს საარქივო კვლევა-ძიებისას განეული დიდი დახმარებისათვის.

ასევე მსურს მადლობა გადაუხადო არქიტექტორ ლეოპოლდ ბილფელდის შთამომავლებს – ჯანეტ ტაკანაევას და თეიმურაზ ბათიაშვილს, პაულ შტერნის შვილთაშვილებს – ანტონი სანჩისა და ურსულა ბერნულის, იოჰან დიცმანის შვილიშვილს იური დიცმანს ლ. ბილფელდის, პ. შტერნის და ი. დიცმანის ბიოგრაფიული ცნობების მოწოდებისათვის.

მადლობას მოვასხენებ თბილისში ოდესლაც დამკვიდრებული იმ გერმანელი კოლონისტების შთამომავლებს, რომელთაც მნიშვნელოვანი ბიოგრაფიული ცნობები მომანოდეს არა მხოლოდ თავიანთი უმუშალო წინაპრების, არამედ სხვა კოლონისტების შესახებაც – ინჟინერ ჰერმან ბარტის შვილიშვილს გიზელა რასპერს (ეპშტაინი, გერმანია), იოჰან მაიერის შთამომავალს, თბილისის მკვიდრს ლეონიდ მაიერს (კიევი, უკრაინა) და კოლონისტ გეორგ ფრიდრიხ მადერის შთამომავალ დავმარ (მარა) ციგლერს (ტიუბინგენი, გერმანია).

გულითადად მოვიხსენიებ ყველა იმ პირს, ვინც ამ წიგნზე მუშაობისას სხვადასხვა სახის დახმარება აღმომიჩინა: გრიგოლ (გია) ბერაძეს, ელენე გაბრიჩიძეს, ეკატერინე გედევანიშვილს, ნინო გედევანიშვილს, გიორგი გერსამიას, თამთა გოჩიტაშვილს, გიორგი გოცირიძეს, ქეთი რუთ დეივისს, მაკა დვალისშვილს, სოფიო ებრაღიძეს, შტეფან ვაკვიცს, ხათუნა ვერძაძეს, მედეა თავაძეს, მოლი თოფურაძეს, შალვა ლეჟავას, მაია მაკარიძეს, ნანა მახათაძეს, ნელი მახარაძეს, ბარბარა ფონ მიუნხჰაუზენს, ნათია მიქელაძე-ბახსოლიანს, ელენე ლუდუშაურს, მაია შვიშვილს, ნატალია ჩიტიშვილს, ნატალია ცინცაბაძეს, მიხეილ წერეთელს და ნინო ჭოლოშვილს.

მადლიერებას გამოცხატავ საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივის, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის იოსებ გრიშაშვილის სახელობის თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდის, სიმონ ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის დიმიტრი ერმაკოვის კოლექციის, შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდის, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკის – თანამშრომლების მიმართ წიგნზე მუშაობისას განეული დახმარებისათვის.

Acknowledgements

I would like to express my sincere gratitude to the Goethe-Institut Georgien who entrusted me with the task of studying and presenting the legacy left by the German architects and colonists in Tbilisi.

I wish to thank Ketevan Kobiashvili, Deputy Director of the Central History Archive of the National Archives of Georgia for her support during the research process.

I am very grateful to Leopold Bielfeld's descendants Janet Takanaeva and Teimuraz Batiashvili, Paul Stern's great grand-daughters Antonie Santschi and Ursula Bernoulli, and Johann Dizmann's grandson Jury Dizmann for providing biographical details of Leopold Bielfeld, Paul Stern and Johann Dizmann.

My thanks are also due to the descendants of other German colonists, namely Hermann Barth's grand-daughter Gisela Rasper (Eppstein, Germany), Johann Mayer's descendant Leonid Mayer (Kiev, Ukraine) and Georg Friedrich Mader's descendant Dagmar (Mara) Ziegler (Tübingen, Germany), who supplied me with the biographical details not only of their ancestors, but other colonists as well.

I would like to acknowledge the following persons for their help: Grigol (Gia) Beradze, Elene Gabrichidze, Ekaterine Gedevanishvili, Nino Gedevanishvili, Giorgi Gersamia, Tamta Gochitashvili, Giorgi Gotsiridze, Katie Ruth Davies, Maka Dvalishvili, Sophie Ebralidze, Stephan Wackwitz, Khatuna Verd zadze, Barbara von Münchhausen, Medea Tavadze, Molly Topuridze, Shalva Lezhava, Maia Makaridze, Nana Makhatadze, Neli Makharadze, Natia Mikeladze-Bakhsoliani, Elene Gudushauri, Natalia Tsintsabadze, Mikheil Tsereteli, Natalia Chitishvili, Maia Shavishvili and Nino Chogoshvili.

My special thanks are extended to the staff of the Central Historical Archive of the National Archives of Georgia, Tbilisi History Museum (Georgian National Museum), the Depository of the Yermakov Collection of the Janashia Museum of Georgia (Georgian National Museum), the Depository of Drawings and Architectural Measured Drawings of the Amiranashvili Museum of Fine Arts (Georgian National Museum) and the National Parliamentary Library of Georgia for their help in conducting research.

რედაქტორი: დიმიტრი თუმანიშვილი
ინგლისური თარგმანი: ნინო მატარაძე
დიზაინი: გიორგი დემეტრაშვილი

Editor: Dimitri Tumanishvili
English Translation: Nino Mataradze
Design: George Demetrashvili

ნაშრომი განხორციელდა საქართველოს გოეთეს ინსტიტუტის ინიციატივით საქართველო-გერმანიის წლის (2017) ფარგლებში.

წინამდებარე წიგნში გამოქმული მოსაზრებები ეკუთვნის ავტორს და შესაძლებელია, არ ასახავდეს ინსტიტუტის შეხედულებებს.

The present publication was made possible thanks to the Goethe-Institut Georgien in the framework of the Georgian-German Year (2017). The ideas expressed herewith are those of the author and may not represent the opinion of the Goethe-Institut itself.

© საქართველოს გოეთეს ინსტიტუტი
© Goethe-Institut Georgien
© მაია მანია
© Maia Mania
© ფოტოები მაია მანია
© Photos Maia Mania

საავტორო უფლება დაცულია. ამ წიგნის არცერთი ნაწილი არანაირი ფორმითა და საშუალებით, იქნება ეს ელექტრონული თუ მექანიკური, არ შეიძლება გამოყენებულ იქნას გამომცემლისა და საავტორო უფლების წერილობითი ნებართვის გარეშე.

All rights reserved. No part of this book may be reproduced by any means of whatsoever, either mechanical or electronic, without written permission from the publisher and copyright holder.

დაიბეჭდა შპს სეზანში
Printed by CEZANNE Ltd

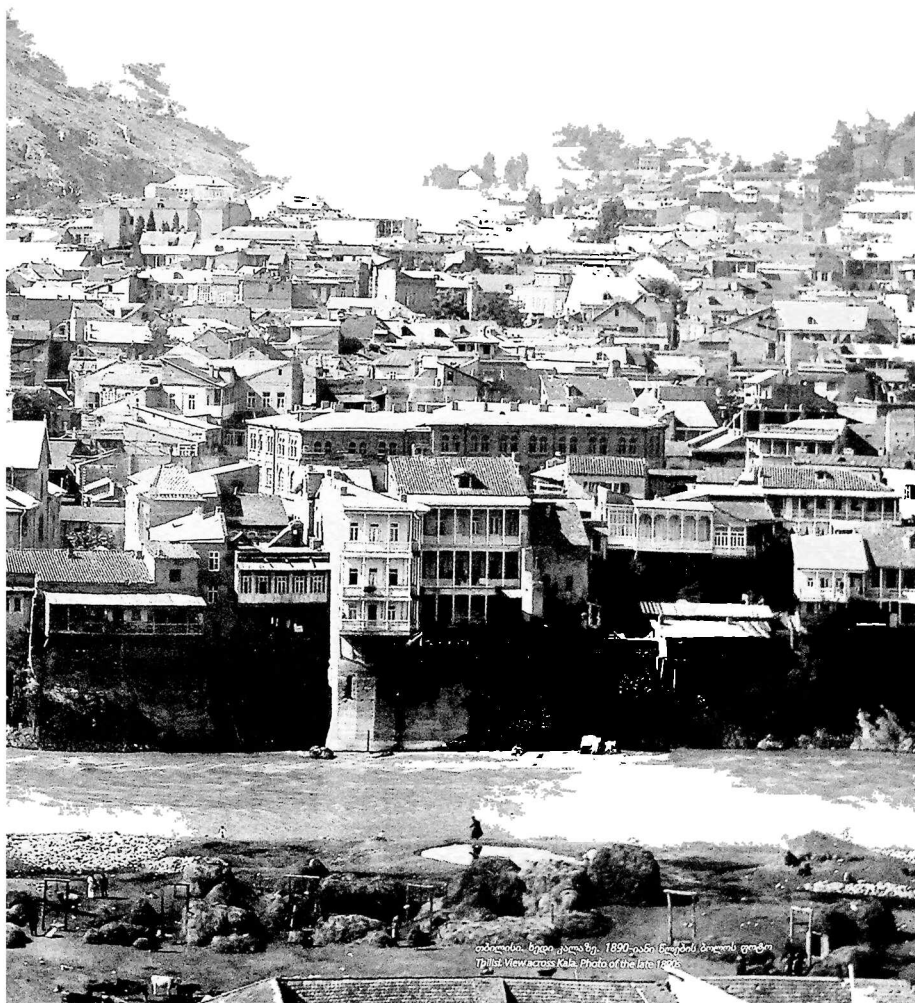
ISBN 978-9941-8-0374-1

შინაარსი	
შესავალი	12
თავი I: კუკიის მიწა და გერმანელი კოლონისტები	20
თავი II: გერმანელი არქიტექტორები თბილისში	52
ოტო იაკობ სიმონსონი	56
ალბერტ ზალცმანი.	90
ლეოპოლდ ბილფელდი	130
პაულ შტერნი	154
დავიდ გრიმი და რობერტ გედიკე . . .	178
ვიქტორ შრეტერი. . . .	186
ადოლფ ფონ სკოიანი . . .	190
ფერდინანდ ლემკული	194
პაულ გოტჰარდტი . . .	196
აუგუსტ პოვიტც-ეპინგი	210
ედუარდ ზეზემანი	216
იოჰან დიციმანი	218
ჰერმან ბარტი .	226
კარლ ცაარი	234
შენიშვნები	242
პირთა საძიებელი	252
გერმანელ ხუროთმოძღვართა მიერ აშენებული შენობების საძიებელი . .	258
ილუსტრაციების ნწყაროები	260

Contents

Introduction	13
Chapter I: The Land of Kukia and German Colonists	21
Chapter II: German Architects in Tbilisi	53
Otto Jakob Simonson . .	57
Albert Salzmann .	91
Leopold Bielfeld	131
Paul Stern . .	155
David Grimm and Robert Gödicke . .	179
Viktor Schröter .	187
Adolf von Skoyan	191
Ferdinand Lehmkuhl	195
Paul Gotthardt . .	197
August Povitz-Epping . .	211
Eduard Sesemann .	217
Johann Ditzmann .	219
Hermann Barth.	227
Carl Zaar	235
Notes .	242
Index of Names	254
Index of Tbilisi buildings designed by German Architects .	259
Sources of illustrations	261

თბილისი, მდინარე მტკვარიდან, 1890-იანი წლების ბოლოს ფოტო
Tbilisi View across Kala, Photo of the late 1890s

საქართველოს სახელმწიფოს თვითმყოფადობით გამოჩენილი დედაქალაქი თბილისი უსსრ-ის დროიდან ყალიბდებოდა. ევროპისა და აზიის ზღვარზე, დიდ საქარაენო-საეაჭრო გზაზე მდგომმა ქალაქმა დროთა განმავლობაში მრავალი წარევა და აღდგენა გადაიტანა. მაგრამ მდიდარი და განუყოვრებული ლანდშაფტით განსაზღვრული, ოდითგანვე ბუნებრივ დომინანტებს შორის მოქცეული, მკვეთრი ინდივიდუალობის მქონე ქალაქი თავის კონსტანტებს ინარჩუნებდა — სოლოლაკის მთას წარეყალას ციხით, სოლოლაკის კეხს — ძველი გაღვენის ფრაგმენტებით, გაღვენის ხაზით და შაჰისტახტით, ისინი კლდოვან პლატოს მეტეხის ეკლესიით და სხვა სიძველეებით, თაბორის მთას თაბორის ეკლესიით, უდიდეს და ერთ-ერთ უძველეს უბან — კალას — აწრისხატითა და სიონით, ბეთლემის, სურბნიშნის, ჯვარისმამისა და ნორაშენის, კათოლიკური და სხვა ეკლესიებით, სინაგოგით და მეჩეთით. მდინარე მტკვრის ვიწრო ხეობაში, მის ორსავე მხარეს, აღნიშნულ ბუნებრივ და არქიტექტურულ დომინანტებს შორის გაშენებული თბილისის ქალაქური ქსოვილი მკვიდრად ნაშენი გუმბათოვანი აბანოების და ქარვასლების, საკულტო ნაგებობების, შეფენილი თუ ვაკეზე გაშლილი საცხოვრებელი უბნების ერთობლიობას წარმოადგენდა. გაღვენებით შემოზღუდული გვიანშუასაუკუნეებრივი თბილისი ქვის და აგურის მონაცვლეობითი წყობით ნაგები აივნიან-კარაპნიან-ბანიანი ქალაქი იყო.

1795 წელი თბილისის ისტორიაში ერთ-ერთი ყველაზე ტრაგიკული თარიღია. ამ წელს ქალაქი სპარსელებმა დაანგრეს და გადაწვეს. ნანგრევებად ქცეული, იგი დიდხანს იკრებდა ძალას. 1801 წელს, საქართველოს სამეფოს რუსეთის იმპერიის მიერ დაპყრობის შემდეგ, თბილისი ამიერკავკასიის მთავარ კულტურულ და ადმინისტრაციულ ცენტრად ჩამოყალიბდა და მთელი კავკასიის ერთ-ერთი უმთავრეს ეკონომიკურ და საეაჭრო ქალაქად იქცა.

XIX საუკუნემ თბილისის ახლანდელი არქიტექტურული სახის შექმნაში უარსებითი წვლილი შეიტანა. XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე მოიწვია საქართველოს სატახტოს შემადგენელი სამი უმთავრესი უბნის — კალა-ისან-სეიდაბადის — მოშლუდავი გაღვენებით და მოშენდა ქალაქის დანგრეული ძველი უბნები. ამავ პერიოდში წინანდელი ზღუდის მიღმა თბილისის ახალი უბნების მშენებლობა დაიგეგმა. XIX საუკუ-

ნემ ძველი ქალაქის შუასაუკუნეებრივი ბირთვის გეგმარება ხელუხლებლად დატოვა და ახალი მშენებლობა ძველ საძირკვლებზე აწარმოა. შესაბამისად, გადარჩა, კალა-ისან-სეიდაბადში ვაკე ადგილებს თუ ციცაბო რელიეფს მორგებული ვიწრო, მიხვეულ-მოხვეული ქუჩების, გასასვლელების, ჩიხებისა და შუკების, ირეგულარული მორფოლოგიის ქსელი. ახალი ნაგებობები ძველი ქალაქის ციცაბო ადგილების ქუჩა-კიბეებსაც კი მოერგო. აი, ძველი ქალაქის გარეთ, ახალი უბნების მორფოლოგიის ქარგად კი XIX საუკუნემ ჰიპოდამეს ბადე აიღო და მას დაუმორჩილა ახლად შექმნილი საცხოვრებელი უბნების გეგმარება. XIX საუკუნე სირთულეს, ქალაქის დაგეგმარების თვალსაზრისით, ახალ უბნებშიც წააწყდა — თბილისის რთული რელიეფი ახალ ურბანულ ქსოვილზე გავლენას მაინც ახდენდა. მთაწმინდის, სოლოლაკის აღმართ-დაღმართებს შეფენილი უბნები წვიმის წყლით გააყვულ ხევებს მისდევდა, რომლებიც მოგვიანებით ქუჩებად ყალიბდებოდა და იქაც ირეგულარული ქსოვილი ვაკეზე გაშლილ რეგულარულ ქალაქს ერწყმოდა.

ძველი თბილისის თვითმყოფადობის უმთავრესი განმსაზღვრელი მხოლოდ მისი ჯადოსნური მდებარეობა და ცხოველხატული რელიეფი როდია. მის განუმოვრებლობას ვაკე თუ ციცაბო რელიეფს შეწყობილი საცხოვრებელი უბნები განსაზღვრავს და ის სინთეზი, რომელიც შუასაუკუნეებრივი ქალაქის და XIX საუკუნის შერწყმამ მოიტანა.

და მაინც, თბილისი „მრავალაივნიან ქალაქად“ XIX საუკუნემ ჩამოაყალიბა.

ოლონდ XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ქალაქი ჯერ კიდევ დიდ კავშირს ინარჩუნებდა შუასაუკუნეებრივ ტრადიციებთან. სრულებით არ იყო შემთხვევითი, რომ მას უცხოელი მოგზაურები „აზიურ ქალაქად“ მოიხსენიებდნენ — აქი თბილისის ერთ-ერთი უმთავრესი მემკვიდრის, დიმიტრი კამბაჯო-ერმაკოვის და XIX საუკუნის სხვა ფოტოგრაფთა ნეგატივები, რომლებზეც საკუთრივ თბილისის, იმავე სეიდაბადის (აბანოების და მიმდებარე ტერიტორია) ან კალას ხედებია ასახული. „ქალაქის აზიურ ნაწილად“ (АЗИАТСКАЯ ЧАСТЬ ГОРОДА) არის სახელდებული, გოლოვინის პროსპექტი ან მთილისის ქუჩა მიმდებარე კვარტლებით კი „ქალაქის ევროპულ ნაწილად“ (ЕВРОПЕЙСКАЯ ЧАСТЬ ГОРОДА).

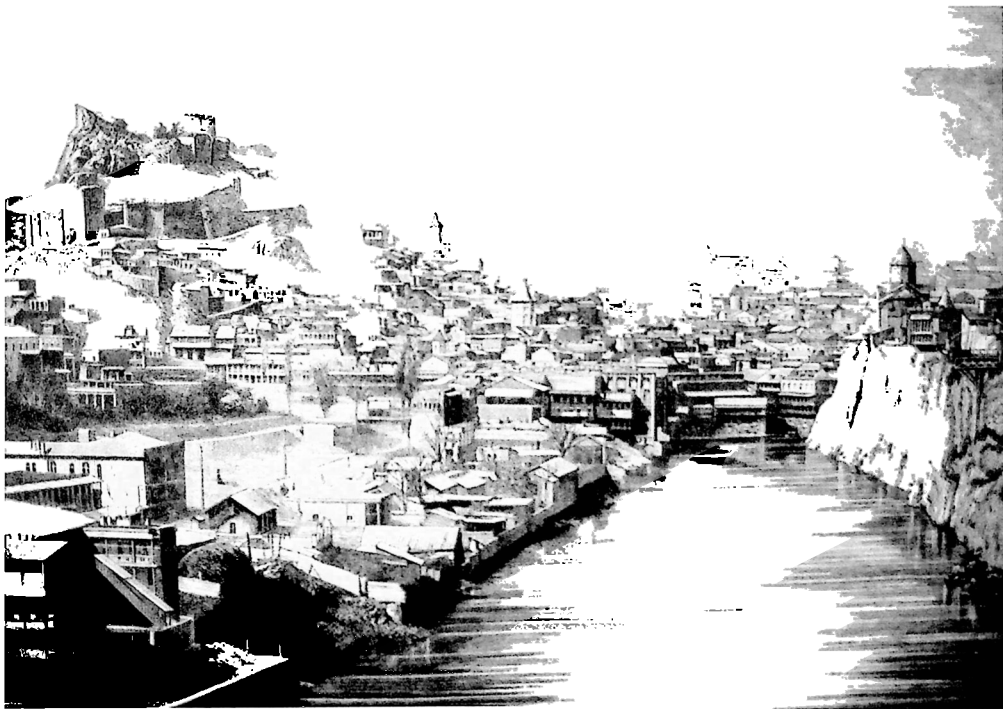
INTRODUCTION

Characterised by a strong identity, the Georgian capital of Tbilisi began to evolve as a city long ago. Located along the trade route at the crossroads of the East and the West, it became subject to numerous invasions and was destroyed and rebuilt numerous times. However, it never lost its dominant features merging harmoniously with the local terrain. Sololaki Hill, featuring the Narikala fortress, fragments of the old city wall and traces of the Shahistakhti fortification; the Isani rock plateau topped by Metekhi Church and other buildings; Mount Tabor with a church at its peak; the Kala district with Anchiskhati, Sioni, Betlemi, Surbnishashi, Jvarismama and Norasheni; the churches of various denominations, including a Catholic church; a synagogue and a mosque, have retained dominance over the course of centuries. Lying on the both sides of the

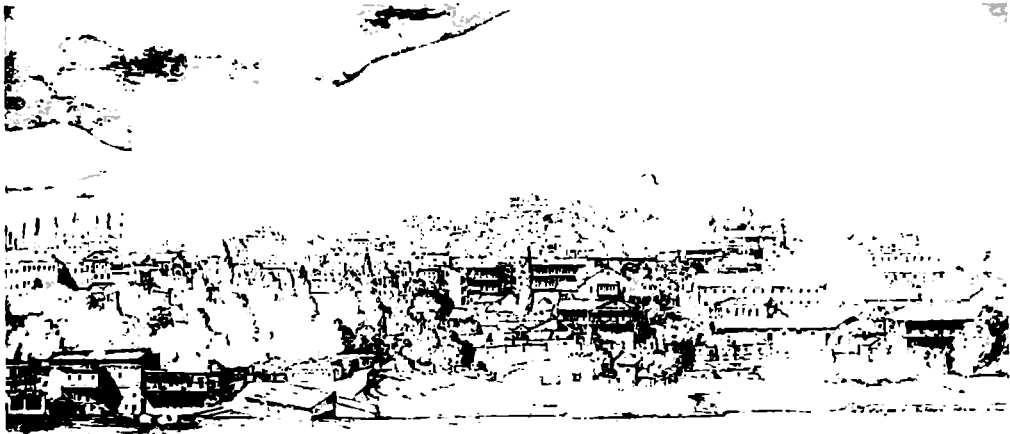
narrow gorge of the River Mtkvari and marked by natural and architectural accents, Tbilisi has been characterised by a mixture of domed baths and caravanserais, religious buildings and residential houses. The medieval walled town was made up of brick and stone buildings with balconies and flat terraces.

The Persian invasion of Tbilisi in 1795 left the city in ruins and it took time for the city to regain itself. However, six years later, in 1801, Georgia was annexed by the Russian Empire. Tbilisi became a cultural, administrative and commercial centre of the Transcaucasus.

The 19th century saw the expansion of the city beyond the walls enclosing the three main districts of the city, namely Kala, Isani and Seidabad, as well as the restoration of the old quarters. New development outside the old

თბილისის ხედი. რ. ბრენდამურის ნახატი შვეიცარიის ფონიკის კლასიკის ნიშნად. 1875
View of Tiflis. Etching by R. Brendamour featured in the book by Max von Thielmann, Leipzig. 1875

თბილისი ხედი მტკვრის მარცხენა ნაპირიდან. არქიტექტორ ბარტოლდის ნახატი (კალაქა, კალამი, ტუშა. 22,5X40 სმ.). 1861 წელი
View of Tbilisi from the left bank of the Mtkvari. Drawing (tracing paper, pen, Indian ink) by architect Barthold. 1861

თბილისი თავისი მრავალეროვნულობით, მრავალი აღმსარებლობის საკულტო ნაგებობებით (მართლმადიდებელთა ქართული და რუსული, სომხური მონოფიზიტური, კათოლიკური ტაძრები, მუსლიმური მეჩეთები), უჩვეულო სოციალური ფენებითა და სოციალური სტრუქტურით, ცხოვრების სტილით, მრავალმხრივ აღძრავდა ინტერესს და ბევრს იზიდავდა — მწერლებს, პოეტებს, მოგზაურებს, ვაჭრებს, ხელოვნათ... თბილისი თავისი გარეგანი სახითაც — ქუჩებით, ეზოიანი საცხოვრებელი სახლებისაგან შემდგარი სამოსახლო უბნებით — სხვათაგან დიდად განირჩეოდა, მას თავისი მკვეთრად ინდივიდუალური სახე ჰქონდა.

ახალი დროების მოტიანილი ცვლილება განსაკუთრებით თვალშისაცემი 1860-იანი წლებიდან გახდა, მაშინ, როდესაც მთლიანობაში რუსეთის იმპერიის კვალითაველი თბილისი და მთელი კავკასია დაჩქარებული კაპიტალისტური განვითარების გზას დაადგა; საკუთრივ თბილისში კაპიტალიზმმა აღმავლობას XIX-XX საუკუნეთა მიჯნაზე მიაღწია.

XIX საუკუნის შუა წლებისთვის არათუ მხოლოდ დანგრეული ქალაქი იქნა აღდგენილი, არამედ თბილისში უკვე მრავალი სახელმწიფო დაწესებულება დაამკვიდრდა (მთავარმართების, მოგვიანებით მეფისნაცვლის სასახლე, ეგზარქოსის სახლი); აშენ-

და სხვადასხვა სამრეწველო დანიშნულების ნაგებობა — დიდი საეაჭრო შენობები, ფაბრიკები და სახელოსნოები, რკინიგზის სადგური; მოეწყო სამრეწველო გამოფენები. მსხვილი კაპიტალის გაჩენამ დიდი შემოსავლიანი სახლების შენების პრაქტიკაც შემოიტანა. დაარსდა სამეცნიერო დაწესებულებები — ბოტანიკური ბაღი (1845), კავკასიური მუზეუმი (1852), მაგნიტურ-მეტეოროლოგიური ობსერვატორია (1844, 1860-1862), მისიელის საავადმყოფო (1865), კავკასიის მეაბრეშუმეობის სადგური (1887); დაფუძნდა სხვადასხვა სახის სასწავლებლები — ქალთა და ვაჟთა გიმნაზიები, ინსტიტუტები, ლიცეუმები; ჩამოყალიბდა სამხატვრო საზოგადოებები. აღმავლობა განიცადა ქართულმა ტრადიციულმა თეატრმა. თბილისში მოიყარა თავი საქართველოს კულტურულმა ძალეებმა.

ცხადია, ეს ყოველივე თბილისის გარეგან სახესაც დიდად დაეტყო.

ახალმა დრომ მშენებლობის ახალი წესები მოიტანა. XIX საუკუნის დასაწყისიდან რუსეთის გზით თბილისსა და სხვა ქართულ ქალაქებში დამკვიდრებული კლასიციზმი, XIX საუკუნის შუა ხანებიდან მრავალმა ევროპულმა სტილმა შეცვალა, ახლებურმა ყოფამ თბილისისთვის მანამდე უცნობი ტიპოლოგიის შენობებიც

town respected the medieval core, while within the old town new buildings were erected upon old foundations. This is how the irregular network of narrow undulating streets, passages, cul-de-sacs and lanes attuned to the terrain survived. New buildings were adapted to the stepped streets in the areas where land was not even. Alternatively, the new residential quarters in the then-'outer suburb' of Tbilisi were based on a grid plan. Yet the difficult natural settings posed a challenge to the 19th century planners. Lying near Mtatsminda and Sololaki foothills, residential houses emerged on the valleys formed by the flows of rainwater. The valleys later turned into streets that eventually led down to a city characterised by more regular planning.

The picturesque natural settings were not the only determinants of the strong identity the city acquired, as its residential quarters, lying low and high, and the synthesis of the medieval and 19th century planning, also lent character to the city.

In the first half of the 19th century, the city still retained strong links with the medieval tradition. It is no surprise that foreign travellers described Tbilisi as an Asian town. The photos by Yermakov and other photographers of the 19th century refer to Tbilisi Proper, i.e. Seidabad (the Bath quarter and its surroundings) or Kala, as 'the Asian part' of the city, while Golovin Avenue, Mikhail Street and the nearby quarters were the 'European town.'

Ethnic and religious diversity, a specific social fabric and a unique lifestyle attracted writers, poets, travellers, merchants and artists to the city. The visual appearance—a network of streets and houses with courtyards—set Tbilisi distinctly apart from other towns and largely defined its individuality.

In the 1860s Tbilisi and the entire Caucasus embarked on the path of capitalist development within the Russian Empire. Capitalism reached its zenith at the turn of the 20th century, which brought a multitude of changes to the city.

The physical rebuilding of the city was followed by the establishment of different public institutions and facilities. The Viceroy's Palace was built, industrial sites including railway stations, factories and workshops, and large trade houses were constructed, and industrial exhibitions were organised. The period also saw the creation of scientific institutions such as the Botanical Gardens (1845), the Caucasian Museum (1852), the Magneto-Meteorological Observatory (1844, 1860-1862), Mikhail Hospital (1865),

the Caucasian Silk Station (1887) and the establishment of educational centres including co-educational gymnasia, institutes, lyceums and artistic societies. The Georgian theatre began to revive and Tbilisi was turned into a cultural hub of the Caucasus. Along with that, a number of tenement houses offered for rent grew markedly. The developments contributed to the changing of the external image of the city.

Modern times brought about a new taste for architectural styles. Neo-Classicism, that arrived in Tbilisi and other Georgian cities and towns through Russia in the early 19th century, gave way to a variety of European styles in the mid-19th century. New building types emerged. Despite changes, throughout the 19th century and in the 20th century, houses with courtyards enriched with a myriad of European styles respected the scale of the historic town, characterised by irregular planning. The trend that was to define the appearance of new residential quarters as well as the new typology of spatial organisation was established. The continuity of the tradition of residential development was maintained as the 'outer suburb', built outside the old town in the 19th century, repeated the patterns of the old town, yet to a different scale.

Regular planning, new building typology, the increased scale of structures in new districts, the growing number of public gardens and tenement houses, and a new lifestyle resulted in an increased urban density.

The 'outer suburb' largely benefited from the foreign architects and engineers working in Tbilisi at the time. The city did not have designers with special training in architecture and it was not until the last quarter of the 19th century that professional architects began to design for Tbilisi. Yet the centuries-old uninterrupted building tradition that was still alive was continued by the local builders, stone masons and carpenters, whose work left an indelible mark on the city. The high quality of construction achieved through their collaboration with foreign architects is evidenced by buildings located in the Sololaki district, on Shota Rustaveli Avenue (former Golovin Avenue) to the north-west of the Mtkvari, and on the foothills of Mtatsminda.

The second half of the 19th century was when the foreign architects working in Georgia made the greatest contribution to the development of Tbilisi and other Georgian towns. By that time, the residential quarters of the old town, representing a mixture of vernacular

გააჩინა. შესაბამისად, იცვლებოდა ქალაქის იერიც, მაგრამ XIX საუკუნის მთელ სიგრძეზე და XX საუკუნის დასაწყისშიც დანგრეული ძველი ქალაქის ირგულარულ გეგმას სხვადასხვა ევროპული სტილებით გამდიდრებული ეზოიანი სახლები ძველი, მყუდრო მასშტაბის დაურღვეველად იფერებდა. ყალიბდებოდა ის ტრადიცია, რასაც თბილისის ახალი საცხოვრებელი უბნების სახეც უნდა განესაზღვრა. იქმნებოდა საცხოვრებელი სახლის ის ტიპოლოგია, ის კომპოზიციური ერთეული, რომელიც ეზო-აივანი ქალაქის ახალი უბნების სივრცითი აგებულების სასიათი უნდა განეპირობებინა. ეს იყო თბილისის მშენებლობის ის სფერო, რომელიც ქართული საცხოვრებელი სახლის უწყვეტ ტრადიციას აგრძელებდა. თუმცე განსხვავებული მასშტაბით, მას ძველი ქალაქის გარეთ მდებარე, მთლიანად XIX საუკუნეში ჩამოყალიბებული უბნებიც, განსხვავებული მასშტაბით, მისდევდა.

რეგულარულმა გეგმარებამ, საზოგადოებრივი ნაგებობების ახალმა ტიპოლოგიამ, ნაგებობების ძველ ქალაქთან შედარებით გაზრდილმა ზომებმა, საზოგადოებრივი ბალების გაჩენამ, ცხოვრების ახალმა სტილმა, გამდიდრებული ბურჟუაზიული ფენის მიერ აშენებულმა ვიუპერთელა გასაქირავებელი სახლების სიმრავლემ, თბილისში ახლებური მასშტაბი დაამკვიდრა და ქალაქის მკვრივი ქსოვილი ჩამოაყალიბა.

სწორედ რომ თბილისის ახალი უბნების ფორმირებაში, თბილისის ახალი იერსახის შექმნაში ლომის წილი თბილისში მოღვაწე უცხოელ არქიტექტორებს და ინჟინრებს ეკუთვნის.

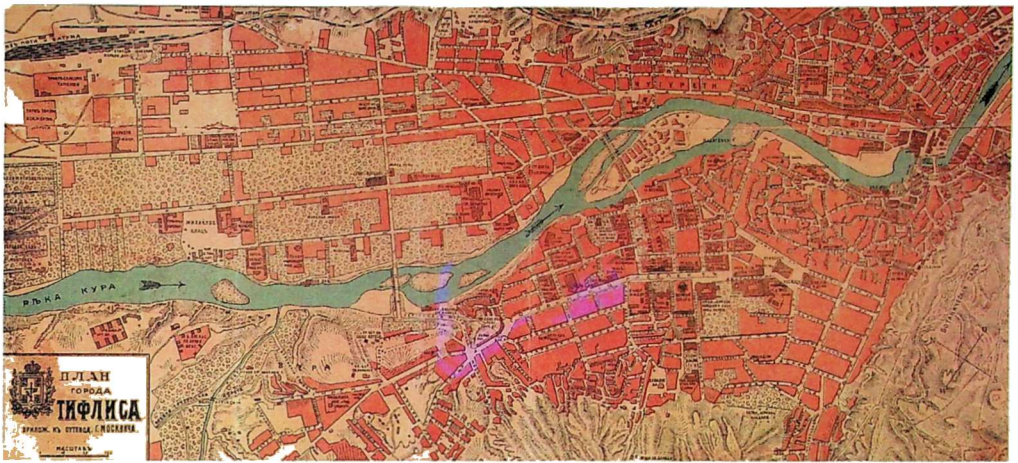
ევროპული ყაიდის საგანგებო არქიტექტურული ან საინჟინრო განათლების მქონე ხუროთმოძღვრები პირველ ხანებში თბილისს არ ჰყოლია. ისინი უფრო გვიან, XIX საუკუნის ბოლო მეოთხედიდან დაატყობენ თავიანთ ხელს ქალაქს. მაგრამ ცოცხალი და უწყვეტი იყო საუკუნეების სიღრმიდან მომდინარე სამშენებლო ტრადიცია. თბილისის აღდგენას უძღვებოდნენ და მშენებლობასაც აწარმოებდნენ თბილისელი მშენებლები – კალატოზები, ქვის მთლევები, ხის ხურობის ოსტატები, რომელთა ნამოქმედარი დღემდე ამჩნევია ქალაქს. მათი და უცხო ხუროთმოძღ-

ვართა თანამშრომლობის შედეგია მშენებლობის ის მაღალი ხარისხი, რაც დღემდე საგრძნობია თბილისის შედარებით გვიან ჩამოყალიბებულ უბნებში კალას მომიჯნავე სოლოლაკი იქნება ეს, მტკვრის აღმა, ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით განვითარებული გოლოვინის პროსპექტის ორსავე მხარეს განლაგებული კვარტლები თუ მთაწმინდის კალთაზე განფენილი განაშენიანება.

XIX საუკუნის მეორე ნახევარი, უცხოქვეყნელი არქიტექტორების თბილისში (და სხვა ქართულ ქალაქებშიც) მოღვაწეობის ხანა, ის პერიოდია თბილისის არქიტექტურაში, როდესაც, უკვე შექმნილია ძველი ქალაქის სამოსახლო უბნები ხალხური ტრადიციის ნიალიდან ნასაზრდოები და ევროპულ ფორმებს შეგებული ეზოიანი საცხოვრებელი სახლები ქუჩისპირა თუ ეზოსპირა ხის აივანი ფასადებით, გადასასვლელებისა და ხის კიბეების მთელი სისტემით; ტრადიციული თბილისური სახლი უკვე შეადგენს ძველი უბნების განაშენიანების ძირითად ტიპს და თბილისის უძველესი უბნების თავისებურება უკვე თბილისური სახლის მრავალფეროვანი ნიმუშებით არის განსაზღვრული. ვაკეზე თუ მთა-გორაკებზე გაშლილი საცხოვრებელი უბნები და, შესაბამისად, მთელი ძველი ქალაქი ეზოებისა და ხის აივნების ერთობლიობით არის გაერთიანებულ-გამთლიანებული. თბილისური საცხოვრებელი სახლის ახალი ნიმუშების შესაქმნელად სწორედ ეს უბნები და ცალკეული ძველთბილისური საცხოვრებლები იქცევა შემდგომში მთავონების უმთავრეს წყაროდ თბილისში მოღვაწე უკლებლოც ყველა უცხოელი არქიტექტორისათვის.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისს სრულად ვერ წარმოვიდგენთ თუ არ გავითვალისწინებთ აქ მოღვაწე უცხოელი არქიტექტორების – რუსების, იტალიელების, გერმანელების, პოლონელების, XIX-XX საუკუნეთა მიჯნიდან სომხების დიდ დამსახურებას. მათ მიერ თბილისის არქიტექტურული სახის ჩამოყალიბებაში შეტანილი წვლილი უდიდესია.

წინამდებარე ნაშრომი, სახელდობრ, გერმანელი არქიტექტორების თბილისის ხუროთმოძღვრებისთვის გაწეულ ღვაწლს ეძღვნება.

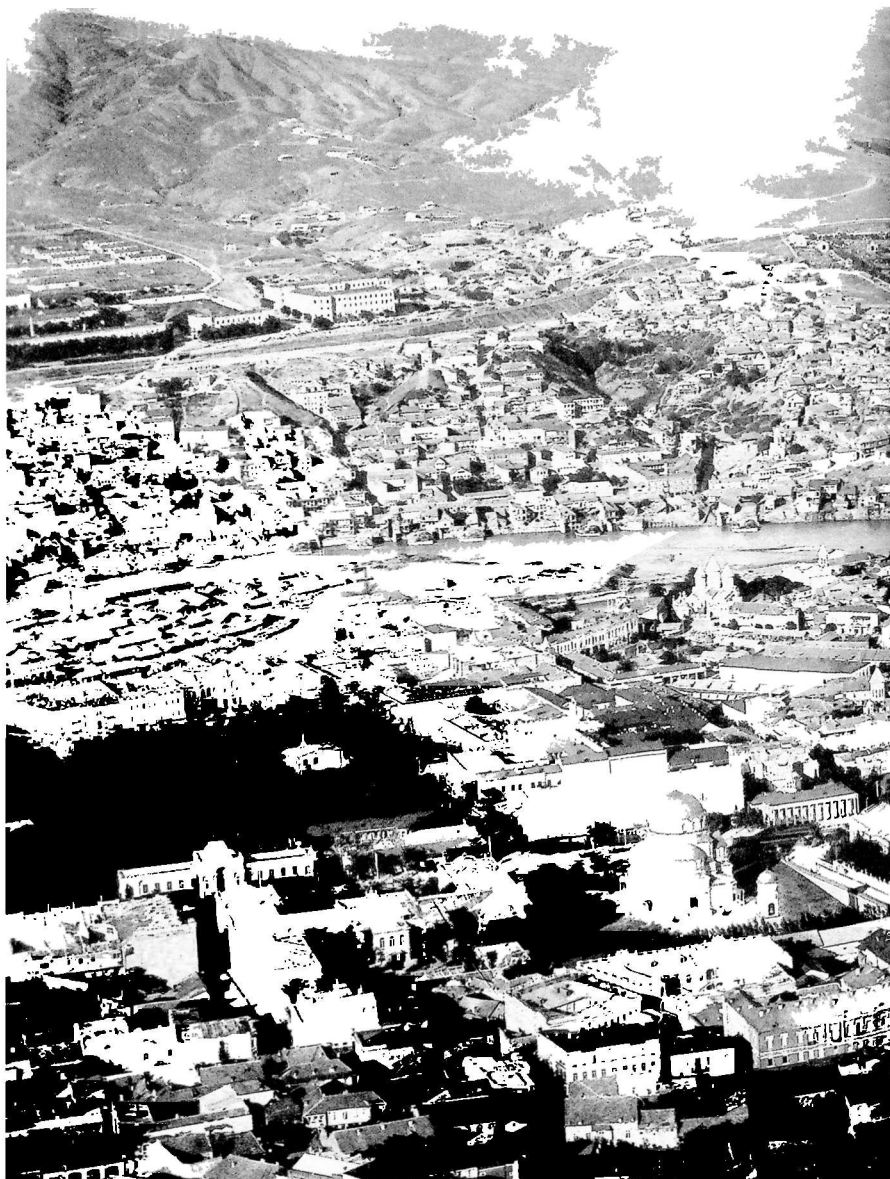
1890-იანი წწ. მიწურულის თბილისის გეგმა გრიგორი მოსკოვის კავკასიის გზამკვლევიდან
Plan of Tbilisi. Late 1890s From the Caucasus Guidebook by Gregory Moskvich

tradition and European designs, had been forged. The built-up areas were dominated by houses with fret-worked balconies, facing either the streets or the courtyards, and a system of passages and wooden staircases. Traditional homes had already become a common feature of the old quarters and the oldest units of the city were defined by a variety of typically Tbilisian designs. The residential quarters lying low and on steep inclines created a single whole by means of a network of courtyards and wooden balconies. It was the old districts and houses that inspired

almost all European architects who undertook to create the new architecture for the 'outer suburb' of Tbilisi.

European architects made a tremendous contribution to the urban and architectural transformation of Tbilisi in the latter half of the 19th century. Among them were German, Russian, Italian and Polish designers who were followed by Armenian architects at the turn of the 20th century.

The present book is dedicated to the contribution German architects made to the forging of the architectural image of Tbilisi.

View of Madrid, Spain, 1900

თავი I უკუიის მიწა და გერმანელი კოლონისტები

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მთელი XIX საუკუნის სიგრძეზე და XX საუკუნის დასაწყისში გერმანელი კოლონისტების ცხოვრება-მოღვაწეობამ, მათმა მრავალმხრივმა საქმიანობამ – ვაჭრობისა და ხელოსნობის გაშლამ, საცხოვრებელი სახლების, საჯარო ნაგებობების, მცირე თუ დიდი საწარმოო ობიექტების, კონფესიურად საქართველოსთვის ახალი ეკლესიისა და მასთან დაკავშირებული სხვა საზოგადოებრივი ნაგებობების აშენებამ, შესაბამისი, ახალი, ევროპული ტიპის ურბანული სივრცის და ქსოვილის ჩამოყალიბება მოიტანა. თბილისის ეთნიკურად ჭრელ სივრცეში გერმანელების კონცენტრირებულად დასახლებამ და ცხოვრებამ თბილისის კოლონიაში მათ დიდი გასაქანი და თავისუფლება მისცა ახლისა და თავისებურის შესაქმნელად.

გერმანელი კოლონისტების ტრადიციები, აღმსარებლობა, მსოფლმხედველობა, გემოვნება, გამოცდილება იმდროინდელი თბილისის საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებულ ტრადიციებს ყოფას, კულტურას, ესთეტიკას შეერწყა და ახალი სოციალურ-კულტურული გარემო შექმნა.

გერმანელების ჩამოსახლება საქართველოში 1817 წელს დაიწყო და მთელი XIX საუკუნე გასტანა. 1817 წელს სოფელ სართიჭალასთან პირველი გერმანული კოლონიის – მარიენფელდის დაფუძნებას, 1818 წელს საქართველოს ტერიტორიაზე კიდევ ხუთი კოლონიის გაჩენა მოჰყვა, რომელთაგან ორი თბილისის მიდამოებში დაარსდა – თბილისის კოლონია (Николисская Колония, Tiflisser Kolonie) მისგან სულ ახლოს, ალექსანდერსდორფი (Alexandersdorf), კი მისგან რამდენადმე მოშორებით. 1818 წელს აღმოცენებული დანარჩენი სამი კოლონია პეტერსდორფი (იმავე სართიჭალასთან), ელიზაბეტთალი (ახლა ასურეთი) და კატარიენფელდის (ახლა ბოლნისი) გაშენდა¹. გერმანელი კოლონისტების ჩამოსახლება კავკასიაში თითო 1910-იან წლებშიც მიმდინარეობდა. კოლონიები ექმნებოდა საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში. დაარსდა ე. წ. შვილობილი კოლონიებიც (Schwestern Kolonien)². 1819 წლიდან გერმანელი კოლონისტების ჩამოსახლება აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მოხდა, სადაც მათ ორი კოლონია – ანენფელდი (Annenfeld) და ელენენდორფი (Elenendorf) დაარსეს. მოგვიანებით, აზერბაიჯანში კიდევ ექვს გერმანულ კოლონიას ჩაეყარა საფუძველი.

რუსეთში უცხოელების მასობრივი ჩამოსახლება XVIII საუკუნის შუა ხანებიდან, კერძოდ კი ეკატერინე მეორის (1729-1796) მიერ 1762 და 1763 წელს გამოცემული მანიფესტების კვალად მოხდა. რუსეთში დასახლებულად იწვევდნენ სხვა ქვეყნის მკვიდრთ, რომელთაც როგორც სოფლად, ისე ქალაქად დაბინავება ან ცალკეული სამეურნეო კოლონიების შექმნა შეეძლოთ. კოლონისტებს რუსეთის მთავრობა მრავალგვარ უფლებებს და შეღავათებს პირდებოდა. მათ ენიჭებოდათ აღმსარებლობითი თავისუფლება, ისინი თავისუფლდებოდნენ სამხედრო ბეგარისგან, ყოველგვარი გადასახადებისაგან, ურიდებოდათ მიწები, მეტიც, ისინი ფულად დახმარებასაც იღებდნენ.

ეს ტრადიცია ეკატერინე მეორის შვილიშვილის, რუსეთის იმპერატორის ალექსანდრე პირველის მმართველობის ხანაშიც (1801-1825) გაგრძელდა. სწორედ ალექსანდრე პირველი დათანხმდა გერმანელების კავკასიაში ჩამოსახლებას. მისი ასეთი გადაწყვეტილებას სოციალური და პოლიტიკური მიზეზებით იყო განპირობებული. იგი მიზნად ისახავდა რუსეთის მიერ დაპყრობილი ტერიტორიების განვითარებას ჩამოსახლებული კოლონისტების ხარჯზე, ხოლო მათ შორის სოფლის მეურნეობასა და ხელოსნობაში გამოცდილი გერმანელებიც უნდა ყოფილიყვნენ.

კავკასიაში ჩამოსული გერმანელი კოლონისტების უმრავლესობა შვაბი სეპარატისტული ფანატიკური სექტის წარმომადგენლები იყვნენ, რომელთაც ახლო მომავალში ქვეყნიერების აღსასრულის სწამდათ. მათი უმრავლესობა ვიურტენბერგელი, მცირე ნაწილი კი ბადენელი ლუთერანები იყვნენ. გერმანელ სეპარატისტებს თავიანთ ქვეყანაში უმოწყალოდ სდევნიდნენ, რაშიც სექტანტები აგრეთვე განკითხვის დღის მოახლოების მინიშნებას ხედავდნენ. ამ სექტის წარმომადგენლები თანამოაზრეებს მოუწოდებდნენ, სამშენლ სამსჯავროს კავკასიაში შეხედროდნენ³. ვიურტენბერგელი ღვთისმეტყველის იოჰან ალბრეხტ ბენგელისა (1687-1752, Johann Albrecht Bengel) და სეპარატისტების თეორეტიკოსის იოჰან ჰაინრიხ ფონ იუნგ-შილინგის (Johann Heinrich von Jung-Schilling, 1740-1817) წინასწარმეტყველებით, განკითხვის დღე 1800 ან 1816 ან 1846 წლისთვის იყო თითქმის ნავარაუდები⁴. გერმანელი სეპარატისტების სექტამ მის ოფიციალურ თარიღად 1846

CHAPTER I

THE LAND OF KUKIA AND GERMAN COLONISTS

The settlement of German colonists along the left bank of the River Mtkvari throughout the 19th and early 20th century heralded numerous changes to the landscape of the city. The development of trade and artisanship, as well as the construction of new residential buildings, trading rows, small and large industrial units, a Lutheran church and other public buildings led to the formation of a new urban space of a European type. A separate colony in the multi-ethnic city gave German colonists freedom to fully exploit their creative potential.

The traditions, confession, world-view, taste and experience of the German colonists merged with the centuries-old culture and tradition of Tbilisi to forge a new, highly distinctive sociocultural paradigm for the city.

The settlement of the Germans in Georgia began in 1817 and lasted throughout the 19th century. Marienfeld, the first colony, established in 1817 in the village of Sartichala, eastern Georgia, was followed by five more colonies in 1818 in other parts of Georgia. Two of them, *Tiflisser Kolonie* and *Alexandersdorf*, were located in the vicinity of Tbilisi. The

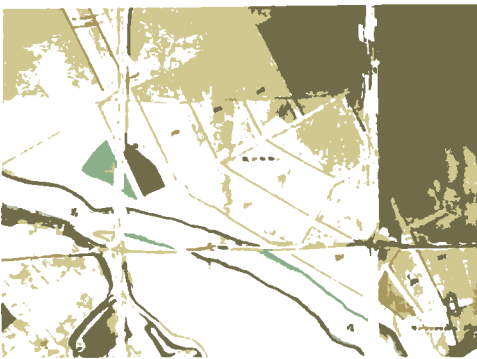
three other colonies included Petersdorf, also founded near Sartichala, Elisabeththal (Asureti), and Katharinenfeld (Boinisi, Kvemo or Lower Kartli). German colonists continued to settle in different parts of the Caucasus through the 1910s. The so-called daughter colonies (*Schwestern Kolonien*) were also formed. In neighbouring Azerbaijan, German colonists began to arrive in 1819, where they founded two colonies, *Annenfeld* and *Elenendorf*. The following years saw the establishment of six more colonies in Azerbaijan.

In Russia, the mass settlement of foreigners was initiated by Empress Catherine II (1729-1796) based on the manifestos issued by her in 1762 and 1763. Foreigners were invited to settle both in rural and urban areas, or to establish colonies. They were granted liberties and concessions, including freedom of religion, exemption from military service and from the payment of all types of taxes. On top of that, settlers were provided with monetary aid.

The practice continued into the reign of Alexander I of Russia (1801-1825), who was the first tsar to allow the settlement of Germans in the Caucasus. The decision was

თბილისის კოლონიის საერთო ხედი მტკვრის სანაპიროდან. დიმიტრი ერმაკოვის ფოტო. XIX საუკუნის ბოლო
General view of Tiflisser Kolonie from the River Mtkvari. Photo by Yermakov. End of the 19th century

ძველი კუკია — თბილისის კოლონიის სამხრეთი ნაწილის განაშენიანება. 1835 წლის მინისმზომულისა და კოლეჯის მრჩეველის ტოვარნიცის მიერ შედგენილი თბილისის რუკის ფრაგმენტი
Old Kukia, the southern part of Tifliser Kolonie. Fragment of the plan of Tbilisi drawn up by Tovarnitsky, 1835

წელი მიიღო, საბოლოოდ კი განდგომილებს, იუნგ-შო-ლინგის ქადაგების კვალდაკვალ, სჯეროდათ, რომ უფალი არარატის მთებიდან გამოჩნდებოდა, ამიტომ კავკასიაში მათთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა. ამიტომაც გეგმავდნენ ისინი ამ ღირსშესანიშნავ მოვლენას კავკასიაში დახვედროდნენ.

არსებობს მოსაზრება, რომ გერმანელების გად-მოსახლებას სამშობლოდან კავკასიაში ნაპოლეონის ომების და მათი შემდგომი პერიოდის გაჭირვებამაც შეუწყო ხელი.

პირველები 1817 წლის დასაწყისში სოფელ შვაიკ-ჰაიმში მცხოვრები გერმანელები აიყარნენ და ამიერკავკასიისაკენ გამოემართნენ⁵. გერმანელი შვაბები უმძიმეს ვითარებაში დიდი დაბრკოლებების გადალახვით მოემართებოდნენ კავკასიისკენ, ბევრი გზაში დაღუპა... კავკასიაშივე მგზავრობას თითქმის სამ წელიწადს მოუწოდნენ⁶.

გერმანელი კოლონისტების მიერ დაარსებულ თბილისურ კოლონიებს შორის უმთავრესი თბილისის კოლონია იყო. მას XIX საუკუნის ზოგიერთი ბიბლიოგრაფიული წყარო *ნოი ტიფლისად* (Kolonie Neu-Tiflis, Neutiflis) ან *Новый Тифлис*-ად, ქართული წყარო კი ახალ ტფილისად მოიხსენიებს⁷, მაგრამ XIX საუკუნის თბილისის ყველა რუკაზე უკლებლივ იგი *Тифлисская Колония*-ად არის სახელდებული. *Колония Тифлисская (предмestье Куки)* – ასე იხსენიება თბილისის კოლონია ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს ბიბლიოგრაფიულ წყაროშიც⁸.

განსაკუთრებულ ინტერესს კულტურული და არ-ქიტექტურული თვალსაზრისით სწორედ თბილისის

თბილისის კოლონიის განაშენიანება. 1844 წლის თბილისის რუკის ფრაგმენტი
Tifliser Kolonie. Fragment of the plan of Tbilisi of 1844

კოლონია წარმოადგენს და წინამდებარე თავიც მის ურბანულ განვითარებას ეძღვნება.

თბილისის ორივე კოლონია მტკვრის მარცხენა ნაპირზე დაფუძნდა. ყოფილი თბილისის კოლონია სოფელ კუკიის მიწაზე დაარსდა, რომელიც სოფელ ჩულურეთს მოსდევდა და შუასაუკუნეებრივ თბილისის ჩრდილოეთის მხრიდან ესაზღვრებოდა⁹.

კუკია მტკვარის სიახლოვეს იყო გაშენებული. დღევანდელი არნოლდ ჩიქობავას და გიორგი ჩიტაიას (საბჭოთა დროის საბჭოს) ქუჩის წინაპარი ქუჩა, რომელიც დიდი აეჭალის გზის სახელით არის ცნობილი თბილისის გეგმებზე, კუკიას აღმოსავლეთიდან ფარგლავდა. თბილისის სხვადასხვა რუკის შეჯერების საფუძველზე, თეიმურაზ ბერიძე კუკიის საცარაუდო ჩრდილოეთ საზღვრად, დღევანდელი კ. მარჯანიშვილის ქუჩის ხაზს, სამხრეთით „კვირაცხოვლის ხევს“, აღმოსავლეთით კი ხელოვნურ „მინაყრილიან თხრილს“ – დღევანდელი მიხეილ წინამძღვრიშვილის ქუჩის ხაზს – ასახელებს. დასავლეთით კუკიას მტკვრის ზოლი მიუყვებოდა¹⁰.

კოლონია *ალექსანდერსდორფს*¹¹ ასევე მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, თბილისის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარე დიდუბის სახაზინო მიწები გამოეყო¹². კოლონიას სახელი რუსეთის იმპერატორ ალექსანდრე პირველის პატივსაცემად დაერქვა¹³. ნამყვანი ადგილი ალექსანდერსდორფში მემინდვრეობას, მებოსტნეობას და მებაღეობას ეჭირა. აქ შექმნილი მცირე დასახლება, რომელიც დღეს სამტრედიის, წყალტუბოს და რაფიელ აგლაძის ქუჩების მიმდებარე ტერიტორიას ემთხვევა, რეგულარული გეგმარებით ხასიათდება. გერმანე-

თბილისის კოლონიის განაშენიანება. 1867 წლის თბილისის რუკის ფრაგმენტი
Tiflisser Kolonie. Fragment of the plan of Tbilisi of 1867

driven by the desire of the Russian Empire to encourage the development of the occupied areas at the expense of the colonists, many of whom were Germans skilled in farming and artisanship.

The majority of the German colonists in the Caucasus, Lutherans from Württemberg and Baden, represented a Swabian sect who strongly believed in the Second Coming. They were severely persecuted in their country, which they thought was nothing but the nearing of the end of the world, and called on their fellows to meet the Second Coming in the Caucasus. Johann Albrecht Bengel (1687-1752), a theologian from Württemberg, and Johann Heinrich von Jung-Schilling (1740-1817), an ideologist of the separatists, expected that the Second Coming would occur either in 1800, 1836, or in 1846. The sect officially endorsed the year 1846 as the Coming of Christ. The sectarians, as preached by Jung-Schilling, believed in the beginning of the Kingdom of God on Mount Ararat, hence the importance of the Caucasus and the desire to meet the Second Coming in the Caucasus.

It has also been suggested, however, that the migration of Germans to the Caucasus was spurred by the Napoleonic wars and the ensuing economic crisis.

The first German colonists to flee their homes and migrate to the Caucasus were the Germans living in Schwaikheim. Many believers failed to overcome the difficulties faced during the journey and died on the way. Those who survived spent three years travelling before reaching the Caucasus.

The *Tiflisser Kolonie*, which was the major colony established by the Germans in Tbilisi, was, according to some 19th century sources, referred to as *Neu-Tiflis* or *Neutiflis* in

თბილისის კოლონიის განაშენიანება. 1884 წლის თბილისის რუკის ფრაგმენტი
Tiflisser Kolonie. Fragment of the plan of Tbilisi of 1884

თბილისის კოლონიის განაშენიანება. 1887 წლის თბილისის რუკის ფრაგმენტი
Tiflisser Kolonie. Fragment of the plan of Tbilisi of 1887

German, *Akhali Tbilisi* in Georgian and *Novyi Tiflis* in Russian, but on all the maps of Tbilisi from the 19th century the settlement is identified as *Tiflisser Kolonie*. One of the sources also refers to it as *Kolonya Tiflisskaya (predmestje Kuki)* in Russian, meaning Tbilisi Colony (the suburbs of Kuki). *Tiflisser Kolonie*, the urban evolution of which is the subject of this chapter, stands out for its cultural and architectural merit.

Both German colonies were located on the left bank of the River Mtkvari. *Tiflisser Kolonie* was built in what was then the village of Kukia located next to the village of Chughureti and bordering the medieval town on the north.

Kukia lay close to the Mtkvari. The modern-day Chikobava and Chitaia streets, called Sabcho Street in Soviet times and referred to as Didi Avchala (Greater Avchala) Road on different

ლი კოლონისტების მიერ აქ აშენებული, გარკვეული კანონზომიერებით განლაგებული, მაღალი, ციცაბო სახურავებით დასრულებული საცხოვრებელი სახლები საგანგებოდ შერჩეული ქვიშაქვის მსხვილი კვადრებისა და ხან რუკის ქვის, ხან კი ძველი აგურის მონაცვლეობითი წყობით არის ნაგები; მათი უმრავლესობა კამაროვან სარდაფებს შეიცავს. ალექსანდრესდორფის კოლონისტებს თავისი საკუთარი ლუთერანული ეკლესიაც ჰქონიათ. ალექსანდრესდორფში გერმანელი კოლონისტების მიერ ჩაყრილი ხეხილის ბაღები, ბოსტნები, ბალნები და ვენახები მდინარე მტკვერიდან გაყვანილი არხებით ირწყვებოდა¹⁴.

არა მარტო ალექსანდრესდორფში, არამედ მთელ ამიერკავკასიაში დასახლებული გერმანელი კოლონისტების ძირითად საქმიანობას, როგორც ცნობილია, სოფლის მეურნეობა წარმოადგენდა, რამაც დიდწილად განსაზღვრა კოლონისტების ეკონომიკური ცხოვრება. ცნობილია ისიც, რომ გერმანელი კოლონისტების ოჯახებს 35 დესეტინა მხოლოდ სავარგული მიწები დაურიგდათ¹⁵. ამიერკავკასიის კოლონიებს შორის გამოწაკლის მხოლოდ თბილისის კოლონია შეადგენდა, სადაც ძირითადად გადმოხვენილი ხელოსნები დასახლდნენ. გურამ მანჯგალაძის დაკვირვებით, კოლონისტ-ხელოსნების რაოდენობა გერმანელების ჩამოსახლების შემდგომაც გერმანიიდან, თუ რუსეთიდან ჩამოსული ხელოსნების ხარჯზეც თანდათან იზრდებოდა¹⁶. ისინი უმთავრესად თბილისში ფუძნდებოდნენ¹⁷ გერმანელ ხელოსნებს შორის იყვნენ კალატოზები, მეთუნეები, მეფურნეები, თერძები, ხარაზები, ხარატები, ხის დამუშავების ოსტატები, ავეჯის მკეთებლები, მჭედლები და სხვა. სოფლის მეურნეობას თბილისის კოლონიაშიაც ეწეოდნენ. გერმანელებს აქ ხეხილი, ბოსტნეული და ყურძენი მოჰყავდათ.

როგორც ცნობილია, გერმანიის ერთი კონკრეტული ადგილიდან ჩამოსახლებული ოჯახები ე. წ. „ჰარმონიები“ („Harmonie“) იყო გაერთიანებული. მაგალითად, ალტბახის თემში (Altbach Community) ბარტისა და ფრიკის გვარების წარმომადგენლები ერთიანდებოდნენ. შესაბამისად არსებობდა – „die Esslinger Harmonie“, „die Reutlinger Harmonie“, „Die Weissacher Harmonie“ და სხვა. იყო ასეთი თემიც, რომელსაც შტუნდე („Stunde“, გერმ. ერთი საათი) ერქვა – ეს მეტსახელი გერმანელთა ერთმა კონკრეტულმა ჯგუფმა იმითი დაიმკიდრა, რომ „შტუნდები“ გაერთიანებული გერმანელები დღის განმავლობაში ყოველ ერთ საათში იკრიბებოდნენ, ლოცულობდნენ და ბიბლიას კითხულობდნენ.

1824 წელს თბილისისპირა სოფლები კუკია და ჩულურეთი ქალაქს მიაკუთვნეს¹⁸. 1827 წელს კი თბილისის მომწყო კომიტეტს კუკიისა და ჩულურეთის დაგეგმვა და ახალი სახლების გეგმიანი საწყისით მშენებლობა დაევალა¹⁹.

კუკია ამ დროისათვის, ურბანული თვალსაზრისით, ჯერ კიდევ ჩამოუყალიბებელია ნაგებობები უსისტემოდ არის მიმოფანტული, მას ჯერ არც მიწის-მზომელის ხელი აუყვია, არც ინჟინრის და არასხვა პროფესიული. 1853 წლიდან თბილისის კოლონიაზე ქალაქური მშენებლობის ნესები გავრცელდა, 1862 წელს კი იგი თბილისის ფარგლებში შევიდა, როგორც მისი მეოთხე საპოლიციო უბანი²⁰. საარქივო პროექტების მიხედვით, 1865, 1866, 1867 წლებიდან თბილისის გერმანელი კოლონისტები თბილისის მოქალაქეებად იწოდებინ. 1868 წლიდან კი იწყება კუკიის დიდი უბნის ქუჩების კეთილმოწყობაც²¹.

ყოველივე ეს უკვე ნიშნავდა კუკიის მიწის ქალაქის შემადგენელ სრულფასოვან უბნად განვითარებას. გეგმიანი საწყისის იმთავითვე ჩასახვა და ხელოსნების და ვაჭრების აქ დასახლება თავისთავად მოასწავებდა ურბანულ განვითარებას თბილისის კოლონიისა, ადგილისა, რომელზეც სოფელ კუკიის აქ გაძნეების დროიდან ხელოსნებიც სახლობდნენ.

XIX საუკუნის თბილისის ერთ-ერთი უადრესი რუკა, რომელიც გვიჩვენებს თბილისის კოლონიის აღნიშნულ ადგილას არსებობას, ეს მიწისმზომელის და კოლეგიის მრჩეველს ტოვარნიცკის მიერ 1833, 1834 და 1835 წლების მონაცემებზე დაყრდნობით შედგენილი რუკაა, სადაც თბილისის კოლონიის სამხრეთი ნაწილი ასახულია. მონიშნულ ტერიტორიას აქვს წარწერა Кукы და Часты Тифлисской Немецкой Колонии. როგორც ირკვევა, თბილისის კოლონიის ეს ნაწილი უკვე დაგეგმილია.

ქრონოლოგიურად მომდევნო, 1844 წლის რუკა ინსტრუმენტულად არის გადაღებული და დიდი სიზუსტით გამოირჩევა. მიხეილის ქუჩის წინაპარი გზა, ჯერჯერობით მთლიანად მოშენებულია არ არის და ჩანს, რომ განაშენიანება სამხრეთიდან ვითარდება და ჩრდილოეთისკენ მიიწევს. 1844 წლის რუკაზე გერმანელი კოლონისტების გეომეტრიული სიზუსტით გამორჩეული ბაღებიცა და სახლებიც უკვე მიჯრით არის განლაგებული. მოახალშენეთა კარმიდამოები დღევანდელი გორაკი ტრესტინოგოვის ქუჩის საყარაუდო ადგილამდე აღწევს.

დიდი გზის მართობულად განლაგებული ქუჩები იმხანად ჯერ არ არის გაჭრილი. გერმანელი კოლო-

View to one part of Tifliser Kolonie from the River Mtkvari. Photo by Alexander Rouashvili. End of the 19th century

maps of Tbilisi, bordered Tbilisi on the east. Based on the study of numerous plans of the city, it has been suggested that it was bounded by Marjanishvili Street to the north, Kviratskhoveli Khevi (Kviratskhoveli Gorge) to the south, and an artificial ditch filled with earth terminating in Tsinamdzghvishvili Street to the east. To the west of Kukia ran the Mtkvari.

Another German colony in Tbilisi, Alexandersdorf, was founded on public land in Didube, on the left side of the Mtkvari, to the north-west of Tbilisi. The colony received its name after Russian Emperor Alexander I. Field-husbandry, market-gardening and horticulture were the main occupations of its residents. A small settlement in the colony that coincides with the environs of present-day Samtredia, Tskaltubo and Agladze streets, was characterised by regular planning. The façades of the houses built by German colonists featured a succession of carefully selected large square blocks of sandstone, rubble and brick. Featuring gable roofs, most of the houses have vaulted cellars. The Alexandersdorf community had a Lutheran church. The orchards, vegetable gardens, cottage gardens and vineyards

were served with an irrigation system that received water directly from the Mtkvari.

Farming was the main occupation not only in Alexandersdorf, but in all the German colonies in the Transcaucasus. German settlers were allocated about 35 hectares of agricultural land. Among the Transcaucasian colonies it was only in *Tiflisser Kolonie* that mainly craftsmen were settled. The majority of the migrants of the subsequent waves who arrived from Germany and Russia settled mainly in Tbilisi. German craftsmen included masons, potters, coach-makers, tailors, cabinet-makers and blacksmiths. The colonists living in *Tiflisser Kolonie* were also engaged in farming, growing fruit, vegetables and grape.

As is known, the families coming from the same place in Germany were united in Harmonies (*Harmonie*). For instance, the Altbach Community brought together the Barths and the Friecks, hence '*die Esslinger Harmonie*', '*die Reutlinger Harmonie*', '*die Weissacher Harmonie*'. Another community was named '*Stunde*' as its members assembled every hour to pray and read the Bible.

ნისტების ხეხილს ბაღები ყოველნაირი ერთმანეთი მომიჯნავედ, ერთი მეორის პარალელურად არიან განთავსებული. თბილისის კოლონიის მუდგულში ეკლესიაა დატანილი, რომელიც №24-თაა მოწმისული და სახელდებულია Церковь Лютеранская в Немецкой Колонии. ეს ეკლესია ცნობილი „კირხეს“ წინამორბედაა. თბილისის კოლონიის არც რომელიმე ქუჩას, არც მთავარ გზას აქვს სახელი დარქმეული; გამოკვეთილი არც კირხეს ქუჩაა ჯერ.

საინტერესოა, რომ თბილისის კოლონიის ამ რუკაზე უკვე მოწმისულია დიდუბის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში დაარსებული კოლონია Alexandersdorf-ისკენ მიმავალი ორი გზა (в Кол. Александерсдорф) – ერთი მათგანი მიხეილის ქუჩის, მეორე კი ავჭალის ქუჩის წინაპარი გზების გაგრძელებას წარმოადგენს.

1867 წლის თბილისის რუკა თბილისის კოლონიას მთელი სიგრძით წარმოგვიდგენს. აქ გამოკე-

თილია თბილისის კოლონიის მთავარი არტერია მიხეილის ქუჩის (მიხეილის ქუჩა 1884 წლის თბილისის რუკაზე უკვე პროსპექტად იხსენიება. 1918 წლიდან მას გიორგი პლუხანოვის, 1989 წლიდან კი დავით აღმაშენებლის პროსპექტი ეწოდა) წინაპარი ხაზი და მის გაყოლებით ჩამკრეფებული გერმანული კოლონისტების მიერ აშენებული სახლები და ევარტლის სიღრმეში განვითარებული წაგრძელებული კონფიგურაციის მიწის ნაკვეთები. ამ რუკაზე თბილისის კოლონიას უკვე IV საპოლიციო უბანი პქია (IV-я часть. Куки Чугурети). კოლონიის სამხრეთ ნაწილს აქვს წარწერა Куки, ჩრდილოეთ მხარეს კი Колония. მაგრამ XIX საუკუნის სხვადასხვა მოწმის თბილისის რუკების მიხედვით, ტოპონიმი უკუა მიხეილის ქუჩის მთელ სიგრძეზე განვითარებულ კვარტლებზეც ვრცელდება. მიხეილის ქუჩა აღნიშნულ რუკაზე უკვე სახელდებულია.

In 1824, the villages of Kukia and Chughureti, lying on the outskirts of Tbilisi, were integrated into the city. In 1827, the Tbilisi Planning Committee was tasked to develop plans for Kukia and Chughureti and introduce regular planning for new housing. By that time, Kukia had already attracted the dwellers of Avlabari and Chughureti and had significantly expanded. However, it had not yet acquired an urban dimension—the buildings lacked regular planning and the absence of a land surveyor and engineer was obvious. From 1853, urban planning guidelines were applied to *Tiflisser Kolonie*. Soon after, in 1862, the colony was integrated into Tbilisi as its Fourth Police District.

The earliest of the maps surviving from the 19th century that identifies the location of *Tiflisser Kolonie* was drawn up by Tovarnitsky, land surveyor and Collegiate Counsellor,

based on the evidence obtained between 1833 and 1835. The map shows the southern part of the colony.

A later map that features *Tiflisser Kolonie* is dated 1844. The road that preceded the former Mikhail Street (now Davit Aghmashenebeli Avenue) had not been completely built-up by that time and it appears that the area was developing from the south to the north. Tovarnitsky's map shows only the beginning of *Tiflisser Kolonie*. Although the planning elements are already evident, the urban morphology of the area lying to the north of Kukia is not yet visible. The 1844 map, by contrast, shows a row of gardens and houses, designed with geometric accuracy. The built-up area extended to what is now Tovstonogov Street. Streets now running perpendicular to the main avenue had yet to be built. German colonists' gardens and vineyards ran parallel to each other. In the centre

თბილისის ქრონოლოგიურად მომდევნო რუკები თბილისის კოლონიას კიდევ უფრო მჭიდროდ განა-შენიანებით ნარმოგვიდგენს, ოღონდ ჯერ არ არის გაჭრილი მიხეილის ქუჩის მართობული ქუჩები, რაც დღეს აღმაშენებლის პროსპექტთან და მის პარალელურად მდებარე ქუჩებთან ერთად ყოფილი თბილისის კოლონიის ურბანულ ქსელს შეადგენს.

1884 წლის რუკაზე თბილისის კოლონიის ვეებერთელა უბანი ორ ნაწილად – IX საპოლიციო (Кукинский участок) და X საპოლიციო (Садовый участок) უბნებად ნარმოგვიდგება, მათ შორის საზღვარი კი აკირხეს²¹ ქუჩაზე (Кирочная улица) გადის. 1903-1904, 1910, 1913 წლებში და სხვ. თბილისის რუკებზე გერმანულ კოლონისტთა ბაღებსა და ვენახებს თანდათანობით განაშენიანება ცვლის.

მიხეილის ქუჩა, წმ. ნიკოლოზ საკვირველმოქმედის ეკლესიის ახლოს, დღევანდელი ლევ ტოლსტოის ქუჩის ყურესთან იწყება და მუშტაიდის ბაღამდე იყო გადაჭიმული. ეს თბილისის ყველაზე გრძელი ქუჩა იყო, რომელიც მეტ-ნაკლებად პარალელურად მოუყვებოდა მტკვარს მუშტაიდის ბაღიდან კოლონიის (Колонийская, დღევანდელი ჭოროხის) ქუჩამდე და ქვედა, ე. წ. ძველი უკუის ნაწილის ფარგლებში რამდენიმე ტიხილას ქნის.

მიხეილის ქუჩისა და მისი მიმდებარე კვარტლების თავისებურებას უხვი მწვანე მასივები შეადგენდა. გრძელი ქუჩის პირზე აშენებულ სახლებს კვარტლის სიღრმეში გრძივი, სწორკუთხა ნაკვეთები ჰქონდა განვითარებული. ბაღები აღმა, ელისაბედის (დღევანდელი მიხეილ წინამძღვრობის) და მტკვრისკენ სანაპიროს (შემდგომი დიდი მთავრის, დღევანდელი დიმიტრი უზნაძის) ქუჩების მიმართულებით ნაგრძელებულ ნაკვეთებზე იყო გატარებული

თბილისის კოლონიის განაშენიანება მუშტაიდის ბაღიდან კოლონიის ქუჩამდე წესიერი გეომეტრიული ფორმებისაგან შედგება. „ეს ყველაზე რეგულარული ნაწილია ქალაქის, აქ ყველაზე დიდი, დაუტყვამაცებელი კვარტლებია მოქცეული უთოთიერ პარალელურსა და პერპენდიკულარულ ქუჩებს შორის“. გეგმარების „წესიერ ხასიათს ხელი შეუწყო, უეჭველია, რელიეფმა; ეს სრულიად ვაკე ადგილია...“ გერმანელთა კოლონიამ სხვაგვარადაც დაამჩნია კვალი ამ უბნებს: „ცალკეულ მესაქუთეთა მიწის ნაკვეთები – საესკებით წესიერი, ვიწრო და გრძელი სწორკუთხედებია და ყოველ ნაკვეთში მწვანე ნარგავებს დიდი ადგილი უჭირავს“²². რუსული ხელისუფლების მიერ

XIX საუკუნის დასაწყისშივე რეგულარული გეგმის შედგენის და ნაკვეთების დაკვალვის პარალელურად, გერმანელი კოლონისტების ბაღების სწორკუთხა მოყვანილობამაც მისცა ბიძგი თბილისის კოლონიის გეგმარების რეგულარულ ხასიათს, ამას კი, უთუოდ ტერიტორიის სწორმა ტოპოგრაფიამაც შეუწყო ხელი.

თბილისის კოლონიის ურბანული განვითარების თვალსაზრისით, განსაკუთრებული მნიშვნელობის იყო ე. წ. უკუის დიდი (დღევანდელი ჩუღურეთის, ყოფილი მიხეილის, ნიკოლოზის, ვორონცოვის, 1848-1853) და მტკვრის ტრეტე ე. წ. მცირე (დღევანდელი „მშრალი“, ყოფილი ნიკოლოზის, 1849-1851) ხიდების მშენებლობა, რომელიც არქიტექტორ ჯოვანი სკუდიერის პროექტით აიგო²³. ეს უდიდესი ურბანული მნიშვნელობის ფაქტი იყო, რომლის წყალობით „მდინარის მარცხენა ნაპირის სწრაფად მზარდი უბნები (კუკია, ჩუღურეთი, გერმანელების კოლონია) ქალაქის ცენტრალურ ნაწილს“ დაუკავშირდა²⁴.

ვერის (დღევანდელი მიხეილ ჯავახიშვილის) დაღმართის გაჭრამ და 1882-1884 წლებში ვერის ხიდის (დღევანდელი გ. ტაბიძის ხიდის წინამორბედის) აგება, რომელმაც მტკვრის მარჯვენა ნაპირის მთავარი არტერია – გოლოვინის პროსპექტი მიხეილის ქუჩასა და თბილისის კოლონიას დაუკავშირა, კირხეს ქუჩის გაფართოვება გამოიწვია. ამ დროს ვერის ხიდიდან მიხეილის ქუჩამდე მცხოვრებმა გერმანელმა კოლონისტებმა ქალაქის სასარგებლოდ უსასყიდლოდ დათმეს თავიანთი მიწის ნაკვეთები²⁵.

ხელოსნობა ჟუკიაში

თბილისის კოლონიის ურბანული განვითარება მჭიდროდ არის დაკავშირებული აქ დამკვიდრებული გერმანელი კოლონისტი-ხელოსნების საქმიანობასთან. კოლონისტების კუთვნილი სხვადასხვა სახის სახელოსნოები და დიდი თუ პატარა საწარმოებიც, უფრო მოგვიანებით კი ქარხნებიც თბილისის კოლონიამ იყო კონცენტრირებული.

1860 წლის ახლო ხანებში კოლონისტ ერნსტ ზომერს თბილისში მექანიკური სახელოსნო გაუხსნია. იგი ლითონის ნაკეთობებით არა მხოლოდ თბილისს, არამედ მთელ ამიერკავკასიას ამარაგებდა²⁶. 1865 წელს პრუსიის მოქალაქე ერნსტ ზომერი ძველ კუკიაში, სანაპიროს ქუჩაზე, მტკვრის გარდაკიდებით საკუთარ მიწაზე სახლის მშენებლობის ნებათაღას ითხოვს²⁷.

1867 წელს ახალ კუკიაში, იმდროინდელი ფოიერ-ვერის ქუჩის სიახლოვეს, ელისაბედის და ნიკოლოზის

of *Tiflisser Kolonie* is shown a church marked with the number 24 and labelled in Russian as the Lutheran Church in the German Colony (*Tserkov' Lyuteranskaya v Nemetskoj kolonii*). The church stood close to the site where a new Evangelical-Lutheran church, commonly known as Kirche, was later built. Neither the streets of *Tiflisser Kolonie*, nor the main road bore names. The same is true for the street that later came to be known as Kirche Street.

The 1844 map, however, shows two roads leading to the Alexandersdorf German colony founded in the north-west section of what is now the district of Didube. One of the roads formed the extension of the road that ran where later Mikhail Street was built, and another was Avtchala Street.

The Tbilisi map of 1867 shows *Tiflisser Kolonie* in its entirety, featuring Mikhail Street (renamed as Mikhail Avenue in late 1880s, as Plekhanov Avenue in the Soviet period and Davit Aghmashenebeli Avenue after the collapse of the Soviet Union) and the houses built by German colonists along it, as well as the plots of land of elongated shapes behind the houses. The 1867 map of Tbilisi identifies the *Tiflisser Kolonie* as the 4th Police District (Kuki-Chughureti). The southern section of the colony is marked as Kuki and the north part as Kolonie.

On the maps of the following years, *Tiflisser Kolonie* appears even more developed, yet the streets running

perpendicular to Mikhail Street, which now form the urban network of Davit Aghmashenebeli Avenue, and the streets running parallel to it, had not yet been built.

The map of 1884 divides *Tiflisser Kolonie* into two large quarters—the 9th and 10th Police Districts, the border between which ran along Kirche Street. The maps of 1903-1904, 1919 and 1913 evidence the gradual replacement of the gardens, orchards and vineyards with buildings.

Mikhail Street began near the Church of St Nicholas the Miracle-Worker at what is now Tolstoy Street and ended at the Mushtaid Gardens. It was the longest street in Tbilisi and ran almost parallel to the Mtkvari from the Mushtaid Gardens to Colony (now Chorokhi) Street. The quarter was characterised by rich greenery. Facing the street, the houses had land plots of rectangular shape inside courtyards. Gardens were laid out along Elizabeth (now Tsinamdzhvrvishvili) and Sanapiro (now Uznadze) streets.

The built-up area of *Tiflisser Kolonie* from the Mushtaid Gardens to Colony Street was characterised by regular geometry. According to art historian Vakhtang Beridze: 'This is the most regular part of the city. It has the largest, non-fragmented quarters nestled between parallel and perpendicular streets. The regular planning was favoured by the local terrain: it is all plain. The lands of separate owners form elongated rectangles and each plot is dominated by

ქუჩებს შორის მექანიკური სახელოსნო გაუმართავს ვილჰელმ ფრანკენსაც (Wilhelm Franken)³⁰. ფრანკენის სახელოსნოში ძირითადად ასარეზო-სამეურნეო იარაღებს აწარმოებდნენ, აქვე ხდებოდა მანქანების შეკეთებაც. 1870-იანი წლების მიწურულიდან მექანიკურ სახელოსნოს ფრანკენის ქერივი, ლუიზა ფრანკენი ჩაუდგა სათავეში³¹. 1883 წელს თბილისში კიდევ ერთი მექანიკური სახელოსნო ემანუელ შვარცს მოუწყვია³².

მიწვევნილი ადგილი ეკავებოდა გერმანულ კოლონისტებს ავეჯის წარმოებაშიც – ავეჯის სახელოსნოების დიდი ნაწილიც თბილისის კოლონიაში მდებარეობდა.

ფრიდრიხ ზეტცერს (Friedrich Setzer) ჯერ კიდევ 1846 წელს დაუფუძნებია ავეჯის სახელოსნო, სადაც იგი ავეჯის გარდა მაღალი ხარისხის პარკეტსაც ამზადებდა. 1880-იანი წლებისთვის ფრ. ზეტცერს თავისი სახელოსნო უკვე კაპიტალისტურ საწარმოდ უქცევია³³. ამას წინ უსწრებდა 1866 წელს ფრიდრიხ ზეტცერის საკუთარი სახლის მშენებლობა მიხეილის ქუჩაზე. 1902 წლის თბილისის გეგმაზე, ფრიდრიხ ზეტცერის მამულზე უკვე ავეჯის სამაქროს მთელი კომპლექსია დატანილი. ფრიდრიხ ზეტცერის სახლი აღმშენებლის პროსპექტის პირზე დღესაც დგას (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 118), ავეჯის სახელოსნო-საწარმო კი არ შემონახულა.

1877 წელს ავეჯის სახელოსნო ძველ კუკიაში გერმანელ კოლონისტ რენცსაც გაუხსნია³⁴. 1887 წლის თბილისის რუკაზე უკვე ბერნეკის ავეჯის ქარხანაა დატანილი. ეს მთელი კომპლექსია, რომელსაც, სავარაუდოდ, დღევანდელი განათლების სამინისტროს შენობის ტერიტორიის ერთი ნაწილი ჰქონდა მოკავებული.

მუსიკალური ინსტრუმენტების ქარხანა-სახელოსნო ჰქონია თბილისის კოლონიაში მონყობილი ფრიდრიხ ხრისტიან რეიერს (ერკლად იხ. არქიტ. პ. შტერნი).

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ შვარცისა და პირის სამხერხაო საამქრო (Лесопильный завод Шварца и Пир), რომელიც ძველ კუკიაში, მტკვართან ახლოს მდებარეობდა. ეს ადგილი, სავარაუდოდ, დიმიტრი უზნაძის ქუჩის 4 სახლის ტერიტორიის ერთ ნაწილს ემთხვევა.

თბილისის კოლონიაში კიდევ მრავალი წვრილი საწარმო, საამქრო თუ სახელოსნო არსებობდა.

1884 წელს იოჰან მაიერის შვილს პაინრიხს ელექტრო მექანიკური სახელოსნო დაუარსებია მიხეილის ქუჩაზე, საკუთარ სახლში. ეს იოჰან მაიერის ერთ-ერთი სახლია, სადაც ა. ბ. მაიერს ოპტიკური და გეოდეზიური, მათემატიკური და სახაზავი ინსტრუმენტების მალაზია ჰქონია მონყობილი.

საგალანტერეო მალაზია ჰქონია იოჰან მაიერს სოლოლაკის (დღევანდელი ლეონიძის) ქუჩაზე. 1878 წლის ერთი ცნობით კი ე. მაიერს გრაფ პასკევიჩ ერევნელის მოედანზე მალაზია ჰქონდა, სადაც ის სათამაშოების გამოფენებს აწყობდა ხოლმე.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ კუკიის მაგნიტურ-მეტეოროლოგიურ ობსერვატორიაში, დაარსების ეტაპიდან მოღვაწე, პირადი საპატიო მოქალაქე, ზუსტ ხელსაწყობა და ტრიანგულაციის მექანიკოსი ბრეკსი (Breeks)³⁵, 1880-იანი წლებიდან კი თბილისის ობსერვატორიაში დამკვიდრებული ზუსტ ხელსაწყობა მექანიკოსების ცნობილი ვეისთა (ვაისთა) დინასტიაც. ამ გვარის პირველი წარმომადგენლის, ფლორენტინ ფერდინანდ ვაისის (Florentin Ferdinand Weiss, 1861-1915) მამა ქრისტიან ფერდინანდ ვაისი (Christian Ferdinand Weiss) თბილისში შტუტგარტიდან ჯერ კიდევ 1860-იან წლებში ჩამოსულა „ზიგმუნდთან ერთად, რომელიც იმხანად ინდო-ევროპულ ტელეგრაფს აგებდა (ლონდონი-თბილისი-კალკუტა) და სადაც ის მექანიკოსად მუშაობდა“³⁶.

მეფურნეობა, ანუ ეტლების დამზადება ასევე თბილისის კოლონიის სპეციალურ სახელოსნოებში წარმოებდა. აღსანიშნავია Каретная фабрика Топокреевича (1887), რომელიც ლუთერანული ეკლესიის მახლობლად, კირხეს მოედანზე მდებარეობდა. „1850-60-იან წლებში ფრიდრიხ, იოჰან და ფრიც მადერები იყვნენ კარეტებისა და ეკიპაჟების ოსტატები და მთავარი მიმწოდებლები თბილისში“³⁷. მადერების კარეტების დასამზადებელი სახელოსნოც, სავარაუდოდ, თბილისის კოლონიაში იქნებოდა მონყობილი. თბილისის კოლონიაშივე დააარსა 1884 წელს თავისი საწარმო მეორე გილდიის ვაჭარმა ანდრია კოტრინიმ, 1886 წელს კი იგი მიხეილის ქუჩაზე, თბილისის საქალაქო საავადმყოფოს მიმდებარედ არქიტექტორ პ. გოთჰარდტს ორსართულიანი სახლის პროექტს³⁸ უკვეთავს. კოტრინის კიდევ ერთი კარეტების ფაბრიკა (Каретная фабрика Котрини, 1887) ელისაბედის და ვაგზლის ქუჩის (Вокзальное шоссе) გადაკვეთაზე მდებარეობდა. ეტლების დამამზადებელი სახელოსნო თბილისის კოლონიაში დავით მაიერსაც ჰქონია³⁹. იგი ბალისა (Садовая) და ელისაბედის ქუჩების გადაკვეთაზე ცხოვრობდა.

ასოფლო-სამეურნეო მანქანებით მოვაჭრე ემილ აუფერმანს „კირხესა“ და მიხეილის ქუჩების გადაკვეთაზე⁴⁰, ლუთერანული ეკლესიის კუთვნილ შენობაში მალაზია-სახელოსნოს გასასხნელად ფართობი

greenery'. Initiated by the authorities in the early 19th century, the development of the quarter based on regular patterns was further enhanced by the colonists who maintained the rectangular shape for their gardens. This in its turn was possible thanks to the local terrain.

Rapid urbanisation of *Tiflisser Kolonie* was further encouraged by the construction of two bridges that connected the left bank of the city with the central part of the town. One of them, commonly called 'Large Bridge of Kukia' (later named as Mikhail, Nicholas, Vorontsov and now referred to as Chughureti Bridge) was built between 1848 and 1853 and another, 'Small Bridge' (at present commonly referred to as Mshrali or Dry Bridge) was constructed between 1849 and 1851 to the designs of Giovanni Scudieri.

The construction of Vere Descent (what is now Mikheil Javakhishvili Descent) and Vere Bridge (1882-1884), later replaced by Galaktion Bridge, connected Golovin Avenue, the main artery of the right bank of the Mtkvari, with the left bank quarters, such as Mikhail Street and *Tiflisser Kolonie*, and also resulted in the widening of Kirche Street. The German colonists living between Vere Bridge and Mikhail Street conceded their lands to the city for free to allow the construction.

ARTISANSHIP AND ENTREPRENEURSHIP IN KUKIA

The urban transformation of *Tiflisser Kolonie* is closely interlinked with the occupation of the German colonists. Various workshops and small and large enterprises, and later plants, were all concentrated in *Tiflisser Kolonie*.

Around 1860, colonist Ernst Sommer, who was a Prussian citizen, opened a mechanics workshop in Tbilisi. He supplied metal works not only to Tbilisi, but to the entire Transcaucasus. In 1865, Sommer applied for permission to build a house on a piece of land on Sanapiro Street, Old Kukia.

In 1867, another mechanics workshop was opened by Wilhelm Frankhen near Feuerwerk Street, between Elizabeth and Nikoloz streets. He mainly produced agricultural tools, but also repaired machinery. In the late 1870s, the workshop was taken over by Frankhen's widow, Louise. In 1883 Emanuel Schwarz started his workshop.

The colonists were also active in furniture manufacturing, as the majority of furniture workshops were located in *Tiflisser Kolonie*.

Friedrich Setzer founded a furniture workshop in 1846, in which, apart from furniture, he also manufactured high-quality parquette. By the 1880s, his workshop had grown into a full-fledged enterprise. Before that, in 1866, Setzer had built a house for himself on Mikhail Street. In 1877, a

ლუიზა მადერის ლუდის ქარხნის გადაკეთების პროექტის ფრაგმენტი.
არქიტექტორი თ. ხრამოსტა. 1883
Fragment of the design for the reconstruction of Louise Mader's brewery, by Theodor
Chramosta. 1883

უკირავებია. კმოდ აუფერმანს მანქანების სანყოფი
მიხეილის ქუჩაზე, თავისივე კუთვნილ მიწაზე, 1913
წელს აუშენებია. აუფერმანის ადგილი „კირხეს“ მოე-
დღის სიახლოვეს ყოფილა და ლუთერანული ეკლესი-
ის მამულს უშუალოდ ესაზღვრებოდა (ვრცლად იხ.
არქიტი. ლ. ბილგულოლი).

ქარხანა ჰქონია თბილისის კოლონიაში, დიდი მთა-
ერის (დღევანდელი დიმიტრი უზნაძის) ქუჩაზე კო-
ლეგის მრჩეველ ოსკარ იაკობის ძე ზემელსაც³⁹. ეს
უკანასკნელი კურლანდიელი წარმოშობის გერმა-
ნელი, პროფზორ-აფთიაქარის ევგენი ზემელის ძმაა,
რომლის მოღვაწეობის კვალი თბილისის კოლონიაში
1910-იან წლებში ჩანს.

აღსანიშნავი და დიდად საყურადღებოა, რომ თბილისის კოლონიაში მცხოვრებ ზოგიერთ გერმანელ კოლონისტს საკუთარ სახლში ფოტოგრაფიის სახელოსნოც ჰქონდა მოწყობილი⁴⁰.

დავიდ მაღერის ლუდის ქარხნის პროექტი XI საპოლიციო უბანში
ასაშენებლად. 1880

Design of David Mader's brewery that was to be built in the 11th Police District. 1880

ლუდის ქარხნები

ცნობილია, რომ ლუდის წარმოებას არა მხოლოდ თბილისში, არამედ ამიერკავკასიის სხვა ქალაქებშიც საფუძველი გერმანელმა კოლონისტებმა ჩაუყარეს. ამ საქმის პიონერად, კი ერთი ბიბლიოგრაფიული წყაროს მიხედვით, კოლონისტმა მადერიმ სახელდება. პირველი ლუდსახარში მას თბილისში, ჯერ კიდევ 1850 წელს დაუარსებია. XIX საუკუნის მიწურულისათვის ის კვლავ არსებობდა და მის შთამომავლებს ეკუთვნოდა. "Завод этот существует и поныне и принадлежит наследникам основателя" გვამცნობს თბილისის ილუსტრირებულ გზამკვლევის ავტორი ვ. გერცენშტაინი¹. ეს უნდა იყოს თბილისში დამკვიდრებული ერთ-ერთი პირველი კოლონისტის, გეორგ ფრიდრიხ მადერის (დაბ. 1752 წ., Georg Friedrich Mader) ერთ-ერთი შთამომავალი (მადერების ბიოგრაფიისთვის ვრცლად იხ. არქიტ. პ. გოთარდტი). მადერები თბილისის კოლონიაში მრავალი საცხოვრებელი სახლის და სავაჭრო ნაგებობის მფლობელები იყვნენ და, სხვათა შორის, "კირჩხა" მოედანზეც ერთ-ერთი სახლი ეკუთვნოდათ².

furniture workshop was also opened by another German colonist named Renz. The 1887 plan of the city also features the furniture workshop of Berneks. Workshops occupied a vast area that is now part of the premises of the Ministry of Education and Science of Georgia in Uznadze Street.

Friedrich Christian Reier had a workshop of musical instruments in *Tiflisser Kolonie* (see Paul Stern).

Of note is also a saw-mill owned by Schwarz and Pier, which was located in Old Kukia, close to the River Mtkvari, at what is now 4 Uznadze Street.

There were also many small workshops and studios in *Tiflisser Kolonie*.

Johann Mayer had a haberdashery in Sololaki (what is now Leonidze) Street. According to one record, he also had a shop in Erivan Square where he periodically arranged toy fairs.

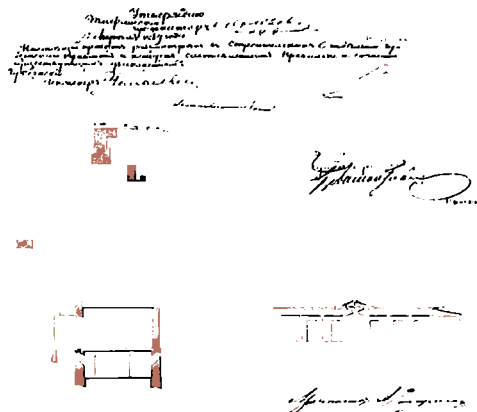
Mention must be made of the personal honorary citizen, a German mechanic of precise instruments and triangulation, Breeks, who lived and worked at the Kukia Magnetic-Meteorological Observatory from the day of its establishment. In the 1880s, he was joined by the Weiss family. The father of Florentic Ferdinand Weiss, Christian Ferdinand Weiss, came to Tbilisi in the early 1860s together with the *Siemens* company that at that time was involved in the construction of the Indo-European Telegraph (London-Tbilisi-Tehran-Calcutta).

Tiflisser Kolonie also had coach factories, including the Topokrevich Coach Factory (1887) in Kirche Square, near the Lutheran Church. It is most likely that the Maders had a factory in *Tiflisser Kolonie*. Andria Kotrini, merchant of the second guild, opened a coach factory in 1884. Two years later, he hired Gotthardt to design a two-storey house for himself. Kotrini had another coach factory at the intersection of Elizabeth and Vakzal streets. David Mayer, who lived at the junction of what was then Sadovaya (or Garden) and Elizabeth streets, also owned a coach factory in *Tiflisser Kolonie*.

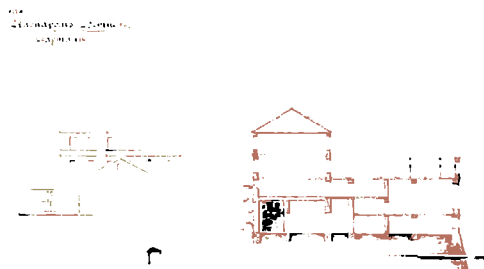
Trading in agricultural machinery, Emil Auferman rented the premises of the Lutheran Church at the junction of Kirche and Mikhail streets to open a shop. In 1913, he built a warehouse for the machinery on his own land near Kirche Square on Mikhail Street, which bordered the Lutheran Church (see Leopold Bielfeld).

Oskar Semmel, who was a German from Kurland and served as Collegiate Counsellor, also had a plant in *Tiflisser Kolonie*, on what is now Uznadze Street. He was a brother of the pharmacist Eugene Semmel, who was active in Tbilisi in the 1910s.

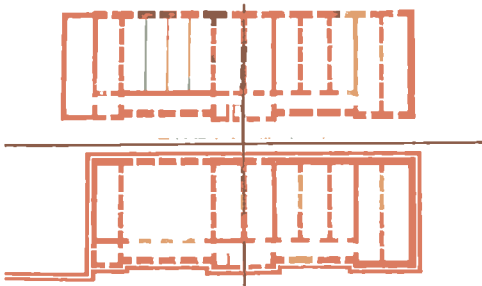
It is also of note that some of the colonists living in *Tiflisser Kolonie* had photo studios in their homes.

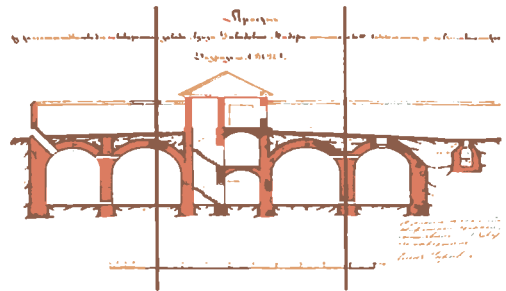
ძმები - იაკობ, იოჰან და კასპარ ვეტცელების ლუდის ქარხნის პროექტი მტკვრის სანაპიროზე ასაშენებლად, არქიტექტორი ალ. ზალცმანი. 1869
 Design of the brewery of the Wetzel brothers that was to be built near the Mtkvari, by Albert Salzmann 1869

ძმები - იაკობ, იოჰან და კასპარ ვეტცელების ლუდის ქარხნის შენობის პროექტი მტკვრის სანაპიროზე ასაშენებლად, არქიტექტორი ალ. ზალცმანი. 1869
 Design of the brewery of the Wetzel brothers that was to be built near the Mtkvari, by Albert Salzmann. 1869

მოკრე გილდის ეაქრის იაკობ ფრიდრიხ ვეტცელის სარდაფებისა და საცხოვრებელი მუშობების პროექტი. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1889
Designs of the cellars and residential houses of Jacob Friedrich Wetzel, merchant of the second guild, by Paul Gotthardt. 1889

ლუიზა მადერის ლუდსახარშის სარდაფის პროექტი. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1891
Design of Louise Mader's brewery cellars, by Paul Gotthardt. 1891

ოღესლაც თბილისის მოქალაქე დავიდ მადერის კუთვნილი ადგილი ელისაბედის ქუჩის 154 (დღევანდელი ნუმერაციით მიხეილ წინამძღვრიშვილის 150)⁴³ იყო. 1883 წელს დავიდ მადერის ქალიშვილი ლუიზა ამავე ადგილზე, ლუდის ქარხნის გადაკეთებას ითხოვს⁴⁴ და მის მართვასაც მოგვიანებით თავად ითავებს⁴⁵. ლუიზა მადერმა მამა-პაპული ლუდის ქარხანა გააფართოვა და 1883 წლისათვის მადერების მამული ელისაბედისა და მიხეილის ქუჩებს შორის მოქცეულ საკმაოდ მოზრდილ ტერიტორიას მოიცავდა. ამას წინ უსწრებდა დავიდ მადერის მიერ კიდევ ერთი ლუდის ქარხნის მშენებლობა XI საპოლიციო უბნის II განყოფილებაში, ანდრეას (დღევანდელი გიორგი ჩუბინაშვილის) ქუჩაზე. 1880 წლის პროექტის მიხედვით, დ. მადერის კომპლექსი ქარხნის შენობის გარდა, ნისქვილს, საყინულეს, ბოსტელს და ღრმა სარდაფიან საწყობს მოიცავდა⁴⁶.

XX საუკუნის დამდეგს, მიხეილის პროსპექტზე, კინოთეატრ „აპოლოს“ გადასწვრივ, გერმანული ლუდის დარბაზი, საბილიარდო და სასაუზმე, გაუხსნია აუგუსტ მადერს⁴⁷.

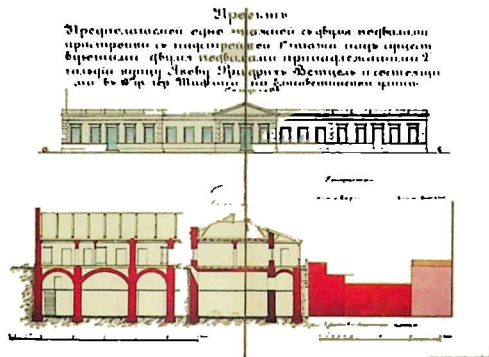
1879 წელს ფრიც მადერს თბილისის კოლონიაში ლიმონათის საწარმო გაუხსნია⁴⁸.

თბილისში და, კერძოდ, თბილისის კოლონიაში დიდძალი ტერიტორიის და უძრავი ქონების მფლობელები იყვნენ ვეტცელებიც. ლუდის ხარშვას სათავეში XIX საუკუნის დასაწყისშივე თბილისში დამკვიდრებული ვიურტემბერგელი კასპარ ვეტცელის სამი ვაჟი ედგა, რომლებიც ლუდის წარმოებას 1865 წელს შეუდგნენ⁴⁹. საარქივო პროექტების მიხედვით, ფრიდრიხ კასპარ ვეტცელის თბილისის კოლონიაში აგებული ლუდის დიდი საწარმო კომპლექსი გრანდიოზული მასშტაბის იყო და ვრცელ ტერიტორიასაც

მოიცავდა. სწორედ ფ. კ. ვეტცელმა გაშალა მშენებლობა დიდი მთავრის ქუჩასა და მტკვრის სანაპიროს შორის მოქცეულ ვეებერთელა ტერიტორიაზე (ყოფილი სანაპიროს, დღევანდელი დიმიტრი უზნაძის ქუჩა 68). მრავალრიცხოვანი საარქივო პროექტები თბილისის კოლონიის აღნიშნულ დიდ მონაკვეთზე ლუდის ქარხნის მშენებლობის საკმაოდ დინამიკურ სურათს წარმოგვიდგენს. დღეს ფრიდრიხ კასპარ ვეტცელის ლუდის ქარხნის შენობები დანგრეული, მამული კი განადგურებულია. მინის ქვეშ შემორჩა ვეტცელის ნაგებობებისაგან გადარჩენილი სარდაფები. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ფრიდრიხ ვეტცელის კიდევ ერთი ინდუსტრიული ობიექტი – 1888 წლის ორთქლის საქებაზე და მისი მიმდებარე სხვა საწარმოო და საცხოვრებელი შენობები (მ. წინამძღვრიშვილის 138/კარგარეთელის ქუჩა 1).

ვეტცელები თბილისში არაერთ საცხოვრებელ სახლს, სასტუმროსა და საეაქრო შენობასაც ფლობდნენ (ერცლად იხ. არქიტ. ლ. ბილფელდი და პ. გოთჰარდტი).

ლუდის წარმოება თბილისში კიდევ ორ გერმანულ გვარს – გიტრიხსა და გუტბროდს უკავშირდება. გუტბროდების ოჯახი საქართველოში 1817 წელს ჩამოსულა და თავდაპირველად მარიენფელდში დასახლდნენ. ედუარდ ემანუელ გუტბროდი (Eduard Emmanuel Gutbrodt) საქართველოდან გერმანიაში გაემგზავრა ლუდის წარმოების უფრო ღრმად შესასწავლად და დაბრუნებისას, უკვე თბილისში დასახლდა, სადაც ლუდის საწარმო გახსნა⁵⁰. ედუარდ ემანუელ გუტბროდის ლუდის საწარმო, თბილისის არაერთ რუკაზეა დატანილი. იგი თბილისის კოლონიის განაპირას, დიდუბის ქუჩაზე, მუშტყაიდის ბაღის ჩრდილოეთით მდებარეობდა, რომლის კვალიც დღეს წაშლილია.

იკობ ფრიდრიხ ვეტცელის ერისთავის მიერ შენობის და სარდაფების მოშენების პროექტი ლეოპოლდ ბიელფელდის პროექტით. 1882
Design for the extension of Jakob Friedrich Wetzel's single-storey building and cellars on Elizabeth Street, by Leopold Bielfeld. 1882

BREWERIES

The first breweries in Tbilisi and other cities and towns of the Transcaucasus were opened by German colonists. One of the archival records names Mader as a pioneer beer-maker in Tbilisi. He was most likely one of the descendants of the early colonist Georg Friedrich Mader (born 1752) (on the biography of the Mader family, see Paul Gotthardt). He opened his first brewery in Tbilisi as early as 1850, which, as is obvious from the illustrated city guide by Gerzenstein, was in place through the late 19th century and was run by his descendants. The Maders owned numerous houses and stores in Tbilisi. One of their houses was located on Kirche Square.

David Mader had a land plot at what was then 154 Elizabeth Street (now coinciding with 150 Tsinamdzghvishvili Street). In 1883, his daughter Louise applied for a permit to build a brewery there, which she later ran herself. Louise Mader extended the brewery she inherited so that by the 1883 it occupied a sizeable parcel of land between Elizabeth and Mikhail streets.

At the turn of the 20th century, August Mader opened a beer hall, billiard room and breakfast café across from the Apollo cinema house (*Elektro Theater Appollo*). In 1879, Franz Mader opened a lemonade factory in *Tiflisser Kolonie*.

The Wetzel family were among large proprietors in *Tiflisser Kolonie*. In 1865, three sons of Kaspar Wetzel, a German colonist from Württemberg, started breweries. According to the drawings kept in the archives, Friedrich Kaspar Wetzel's brewery in *Tiflisser Kolonie* was large and occupied a huge area at what is now 68 Dimitri Uznadze Street. Numerous archival records allow us to trace the history of the construction and

მიხეილ წინამძღვრის ძეგლი ქუჩა 138
138 Michael Tsinamdzghvishvili Street

expansion of the complex. Of the buildings only the cellars have survived.

Another industrial facility Friedrich Wetzel owned was a steam boiler (1888) and the industrial and residential buildings around it (138 Tsinamdzghvishvili/1 Kargareti Street). The Wetzels also had several houses, a hotel and a shop in Tbilisi (see Leopold Bielfeld and Paul Stern).

Two other German families associated with brewing business in Tbilisi were the Dietrichs and Gutbrodts. The Gutbrodts migrated to Georgia in 1817 and first settled in Marienfeld. Eduard Emmanuel Gutbrodt travelled to Germany to study beer-making and then returned to Georgia and this time settled in Tbilisi. Eduard Emmanuel Gutbrodt's brewery on Didube Street, near Mushtaid Gardens on the outskirts of *Tiflisser Kolonie*, has not survived.

The lower section of Mikhail Street, the so-called Old Kukia, had two churches. Built in the 1860s, the Armenian-Gregorian hall-type Church of the Virgin, commonly known as Sahak Tandoyants Church, was based on a single-nave plan, while the Armenian Church of the Virgin built in the 1890s was cruciform in shape.

In 1863-1864, the Alexander Nevsky Church designed by Simonson in the Russian style was built at the intersection of Nicholas and Kirche streets. Later, in the 1910s, the second missionary church of the Kazan Virgin was built to the designs of Johann Dizmann on what was then called Andria Street. From 1870 to 1877, a Neo-Baroque Church was erected near the second Catholic church to the designs and under direct supervision of Salzmann (see Albert Salzmann).

მიხეილის ქუჩის ქვედა, ე. წ. ძველი კუკიის ნაწილი ორ ეკლესიას მოიცავდა – 1860-იანი წლების ახლო ხანებში აშენებულ კუკიის ღვთისმშობლის, საპაქ თანდოიანცის სახელით ცნობილ დარბაზულ, სომხურ-გრიგორიანულსა და 1885-1890 წლებში აგებულ კუკიის ღვთისმშობლის ჯვარგუმბათოვან⁵¹, ასევე სომხურ ეკლესიებს⁵². თბილისის კოლონიის განაშენიანებაში მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო 1863-1864 წლებში წმ. ალექსანდრე ნეველის რუსული სტილის ეკლესიის აგება⁵³ ნიკოლოზისა და „კირხეს“ ქუჩების გადაკვეთაზე (არქიტექტორი ოტო სიმონსონი). მეორე ამგვარი აქცენტი ბევრად გვიან, 1910-იანი წლების დასაწყისში ყაზანის ღვთისმშობლის მეორე მისიონერული ეკლესიის სახით ანდრეას ქუჩაზე (არქიტექტორ-ინჟინერი იოჰან დიცმანი) გაჩნდა. ნიკოლოზის ქუჩაზე, წმ. ალექსანდრე ნეველის სახელობეს 1870-1877 წლებში მეორე კათოლიკური ეკლესიის, მიმდებარე განაშენიანებიდან ამოზიდული ნაგებობა ამოიშრათა. ნიუ-ბაროკული ტაძარი არქიტექტორ ალბერტ ზალცმანის პროექტითა და უშუალო ზედამხედველობით აიგო (ვრცლად იხ. არქიტ. ალბერტ ზალცმანი).

თბილისის კოლონიაში წარმოებული საეკლესიო მშენებლობებიდან უმნიშვნელოვანესი და ყველაზე მასშტაბური უთუოდ 1893-1897 წლებში წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესიის მშენებლობა იყო (არქიტექტორები ლ. ბილფელდი და ო. სიმონსონი)⁵⁴, რომლის აგებაც კუკიაზე გერმანელი კოლონისტების დასახლების ადრეულ ეტაპზევე დაარსებული ლუთერანული ეკლესიის სახელობე, მიხეილის პროსპექტისა და „კირხეს“ ქუჩის გადაკვეთაზე განხორციელდა. აქ იყო სწორედ თბილისის კოლონიის მთავარი საზოგადოებრივი სივრცე, ე. წ. „Gemeindeplatz“. ის სამრევლო სკოლას და პასტორის სახლს⁵⁵ მოიცავდა, რომელთაც თბილისის კოლონიის განაშენიანებიდან ძლიერად ამოზიდული, მრავალი მხრიდან ხილული, წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესია ჰქრავდა. ეს ეკლესია იყო თბილისის კოლონიის გამოკვეთილი დომინანტი და ქალაქის მნიშვნელოვანი სივრცითი ნიშანი.

გერმანელმა კოლონისტებმა თბილისში სასკოლო სისტემის მთელი ქსელი განავითარეს. არსდებოდა როგორც სასკოლო, ასევე საეკლესიო და საზოგადოებრივ-რელიგიური თუ კულტურულ-სამეურნეო ორგანიზაციების ბიბლიოთეკები⁵⁶ და ეს ყოველივე თბილისის კოლონიაში იყო კონცენტრირებული.

თბილისის კოლონიის გერმანელი კოლონისტები, გარდა მათთვის სახელმწიფოს მიერ დარიგებული სა-

ნადელო მიწებისა, საკუთარი სახსრებითაც იძენდნენ მიწის ნაკვეთებს. ძველ კუკიაში მიწები ქართველ თავადზნაურობასაც ჰქონდა. კუკიაში მოსახლე გერმანელებმა მათგანაც შეიძინეს მიწები. ზოგჯერ, მიწის მოზრდილ ნაკვეთს „ცალკეული კოლონიის საზოგადოება“ ყიდულობდა და ასეთ შემთხვევაში, სახელმწიფო ნადელების მსგავსად, მიწა, საზოგადოების შეხედულებით ნაწილდებოდა⁵⁷.

თავდაპირველად რაიმენაირი საზოგადოებრივი ბალების მშენებლობა თბილისის კოლონიაში არც დაგეგმილა და არც ყოფილა გათვალისწინებული. მაგრამ ზოგიერთი კოლონისტის კერძო ინიციატივამ, საკუთარი მიწის ნაკვეთზე გაეშენებინა საზოგადოებრივი ბაღი, მიხეილის ქუჩა დიდად გაამდიდრა და მტკვრის გასწვრივ გრძივად განვითარებული უბნის მთავარ ქუჩას თავისებურებაც შემატატა. საზოგადოებრივი ბაღის წარმოშობის საბაზი ზოგჯერ გერმანელების ქორწინებების შედეგად გამსხვილებული ნაკვეთებიც გამხდარა.

ასე მაგალითად, კუკიაში (თბილისის კოლონიაში) ბაღი თავად ერისთავს ჰქონია მოწყობილი. 1867 წელს ერისთავის ბაღი თბილისში დამკვიდრებულმა გერმანელმა კოლონისტმა იოჰან მაიერმა (ვრცლად იხ. არქიტ. ლ. ბილფელდი) იჯარით აიღო და მას „Sans-Sousi“ (ფრ. უდარდელი) უწოდა, ბაღში საზაფხულო თეატრი გამართა⁵⁸ „Sans-Sousi“-დ სახელდებულ ბაღს იოჰან მაიერმა, ბაღის გამოსყიდვის შემდეგ „საოჯახო ბაღი“ (Семный сад) დაარქვა და აქ საზოგადოებრივი ბაღი გააშენა და საბაღო მეურნეობაც მოაწყო. მისი გარდაცვალების შემდეგ, კი მისმა შვილებმა ბაღს „მაიერის ბაღი“ დაარქვეს. 1908 წლის შემდეგ მაიერის ბაღი იჯარითვე თბილისის საკრებულომ („Тифлисское Собрание“) აიღო. მაიერის ბაღში მოთავსებული ე. წ. Тифлисское Собрание სასადილოს, სამკითხველოს, სამზარეულოს, სცენას, საცეკვაო პავილიონს (Паковина) შეიცავდა⁵⁹. 1918 წელს მაიერის შთამომავლებს ბაღი საბოლოოდ ჩამოერთვათ და აქ „მუშათა ბაღი“ („Рабочий сад“) დამკვიდრდა. ეს ადგილი იგივეა, რაც საბჭოთა დროის მ. გორკის, შემდგომში „ვარდების ბაღი“, დღეს კი ილიას ბაღი.

მაიერის მამულის სახელობეს საცხოვრებელი სახლი და ბაღი თბილისის მოქალაქე იაკობ ვენაგელსაც ჰქონია გაუშენებული. 1886 წელს იგი თავის ბაღში საზაფხულო სასტუმროს სახეობის უფლებას ითხოვს⁶⁰. აღსანიშნავია, რომ იაკობ ვენაგელი ხელს ყველა პროექტზე გერმანულად აწერს.

Of the religious buildings in *Tiflisser Kolonie*, the largest and most remarkable was the Lutheran Church of Sts Peter and Paul. Designed by Bielfeld and Simonson, it was built between 1893 and 1897 near the Lutheran Church erected in the early period of colonisation at the junction of Mikhail Avenue and Kirche Street. The place was a public space (*Gemeindeplatz*) where a parish school and a pastor's house were also to be found. The two buildings were visually united by the Lutheran Church of Sts Peter and Paul that was viewed as a dominant feature of *Tiflisser Kolonie*.

The German colonists developed a network of schools and libraries, as well as other public, religious and cultural organisations, all of which were concentrated in *Tiflisser Kolonie*.

In addition to the lands allotted to them, the German colonists acquired additional properties, including some from Georgian nobles who also owned lands in Kukia. Large parcels were also bought by the communities collectively, in which case they were divided by joint decision.

Public gardens were not initially planned or envisioned in *Tiflisser Kolonie*, but the initiative of separate colonists to build public gardens on their own land added charm to Mikhail Street and the entire quarter. In some cases, gardens originated as a result of the enlargement of land plots following marriages between the colonists. For instance, in 1867, Georgian noble Eristavi rented out his garden in Kukia (*Tiflisser Kolonie*) to Johann Mayer (see Leopold Bielfeld), who called it *Sans-Sousi* and opened a cinema in it. After buying out the garden, Mayer renamed it 'Family Garden' and laid out a public garden there. Upon his death, his descendants called it the *Mayer Garden*. In 1908, the garden was rented by the Tbilisi Assembly, which opened a diner, a reading hall, a stage and a dancing pavilion in it. In 1918, Mayer's descendants had the garden confiscated and it was renamed 'Workers Garden.' In the Soviet period, the place was named *Gorky Garden* and is now called *Rose Garden*.

ივანე ჯავახიშვილის ქუჩა 89
89 Ivane Javakishvili Street

მაიერის ბაღის თითქმის გადასწვრივ, ოდესღაც კერერების კუთვნილი სახლის (დღევანდელი აღმამეწებლის პროსპექტი 64) მიმდებარედ, საზოგადოებრივი ბაღი "Mon-Plaisir"-ი (ფრ. „ჩემი სალხინო“) მდებარეობდა. ეს "Тифлисское Собрание"-ს ოდინდელი ადგილია, რომელშიც გერმანული კლუბი ("Немецкий Клуб") იყო მოთავსებული და რომელიც, ერთი საგაზეთო განცხადების მიხედვით, ფირმა "Mon-Plaisir"-ს შეუქმნია; ამ ბაღში რესტორანი და საცეკვაო დარბაზი ფუნქციონირებდა.

მიხეილის ქუჩის სწვრივად არსებული ბაღებიდან განთქმული იყო ბარტის ბაღიც, რომლის დაარსების და გაშენების ინიციატორები სამოქალაქო ინჟინრის პერმან ბარტის წინაპრები იყვნენ. ბარტების ბაღის ნაწილია დღევანდელი რკინიგზის სახლის სამხრეთით მომიჯნავე სკვერი (ვრცლად იხ. ინჟ. პერმან ბარტი).

კოლონისტების ორი – მაიერებისა და კერერების – ოჯახის წარმომადგენლების ქორწინების შედეგად, მიწის ნაკვეთის გამსხვილებით წარმოიქმნა, მაგნიტური ობსერვატორიის (დღევანდელი დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 150) მიმდებარე საზოგადოებრივი ბაღი, რომელიც, საეარაუდოდ, დღევანდელი თამარ მეფის ქუჩისა და დავით აღმაშენებლის პროსპექტის შესაყარზე იყო გაშენებული. იგი 1932-1935 წლებში ჩელუსკინელების ხიდისა და პროსპექტის ხაზის გაყვანას ემსხვერპლა.

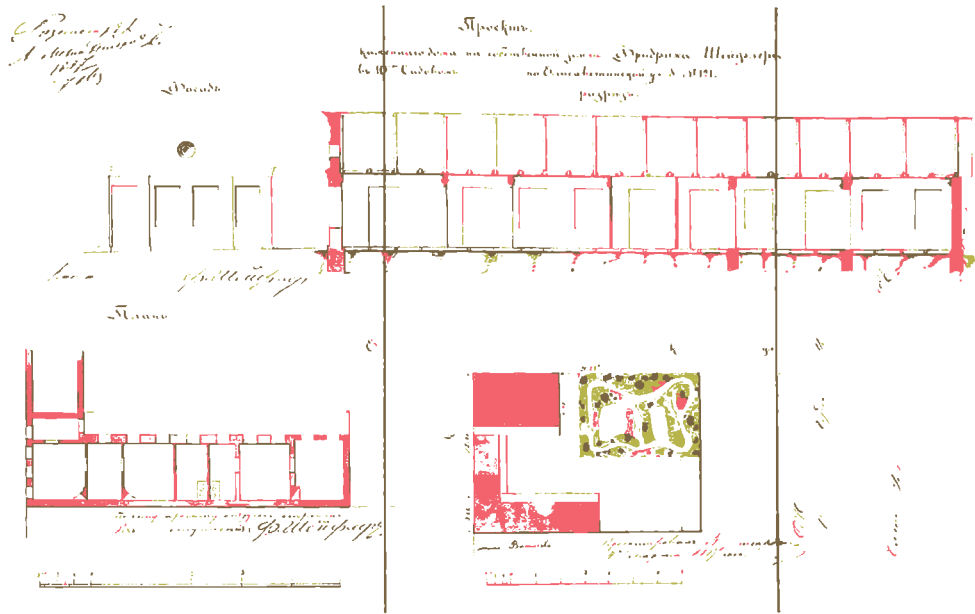
ვერის ხიდის სიახლოვეს, იქ სადაც დღეს კ. მარჯანიშვილის ქუჩის 5 სახლი დგას, მდებარეობდა „ტფილისის საზაფხულო წრე“ (Тифлисский Летний Кружок), რომელიც ქალაქს ეკუთვნოდა⁶⁰.

გერმანელების საკუთარი და საზოგადოებრივი ბაღების ხაზს მიხეილის ქუჩის წინაპარი გზის პირას, მტკვრის ნაპირთან ახლოს, 1830-იან წლებში გეომეტრიული სიზუსტით დაგეგმარებული, უჩვეულო მცენარეულობით განთქმული მუშტაიდის სანიმუშო ბაღი ასრულებდა, რაც არსებითად კოლონიის ზღვარს წარმოადგენდა. იგი დიდად უსწრებდა წინ თბილისის მარცხენა ნაპირზე ბაღების მშენებლობას.

ალსანიშნავია გერმანელი კოლონისტების და სხვა მოღვაწეების მონაწილეობა, ჯერ 1889 და შემდეგ 1901 წელს გამართულ კავკასიის სოფლის მეურნეობისა და მრეწველობის საიუბილეო გამოფენებზე⁶¹, რომელიც მუშტაიდის ბაღის ტერიტორიაზე გაიმართა. აქ, არქიტექტურული თვალსაზრისით გამორჩეულ მრავალ პავილიონთან ერთად, მონყობილი იყო ემილ აუფერმანის სასოფლო-სამეურნეო მანქანების (1889), ლეონის მწარმოებელი ძმები-ფორერების (1901) და სხვა პავილიონებიც.

კოლონიის სამხრეთი ნაწილის, მიხეილის ქუჩის ძველი კუკიის მონაკვეთისთვის, დიდი მოვლენა 1867 წელს მიხეილ ვორონცოვის ძეგლის დადგმა გახლდათ⁶².

1880-იანი წლებიდან მიხეილის ქუჩა მრავალი შემოსავლიანი სახლით, მდიდრდება (ეკატერინე შვარცის, ედუარდ მაკარის...); სასტუმროები ეწყობა ელისაბედის ქუჩაზეც („ვერსალი“, „ბო მონდი“, „Семейные номера“) და კონცენტრირებული იყო მიხეილ ვორონცოვის მოედნის სიახლოვესაც („Воронцовские номера“, „Немецкие номера“, „Венеция“, „ავრორა“...)⁶³. მიხეილის პროსპექტზე შენდება ახალი სასტუმროები – ფრიდრიხ ვეტცელის (ვრცლად იხ. არქიტ. ვ. ბილფელდის), ვილჰელმ მადერის⁶⁴ და სხვა. მიხეილის ქუჩაზე გერმანელ კოლონისტებს სავაჭრო და საზოგადოებრივი შენობები, რესტორნები (ვილჰელმ მადერს, ალექსანდრ რაინჰოლდს...) და სხვა ჰქონდათ აშენებული. პროსპექტი მკვეთრად იცვლის მასშტაბსა და სახეს. ამ მხრივ, ალსანიშნავია ისიც, რომ თბილისის კოლონიაში იღებენ ბინას თბილისში მცხოვრები ან სამუდამოდ დამკვიდრებული გერმანელი წარმომავლობის არქიტექტორები და ინჟინრები. თბილისის კოლონიაში საკუთარი სახლები ჰქონდათ – არქიტექტორებს ალბერტ ზალცმანს (1872), ლეოპოლდ ბილფელდს (1881), პაულ შტერნს (1890, 1893), პაულ გოთჰარდს (1897), სამოქალაქო ინჟინერ პერმან ბარტს (1898), ინჟინერ კ. კერერს, ინჟინერ-მშენებელ იოსებ რუკსს (1908) და სხვ. თბილისური საცხოვრებლის ტრადიციებით ნასაზრდოე-

ფრიდრიხ შაიფლერის სახლის პროექტი ელისაბედის ქუჩაზე არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1887 წელი
Design of the house of Friedrich Scheifler on Elizabeth (now Tsinaradzghvishvili) Street, by Paul Gotthardt. 1887

Not far from the Mayer Garden, Jakob Wenagel owned a house and a garden. In 1886, he applied for a permit to build a summer hotel there. He signed all the designs in German.

Almost across from the Mayer Garden and next to Kehrer house, at what is now 64 Davit Aghmashenebeli Avenue, was the public garden *Mon-Plaisir*. In it was to be found a German Club which, according to a newspaper notice, was purchased by the Mon-Plaisir Company. The garden had a restaurant and a dance hall.

Of the gardens located along Mikhail Avenue, one of the most popular was the Barth Garden, which was founded and laid out at the initiative of the ancestors of civil engineer Hermann Barth. Part of this garden now coincides with a small park to the south of the building known as the House of Railway Workers (see Hermann Barth).

The merging of the lands of the Mayer and the Kehrer families following the marriage of their representatives resulted in the public garden at the intersection of Queen Tamar and Davit Aghamshenebeli avenues, adjacent to the Magnetic Observatory, at what is now 150 Davit Aghamshenebeli Avenue. It fell prey to the construction of

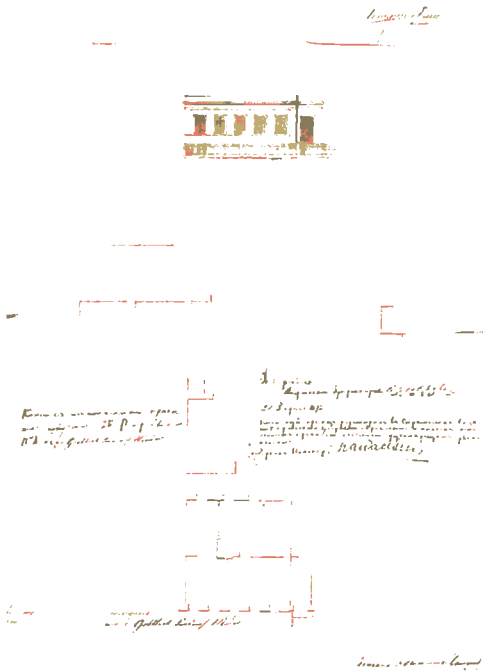
Cheluskinelebi Bridge (now Queen Tamar Bridge) and the avenue between 1932 and 1935.

Owned by the city, the Tiflis Summer Circle was located near Vere Bridge at what is now 5 Marjanishvili Street.

The private and public gardens laid out by the German colonists along Mikhail Avenue in the 1830s with geometric precision terminated in the Mushtaid Gardens founded much earlier and renowned for its rare plant species. It also marked the boundary of *Tiflisser Kolonie*.

In 1867, a statue of the Russian Viceroy Vorontsov was erected in Old Kukia.

The 1880s saw the construction of a multitude of tenement houses (i.e. the Katherine Schwarz and Eduard Makker properties) on Mikhail Avenue and opening of new hotels on Elizabeth Street (i.e. the *Versailles*, the *Beau Monde*, and the *Semeynnye Nomera* hotels) and near what was called Vorontsov Square (i.e. the *Vorontsovskyye Nomera*, the *Nemetskye Nomera*, the *Venice* and the *Aurora* hotels). New hotels were built on Mikhail Avenue, including one by Friedrich Wetzel (see Leopold Bielfeld) and Wilhelm Mader.

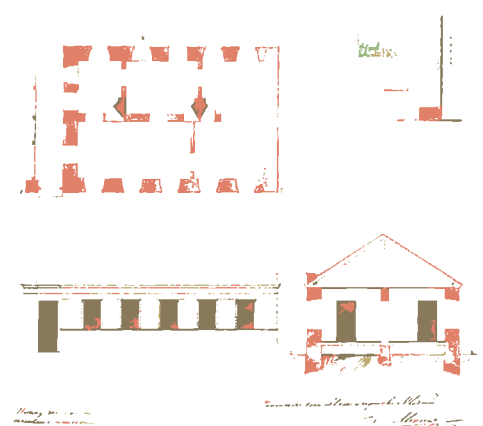
თბილისელი მოქალაქის გოთიბ მადერის სახლის პროექტი.

არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1874

Design of Gottlieb Friedrich Mader's house on Mikhail Street, Tbilisi, by Leopold Billfeld. 1874

ბი საკუთარი თუ შემოსავლიანი სახლების აშენებით მათ დიდი წვლილი შეიტანეს უზნის განვითარებაში და ხან ევროპული, ხან ევროპული და ისლამური არქიტექტურული მორთულობის ფასადებით მიხეილის პროსპექტის, სტილისტურად ჭრელი სურათი კიდევ უფრო მრავალფეროვანი გახადეს. XIX საუკუნის ბოლოსკენ თბილისისა და ზოგადად ეპოქისთვის დამახასიათებელი სტილისტური სიჭრელე მიხეილის პროსპექტზეც სულ უფრო და უფრო თვალშისაცემი ხდება. ამ ერთიან ურბანულ სივრცეში, XX საუკუნის დასაწყისიდან Art Nouveau-ს სტილის, თბილისის განაშენიანებიდან ამომართული შემოსავლიანი და კერძო სახლების გაჩენამ პროსპექტი ასევე მაღალმხატვრული ნაგებობებით გაამდიდრა და კიდევ უფრო თვითმყოფადი გახადა იგი.

მიხეილის პროსპექტის თავისებურებას XX საუკუნის დასაწყისისთვის კინოთეატრების სიმრავლეც ქმ-

თბილისელი მოქალაქის ბარბარა მადერის სახლის პროექტი მიხეილის ქუჩაზე. 1871

Design of Barbara Mader's house on Mikhail Street. 1871

ნიდა. თბილისის საზაფხულო თუ ზამთრის კინოთეატრების უმრავლესობა – მოდერნი, ლირა, ოდერონი, აპოლო, სატურნი, მულენ-რუჟი (ფრ. წითელი წისქვილი)⁶⁵, Moulin-Electrique-ი (ფრ. ელექტრული წისქვილი), კინო-პალასი, კინოპლასტიკონი, მიხეილის პროსპექტის პირზე მდებარეობდა. კინოთეატრების არქიტექტურა XX საუკუნის დასაწყისის კვალს ატარებდა და მათი დიდი ნაწილი ასევე Art Nouveau-ს სტილისა იყო.

თბილისის კოლონიის განვითარებისთვის მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო რკინიგზის გაყვანა და, შესაბამისად, მშენებლობა.

გერმანელი კოლონისტების მატერიალურ მომძლავრებასა და გავლენაზე თბილისის კოლონიაში გერმანული ტოპონიმების გაჩენაც მეტყველებს. თბილისის სხვადასხვადროინდელ რუკებზე გვხვდება Немечкая улица (გერმანული ქუჩა, დღევანდელი კიევის ქუჩა), Колонийская улица (კოლონიური ქუჩა, დღევანდელი სოსო და კოტე წერეთლების ქუჩა), Кирочная улица („კირხეს“ ქუჩა, დღევანდელი კოტე მარჯანიშვილის ქუჩა), Переулок Кирочной улицы („კირხეს“ ქუჩის შესახვევი), Ново-Католическая улица (ახალი კათოლიკური შესახვევი, შემდგომი რენიგერის, დღევანდელი კიტა აბაშიძის ქუჩა), Ново-Мадеровская улица (მადერის ახალი ქუჩა, ახლა სანქტ-პეტერბურგის ქუჩა), Ветцелы (შემდგომი ქსენიას, საბჭოთა დროის შტროზიას, დღევანდელი ზურაბ ჭავჭავაძის ქუჩა), Садовая улица (ბაღის, დღევანდელი ია კარგარეთელის ქუჩა).

თბილისი. პასტერის ქუჩა 4. ძველი საცხოვრებელი სახლის კედრატული აგურისა და ნატეხი ქვის მონაცემლობითი კედლის ნიშა, ნაძვისა და კირის დუღაბზე. 2011
House at 4 Pasteur Street, Tbilisi

თბილისი. პასტერის ქუჩა 4. საცხოვრებელი სახლი. 2011
House at 4 Pasteur Street, Tbilisi. 2011

On Mikhail Avenue, the German colonists built shops, public buildings, restaurants and other properties. The development changed the scale and the visual character of the area. Remarkably, it was in *Tiflisser Kolonie* that architects and engineers of German origin, including architect Albert Salzmänn (1872), architect Leopold Bielfeld (1881), architect Paul Stern (1890, 1893), Paul Gotthardt (1897), civil engineer K. Kehr, and civil engineer Joseph Rukhs (1908), settled. Demonstrating a respect for local tradition, the private and tenement houses built by them largely contributed to the evolution of the quarter and added variety to the already versatile area by creating façades featuring European, and a mixture of European and Islamic, decoration. Towards the end of the 19th century, the stylistic variety typical of Tbilisi that also reflected the spirit of the time became more and more noticeable. The introduction of Art Nouveau in the urban space and the building of tenement and private houses added distinctiveness to the avenue.

Mikhail Avenue of the early 20th century was also remarkable for a multitude of cinema houses. The majority of summer and winter cinemas, the *Modern*, the *Lira*, the *Odeon*, the *Apollo*, the *Saturn*, the *Moulin Rouge*, the *Moulin Electrique*, the *Kino-Palace*, and the *Kinoplastikon* were all located on the Avenue. The majority of these buildings were designed in the Art Nouveau style to reflect the common trend of the time.

The construction of the railway was a great impetus for the development of *Tiflisser Kolonie*.

That growing prosperity and influence achieved by the colonists living in *Tiflisser Kolonie* is also signalled by the

emergence of German place names, including *Nemetskaya Street* (German Street, now Kiev Street), *Kolonijskaya*, (now Soso and Kote Tsereteli Street), *Kirche* (*Kirochnaya*, now Kote Marjanishvili Street), *Kirche Lane*, *Novo Katolicheskaya* (New Catholic Lane, later renamed as Reninger and now Kita Abashidze Street), *Novo-Maderovskaya* (Mader's New Street, now St Petersburg Street), *Wetzel* (renamed as *Ksenya* and then *Sherozia Street* and now called *Zurab Chavchavadze Street*), *Garden Street* (now *la Kargareli Street*).

Apart from the German colonists who settled in Georgia, Tbilisi and *Tiflisser Kolonie* in particular also benefited from the visiting Germans who included several scientists. Paul Heinrich Arnold Theodor Moritz (1821-1902), a renowned scientist of the Russian Empire, was an initiator of the construction of the Magnetic-Meteorological Observatory (renamed 'Physical Observatory' in 1867 and 'Geophysical Observatory' in 1924), between Mikhail Street and the Mtkvari. One of the earliest institutions of its kind in the Transcaucasus and the first in Georgia, the observatory exchanged its data with the world network of observatories.

Built between 1865 and 1868 on the initiative of Viceroy Mikhail Romanov and under the leadership of the head of the Civil Medical Department of the Caucasus, Andreas Libau (died 1874), the hospital, commonly known as Mikhail Hospital, was equipped to the highest standards of the time. The buildings were designed by Salzmänn. Two of them, featuring Neo-Classical façades with balconies, overlook Davit Aghmashenebeli Avenue, and the third building standing at some distance from the avenue is now neglected. The Paramedic (Feldscher) School and a Mental Asylum were part of the complex built in the 1870s.

XIX საუკუნის შუა ხანების თბილისის კოლონიის ისტორიაში მნიშვნელოვანი წვლილი იმ გერმანელებმა შეიტანეს, რომლებიც თბილისში სამუდამოდ არ დამკვიდრებულან, მაგრამ თავიანთი აქ ჩამოსვლით დიდი ფუძემდებლურ საქმეს ჩაუყარეს საფუძველი და შემდგომ სამშობლოში დაბრუნდნენ. მათ შორის არაერთი მეცნიერიც ყოფილა. ამათთავანია, მაგალითად, ბალტიისპირელი გერმანული წარმოშობის მეცნიერი არნოლდ მორიცი, რომლის საქმიანობა არათუ თბილისის კოლონიის, არამედ მთელი XIX საუკუნის თბილისის ფარგლებსაც დაიდასტურდება და კავკასიისა და რუსეთის იმპერიის თუ მსოფლიოს მასშტაბითაც არის მნიშვნელოვანი, რადგან იგი ვეებერთელა სივრცეს, კერძოდ, რუსეთის იმპერიის სამხრეთ ნაწილს, მთელ კავკასიას და მათ მიმდებარე კასპიის, შავი და აზოვის ზღვების აკვტორიებსაც გასწვდებდა.

სწორედ გერმანელი არნოლდ მორიცი (Paul Heinrich Arnold Theodor Moritz, 1821-1902) სახელს უკავშირდება 1858-1862 წლებში ამიერკავკასიის ერთ-ერთი უადრესი სამეცნიერო ცენტრისა და საქართველოში პირველი გეოფიზიკური დაწესებულების თბილისის მაგნიტურ-მეტეოროლოგიური (1867 წლიდან ფიზიკური, 1924 წლიდან კი გეოფიზიკური) ობსერვატორიის კომპლექსის მშენებლობა მიხეილის ქუჩასა და მტკვარს შორის მდებარე ტერიტორიაზე⁶⁶ – მისი მონაცემები კი, გაცვლის წესით, ობსერვატორიების მსოფლიო ქსელს მიენროდებოდა.

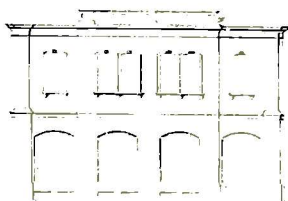
დიდი მთავრის მიხედვით ნიკოლოზის ძის თაოსნობითა და კავკასიის სამოქალაქო სამედიცინო ნაწილის უფროსის, მედიკოს ანდრეას ლიბაუს (გარდ. 1874) ხელმძღვანელობით თბილისის კოლონიის ძველი კუკიის ნაწილში, მიხეილისა და სანაპიროს ქუჩებს შორის, იმ დროის უმაღლესი ტექნოლოგიით აღჭურვილი, ე. წ. მიხეილის საავადმყოფოს კომპლექსის მშენებლობა დაიგეგმა, რომელიც 1865-1868 წლებს შორის არქიტექტორ ალბერტ ზალცმანის პროექტით განხორციელდა. დავით აღმაშენებლის პროსპექტის პირზე დღესაც დგას ხის აივანიანი ორი კლასიციტური ნაგებობა, განაშენიანების რამდენიმე სიღრმეში კი მიხეილის საავადმყოფოს დღეს მიტოვებული და უფუნქციო ორსართულიანი შენობაა მოთავსებული. კომპლექსის ნაწილს წარმოადგენს 1870-იანი წლების დასაწყისში აგებული „ფერშალთა სკოლა“ (Фельдшерская школа) და „შეშლილთა კორპუსი“ (Корпус для умалишённых).

თბილისის კოლონიის მასშტაბური მშენებლობებიდან უნდა მოვიხსენიოთ აგრეშუმის სადგურის კომპლექსის მშენებლობაც (1890-1892) მიხეილის პროსპექტის ბოლოს, რომლის დაფუძნებაც რუს ბუნებისმეტყველ ნიკოლაი შავროვს, დაპროექტება და აშენება კი თბილისსა და საქართველოში მოღვაწე პოლონელ არქიტექტორ ალექსანდრ შიმკევიჩს ეკუთვნის. ადრეული ხანიდანვე განისაზღვრა თბილისის კოლონიაში ოუნკერთა სასწავლებლის კომპლექსის მშენებლობაც მაგნიტური ობსერვატორიის ტერიტორიის მიმდებარედ, მის ჩრდილოეთით.

რიყა

გერმანელების თბილისში განსახლების არეალი მხოლოდ ალექსანდერდორფითა და თბილისის კოლონიით არ შემოიფარგლება, მათი კვალი ე. წ. რიყეზეც ფიქსირდება.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, კალას გადასწვრივ, თბილისის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო დაბალ ნიშნულზე მდებარე, ბრტყელ რელიეფზე გაშენებული, ყოვლად თვითმყოფადი უბანი რიყე შედარებით გვიან წარმოიქმნა. 1835 წელს შექმნილი თბილისის რუკა ამ ადგილს სრულიად გაუნაშენიანებელს წარმოგვიდგენს, თუმცა რამდენიმე ბიბლიოგრაფიული მონაცემითა და საარქივო წყაროთი ირკვევა, რომ რიყეზე სახლები 1830-იან წლებში უკვე არსებულა და რიყის პირველ ბინადართაგანი გერმანელები ჩანან. 1844 წლის გეგმის მიხედვით, რიყეზე რეგულარული გეგმარება უკვე ჩასახულია, XIX საუკუნის მიწურულისთვის კი რიყე მთავარი, სწორი რიყის ქუჩის გასწვრივ აკინძული ეზოიანი საცხოვრებლების შემცველი განაშენიანებით, რეგულარული გეგმარებით სრულიად არის დაფარული. 1830-იანი წლებისათვის რიყე უკვე გერმანელი კოლონისტი-ხელოსნების ადგილსამყოფელიც ყოფილა. საიმდროისოდ აქ სხვადასხვა კოლონიებიდან გადმოსული ხელოსნებიც სახლდებოან⁶⁷. 1835 წელს აქ სახლი შეიქმნა გეორგ კუფუს შულცს⁶⁸, 1843-1844 წლიდან თბილისელ კოლონისტებს ხრისტიან მერგენტალერს და ვინჩე ბადეროს, 1842 წელს აქ საკუთარი სახლი ააშენა ფრიდრიხ ზალცმანმა⁶⁹ (ერცლად იხ. არქიტ. ალბერტ ზალცმანი). 1850-1860-იან წლებში რიყეზე ცხოვრობდნენ ფრიდრიხ, იოჰან და ფრიც მადერბი⁷⁰. 1850 წლის ერთი ცნობის მიხედვით, რიყეზე საქმიანობს მჭედელი ბარტი. 1879 წელს რიყეზე საცხოვრებელ სახლს

Friedrich Mader

თბილისელი მოქალაქის ფრიდრიხ ზეტცერის მეზონინიანი სახლის პროექტის ფრაგმენტი 1866

Fragment of the design of Friedrich Setzer's house with a mezzanine 1866

დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 116, ფრიდრიხ მაღერის ყოფილი მეზონინიანი სახლი 2017

Friedrich Mader's former house with a mezzanine at what is now 116 Davit Aghmashenebeli Avenue 2017

დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 118, ფრიდრიხ ზეტცერის ყოფილი მეზონინიანი სახლი. 2017

Friedrich Setzer's former house with a mezzanine at what is now 118 Davit Aghmashenebeli Avenue. 2017

Of the large-scale construction projects in *Tiflisser Kolonie*, mention must be made of the Silk Station founded by the Russian natural scientist Nikolay Shavrov. Built between 1890-1892, the building was designed by the Polish architect Aleksandr Szymkiewicz. The building of a school for cadets was envisioned close to the Observatory.

RIKE

Apart from Alexandersdorf and *Tiflisser Kolonie*, German colonists were also present in Rike.

Rike emerged as a settlement slightly later, on the flat terrain on the left side of the Mtkvari, across from the Kala quarter. The map of 1835 shows this place as uninhabited, however, according to some sources and archival records, it was built up as early as the 1830s and the first inhabitants were Germans. The plan of 1844

shows some elements of regular planning in Rike, while at the end of the 19th century, the quarter was lined with courtyard houses. In the 1830s, the place apparently attracted German colonists, mainly artisans and craftsmen, some of whom moved here from other colonies. According to archival evidence, in 1835, Georg Kufus Schulz, and from 1843-44, Christian Mergentaller and a certain Badero lived there. In 1842, Friedrich Salzmann built a house for himself (see Albert Salzmann). Later, in the 1850s and 1860s, they were joined by Friedrich, Johan and Fritz Maders. In 1879, Christian Badmann, a colonist from Alexandersdorf, built his home in Rike. According to the plan of the site, he had a neighbour named German Karl Kretzinger. One of the archival documents mentions a workshop run by blacksmith Barth.

ალექსანდერსდორფელი კოლონისტი ხრისტიან ბადმანი იშენებს, მისი მეზობელი კი, მისი სახლის პროექტს თანდართული გენგეტმის მიხედვით, გერმანელი კარლ კრეტცინგერია⁷¹.

საცხოვრებელი სახლები

გერმანელი კოლონისტების მიერ აგებული საცხოვრებელი სახლები დღესაც განსაზღვრავენ მ. წინამძღვრშივლის, ივ. ჯავახიშვილის, ეგნატე ნინოშვილის, გ. ჩუბინაშვილის ქუჩების მასშტაბს და ძველ არქიტექტურულ სახეს უნარჩუნებენ. ძველ კუკიაში აგურისა და კრამიტის გამოსანვავი ქარხნები, გაჯის და თიხის კარიერები იყო კონცენტრირებული⁷². ბუნებრივია, რომ პირველ ხანებში გერმანელი კოლონისტების სამშენებლო მასალა ძველი, კვადრატული აგური, ნატეტი ქვა, ნამჯის ან კირის დულაბი იქნებოდა. 1890-იან წლებში უკვე მთელ თბილისში ახალი, ე. წ. რუსული აგურია ხმარებაში.

თბილისის კოლონიაში გადარჩენილი საცხოვრებლის ზოგიერთი ნიმუში და საქართველოს ეროვნულ არქივში შემონახული რამდენიმე ათეული პროექტი წარმოდგენას გვიქმნის თბილისის კოლონიაში დამკვიდრებული გერმანელი კოლონისტების საცხოვრებელი სახლის ტიპოლოგიაზე, რაც გერმანელ-კოლონისტური საცხოვრებლის ტიპოლოგიური დაჯგუფების საშუალებას გვაძლევს.

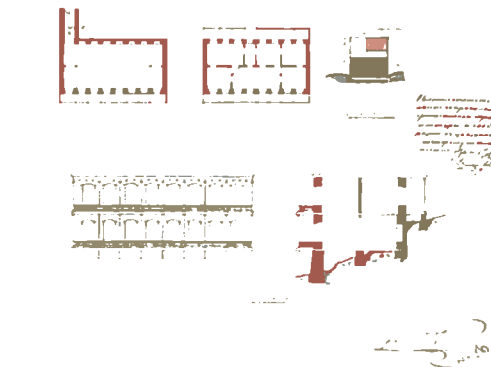
სახლის ყველაზე გავრცელებული ტიპი, როგორც ჩანს, მართლაც, სამკუთხა ფორმით დასრულებული, ვიწრო, კლასიციზტური ფასადით ქუჩისკენ მიმართული და შენობის ტანით კვარტლის სიღრმეში განვითარებული სახლი იყო. ფლიგელი ანფილადურად განლაგებულ სადგომებს მოიცავდა, რომლებსაც ხის დაყრდნობილი, ღია, გადახურული აივანი აერთიანებდა. მინიატურული ფასადის გაგრძელებას აგურის, შედარებით დაბალი ზღუდე წარმოადგენდა, რომელშიც თაღოვანი ან არქიტრავული გადახურვის ფართო ჭიმკრიანი ლიობი იყო გაჭრილი. ეზოს სიღრმეში, მაღალი ციცაბო სახურავის მქონე, ქუჩის პარალელურად განვითარებული სახლებიც იდგა. ეს ციცაბოსახურავიანი მინიატურული შენობები მთელი XIX საუკუნის მანძილზე, თვით 1880-იანი წლების ბოლომდე შენდებოდა. ჩანს, არქიტექტორის მიერ შედგენილ-შემუშავებული იქნა ტიპობრივი პროექტები, რომელთაც ხელისუფლება ნერგავდა და რომლებითაც ხელმძღვანელობდნენ გერმანელი კოლონისტები. ზოგჯერ

საცხოვრებლის პროექტს სახელმოხვეჭილი პროფესიონალი არქიტექტორიც ადგენდა (ფრიდრიხ შაიფლერის სახლის პროექტი, 1887, იხ. არქიტ. პაულ გოთჰარდტი). ამდაგვარ შემთხვევებში საქმე უკვე ხალხური არქიტექტურისა და კლასიკური ფორმების შერწყმასთან გვაქვს.

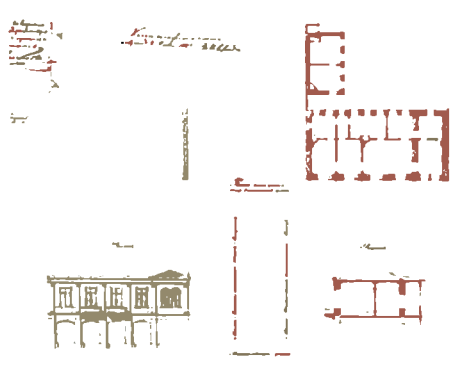
ყოფილი სათადარიგო აფთიაქის (დღევანდელი ლუი პასტერის) ქუჩა 4-ის სიღრმეში დღემდე გადარჩენილი ციცაბოსახურავიანი, ერთსართულიანი ორი ნაგებობა მაფიქრებინებს, რომ გერმანელების კუკიის ტერიტორიაზე დასახლებისთანავე გაჩნდა კრამიტით დახურული, ძველი აგურის და ქვის მონაცვლეობით ნამჯის დულაზე ნაგები შენობები, რომელნიც საცხოვრებელ და სამეურნეო ფუნქციებს ითავსებდა. ხის ღია, დაყრდნობილი აივნებით გამდიდრებული, ეს გერმანული ხალხური არქიტექტურის წიაღიდან მომდინარე ტიპოლოგია, რომელიც თბილისის კოლონიაში გადარჩენილი თითქმის აღარც არის. ასეთი სახლები არა მიხეილის ქუჩის მიმდებარედ, არამედ მხოლოდ კვარტლის სიღრმეში იქნებოდა აშენებული.

საცხოვრებლის კიდევ ერთი ტიპი, ზემოაღწერილი, სამკუთხაფორმითიანი კლასიციზტური ფასადით, ქუჩის პირზე მდგომი სახლის მსგავსია, ოღონდ სიახლე აქ ფასადის დაგრძელებული სიბრტყეა, რომელშიც კარის დამატებითი, რკინის წინფრიალი ღიობია გაჭრილი, რომელიც უშუალოდ ხის აივანს უერთდებოდა. ამ შემთხვევაში აივანი თავისებურ *entrée*-ს წარმოადგენს, სადარბაზო შესასვლელის მაგიერია (გოთოლმ ფრიდრიხ მადერის სახლი, 1874, იხ. არქიტ. ლ. ბილფელდი). სივრცითი ორგანიზაციის ასეთივე პრინციპს მიჰყვება ბარბარა მადერის სახლის კლასიციზტური ფასადის მქონე შენობაც⁷³. საცხოვრებლის სივრცითი ორგანიზაციის ასეთი მოწყობას კავშირი აქვს ძველთბილისური სახლის ერთ-ერთ ადრეულ ტიპთან, რომლის მაგალითებიც კალასა და ისანში დღემდეა შემორჩენილი.

გერმანულ-კოლონისტური სახლის კიდევ ერთი ტიპი მეზონინიანი სახლია. აღნიშნული ტიპოლოგიის საილუსტრაციოდ ფრიდრიხ ზეტცერის (Friedrich Setzer) სახლი⁷⁴ და მის განაპირა მხარეებზე მდებარე სახლებია საინტერესო (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 116, 118). 1866 წელს დაპროექტებული ამ სახლის ორი სართულიდან პირველი, გარეთკენ დუქნის ოთხი ფართო ღიობით იხსნება, მეორეზე კი ქუჩისპირა კედელზე ვიწრო ფანჯრებია გაჭრილი.

თბილისელი მოქალაქის ერნსტ ზომერის სახლის პროექტის ფრაგმენტი
ძველ კუკიაში. 1865 წელი
Fragment of the design of Ernst Sommer's house in Old Kukia. 1865

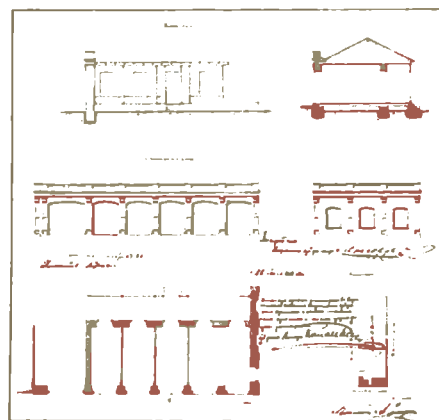

იაკობ ბადერის დუქნანი საცხოვრებელი სახლის პროექტის ფრაგმენტი.
არქიტექტორი ალ. ზალცმანი. 1872 წელი
Fragment of the design of Jacob Bader's house with dukhans on the ground floor.
by Albert Salzmänn. 1872

ბადერის სახლის პროექტის ფრაგმენტი
Fragment of Mader's house design

თბილისელი მოქალაქის ემანუელ ბემლერის სახლის პროექტი.
არქიტექტორი ალბერტ ზალცმანი. 1872
Project of the house of Emmanuel Bomler. Architect A. Salzmänn. 1872

RESIDENTIAL BUILDINGS

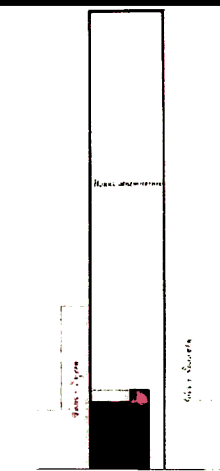
The houses built by German colonists in *Tiflisser Kolonie* continue to define the scale and architectural character of Tsinamdzghvishvili, Javakhishvili, Ninoshvili and Chubnashvili streets. Brickworks and tile workshops, as well as plaster and clay pits, were concentrated in Old Kukia. In the beginning, colonists mainly employed old, square brick, rubble, and mortar composed of lime and straw, which were replaced by the so-called Russian brick from the 1890s.

Some of the surviving residential buildings and dozens of designs kept in the National Archives of Georgia provide enough evidence to make a typological analysis of the residential

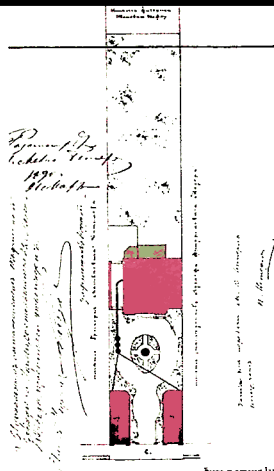
architecture introduced by German colonists to *Tiflisser Kolonie*. It appears that the most common was a type of house that faced the street with a Neo-Classical façade, terminating in a triangular pediment and extending deep into the quarter. An annexe had enfilade rooms united by means of supported wooden balconies. A miniature façade was extended by a low brick enclosure pierced with a gate topped by an arch or an architrave. Inside the courtyard were additional houses set parallel to the street, which had pitched roofs. Such miniature houses continued to be built through the 1880s. It appears that typical sample designs were produced and disseminated by the central authorities, which German colonists employed while developing their building

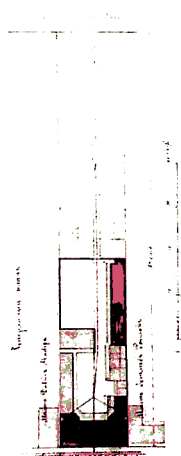
გეგმურინე შვარცის მიწის ნაკვეთი მიხეილის ქუჩაზე
Katherine Schwarz's land plot on Mikhail Street

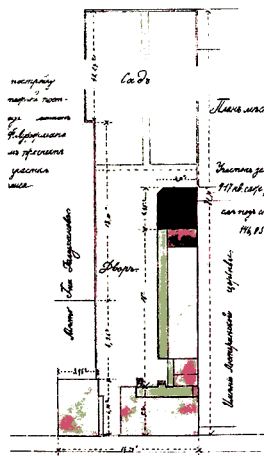
იული ვალტერის მიწის ნაკვეთი
Julius Walter's land plot

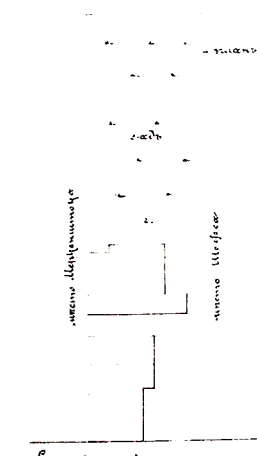
მარია შტერნის სახლის მიწის ნაკვეთი მიხეილის ქუჩაზე, არქიტექტორი ჰ. შტერნი, 1890
Maria Stern's land plot on Mikhail Street, 1890

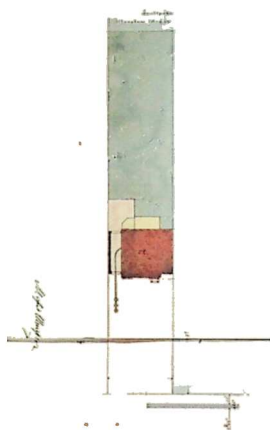
გეგმურინე შვარცის მიწის ნაკვეთი მიხეილის ქუჩაზე, არქიტექტორი ლ. ბილდელდი, 1877
Katherine Schwarz's land plot on Mikhail Street, 1877

ემილ აულერმანის ნაკვეთის და მანქანების საწვობის გეგმა მიხეილის პროსპექტზე, 1913
Plan of Emil Aulermann's land plot on Mikhail Avenue indicating his house and a warehouse, 1913

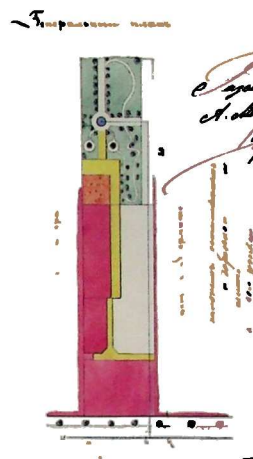
ლუიზა მადერის მიწის ნაკვეთი გეგმა, არქიტექტორი თ. ხრამოსტა, 1883
Plan of Louise Mader's land plot, by Theodor Chramosta, 1883

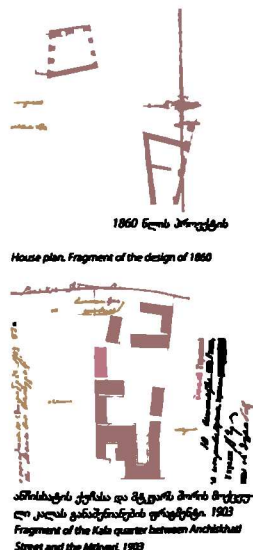
გუსტა
მაგნეტ
Plan of Gustav
the land plot on Magnet Avenue
next to Magnet
Meteorological Observa
P Gotthardt

გერგოზი. ფარნაოზ ისარლიშვილის სახლის
1895 წლის პროექტის ფრაგმენტი.
Pla Fragment of Parnaoz Isarlishvili's house design.
1895

1890
zhanov Mikhail Street. 1890

1860 წლის პროექტის
House plan. Fragment of the design of 1860

ანჩიხაძის ქუჩისა და მტკვარის შორის მდებარე
ლი კალის განაშენიანების ფრაგმენტი. 1903
Fragment of the Kala quarter between Anchikishvili
Street and the Mtkvari. 1903

ფასადს გახსნილი, აიენიანი მეზონინი ასრულებს. ქუჩისკენ გამავალი ფასადის კლასიციზტურ არქიტექტურულ მორთულობას კვარტლის სიღრმეში, ეზოს სივრცისკენ მიჰყვრებილი ხის ღია აივნები ენაცვლება. შენობას ღრმა სარდაფი აქვს. ფრ. ზეტცერის სახლის ჩრდილოეთით მიმდებარე, მისი იდენტური სივრცითი სტრუქტურისა და არქიტექტურული მორთულობის მეზონინიანი სახლი დღეს მასთან ეზოს საზიარო სივრცით არის გაერთიანებული. მეზონინიანია ზეტცერის სახლის სამხრეთით მიმდებარე, ფრიდრიხ მადერის საცხოვრებელი სახლიც, რომელიც პირველ სართულზე სავაჭრო დუქანს, მეორეზე საცხოვრებელს, ეზოს მხრიდან კი ვეებერელა თბილისურ აივნებს მოიცავს. აღსანიშნავია, რომ ფრ. მადერის სახლი (აღმაშენებლის პროსპექტი 116), როგორც საფასადო მორთულობის, ისე ეზოსაირა აივნების ხელოსნური დამუშავების მხრივ, XIX საუკუნის შუა ნახევრის ძველთბილისური საცხოვრებლების მსგავსია. დავით აღმაშენებლის პროსპექტის პირზე მდგომმა ფრ. ზეტცერის და ფრ. მადერის ყოფილმა სახლებმა 2010-2011 წლებში რეაბილიტაციის პროცესში ბევრი ცვლილება განიცადა და თანდაპირველი სახე დაკარგა.

ძველ ტიპოლოგიას უნდა მივაკუთვნოთ გერმანული კოლონიზატის საცხოვრებლის ისეთი სახეობაც, სადაც ნაგრძელებული სწორკუთხა გეგმა ანფილადური გეგმარების ორ რიგს მოიცავს და გრძივად განვითარებულ ფასადებს ხის შეკიდული აივნები მისდევს. ყურადღებას იპყრობს ერნსტ ზომერის სახლის არქიტექტურა. კვადრატული ფორმის მიწის ნაკვეთზე, კვადრატული გეგმის საცხოვრებელს მთელ სიგრძეზე ორსართულად, მდინარის გარდაკედებით, ხის ღია, ჭვირულმოაჯირიანი, გადახურული, კონსოლებზე დაყრდნობილი აივნები მიუყვება, ეზოს მხარეს კი, საიდანაც სახლი ერთსართულიანია, ასევე ხის აივნებია მოწყობილი, ოღონდ დაყრდნობილი. როგვე ფასადს ხის კონშტრუქციების მწკრივი ასრულებს. მიწის ნაკვეთზე ერნსტ ზომერის კედევრით, უფრო ადრეული სახლიც არის დატანილი⁷⁵. აქ აივნის მოაჯირის ტრადიციული დამუშავება კედლის სიბრტყის კლასიციზტურ ფორმებს ერწყმის. ეს თბილისური სახლის ერთ-ერთი ტრადიციული ტიპია, რომელსაც პრუსიის მეკიდრი ერნსტ ზომერი მუდმივ საცხოვრებლად იშენებს.

დუქნიანი საცხოვრებლები გერმანული კოლონიზატების სახლებისთვისაც იყო დამახასიათებელი. ამ ტიპოლოგიის სახლის არაერთი პროექტი, სხვათა შორის, ალბერტ ზალცმანმა დააპროექტა (ვრცლად იხ. არქიტ. ა. ზალცმანი).

თბილისის კოლონიის ნაგრძელებული სწორკუთხა გეგმის ეზოიანი სახლების ეზოები მორფოლოგიურად განსხვავდება ტრადიციული თბილისური ეზოებისგან, რომელთა გეგმების კონფიგურაცია ზოგჯერ ნებისმიერია, ზოგჯერ მიწის ძველი ნაკვეთებით ან რელიეფის სირთულით, ან კედევ, ახლის მშენებლობისას, წინამორბედი ნაგებობის ნაწილებით არის განსაზღვრული, მაგრამ სახლის სტრუქტურის სივრცითი ორგანიზაციის თვალსაზრისით ისინი ერთმანეთის მონათესავეა. თბილისის კოლონიის ტერიტორიაზე არსებული სახლის ეზოების აღსაქმელად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება აიენიანი ფლიგელის მოპირდაპირე მხარეს მდებარე მეზობელი სახლის ზურგის კედლებს, რომელიც, როგორც წესი, ან შეუღესავი აგურისაა, ან ძველი აგურისა და ფლეთილი ქვის მონაცვლეობით არის ნაგები. შეუღესავი აგურის კედელს ძველთბილისური სახლის ეზოს ინტერიერშიც დიდი როლი ენიჭება, მაგრამ კვარტლის სიღრმეში გრძივად განვითარებული სახლების აგურის კედლები, რომელიც ლამის უწყვეტ ზოლად მიუყვება ეზო-ბალებს, თითქოს სხვა ესთეტიკა და მხოლოდ თბილისის კოლონიის სახლებისთვის არის დამახასიათებელი.

გერმანულ-კოლონიზატური სახლის განუყოფელი ნაწილი და სასიცოცხლო მნიშვნელობის ელემენტია ხის შეკიდული ან დაყრდნობილი აიენიც, რაც უთუოდ თბილისური ტრადიციით არის ნაკარნახები, რაც ასევე ძალიან აახლოვებს თბილისის კოლონიის ეზოიან სახლებს ძველთბილისურთან.

ყოფილი თბილისის კოლონიის XIX საუკუნის მიწურულის სახლების აბსოლუტური უმრავლესობაც კვარტლის სიღრმეში განვითარებულ ეზო-ბალებს შეიცავს. შემოსავლიანი სახლის აიენიან ფასადს და მეზობელი სახლის შეუღესავი აგურის ყრუ კედელს აქაც ეზო-ბაღის სივრცე მიჰნავს. ეზოს სივრცითი ორგანიზაციის ხსენებული ესთეტიკა და ტრადიცია XIX-XX საუკუნის მიჯნის შემოსავლიანმა სახლებმა ძველთბილისურზე დაყრდნობით განავითარეს.

projects. In some cases, houses were designed by well-known architects (Friedrich Scheifler house design, 1887; see Paul Gotthardt), who offered a fusion of vernacular architecture and classical forms.

Two single-storey buildings with pitched roofs inside the courtyard at what is now 4 Pasteur Street (formerly a Pharmacy) allows us to assume that from the beginning, the German colonists built houses with alternating courses of brick and stone laid in a mortar of straw. The buildings served both residential and auxiliary functions. This type of house, enriched with open wooden balconies, originated from German vernacular architecture. *Tiflisser Kolonie* has preserved only a few samples of this type. Such houses were without exception built inside courtyards.

Similar to this type of residential building is another type, which is also characterised by means of an elongated façade wall, pierced with an additional entrance door featuring an iron canopy connected to the wooden balcony. The balcony, in turn, served as an *entrée* (Gotlieb Mader's house, 1874; see Leopold Bielfeld). The same principle of spatial organisation is followed in the case of the Neo-Classical façade of Barbara Mader's house. Such an arrangement can also be related to one of the earliest type of Tbilisi dwellings, examples of which survive in Kala and Isani.

A separate type of housing is represented by buildings with mezzanines that can be best illustrated by the house of Friedrich Setzer and nearby buildings (116 and 118 Davit Aghmashenebeli Avenue). Designed in 1866, the ground floor of this two-storey building is pierced with four openings. The façade terminates in a mezzanine. The Neo-Classical central façade opening onto the street alternates with a rear elevation overlooking the courtyard with open wooden balconies. The building has a deep cellar. Similar houses with mezzanines stand near Setzer's home. The one located to its south, at what is now 116 Davit Aghmashenebeli Avenue, belonged to Friedrich Mader. The ground floor accommodated a *dukhan* (tavern), and the first floor was used for living. The house is akin to old Tbilisian dwellings both in terms of façade decoration and the craftsmanship of courtyard-side balconies.

The fourth type is represented by houses based on an elongated rectangle and covering two rows of enfilades. Their longitudinal façades feature overhanging open wooden balconies. Of note is Ernst Sommer's two-storey house of square plan. The building overlooks the Mtkvari, with open overhanging wooden balconies and supported by corbels adorned with fretwork details. To the side of the courtyard the building is single-storeyed, but it also has balconies. The two façades terminate in a row of corbels. The plan of the site shows another house designed in local tradition that also belonged to Sommer.

Having ground floor *dukhangs* was also characteristic of the houses of German colonists. Salzmann was one of the architects who designed numerous houses of this type.

The courtyards of the houses, based on an elongated rectangle, morphologically differ from traditional Tbilisi courtyards lacking regular planning. However, the spatial organisation of the houses themselves is similar. The rear walls of the neighbouring houses, which are commonly unplastered, or are built of using alternate courses of brick and stone, are important for the interpretation of the courtyards of houses in *Tiflisser Kolonie*. Plain brick masonries also play a role in the interior of Old Tbilisi courtyards, but the brick walls deep inside the courtyards create an almost unbroken line across the courtyard-gardens and are characteristic only of *Tiflisser Kolonie*.

Supported and overhanging balconies are also an integral part of the houses built by German colonists. Inspired by the local tradition, they create a link between the courtyard houses of *Tiflisser Kolonie* and Old Tbilisi dwellings.

The absolute majority of the late 19th century houses of *Tiflisser Kolonie* contained courtyards. Courtyard gardens enclosed the balconied façades of tenement houses from the blind walls of the neighbouring brick houses. Late 19th and early 20th century tenement house courtyard patterns evolved from the earlier tradition of residential architecture of Tbilisi.

Сент-Петербург. Вид на набережную Исаакиевского Собора.
Справа — Исаакиевский Собор. Слева — Александровский сад.
В центре — Александровский сад. Вдали — Зимний дворец. На правой
стороне — Александровский сад.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისურ მშენებლობაში წარმოშობით გერმანელი არქიტექტორები და ინჟინრების შეტანილი წვლილი, თბილისის არქიტექტურის ისტორიის მნიშვნელოვანი ფურცელია. მათი კვალი თბილისში დიდძალი და გამოკვეთილიც.

თბილისში მოღვაწე სხვა უცხოელებთან ერთად, ისინი ძირითადად თბილისის ძველი, შუასაუკუნეებრივი ბირთვის გარეთ – ე. წ. გარეთუბანში, სოლოლაკში, გოლოვინის პროსპექტსა და მის მიმდებარე კვარტლებში, მიხეილის პროსპექტის მიმდებარე განაშენიანებაში თუ რიყზე აშენებდნენ.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან თბილისის არქიტექტურა რუსეთისა და ევროპული ქალაქების კვლადკვალ, სტილისტური მრავალფეროვნების გზას ადგება. კლასიციზმი გზას უთმობს ყველა ცნობილ არქიტექტურულ სტილს. ამ პერიოდის თბილისი ერთნაირად ითავსებს კლასიციზტურ, რენესანსულ, ბაროკულ ფორმებს. ამავე პერიოდში ეხვედებით გოთურ თუ ისლამურ სტილიზაციას, XX საუკუნის დასაწყისში კი მოდერნის სტილის ღირსშესანიშნავი ნიმუშებიც იქმნება.

ტიპოლოგიური თავდასხარისით, გერმანელების მიერ დაპროექტებული და აშენებული საზოგადოებრივი შენობები, უზშირეს შემთხვევაში, ევროპულ პროტოტიპებს ემყარება. ასეა სხვადასხვა აღმსარებლობის ეკლესიების მშენებლობაშიც. ზოგჯერ ეკლესიის გეგმისა და სივრცითი ფორმის საფუძვლად რომელიმე ცნობილი ეკლესიის ნიმუში ან ზოგადი, კრებითი ფორმა გამოყენებული. ეკლესიათა ე. წ. რუსული სტილის ნიმუშებს, რომელსაც რუსეთის იმპერიის ხელისუფლება ნერგავდა, ასევე არა მხოლოდ თბილისის, არამედ სხვა ქართული ქალაქების თუ დაბების ურბანულ ქსოვილშიც შეხედვებით და ისინი, როგორც წესი, უცხოელების დაპროექტებულია.

საცხოვრებელი სახლების არქიტექტურა კი სულ სხვა სურათს წარმოგვიდგენს, თუმცა, ზოგიერთი გერმანელი არქიტექტორის თბილისში დაკვიდრების საწყის ეტაპზე, საცხოვრებელი სახლის თუ სასახლის ტიპის ნაგებობების დაპროექტებისას, ისინი, ასევე კონკრეტული ევროპული ან აღმოსავლური ნიმუშებით ხელმძღვანელობდნენ. მაგრამ თბილისში მოღვაწე ყველა გერმანელი არქიტექტორი, სწრაფად უღებს ალღოს თბილისურ სპეციფიკას და მათ მიერ

შექმნილი საცხოვრებლის ყველა ნიმუში ქართული და თბილისური საცხოვრებლის თავისებურებებს ითვალისწინებს. აქ დიდ მნიშვნელობას იძენს დიდი დროის განმავლობაში ჩამოყალიბებული, საკუთარი ფესვებით და კულტურათა სინთეზით ნასაზრდოები, ევროპა-აზიის ზღვარზე მდებარე ქალაქის უნიკალური, უაღრესად თვითმყოფადი ბუნებრივი და კულტურული გარემო, რომლის ერთ-ერთი უმთავრესი განმასხვავებელი ნიშანიც სივრცითი აზროვნების თავისებურებაა. ეს სივრცისა და არქიტექტურის ისეთი პროპორციული თანაფარდობა და სივრცის ისეთი განწყობაა, როგორიც მხოლოდ თბილისის ძველი ურბანული ქსელის შემადგენელი ეზოიანი სახლებისთვის იყო და ჯერ კიდევ არის დამახასიათებელი. ხისაივანიანი ეზოების მიკროსივრცეებისაგან შემდგარი უბნების თავისებური გარემო, მასხა და სივრცეს შორის მიგნებული ის პროპორციული თანაფარდობა და წონასწორობაა, რომელიც ესოდენ დამახასიათებელია ძველთბილისური საცხოვრებელი სახლების მრავალფეროვანი ნიმუშებისაგან შემდგარი თბილისის ურბანული ქსოვილისათვის. XIX საუკუნეში ჩამოყალიბებული ხისაივანიანი ეზოთა სივრცეების განლაგების გარკვეული წესითა და კომპოზიციური ხერხებით მიიღწევა თბილისის ის გამთლიანება, ურბანული ქსოვილის სიმკვრივე და სივრცის განუმოვრებლობა, რომელიც ალბათ შუა საუკუნეებში მომხადდა, გვიანშუასაუკუნეებრივ ურბანულ ქსოვილს შეერწყა და XIX საუკუნეში ახალი ტიპის საცხოვრებელი სახლის დაბადებით ერთიან ორგანიზმად შეიკრა. ესაა „მრავალაივანიანი“ თბილისის ის მატერიალური სხეული, რისი ნაწილიც გერმანელების მიერ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში აშენებული სახლები გახდა, ეს არის ის, რაც უცხოელი არქიტექტორების მიერ შექმნილი მრავალი ეზოიანი სახლით გამდიდრდა.

თბილისის კოლონიის გერმანელთა საცხოვრებლების სახით საქმე გვაქვს ტრადიციათა შერწყმასთან და კულტურულ სინთეზთან, რაც დღემდე დავით აღმაშენებლის პროსპექტის და მისი მიმდებარე შიდაკვარტალური სივრცის ცალკეული ფრაგმენტების თავისებურებას განაპირობებს.

გერმანელი არქიტექტორებისა თუ ინჟინრების თბილისში დაპყიდრებამ და როგორც ვნახეთ,

CHAPTER II GERMAN ARCHITECTS IN TBILISI

The late 19th century saw the active presence of German architects and engineers in Tbilisi. Having made a major contribution to the architectural transformation of the urban spaces of the city, their legacy remains one of the most meaningful attributes defining the character of the city as a whole.

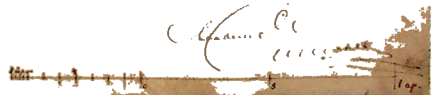
The efforts of German and other foreign architects in Tbilisi were concentrated in the so-called 'outer suburb', or Garetabani, which then comprised Sololaki, Golovin and Mikhail avenues and their adjacent quarters, as well as Rike.

From the latter half of the 19th century, Tbilisi embraced a stylistic diversity that became a hallmark of the architecture of Russian and European cities of the time, with Neo-Classicism giving way to a variety of styles. As a result, Tbilisi adopted an eclectic mix of the Neo-Classical, Renaissance and Baroque motifs, complemented by Gothic and Islamic stylisation. Later, the early 20th century saw the introduction of Art Nouveau designs to Tbilisi.

From the typological point of view, the majority of the houses and religious buildings designed and built by German architects derived from European prototypes. In some cases, church designs were based on well-known church plans. The so-called 'Russian style' in which some of the churches were then designed was propagated by the Russian Empire and therefore can be found not only in Tbilisi, but also in other Georgian towns and settlements. All of them, almost without exception, were designed by foreign architects.

Different was the case with the residential architecture. Although some of the German architects, during their early careers in Tbilisi, based their designs primarily on European and Oriental models, all of them, without exception, developed a deep appreciation and respect for the traditional architecture of the city, a fact evident in their designs. Enriched by experience and exposure to different cultures, due to the city's location at the intersection of the East and the West, the traditional architecture of Tbilisi became especially notable for the original solutions of spatial interpretation. The unique atmosphere was created by neighbourhoods featuring houses with wooden balconies opening onto courtyards, and the balance between the

building mass and the space, became a distinctive mark of the style of the capital city. The regularity of the arrangement of courtyards faced with wooden balconies, as well as the use of different compositional techniques, synthesized the city into a whole, adding integrity and originality to its urban fabric. Rooted in the medieval period, the latter adapted itself to the late medieval urban settings to evolve into one whole in the 19th century as houses of a new type began to

ივანე ზუბალაშვილის სახლის კარის ცხაური. ო. სიმონსონის ესკიზი
Sketch for a wrought-iron fragment of a door of Ivane Zubalashvili House by O. Simonson

ვილჰელმ მადერის სასტუმრო მიხეილის პროსპექტზე. XX საუკუნის დასაწყისი. ლია ბარათი
Wilhelm Mader's Hotel on Michael Avenue in the early 20th century. Postcard

ზოგიერთი მათგანის მიერ საცხოვრებლად თბილისის კოლონიის არჩევამ და აქ საკუთარი სახლების მშენებლობამ და კოლონიაში საამშენებლო საქმიანობის გაშლამ, ასევე დაატყო ხელი მიხეილის პროსპექტის მასშტაბს, მხატვრულ-არქიტექტურულ სახეს და ევროპულ-თბილისური ურბანული სივრცე ჩამოაყალიბა. თბილისის კოლონიის ერთ-ერთი ძირითადი მახასიათებელი ასევე ეზოთა სისტემაა.

ამავე დროს, თბილისსა და საქართველოში მოღვაწე გერმანელების და სხვა უცხოელების შემოქმედების გარკვეული ნაწილი ხელოვნების სინთეზის თეორიის ფუძემდებელთა (ჯონ რასკინი, უილიამ მორისი) მოღვაწეობას ეხმარება. XIX საუკუნის შუა ხანების და XX საუკუნის დასაწყისის თბილისის არქიტექტურაში, გოთური, რენესანსული თუ ბაროკული ფორმებისავე მიბრუნება, ან თავიანთი შემოქმედების ამოსავლად ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული დეკორისა და ფორმების გამოყენება ნეორომანტიზმისა და ისტორიზმის მიმართულების გამომხატველად არის.

თბილისში მოღვაწე გერმანელი არქიტექტორების ბიოგრაფიები ერთმანეთისაგან განსხვავებულია. ზოგიერთი მათგანის ბიოგრაფიების დადგენა-დაზუსტება ვერ მოხერხდა და მათზე მსჯელობა მხოლოდ მათ შემოქმედებას ეყრდნობა.

ეს არქიტექტორები და ინჟინრები არიან: ოტო იაკობ სიმონსონი, ალბერტ ზალცმანი, ლეოპოლდ ბილფელდი, პაულ შტერნი, დავიდ გრიმი და რობერტ გედიკი, ეიქტორ შრეტერი, ფერდინანდ ლემკული, ადოლფ ფონ სკოიანი, იოჰან დიცმანი, პაულ გოთჰარდტი, აუგუსტ პოვიტც-ეპინგი, პერმან ბარტი, კარლ ცაარი, ინჟინერ-მშენებელი იოსიფ რუკსი¹⁶. ნიგნში, საარქიეო მასალის სიმწირის გამო, ცალკე არ არის განხილული გერმანელი არქიტექტორების იოჰან სკუდბერგისა და ანტონ ფონ ბრანშიულის¹⁷ ნაგებობები, რომლებიც XIX საუკუნის თბილისში დასტურდება. ამ ეტაპზე მათი მხოლოდ მოხსენიებით შემოვიფარგლები.

წინამდებარე თავი თბილისში მოღვაწე გერმანელი არქიტექტორებისა და ინჟინრების ნამოღვაწარის გამოვლენის კიდევ ერთი მცდელობაა.

№ 53. Тифлисъ,
Михайловский проспект.
Гостиница Ветцеля.

სასტუმრო ვეტცელის XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე ლი ბარათი
The Wetzel Hotel at the turn of the 20th century Postcard

be built. Such was the material body of the 'balconied' city, of which the houses designed by German architects became an organic part.

The houses of German colonists in *Tiflisser Kolonie* are splendid examples of the fusion of traditions and cultures, a characteristic that still defines the individuality of separate fragments of urban spaces on what is now Davit Aghamshenebeli Avenue and its adjacent quarters.

The settlement of German architects and engineers in Tbilisi and the selection of what became commonly called *Tiflisser Kolonie*, followed by an active building campaign, left its mark on the scale of Mikhail Avenue and encouraged its transformation into a European-Tbilisi urban space. The system of courtyards is one of the key features of *Tiflisser Kolonie*.

It is also remarkable that some of the works left by German and other foreign architects in Tbilisi and other Georgian towns reflect the vision of the promoters of *Gesamtkunstwerk* ('synthesis of the arts'), such as John Ruskin and William Morris. The return to Gothic, Renaissance and Baroque motifs, as well as the increased interest in old

Georgian architectural and decorative patterns in the mid-19th and early 20th century architecture of Tbilisi, reflected the spirit of Neo-Romanticism and Historicism.

The biographies of the Tbilisi-based German architects featured in this book differ from one another, and there are some gaps in their stories that could not be filled and can be only assumed based on their works and other details available to us.

The book presents the following architects and engineers: *Otto Jakob Simonson, Albert Salzmann, Leopold Bielfeld, Paul Stern, David Grimm, Robert Gödicke, Victor Schröter, Adolf von Skoyan, Ferdinand Lehmkuhl, Paul Gotthardt, August Povitz-Epping, Johann Dizmann, Hermann Barth, Carl Zaar and Joseph Rucks*. It does not dwell separately on *Johann Scudberg* and *Anton von Braunmühl*, two German architects who evidently created designs for Tbilisi, but due to the lack of detail on their work, they are only mentioned in the book.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის არქიტექტურის ისტორიაში ოტო იაკობ სიმონსონი ცენტრალური ფიგურაა. მისმა მოღვაწეობამ თბილისის განსაკუთრებული კვალი დაამჩნია. ის თბილისში მოღვაწე ერთ-ერთი იმ ხუროთმოძღვრათგანია, რომელთაც დიდი წვლილი მიუძღვით თბილისის ცენტრალური ნაწილისათვის ევროპული სახის მინიჭებაში და კავკასიის მთავარი კულტურული და ადმინისტრაციული ცენტრის ურბანულ განვითარებაშიც. ოტო სიმონსონის მოღვაწეობის კვალი არა მხოლოდ თბილისის, არამედ მთელი კავკასიის მასშტაბით არის საგულისხმო.

ოტო იაკობ სიმონსონი (Otto Jakob Simonson, 1829-1914) წარმომავლობით გერმანელი ებრაელია. იგი დრეზდენის ებრაელთა სათვისტომოს წევრის, დრეზდენის სინაგოგის ზედამხედველის, ისააკ სიმონსონისა (1790-1860) და ფანი ლიპმანის ოჯახში 1829 წლის 23 მარტს დაიბადა. მისი მეუღლე კოლგეიის ასესორის, ალექსანდრ ლაცაროუსის ქალიშვილი მარია ლაცაროუსი იყო⁷⁸. ოტო სიმონსონი დრეზდენის სამხატვრო აკადემიაში, ცნობილი გერმანელი ხუროთმოძღვრისა და საზოგადო მოღვაწის გოთფრიდ ზემპერის (Gottfried Semper, 1803-1879) კლასში სწავლობდა. 1855 წელს მან ლაიფციგში სინაგოგა ააშენა. ო. სიმონსონის პროექტითვე აშენდა სინაგოგის მახლობლად მდებარე ნაგებობაც, რომელშიც დამატებითი სალოცავი დარბაზი, ფოიე და რაბინის ოთახი იყო მოწყობილი. ორივე შენობა მეორე მსოფლიო ომის დროს განადგურდა⁷⁹. საინტერესოა, რომ დრეზდენის სინაგოგის პროექტი გოთფრიდ ზემპერს ჯერ კიდევ 1838-1840 წლებში შეუდგენია, რომელსაც ნეორომანული გარე ფორმები და მავრული ინტერიერი გამოარჩევდა. ისიც 1938 წელს განადგურდა.

1858 წელს სიმონსონი უკვე პეტერბურგშია და პეტერბურგის სამხატვრო აკადემია მას არქიტექტურის აკადემიკოსის წოდებას ანიჭებს. ამავე წელს, კავკასიის მეფისნაცვლის მოწვევით იგი თბილისში ჩამოდის და აქ დიდი ხნით მკვიდრდება. 1861 წლის 25 ნოემბერს სიმონსონი რუსეთის ქვეშევრდომობას იღებს. 1867 წელს მას კოლგეიის მრჩეველის ტიტული მიენიჭა.

1885-1894 წლებში ოტო სიმონსონი რუსეთის საიმპერატორო ტექნიკური საზოგადოების კავკასიის განყოფილების საბჭოს, 1885-1888 წლებში კი კავკასიის სამშენებლო-საგზაო კომიტეტის და წყალზე

მაშველი საზოგადოების კავკასიის საოლქო სამმართველოს გამგეობის წევრია, 1889-1898 წლებში კი ამ გამგეობის თავმჯდომარე. 1899 წელს ოტო სიმონსონს საიდუმლო მრჩეველის ტიტული მიენიჭა. ო. სიმონსონი, როგორც განსაკუთრებული ცოდნის, თვალის, გემოვნებისა და ალღოს არქიტექტორი ჩამოსვლისთანავე, 1858 წელსვე ჩაერთო თბილისის სამშენებლო პროცესებში როგორც მშენებლობის ექსპერტი, პროექტების შემფასებელი, ყოფილი წევრი. თბილისისა და კავკასიაში ხანგრძლივი მოღვაწეობის შემდეგ, 1909 წელს ოტო სიმონსონი გადავიდა საცხოვრებლად რიგაში, სადაც იგი 1914 წელს გარდაიცვალა⁸⁰.

ოტო სიმონსონის არქიტექტურული მემკვიდრეობა ძალიან დიდია – „ცოცხალი“ ნაგებობები, სხვადასხვა საცავებში შემონახული პროექტები, ესკიზები, კროკები, ნახატები.

მისი თბილისისა და კავკასიაში მოღვაწეობის შესახებ, როგორც შემოქმედის დიაპაზონსა და ალღოზე, მისი პროექტების ქრონოლოგიური წესით შედგენილი, ტყავის ყდაში ჩასმული დიდი ალბომი და მისი კროკებითა და ესკიზებით შედგენილი მცირე ალბომი გვიქმნის წარმოდგენას. ორივე ალბომი თბილისისა და კავკასიის ცალკეული ობიექტების (სასახლეები, ეკლესიები, ზღუდეები, პარკები) რამდენიმე ათეულ პროექტს და რამდენიმე ასეულ კროკს მოიცავს⁸¹. სიმონსონის არქიტექტურული მემკვიდრეობის შესასწავლად მნიშვნელოვანია აგრეთვე დღევანდელ მოსწავლე-ახალგაზრდობის ეროვნულ სასახლეში დაცული ალბომიც, რომელიც სიმონსონის მიერ ხელმოწერილ მეფისნაცვლის სასახლის რეკონსტრუქციის პროექტს შეიცავს. საქართველოს საცავებში დაცულ ოტო

OTTO JAKOB SIMONSON

1829-1914

Otto Simonson emerges as central figure in the architectural history of Tbilisi of the late 19th century. Having left an indelible mark on the urban development of Tbilisi, he played a decisive role in lending a European air to the city and its transformation as the cultural and administrative centre of the Caucasus. Simonson's hand is visible not only in Tbilisi, but in many other towns of the Caucasus.

Otto Jakob Simonson (1829-1914) was born on 23 March 1829 to Isaac Simonson and Fanny Lipmann. Jewish by origin, Isaac Simonson (1790-1860) was a member of the Jewish Community in Dresden and a supervisor of the Dresden Synagogue. Otto Simonson's wife, Maria Lacarius, was a daughter of Alexander Lacarius, Collegiate Assessor. Otto studied at the Hochschule für Bildende Künste Dresden, under the well-known German architect and public figure Gottfried Semper (1803-1879), who was responsible for the design of the Dresden Synagogue featuring a combination of Neo-Romanesque façades and a Pseudo-Moorish interior. In

1855, Simonson designed the Leipzig Synagogue and a small building that accommodated a prayer room, a foyer and a rabbi's chamber. Both synagogues were destroyed in 1938.

In 1858, already in Petersburg, Simonson was conferred the title of Academician of Architecture of the Academy of Arts of Petersburg. The same year he left Petersburg to settle in Tbilisi. On 25 November 1861 Simonson received the citizenship of the Russian Empire. In 1867 he was given a rank of a Collegiate Counsellor. From 1885 to 1894, Simonson was a member of the Board of the Caucasian Department of the Technical Society of the Russian Empire and from 1885 to 1888, acted as member of the Caucasian Committee of Roads and Construction and of the Board of the Caucasian District Office of the Society of Water Rescuers. In 1899, he received the rank of a Privy Counsellor. Being an architect of profound knowledge and outstanding taste, Simonson was invited to work on various development projects as a construction expert and assessor and was asked to take part in the work of design selection committees immediately upon his arrival in 1858. In 1909, he moved to Riga where he died in 1914.

ლაპიჯის სინაგოგის პროექტი. არქიტექტორი ო. სიმონსონი. 1855 წელი
Design of the Leipzig Synagogue, by Otto Simonson. 1855

ჭალის პროექტი ლაიპციგის სინაგოგისათვის. ოტო სიმონსონის ნახატი
Design of the chandelier for the Leipzig Synagogue. Drawing by Otto Simonson

სიმონსონის სხვადასხვა პროექტებთან ერთად, სწორედ აღნიშნული ალბომები მოწმობს ოტო სიმონსონის ნახატების მაღალ პროფესიულ დონეს, ნატფ გრასეკას და მის დახვეწილ გემოვნებას. აღნიშნული ორი ალბომი სიმონსონისეული დღემდე გადარჩენილი შენობების იდენტიფიკაციისათვის და ნაგებობათა კლასიფიკაციისათვისაც არის დიდად მნიშვნელოვანი.

რომანტიზმის ეპოქის ლიტერატურა და ხელოვნება, რომელიც უსახაუკუნეებისადმი ინტერესით გამოირჩევა, სტილების მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ამ მიმართულებამ ასახვა ჰპოვა არქიტექტურაშიც. რომანტიკოსი არქიტექტორების შთაგონების წყარო სხვადასხვა ისტორიული სტილია. სწორედ ამ კონტექსტში განიხილება ულიამ მორისის (1834-1896) და მისი თანამაზრეების შემოქმედება, რომელიც ბიძგს აძლევს XIX საუკუნეში ისტორიული სტილებისკენ მიზრულებას. არქიტექტურაში ეს ძეგლისკენ მიზრულება და სხვადასხვა სახის აღორძინებაა (revivals). ოტო სიმონსონიც კლასიკური რივაიგალისტია და ევროპული ისტორიზმის წარმომადგენელი. ეს მის პროექტებშიც კარგად ჩანს და მის დღემდე გადარჩენილ საზოგადოებრივ და საცხოვრებელ შენობებშიც იკითხება.

საზოგადოებრივი შენობები

ყოფილი მეფისნაცვლის სასახლე (დღევანდელი მოსწავლე-ახალგაზრდობის ეროვნული სასახლე, რუსთაველის პროსპექტი 6) ოტო სიმონსონის Magnum Opus-ია. სიერცეში თავისუფლად მდგომი ნაგებობა მაშინდელი გოლოვინის პროსპექტის ნიშნულზე უმნიშვნელოდ მაღლა მდებარეობს, მთავარი ფასადით პროსპექტს, გვერდითი ფასადით კი ერმოლოვის (შემდგომ შიო ჩიტაძის, დღევანდელი ცხრა აპრილის) ქუჩას უყურებს. ოდესლაც ბატონიშვილების ბაღის კუთვნილ, უმნიშვნელოდ დახრილ რელიეფზე დასმული ნაგებობა ინგლისური ყაიდის ბაღშია ჩაფლული, რომლისკენაც შენობა არამთავარი, ზურგის ფასადით არის მიქცეული, სამხრეთი გვერდითი ფასადით კი ბაღს გაჰყურებს. სასახლის ფასადები, ისევე როგორც მთელი შენობის გეგმარება აქ არსებული, კლასიციზტური სტილის მეფისნაცვლის ძველი სასახლის 1864-1869 წლებში ჩატარებული რეკონსტრუქციის შედეგია, რომელსაც მეფისნაცვლის ახალი სასახლის ასაგებად 1864 წელს ჩატარებული კონკურსი უსწრებდა ნინ. ამ კონკურსში ოტო სიმონსონმა პირველი ადგილი აიღო, მაგრამ მშენებლობა არ შედგა. 1865 წლის თებერვლიდან

კი მეფისნაცვლის დავალებით მან ძველი სასახლის რეკონსტრუქციის პროექტზე დაიწყო მუშაობა⁸².

ოტო სიმონსონმა სასახლე განაგრძო და მის ფასადებს იტალიური რენესანსის მოტივების გამოყენებით ახლებური სახე მიანიჭა⁸³. წინამორბედი, მთავარმართებლის შენობის მთავარი ფასადის ქვის ცოკოლზე დაყრდნობილი პირველი სართულის თაღოვანი გალერეის გარე სიბრტყე, მან რუსტოვან ზედაპირად აქცია და ლომებიანი საჭეკი ქვებიც მას მიუსადაგა. პირველი სართულის თაღებს დაყრდნობილი, ასევე თაღოვანი გალერეები შუა ფართო და განაპირა ვიწო, მაგრამ ძლიერად შვერილ, კორინთული პილასტრებით მორთულ რიზალიტებს შორის მოაქცია. ყოველივე კი კორონშტაინების მწკრივით მონიშნული ანტაბლეშენითა და ბალუსტრადიანი პარაპეტით დაასრულა. ნაგებობის მკაცრი და ოფიციალური ფასადებისაგან განსხვავებით, ბაღისკენ მიმართული ფასადი არქიტექტორმა რიზალიტზე მიდგმული მორკალუქიბიანი, ელეგანტურსვეტებიანი, პალადიოს ყაიდის ფართო, გახსნილი კიბით განასხვავა. კიბის სიმეტრიული რკალური მარშები, მისი მოაჯირის ქვის ბალუსტრადი, კედლის სიბრტყის წყვილი პილასტრები და განაპირა მედალიონიანი ფორნით პალადიანიზმის გავლენის მაუწყებელია და საზეიმოდ და პარადული იერით გამოარჩევეს სასახლის სამხრეთ ფასადს.

სასახლის ევროპულ ყაიდაზე გამართულ სადგომთა გვერდით სიმონსონმა წაგრძელებული სწორკუთხა გეგმის სტუკოს ტექნიკით შესრულებული ორნამენტით შემკული „ისლამური“ დარბაზი დააპროექტა და მეფისნაცვლის სადგომიც აღმოსავლური მოტივებით მორთო. მუქარანასით დაბოლოებული ნიშებითა და მუშარაბიანი ლიობებით დამშვენებული სარკეებიანი დიდი დარბაზი სტალაქტიდური ნაძერწი ფრიზით შეკრა. ისლამური დარბაზის დახვეწილი პროპორციები სიმონსონს უნდა მიეკუთვნოთ, სტუკოს შემუშავების მაღალი ტექნიკური ხარისხი კი უთუოდ ირანელი ოსტატების დამსახურებაა.

სტუკოს ტექნიკით შესრულებული ცალკეული ინტერიერების ევროპულ ყაიდაზე აშენებული შენობის ტანში ჩართვა, არაერთი თბილისური შენობის თანმდევი. ასეთი შეხამება არა მხოლოდ სასახლის ტიპის (არმაკუნის ცნობილი სასახლე, ილია ორბელიანის სასახლე და სხვა), არამედ თბილისის მდიდრულ საცხოვრებელ შენობებშიც გვხვდება. მითუმეტეს ბუნებრივია ასეთი სინთეზი თბილისური ქარვასლების ინტერიერებში.

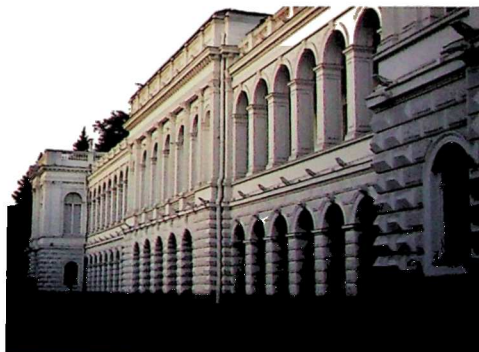

თბილისი. მუღისთავის სასახლე. საცეცხველი დარბაზი. 1890-იანი წლები.
The Viceroy's Palace, dance hall, Tbilisi, 1890s

თბილისი. ახალგაზრდობის სასახლე. გვერდითი ფასადი, არქიტექტორი
 ო. სიმონსონი. 2001

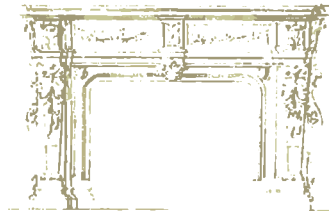
The Georgian National Youth Palace, Tbilisi, by Otto Simonson. View from the garden. 2001

თბილისი. ახალგაზრდობის სასახლე. 2005
Children's Palace, Tbilisi. Photo of 2005

სიმონსონის ნახატი
1861 წელს

ო. სიმონსონის ნახატები და ესკიზები მეფისნაცვლის სასახლის ინტერიერისათვის: იაშმის მაგიდა აკანთის ფურცლებიანი ფეხით, ხის ბუხარი ნადირობის სცენებით, პირლია ლობი, კარანდის ესკიზი მეფისნაცვლის სასახლის საპარსული კაბინეტისათვის

ოტო სიმონსონსავე შეუდგენია 1868 წელს მეფისნაცვლის სასახლისათვის კანდელაბრის, მეფისნაცვლის სანოლის, წიგნის კარადების, თეჯირის (შირმა), მრავალი ჭალის, ხისა და ქვის ბუხრების ესკიზები. აღსანიშნავია ხით მოპირკეთებული ბუხრის პროექტი აკანთის ფოთლიან კონსპეტივებს შორის მოქცეული ნადირობის სცენებით, წრიული მაგიდა აკანთისფოთლებიან ფეხზე დაყრდნობილი იასპის ქვის ზედაპირით და სხვა⁸⁶.

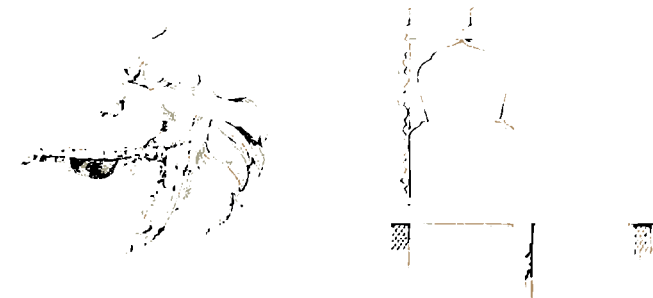
ოტო სიმონსონმა კავკასიის მეფისნაცვლის ახალი სასახლე Gesamtkunstwerk-ის ჩინებულ ნიმუშად გაიაზრა.

ოტო იაკობ სიმონსონის სახელს უკავშირდება მშენებლობა თბილისის ყველაზე დიდი საზოგადოებრივი ბაღისა, რომლის პროექტიც მან თბილისში ჩამოსვლისთანავე, 1859 წელს შეადგინა. მას აქეთ მრავალჯერ სახეცვლილი, ეს ბაღი რუსთაველის პროსპექტის, დღევანდელი გ. ჭანტურიას, გიორგი ათონელისა და ა. ჯორჯაძის ქუჩათა რკალშია მოქცეული და ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს. 1860-1863 წლებში ოტო სიმონსონმა ბაღისათვის სხვადასხვა ფუნქციის შენობების პროექტები შეადგინა. მისი დაპროექტებული იყო მებაღის სახლი, შადრევნები, ტერასები და სხვა ნაგებობები ალექსანდრეს ბაღისათვის⁸⁷. საინტერესოა, რომ ევროპული ყაიდის პარკის დაპროექტებისას ოტო სიმონსონს ისლამური არქიტექტურის დეკორიც შემოაქვს, კერძოდ კი, იგი პარკის დახრილი ტერიტორიის ზემო წელზე მთავარ ტერასას ქმნის, რომლის შუა ნაწილს ორმხრივ მორკალული კიბე გამოჰყოფს, მის შუაგულში კი ლომისთავიან შადრევანს აპროექტებს. პროფილირებული სწორკუთხა ნიშა მოქცეულია,

წერილი თალებით შექმნილ ისლამური მოყვანილობის თაღში, რომელსაც განაპირა მხარეებზე სტაქტილებიანი კაპიტელები ამკობს. ტერასაც და შადრევანიც თურქული მარმარილოთი იყო მოპირკეთებული⁸⁸.

1863 წელს ოტო სიმონსონი ქაშვეთის წმინდა გიორგის ეკლესიის გალავნისა და ეკლესიის მიმდებარე ტერიტორიის კეთილმოწყობის პროექტსაც ადგენს⁸⁹.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ალექსანდრეს ბაღის (დღეს მას 9 აპრილის ბაღი ჰქვია) გაშენებაში გერმანელი სწავლული მებაღის ჰაინრიხ კარლ ვერნერ შარერის წვლილიც. ჰაინრიხ კარლ ვერნერ შარერი (Karl Werner Scharrer, 1828-1906) გერმანელი ბოტანიკოსი და ლანდშაფტის არქიტექტორი 1859 წლიდან 1889 წლამდე თბილისსა და საქართველოში მოღვაწეობდა. მან განათლება გეტინგენის უნივერსიტეტში მიიღო და თბილისში ჩამოსვლამდე გეტინგენის ბოტანიკურ ბაღში მუშაობდა. მას პოტსდამის Wildpark-ისათვის მცენარეთა სხვადასხვა ჯიშები გამოჰყავდა. საქართველოში იგი კარლ ჰაინრიხ კოხის რეკომენდაციით 1859 წელს ჩამოვიდა და ამავე წელს ალექსანდრეს ბაღის გაშენების ლანდშაფტურ კონცეფციას აზუსტებდა, რომელსაც ოთხი წელი მოანდომა⁹⁰. აღსანიშნავია, რომ ალექსანდრეს ბაღის გასაშენებლად პ. შარერმა ხეები და სხვა ნარგავები კოჟრიდან, გუსტავ ფიფგის სატყეო მეურნეობიდან ჩამოიტანა. ალექსანდრეს ბაღის პარალელურად პ. შარერი თბილისის ბოტანიკური ბაღის სწავლულ მებაღედ მუშაობდა, 1861-1889 წლებში კი იგი თბილისის ბოტანიკური ბაღის დირექტორი იყო.

Simonson's drawings and sketches for the interior of the Viceroy's Palace: a jasper top table with the legs featuring acanthus leaves, a wooden fireplace decorated with hunting scenes, a lion; cabinet for the Persian room

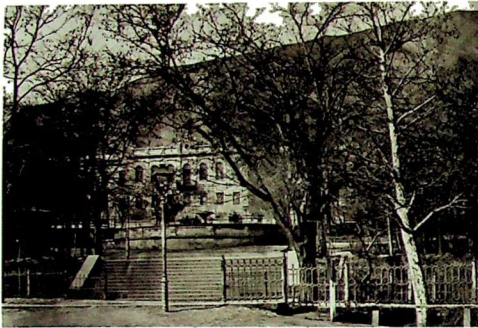
Simonson left behind an extensive architectural legacy that includes surviving buildings as well as design drawings and sketches scattered among various archives and repositories. His works created in Tbilisi and the Caucasus are best illustrated by a large portfolio bound in a leather cover, and a smaller portfolio holding his drafts. Both contain several dozens of designs and hundreds of rough sketches created by him for individual buildings, including palaces, and churches, as well as enclosing walls and parks. Another portfolio, which contains drawings of the reconstruction design for the Viceroy's Palace and is signed by Simonson himself, is now kept in what is now the Youth Palace. These albums, along with other designs produced by Simonson, attest to the architect's original creativity and commitment to quality. The two portfolios are also important for the identification and classification of the buildings designed by the architect.

Simonson was influenced by the movement of Romanticism that dominated European literature and arts of the late 18th and early 19th century. Encouraged by William Morris (1834-1896) and his circle, the movement became characterised by the return to historical styles. Simonson's designs and surviving buildings illustrate the architect's interest in Revivalism.

PUBLIC BUILDINGS

Formerly the Viceroy's Palace and now functioning as the Youth Palace, the building at 6 Shota Rustaveli Avenue (earlier known as Golovin Avenue) is a Magnum Opus of Simonson. Standing on a platform slightly elevated from the avenue level, it can be freely viewed from all sides. The central

façade of the building overlooks the avenue, and one of its side elevations opens onto April the Ninth Street (originally Yermolov Street and later renamed Chitadze Street). Set on an inclined terrain on the premises of the former Batonishvili Garden (Prince Garden), the rear and the south elevations of the palace open onto the English garden. The planning and the façades of the palace are the result of the reconstruction of the earlier Neo-Classical building. The reconstruction work, which lasted from 1864 to 1869, was preceded by a competition held in 1864 to reveal the best design for a new building, in which Simonson took the first place. However, instead of constructing a new palace according to the selected design, it was decided to reconstruct the existing building. Simonson, who undertook the project in 1865, extended the building and remodelled the façades by adding motifs of the Italian Renaissance. He rusticated the ground-floor exterior of an arched gallery supported by a stone socle, decorating it with keystones featuring lion figures. The arched galleries resting on the ground floor arcade were set between the middle and lateral projections adorned with Corinthian pilasters. The entablature above was highlighted by a row of corbels and a balustraded parapet. Creating a sharp relief against these austere walls is an elevation overlooking the garden, featuring a wide, open staircase and elegant pillars, characteristic of Palladianism. The symmetrical flights of stairs, a stone balustrade, coupled pilasters and lateral forms with medallions again point to a Palladian influence and lend an air of festivity to the south elevation. Together with European interiors and halls, Simonson designed a hall shaped as an oblong rectangle and the room of the Viceroy adorned with Islamic stucco ornaments. The hall niches topped by

ალექსანდრეს ბაღი და პირველი კლასიკური გიმნაზია. XIX საუკუნის მეორე ნახევარი
Alexander's Gardens and the First Classical Gymnasium Late 19th century

ამდენად, ოტო სიმონსონთან ერთად, ჰაინრიხ ვერნერ შარერსაც უდევს წილი თბილისის ცენტრალური ნაწილისათვის ევროპული იერის მინიჭებაში.

1868 წლით არის დათარიღებული ოტო სიმონსონის მიერ დაპროექტებული მუზეუმის პროექტის ორივე ვარიანტი, რომლის მშენებლობაც იმხანად მეფისნაცვლის სასახლის გადასწვრივ, გოლოვინის პროსპექტსა და ატამანის ქუჩას შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე იკეცმებოდა⁸⁹. სიმონსონის ორივე პროექტი დეკორატიულ ბაღში ჩაფლულ სიმეტრიულ კომპოზიციებად არის გააზრებული და ევროპული ნიმუშებით არის ნასაზრდოები – პირველი ნეოგოთური, მეორე კი ნეობაროკული ფორმებით არის შთაგონებული. 1868 წელს აღნიშნულ ადგილას მშენებლობა ალბერტ ზალცმანის პროექტით განხორციელდა.

არქიტექტორ სიმონსონის მიერ 1870-1871 წლებში ჩატარებული რეკონსტრუქციის შედეგად მიიღო დღევანდელი სახე პირველი კლასიკური გიმნაზიის (დღევანდელი თბილისის კლასიკური გიმნაზიის, რუსთაველის პროსპექტი 10) XIX საუკუნის დასაწყისში აშენებულმა შენობამაც. ოტო სიმონსონმა ორსართულიან ნაგებობას მესამე სართული დაადგა და შეუღესავი აგურის ფასადებს კლასიციზმთან ერთად ნეობაროკული მორთულობის ელემენტები შესძინა. სიმონსონისვე დაპროექტებული იყო Мазаретный флигелს ამავე ტერიტორიაზე, რომელიც ბარონ როზენის (დღევანდელი ზაქარია ჭიჭინაძის) ქუჩას უყურებდა ფასადით და სტილისტურად გიმნაზიის შენობას ესმინებოდა. კომისიის შემადგენლობას, რომელიც სიმონსონის პროექტს იხილავდა არქიტექტურის

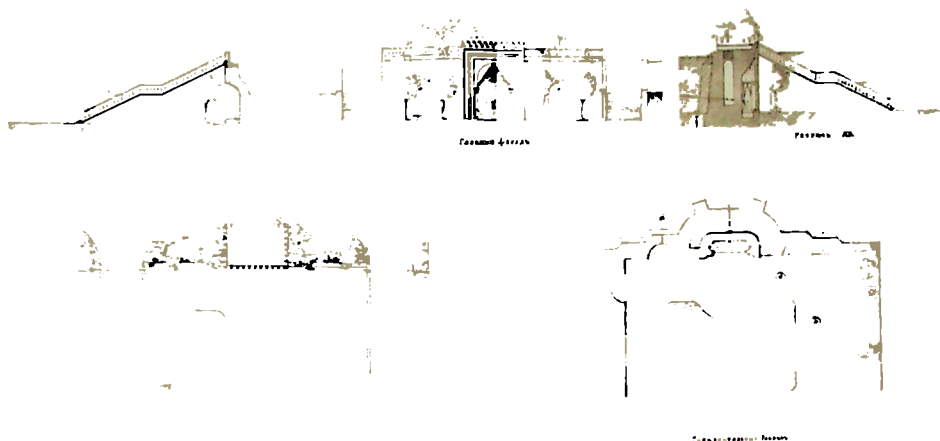
ალექსანდრეს ბაღის დღეს აღარარსებული რკინის ზღუდე. 2004
Wrought-iron enclosure (now missing) in Alexander's Gardens. 2004

აკადემიკოსი ალბერტ ზალცმანი ხელმძღვანელობდა. კომისიაში არქიტექტორი ლოდოვიკო კამბიჯიო⁹⁰ (დაიბადა მილანში 1812 წ.), თბილისში მოღვაწე ცნობილი მხატვარ-ფოტოგრაფის დიმიტრი ერმაკოვ-კამბიჯოს მამაც შედიოდა (1991 წელს „თბილისის ომის“ დროს დაზიანებული გიმნაზიის შენობა 1992-1993 წლებში აღადგინეს).

რუსთაველის პროსპექტის მიმდებარე განაშენიანებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ოტო იაკობ სიმონსონის პროექტით 1865-1867 წლებში აგებულ ყოფილ თბილისის სასამართლო პალატისა და საოლქო სასამართლოს შენობას ეჭირა, რომელსაც საბოლოო სახე ალბერტ ზალცმანმა მიანიჭა, როდესაც მან 1895 წელს ამ შენობაში სასტუმროს მოწყობის მიზნით რეკონსტრუქცია ჩაატარა⁹¹. სასტუმრო „ორიანტის“ ყოფილი შენობა ნეორენესანსული სულისკვეთების ფასადით გრძივად მოუყვებოდა რუსთაველის პროსპექტს და ახლომდებარე შენობებთან ერთად პროსპექტის მასშტაბსა და ხასიათს დიდწილად განსაზღვრავდა. ყოფილი სასტუმრო „ორიანტის“ შენობა, რომელშიც ერთხანს სასტუმრო „ინტურისტი“, 1978 წლიდან 1991 წლამდე კი „მხატვრის სახლი“ იყო მოთავსებული, 1991-1992 წლების მიჯნაზე ე. წ. „თბილისის ომს“ ემსხვერპლა.

ოტო სიმონსონს მტკვრის მარცხენა ნაპირის მიმდებარე განაშენიანებაშიც მნიშვნელოვანი წვლილი აქვს შეტანილი. მან კოტე მარჯანიშვილის და ივანე ჯავახიშვილის ქუჩების გადაკვეთაზე აშენებული წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესია 1859 წლის ნოემბერში დააპროექტა. მისი ესკიზების პატარა ალბომში ჩაქრული ერთგუმბათიანი

1860-1863
 „L'EXPOSITION INTERNATIONALE D'ARTS ET D'INDUSTRIE“
 'Fountain for Alexander's Gardens in Tbilisi' by
 Otto Simonson
 1863

აღგენის ბაღის შადრევანის პროექტი. არქიტექტორი ო. სიმონსონი
 Design of Fountain for Alexander's Gardens by Otto Simonson

muqarnases and an opening adorned with musharabiyas are united by means of a stalactite frieze. The refined proportions of the Oriental room can be attributed to Simonson, while the high quality stucco ornaments are the result of the work of Iranian artists. The use of stucco ornaments in the interiors of buildings designed in the European fashion was not uncommon for Tbilisi buildings and were used to embellish not only palace-type residences (e.g. the Arshakuni Palace and the Ilia Orbeliani house) but were also seen in luxurious residences and caravanserais.

Simonson was himself responsible for the design of the candelabra in the Viceroy's Palace, the viceroy's bed, bookcases, a folding screen, numerous chandeliers, and wooden and stone fireplaces. Especially remarkable is the fireplace faced with a wooden panel featuring hunting scenes set among corbels with acanthus leaves, and a circular table with a jasper surface and legs featuring acanthus leaves. In designing the building, Simonson was apparently guided by the principles of Gesamtkunstwerk.

Simonson is also responsible for laying out the largest public garden in Tbilisi, the design of which he created immediately upon his arrival in Tbilisi in 1859. Having gone through

numerous alterations, the garden occupies a vast area and is enclosed by Shota Rustaveli Avenue and sections of what are now Chanturia, Atoneli and Jorjadze streets. From 1860-1863, Simonson designed various facilities for the garden, including a gardener's house, fountains, and terraces. Interestingly, he introduced elements of Islamic architectural decoration into the European garden. Simonson provided a main terrace in the upper section of the incline, marking its middle part with curved staircases on two sides and a fountain with a lion head in the centre. The fountain is enclosed by an arcade typical of Islamic architecture. Both the terrace and the fountain are faced with Turkish marble. In 1863, Simonson designed the wall of the Kashveti Church of St George that stands in the garden and made drawings for the churchyard improvement work.

Of note is the contribution of the German horticulturist, botanist and landscape designer Heinrich Karl Werner Scharrer (1828-1906) to Alexander's Gardens (at present, April the Ninth Garden). Having graduated from the University of Göttingen, he worked for the Göttingen Botanical Gardens and grew various species for the Potsdam Wildpark before moving to Tbilisi where he worked from 1859 to 1889. He came to Georgia

ჰაინრიხ კარლ ვერნერ შარერი
Heinrich Karl Verner Scharer
(1828-1906)

რუსული სტილის ეკლესიის კროკი - დასავლეთი და სამხრეთი ფასადები, სწორედ ძველი უკუიის წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესიისაა⁹². მშენებლობა 1863-1864 წლებში განხორციელდა⁹³. ეს სიმონსონის რუსული სტილის ერთ-ერთ ეკლესიათაგანია კავკასიაში. წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესიის არქიტექტურული მორთულობა ტრადიციულ რუსულ (ფასადზე მიდგმული ორმხრივი პარადული შესასვლელი, ხახვისებრი გუმბათი) და კლასიციზტური სტილის (პროფილირებული კარნიზები, ლიობთა საპირეები, პილასტრები) არქიტექტურულ მორთულობას ითავსებს⁹⁴.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ წმ. თომა მოციქულის ტაძრის პროექტიც, რომელიც ოტო სიმონსონმა 1882 წელს შეადგინა⁹⁵, ოღონდ ამ სახით ის არ აშენებულა.

უთუოდ დიდი მნიშვნელობის მოვლენა იყო მაგნიტურ-მეტეოროლოგიური (1867 წლიდან ფიზიკური, 1924 წლიდან კი გეოფიზიკური) ობსერვატორიის კომპლექსის მშენებლობა მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, ძველ უკუიაში, მიხეილის ქუჩასა და მტკვარს შორის მდებარე ტერიტორიაზე, რომლის დაფუძნებაც გერმანელ მეცნიერს არნოლდ მორიცს (Paul Heinrich Arnold Theodor Moritz, 1821-1902), მშენებლობა კი რამდენიმე გერმანელ მოღვაწეს უკავშირდება⁹⁶.

ობსერვატორიის მთავარი შენობის პროექტი ოტო იაკობ სიმონსონმა 1859 წელს შეადგინა, მისი ღერძის ორგვლივ მბრუნავი ხის კოშკი კი გერმანელმა სამოქალაქო ინჟინერმა ფერდინანდ ლემკულმა ააგო. მთელი კომპლექსის მშენებლობა 1860-1861 წლებს

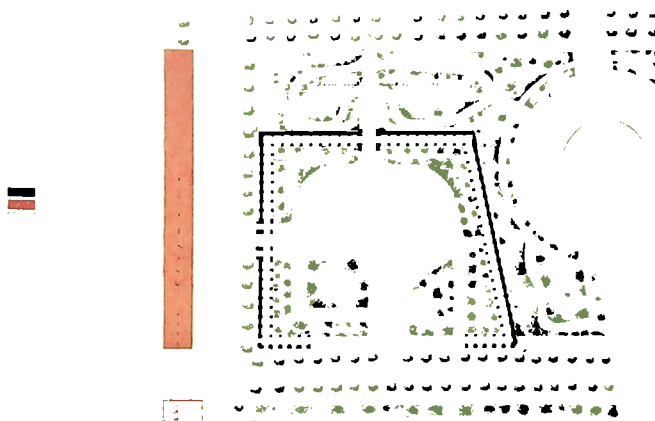
შორის განხორციელდა. ქარიშხალისგან დაზიანებული ობსერვატორიის შენობა 1871 წელს კვლავ ოტო სიმონსონს შეუკეთებია⁹⁷. უკუიის ობსერვატორიის უშუალო პროტოტიპი პულკოვოს ობსერვატორიაა, რომელიც, თავის მხრივ, დერპტის (1893 წლიდან იურევის, დღეს ტარტუს) მრავალმხრივ სანიმუშო ობსერვატორიის ფორმებიდან მომდინარეობს. თბილისური ობსერვატორიის მთავარი ნაგებობის არქიტექტურას ზუროთმოდერის საკუთარი დამოკიდებულების, ნიჭისა და ზომიერების კვალი ატყვია. თბილისის ობსერვატორიის მთავარი შენობა XIX საუკუნის შუახანების თბილისის კლასიციზტური სტილის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ნიმუში და ტიპოლოგიური თვალსაზრისით გამორჩეული ნაგებობაა.

იმ მრავალ დავალებას შორის, რასაც ოტო სიმონსონი პირადად მეფისნაცვლისგან იღებდა, აღსანიშნავია 1865 წელს, პეტერბურგში მყოფ მეფისნაცვალთან გასაგზავნად, თბილისის ლუნიხის მოედნის პერსპექტიული ხედის შესრულება, რომელზეც მას ასაშენებელი საკრებულო ტაძარი და სასახლე უნდა მოენიშნა. ნახაზი პეტერბურგში გასაგზავნად სიმონსონმა მთავარი შტაბის უფროსს 1865 წლის ივლისში წარუდგინა⁹⁸.

ამას წინ უსწრებდა, 1865 წლის 21 მარტს ძველ უკუიაში ვორონცოვის ძეგლის აღსამართავად კვარცხლბეკის პროექტისა და კანდელაბრების ესკიზების შედგენა. მასვე ჰქონდა დავალებული მიხეილ ვორონცოვის ძეგლის თუჯისაგან ჩამოსხმისა ზედამხედველობის წარმოება⁹⁹.

მნიშვნელოვანია ოტო სიმონსონის როლი თბილისის სახაზინო თეატრის მშენებლობაშიც, რომლის ზედამხედველობასაც იგი მოკლე ხანს აწარმოებდა, მაგრამ თბილისის სხვადასხვა არქივებში დაცული მის მიერ ხელმოწერილი კიბის უჯრედების, პორტიკის, გვერდითი ფსადების, ლიობთა მუშარაბების და ისლამური მორთულობის მრავალი საგულისხმო ფრაგმენტის ესკიზები, კროკები და დეტალური ნახატები ოტო სიმონსონის მნიშვნელოვან წვლილზე მეტყველებს¹⁰⁰.

და ბოლოს, ოტო სიმონსონის 1891 წელს შედგენილი პროექტით იყო აშენებული 1893-1897 წლებს შორის წმ. პეტრესა და პავლეს თბილისის ლუთერანული ეკლესია, რომელიც *თბილისის კოლონიის შუაგულში*, მიხეილისა და კირხეს ქუჩების გადაკვეთის სიახლოვეს მდებარეობდა. მშენებლობის ზედამხედველობა ლეოპოლდ ბილფელდმა გასწია¹⁰¹.

საქართველოს მემკვიდრეობის მინისტრის განცხადებით

ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესიის გალავნისა და ეკლესიის მიმდებარე ტერიტორიის კეთილმოწყობის პროექტი. არქიტექტორი ო. სიმონსონი, 1863
Design for renovation of the enclosing wall of Kashveti St George's Church and the churchyard, by Otto Simonson, 1863

on the recommendation of Karl Heinrich Koch to produce a concept for landscape development in Alexander's Gardens, to which he dedicated four years. Scharer brought trees and other plants from the forest farm of Gustav Vieweg in Kojori. He simultaneously worked as a learned gardener of the Tbilisi Botanical Gardens, and served as its director from 1861 to 1889. Along with Simonson, Scharer thus had a hand in adding a European touch to the central part of Tbilisi.

Simonson also produced two design versions for a museum, which were never realised. At that stage, construction was planned across the Viceroy's Palace, between then Golovin and Ataman streets. Both design proposals envisioned the museum to be based on European models and feature a symmetrical composition enclosed by the garden. The first version, however, revealed the influence of Neo-Gothic motifs, and the other, Neo-Baroque. None of the designs were realised, as in 1868 the construction work was begun according to the designs of Albert Salzmann.

Built in the early 19th century, the First Classical Gymnasium (at present, the Tbilisi Classical Gymnasium at 10 Shota Rustaveli Avenue) was reconstructed according to Simonson's designs in 1870-1871. Simonson added the third floor to a double storey building and decorated the façades with Neo-Classical and Neo-Baroque elements. In the neighbourhood opening onto Baron Rosen Street (what is now Chichinadze Street) and stylistically akin to the Gymnasium was another of Simonson's buildings, this housing a military hospital. The committee responsible for the review of the design submitted by Simonson was chaired by Salzmann and included Lodovico Cambiaggio (born in Milan in 1812), architect and the father of Dmitry Yermakov-Cambiaggio. Badly damaged during the 1991-1992 civil war, the building was restored in 1992-1993.

Another building erected according to Simonson's designs on Shota Rustaveli Avenue formerly accommodated the Tbilisi Court Chamber and District Court. Constructed between 1865 and 1867, it was in 1895 remodelled by

თბილისის არსენალის პროექტი. არქიტექტორი ო. სიმონსონი. 1859

Design for the Armour House, by Otto Simonson, Tbilisi, 1859

საცხოვრებელი სახლები

ოტო სიმონსონის პროექტების დიდ ალბომში დაცულ პროექტთაგან უადრესი 1859 წლით დათარიღებული, გენერალ-ლეიტენანტი, თავად დავით ოსიპის ძე ბებუთოვის (1793-1867) სახლის პროექტია¹⁰², რომელიც მეფისნაცვლის ბაღის სიახლოვეს, ლაბორატორიისა და ერმოლოვის ქუჩების გადაკვეთაზე უნდა აშენებულიყო. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნული პროექტის მიხედვით მშენებლობა არ განხორციელებულა, ოტო სიმონსონის ეს პროექტი საყურადღებო იმითაა, რომ იგი XIX საუკუნის თბილისის სტილიზებული-ტიპოლოგიურ ტენდენციებსა და სიახლეს ასახავს. პროექტი თბილისური არქიტექტურისათვის დამახასიათებელს არაფერს შეიცავს, მაგრამ აქ სიმონსონი ინგლისურ პროტოტიპს იღებს საფუძვლად და მას შემოქმედებითად ამუშავებს. ბებუთოვის სახლის მთავარი, საცხოვრებელი ნაწილის ფორმები

გეგმაცა და სივრცითი სტრუქტურაც, ნაგებობის შორეულ წინასახესთან მიგვიყვანს. ეს ანდრეა პალადიოს საყვრელთაოდ ცნობილი ვილა როტონდაა ვიჩენცას მახლობლად (1500, Villa Capra, La Rotonda) და ვინჩენცო სკამოცის როკა პიზანა (Rocca Pisana, 1575-1578). მაგრამ სიმონსონის პროექტის უშუალო პროტოტიპი პალადიანიზმის ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლი, ლორდ ბერლინგტონის მიერ ლონდონში აშენებული ჩიზუიკის სახლი (Chiswick House, 1723-1729)¹⁰³ უნდა იყოს. დავით ბებუთოვის სასახლის კვადრატულ კონტურში მოქცეული, სიმეტრიულად განლაგებული სადგომები და ასევე იდეალურად სიმეტრიული სივრცითი სტრუქტურა ლორდ ბერლინგ-

ტონის (1694-1753) საცხოვრებლის კომპოზიციას იმეორებს. ვინჩენცო სკამოცის როკა პიზანას ოქტაგონზე დაფუძნებული გუმბათის ფორმებიდან მომდინარე ლორდ ბერლინგტონის გუმბათი კი ადვილი ამოსაცნობია ოტო სიმონსონის პროექტშიც.

ცნობილია ოტო სიმონსონის იტალიასა და ინგლისში მოგზაურობის შესახებ. ევროპულ არქიტექტურულ ტრადიციებზე აღზრდილი, გოთურიდ ზემოქმედების მონაწილე ოტო სიმონსონი, შესაძლოა, ვინჩენცო სკამოცის ძეგლის ანაზოშით ან მესხიერებით ხელმძღვანელობდა თბილისელი დიდებულისათვის ფუფუნებისა და მოცალებობის საოცარი პროექტის შექმნისას.

გარდა ნატიფი ნახაზისა, სიმონსონის პროექტს მაღალი პროფესიული დონე გამოარჩევს.

შესაძლოა, ბებუთოვის სახლზე უმნიშვნელოდ ადრე, ჩამოსვლისთანავე დაეპროექტებინა ოტო სიმონსონს ივანე ზუბალაშვილის სახლი მაშინდელი ერევნის („თეატრის“) მოედანზე. სწორედ ამ სახლში, 1858 წლის მინერულში, დააბინავეს ალექსანდრე დიუმა, მისი თანმხლები მხატვარი მუანე და თარჯიმანი, სტუდენტი კალინო. აქედან ზუსტდება, სხვათა შორის, სიმონსონის თბილისში ჩამოსვლის ზუსტი წელიც – 1858. სავარაუდოდ, 1859-1960 წლების გრავიურაზე ასახული ივანე ზუბალაშვილის სახლის არქიტექტურა (Maison de Zoubalov) თბილისურ ტრადიციასთან ახლოს ჯერ თითქოს არ დგას და მისი ფასადის არქიტექტურული მორთულობაც პალადიანიზმის ნიშნებს ატარებს. სიმონსონის ერთ-ერთ ესკიზს, რომელზეც შესახველი კარის რკინის ცხაურია ასახული და მის

პირველი კლასიკური გიმნაზიის გეგმის ფრაგმენტი. ო. სიმონსონის პროექტი. 1870-1871
Fragment of the plan of the First Classical Gymnasium, by Otto Simonson. 1870-1871

ნახატში რუსული ასო "З" არის ჩაქსოვილი, უკან აქვს წარწერა: "Для дома И. Е. Зубалова на Эриванско й Площади. Решётка для подъездной двери, 2 штуки"

თუ გებუთვოვის სახლის პროექტი სიმონსონმა მისთვის კარგად ცნობილი პროტოტიპების მიხედვით გაიზარა, მის მიერ იმავე 1859 წელს შედგენილი თბილისელი მეცენატისა და ვაჭრის იაგორ თამამშვეის სახლის¹⁴ დაპროექტებისას სიმონსონი უკვე სრულიად ითვისალსწინებს თბილისურ სპეციფიკას. ეს მისი თბილისში ასაშენებელი საცხოვრებლის პირველი პროექტია, რომელშიც დახვეწილ გემოვნებასთან ერთად ოტო სიმონსონის ალღო და ნიჭი, თბილისის არქიტექტურის თავისებურებათა ღრმა წვდომა გამოვლინდა. თამამშვეის სახლში თბილისურია უკვე სახლის გეგმაც და სივრცითი სტრუქტურაც. დღეს ამ სახლში სმირნოვების მუზეუმი და საქართველოს კულტურულ ურთიერთობათა ცენტრი კავკასიური სახლია მოთავსებული (გალაქტიონ ტაბიძის ქუჩა 20).

სოლოლაკის სამოსახლო უბნის მჭიდრო განაშენიანებაში მოქცეული საცხოვრებლის სივრცითი სტრუქტურა ეზოს სივრცის მომცველია და შენობა ოდესღაც ვეებერთელა ჭვირულმოაჯირიანი ხის აივნებით ეზოს სივრცისკენ იყო მიჰყვრილი. აივნის სარუთლმუჟადადსურვაში ხის სწორხაზოვანი კიბე იყო გაჭრილი. მთავარი, ქუჩისკენ მიმართული ფასადის განაპირა მარჯვენა მხარეს გაჭრილი ფართო თაღოვანი ლიობი ეზოში შესასვლელ გვირაბს მონიშნავს. ფასადის პირველი სართულის სწორკუთხა ლიობები კედლის სიბრტყის სადად რუსტირებულ ფონზე გამოიყოფა, მეორე სართულის გულუ სიბრტყეს კი სწორკუთხა სარკმლები და კანელურებიანი კამპოზიტური პილასტრების ორდერი ანაწევრებს. ფასადს

კლასიკური ანტაბლემენტი ასრულებს, მის შუაგულს კი რკინის აუთრულმოაჯირიანი პატარა აივანი ამკობს. გრაფიკული შესრულების სინატიფე და მაღალი პროფესიული კლასი ოტო სიმონსონის ყავისფერი ტუშითა და აკვარელით შესრულებულ ამ პროექტსაც ატყვია. აღსანიშნავია ელევანტური პროპორციების, სფერული გუმბათით გადახურული მრავალკუთხა ჰოლი და პირველი სართულის სხვა სადგომთა კამაროვანი გადახურვაც. სიმონსონის მიერ შექმნილი ჰოლი სრულიად უჩვეულა თბილისური სახლისთვის. ისიც პალადიანიზმის გამოძახილს ჰგავს.

დღეს ოტო სიმონსონის აღწერილი სახლი გადაკეთების ბევრ კვალს ატარებს – ამოშენებულია ეზოში შესასვლელი თაღოვანი გვირაბი, პირველი სართულის ყველა ფანჯრის ლიობი კარისად არის გადაკეთებული, მოხსნილია ეზოსპირა ჭვირული აივნები, სახლს დაშენებული აქვს მანსარდის სართული, ინტერიერში კამაროვანი სადგომები ე. წ. „ბრიზეტი“ იყო გაღესილი, ეზოს სივრცეში გეგმით პლასტიკური მოხაზულობის აუზი უცხო სხეულად აღიქმება და სხვა.

ო. სიმონსონის თბილისში აშენებული სხვა უკლებლივ ყველა, საცხოვრებელი სახლების სივრცითი სტრუქტურა თბილისურ ტრადიციას ემხრობა. იაკობ ზუბალაშვილის შვილიშვილისა და ალექსანდრე ზუბალაშვილის შვილის, ეფემიას 1888 წელს აშენებული სახლის სივრცითი სტრუქტურა ასევე თბილისური გავლენის მაუწყებელია. ეზოს შენობა ორმხრივ, ორ სართულად განლაგებული აივნებითა და შუშპანდებით შემოუყვება. ორსართულიანი სახლი ინგოროვას ქუჩის მიმდებარე განაშენიანების რამდენადმე სიღრმეში მდებარეობს და მთავარი ფასადის არქიტექტურული მორთულობის ცხოველხატულობით და

სმ. ალექსანდრე ნეველს ეკლესიის კროკი. ო. სიმონსონი 1859
 Sketch of the Alexander Nevsky Church, by Otto Simonson 1859

Salzmann to accommodate the *Hotel d'Orient*, renamed the *Intourist Hotel* in the Soviet period. From 1978 to 1991, it sheltered the Artist's House. The building fell prey to the civil war in Tbilisi in 1991-1992. Extending along Shota Rustaveli Avenue, the *Hotel d'Orient* featured a Neo-Renaissance façade and, together with neighbouring buildings, defined the character and the scale of the avenue.

Simonson also had a hand in the development of the left bank of the city. He designed the Alexander Nevsky Church at the intersection of Marjanishvili and Javakhishvili streets in 1859. The sketch of the Russian-style single-dome church, more precisely, its west and south façades, held in his portfolio can be identified as the Alexander Nevsky Church standing in Old Kukia. The church decoration is characterised by a mixture of Russian (e.g. a bulbous dome) and Neo-Classical styles (e.g. profiled cornices, frames of openings and pilasters). Also of note is Simonson's design of the Church of St Thomas the Apostle produced in 1882, which was not realised.

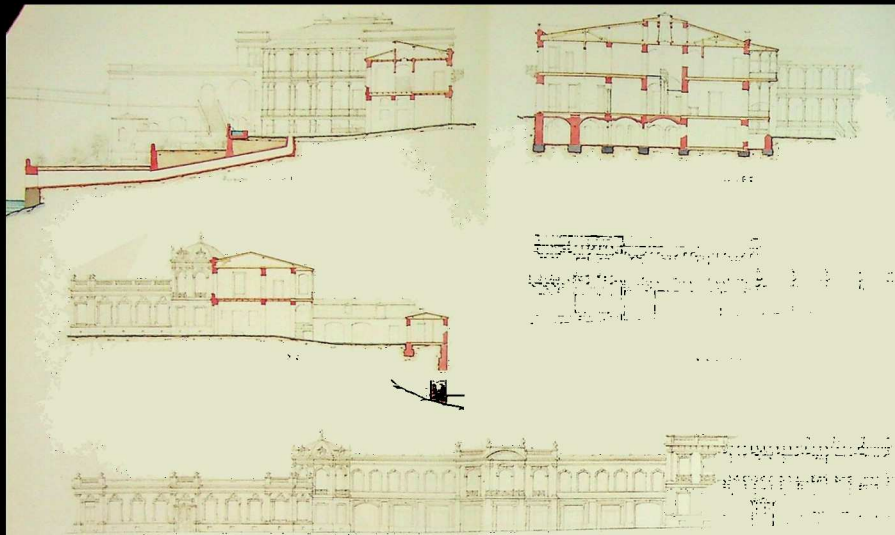
Simonson features with other German architects and engineers living in Tbilisi who contributed to the foundation and construction of a Magnetic-Meteorological Observatory (from 1867 'Physical' Observatory and since 1924 'Geophysical' Observatory) in 1860-1861, which was highly important for Tbilisi. Founded by the German scientist Arnold Moritz, the observatory is located between Mikhail Street and the left bank of the Mtkvari, Old Kukia.

თბილისის სმ. ალექსანდრე ნეველს ეკლესია კ. მარჯანიშვილის და ივ. ჯავახიშვილის ქუჩების გადაკვეთაზე. 2010
 Alexander Nevsky Church at the intersection of Marjanishvili and Javakhishvili streets 2010

The main building was designed by Simonson in 1859, while the wooden tower rotating around its axis is a work of the civil engineer Ferdinand Lehmkuhl. Later, in 1871, Simonson had to renovate the building after it was damaged by a hurricane. The direct prototype of the building is the Pulkovo Observatory, which, in turn, originated from the main building of the Derpt Observatory (renamed the Yurev Observatory in 1893 and now called the Tartu Observatory). The main building of the Tbilisi Observatory reveals the architectural prowess and sense of moderation of its designer. It is one of the most remarkable Neo-Classical buildings constructed in Tbilisi in the mid-19th century.

Among numerous commissions that Simonson received directly from the Viceroy, of special note was a sketch

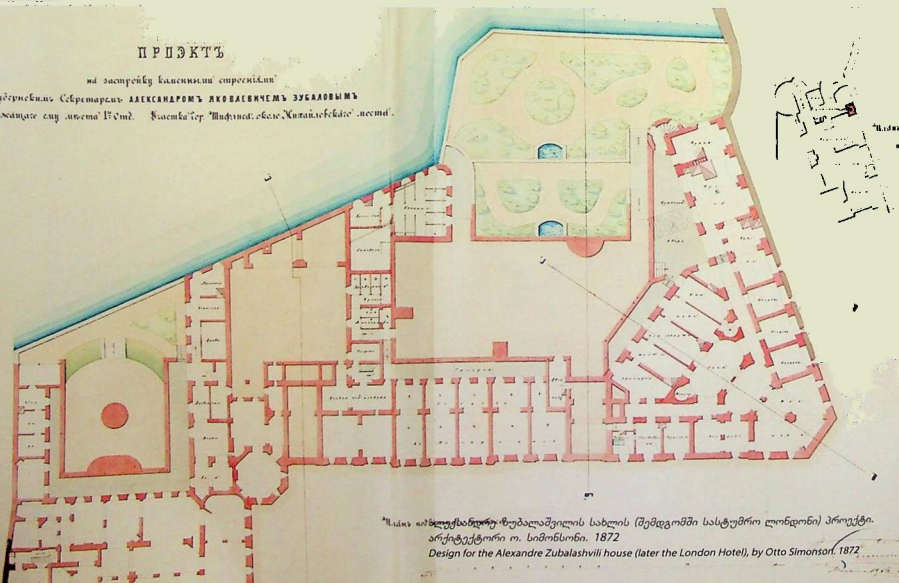

ПРОЕКТЪ

на востройнъ каменномъ строеніи

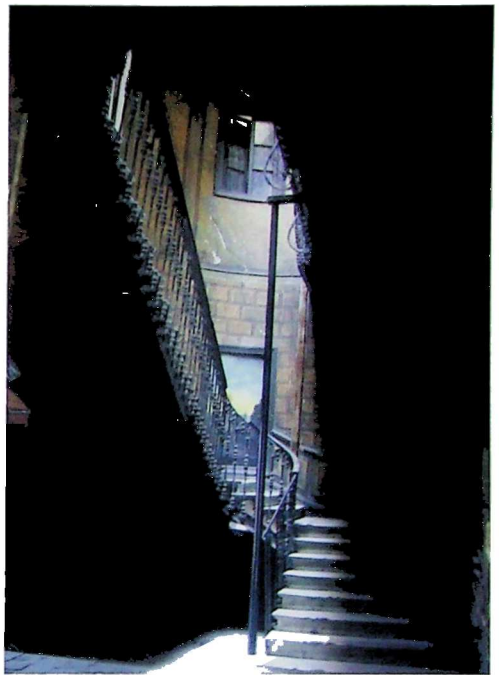
Губернскаго Секретаря АЛЕКСАНДРА ЯКОВЛЕВИЧА ЗУБАЛОВА

примыкающаго къ мѣсту Рѣмъ. Востройнъ "Шифингъ-обель" "Хитай-сѣнѣ" мѣсту.

Дизайнъ на востройнъ каменномъ строеніи, сѣнѣ (Семьдесятъ сѣнѣ) Лондонѣ, 1872.
Архитекторъ О. Симонсонъ. 1872

Design for the Alexandre Zubalashvili house (later the London Hotel), by Otto Simonson, 1872

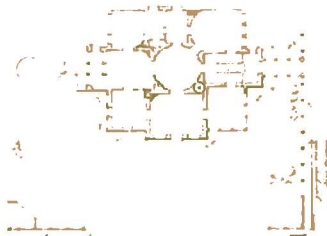
of Ghunib Square in Tbilisi, on which he had to mark the planned parish church and the palace designed by himself. In 1865, he submitted the drawings to the chief of the headquarters who was to send them to the Viceroy in St Petersburg. Before that, on 21 March 1865, Simonson made drawings for the pedestal for the Vorontsov statue in Old Kukia and candelabras. He was also entrusted the supervision of the casting of the statue.

Simonson briefly supervised the construction of the Tbilisi Public Theatre, but detailed drawings and sketches of stairwells, a portico, side elevations, musharabiya elements of the openings and numerous Islamic details preserved in different archives attest to the importance of his input in the project.

In 1891, Simonson designed the Lutheran church of Sts Peter and Paul built between 1893 and 1897 in the heart of the colony, near the intersection of Mikhail and Kirche streets. The construction work was supervised by Leopold Bielfeld.

RESIDENTIAL BUILDINGS

The earliest of the designs kept in Simonson's large portfolio dates from 1859. Made for the house of General-Lieutenant, noble Davit Bebutov (1793-1867), the building was to be erected near the Viceroy's Gardens at the intersection of then Laboratory and Yermolov streets. Although the project did not see daylight, the design is remarkable, for it reflects the stylistic and typological evolution of 19th century Tbilisi architecture. The building did not contain any element typical of Tbilisi architecture, as Simonson adopted an English house as a prototype, which he further redeveloped. The shapes of the main, residential part of the Bebutov house, including the plan and spatial arrangement, leads us to the distant prototype of the building, the Villa Rotonda near Vicenza (1500, Villa Capra, La Rotonda) by Andrea Palladio and Rocca Pisana (1575-1578) by Vincenzo Scamozzi. Yet it appears that the direct prototype of Simonson's work is Lord Burlington's Chiswick House (1723-1729) in London. Arranged symmetrically within the contour of

თავად ღაფთი ბებუთოვის სახლის პროექტი. ფასადები და გეგმა არქიტექტორი ო. სიმონსონი. 1859
Design for the Davit Bebutov House. Façades and plan by Otto Simonson. 1859

არტისტიზმით გამოირჩევა (ინგოროყვას ქუჩა 16). ქუჩისგან იგი ვიწრო ბაღით და ქვისცოკოლიანი რკინის აუზურული გისოსით არის გამოყოფილი. სიმეტრიული ფასადის არქიტექტურა კლასიციზმურ-რენესანსულ ტრადიციას მისდევს. ფასადის განაპირა ნაწილების მეორე სართულის ღიობთა თაროებს არაბული წარწერა ამკობს¹⁰⁵. ორნამენტის იგივე მოტივი ფასადის შუა რიზალიტზე მიდგმული დღეს აღარარსებული, მდიდრულად მორთული პორტიკის ფრიზსაც ამშვენებდა. ეფემია ზუბალაშვილის ყოფილი სახლის ფასადზე მოთავსებული არქიტექტურული მორთულობის დეტალები – თაროების დამჭერი აკანთისფოთლიანი კრონშტაინები, ღიობთა ქვეშ მოთავსებული სწორკუთხა ჩაღრმავებების ფანტასტიკური ცხოველები, თაღოვან ღიობთა საჭეკი ქვები – შაბლონური ყალიბით არის შექმნილი სახელოსნოში. იდენტური ფორმები და სქემები XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისურ არაერთ ფასადზე გვხვდება.

ასევე უნდა იყოს ჩამოსხმული ეფემიას სახლის ფასადის მამკობი შორელიეფური ლომის თავებიც.

თაროების ქვეშ მოთავსებული არაბული ეპიგრაფიკული ნიშნები, კი სტუკოს ტექნიკით არის შესრულებული და კალიგრაფიული ოსტატობით გამოირჩევა¹⁰⁶.

განაშენიანების სიღრმეში მდებარე ეზოში მოხვედრა შენობის ტანში, მის განაპირა მარცხენა ნაწილში გაჭრილი თაღოვანი გასასვლელი-გვირაბით არის შესაძლებელი. შიდა ეზოსკენ ნაგებობა ხის ღია აივნებით (დღეს შუშაბანდებით) არის მიმართული. ხის აივნის მორთულობის ჭვირული ფრაგმენტების მხოლოდ მცირე ნაწილია შერჩენილი. აღნიშვნის ღირსია სახლის ინტერიერის მდიდრული მორთულობა — ხის პარადული ფართო კიბე, მოჭიქულფილებიანი ბუხრები, პლაფონის როკოკოს სტილის ნაძერწობა.

უკიდურესად დაზიანებული სახლის მთავარი ფასადი კარგი პროპორციებითა და ცხოველბატული ნაძერწობით დღესაც კი იპყრობს გამელელის ყუ-

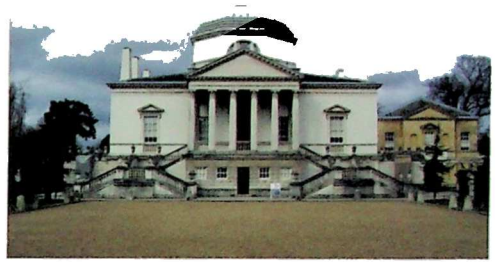

თავად დავით ბებუთოვის სახლის პროექტი. ქრისტოს და გევმა არქიტექტორი
ო. სიმონსონი. 1859

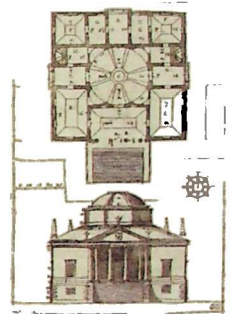
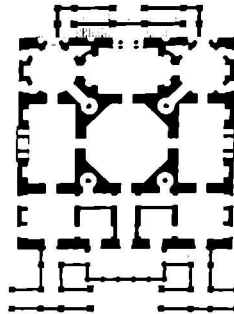
Design for the Davit Bebutov House, section and plan, by Otto Simonson. 1859

the square, and distinguished by a symmetrical spatial structure, the rooms of Davit Bebutov's house repeat the composition of the residential house by Lord Burlington (1694-1753). The direct influence of the dome of Chiswick House, which itself repeats the forms of the octagonal dome of Rocca Pisana, is obvious in Simonson's design. Raised in European architectural tradition and trained under Gottfried Semper, Simonson may have been guided by his own measurements of the building by Scamozzi or his memory when creating the amazing design for the luxurious residence of the Tbilisi nobility.

If Bebutov's home was conceived under the influence of the well-known European prototypes, the house Simonson designed in 1859 for Iagor Tamamshev, a philanthropist and a merchant from Tbilisi, was inspired mainly by local tradition. It was the first residential building designed by him in Tbilisi to demonstrate his nuanced understanding of the specificity of Tbilisi architecture. Today, the building houses

ლონდონი. ლორდ ბერლინგტონის ჩიშუიკის სახლი. 2014
Chiswick House, London, by Lord Burlington. 2014

ჩიშუიკის სახლი. ლონდონი. არქიტექტორი ლორდ ბერლინგტონი. გევმა
Chiswick House, London, by Lord Burlington. Plan

როკა პიზანა (1575-1578).
ეინჩენცო სკამოცის ნახატი
Rocca Pisana (1575-1578), by Vincenzo Scamozzi

ივანე ზუბალაშვილის სახლი. 1859-1860 წლების გრაფიკურის ფრაგმენტი.
არქიტექტორი ო. სიმონსონი
Ivane Zubalashvili House (Maison de Zoubalov), Tbilisi, by Otto Simonson. Fragment of the engraving. 1859-1860

თბილისი. გალაქტიონის ქუჩა 20
Smirnov House at 20 Galaktion Tabidze Street, Tbilisi

რადღებას. მას პლასტიკურობის დიდი ელემენტი შეაქვს ინგოროყვას ქუჩის ამ კონკრეტული მონაკვეთის სივრცით აღქმაში და განსაზღვრავს მის მხატვრულ-არქიტექტურულ სახეს.

ოტო სიმონსონის შემოქმედებას საქართველოში უთუოდ ევროპული პროფესიული აღზრდის ბეჭედი აზის, მაგრამ მისი არაერთი ნამუშევარი მოწმობს, რომ ის პეტერბურგისა და კიდეც უფრო მეტად, პეტერბურგის შემოგარენის არქიტექტურული მემკვიდრეობით იკვებება. უფრო კონკრეტულად, კი იგი ზოგჯერ ნიკოლაი ბენუას იმხანად ახლადშექმნილი არქიტექტურით საზრდოობს და შემოქმედებითად ამუშავებს მას.

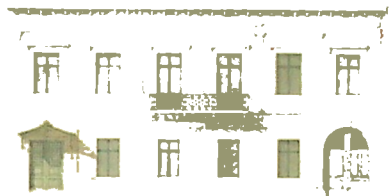
სენატორ ეგორ სტარიცკის (1825-1899)¹⁰⁷ სახლის სრულ პროექტს ჩვენ არ ვიცნობთ. მაგრამ ის, რაზეც ხელი მიგვიწვდება, სტარიცკის სახლის პროექტიდან ფასადის ფრაგმენტი გახლავთ¹⁰⁸. სიმონსონის მიერ დახატული ნეო გოთური სტილის ფასადის ფრაგმენტს, რომლის არქიტექტურული ფორმები (რიზალიტის განაპირა არა პილასტრები, არამედ კოშკურა მოცუ-

ლობები, მისი დამასრულებელი ქონგურები, შესასვლელი ლიობების თაღის ფორმა – Tudor arch და სხვა) შუასაუკუნებრივი ინგლისური სასახლეებისას (ტიუდორების პერიოდი, XVI ს.) ეყრდნობა, სინატიფე და მაღალი გემოვნება გამოარჩევს. მაგრამ, ინგლისის XVI საუკუნის სასახლეების ფორმებით შთაგონებული სიმონსონის ფასადის უფრო ზუსტი, კონკრეტული პროტოტიპი უთუოდ ნიკოლაი ბენუას (1813-1898) პეტერპოლის სასახლის ნეო გოთური სტილის თავილების კოშკებიანი გასასვლელობა (Придворные колонны, проездные башни), რომელიც პეტერპოლის სასახლის კომპლექსის მთავარმა არქიტექტორმა ნიკოლაი ბენუამ 1850 წელს დააპროექტა¹⁰⁹.

სტარიცკის სახლის პროექტი მნიშვნელოვანია, როგორც ოტო სიმონსონის შემოქმედების სრული სახის წარმოსადგენად, ასევე XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის არქიტექტურის სტილისტური თავისებურებების დასადგენად. მაგრამ ფასადის პროექტის ფრაგმენტის მიხედვით, უჩვეულო ფორმებისა და ოდესღაც ზედმინეწით ზუსტად განხორციელების გამო, სტარიცკის სახლის იდენტიფიკაცია ადვილი აღმოჩნდა. ვუკოლ ბერიძის ქუჩის 2-ში მდებარე ნაგებობა, რომელშიც დღეს №150 საბავშვო ბაღია მოთავსებული, სენატორ სტარიცკის ყოფილი სახლია. მთაწმინდის კალთის დამრეც რელიეფზე, შემოსავლიანი სახლების გარემოცვაში აშენებული, ზურგით მიწაში შეჭრილი ნაგებობა, ეს მდიდრული საცხოვრებელია, რომლის შენობა მრავალი ხნის განმავლობაში მომხდარი უკონტროლო ცვლილებების შედეგადაა სახეცვლილი.

მსგავსი უჩვეულო არქიტექტურული მორთულობა გამოარჩევს მაჩაბლის ქუჩის 14-ში მდებარე, ამჟერად შემოსავლიანი სახლის ფასადსაც, რომლის ავტორობაც შესაძლოა ა. სიმონსონს მივაკუთვნოთ. სტარიცკის სახლისგან განსხვავებით, მაჩაბლის ქუჩის ამ სახლს ვაკეზე გაშლილი ვეებერთელა ეზო აქვს, რომელსაც ორმხრივ ხის დიდი აივნები ფარგლავს და ეზოსპირა ფასადების სარკმელთა გოთური, შეისრული ფორმები უწყვეტ ზოლად მიუყვება. შენობის საცხოვრებელ ნაწილს მოსამსახურეთათვის განკუთვნილი ფლიგელი ეკვრის.

XIX საუკუნის თბილისის მრავალი სასტუმროს მსგავსად, საცხოვრებელი სახლის პრინციპი უდევს საფუძვლად ოტო სიმონსონის მიერ აღექვანდრე იაკობის ძე ზუბაძეშვილის დაკვეთით შესრულებულ სასტუმროს პროექტს¹¹⁰. ეს ყოფილი სასტუმრო

ივანე თამაშაშვილის სახლის პროექტი. არქიტექტორი ი. სიმონსონი. 1859

the Smirnov Museum and the Centre for Cultural Relations-Caucasian House (20 Galaktion Tabidze Street). Located in the densely developed quarter in Sololaki, the building has a courtyard, which it once faced with a huge wooden balcony and a straight wooden staircase. The central façade opening onto the street has a broad arched opening marking a tunnel leading into the courtyard. The rectangular windows piercing the slightly rusticated ground floor alternate with rectangular windows and the composite order of fluted pilasters. The façade terminates in a Neo-Classical entablature and is embellished by a small wrought-iron balcony. The design drawing of the building is characterised by a refined line made in brown ink and water-colour. Of note are a polygonal hall covered with a spherical dome and vaults covering other rooms. Designed by Simonson, the hall, echoing Palladianism, deviates from the local architectural tradition. The house as it stands now is a result of numerous alterations: The arched tunnel leading into the courtyard has been built up, the

Lagor Tamamshvili's house, Tbilisi, by Otto Simonson. 1859

original window openings on the ground floor have been converted into doors, the wooden fretwork balconies that faced the courtyard have been removed, a mansard has been added and vaulted ceilings in the rooms have been plastered.

The spatial organisation of all the other residential houses without exception follows the local tradition. The two-storey house built for Euphemia Zubalashvili in 1888 at what is now 16 Ingorokva Street also bears features typical of Tbilisi architecture. Standing at quite a distance from the street, the building overlooks the courtyard with balconies and glazed loggias arranged along two floors. The façade decoration is of high artistic merit. The building is separated from the street by a narrow garden and iron railings on a stone socle. The symmetrical façade follows Neo-Classical and Renaissance tradition. The windows on the lateral sides of the façade are topped with ornaments including religious inscriptions in Arabic. The same motif was present on the frieze of the portico that once adorned the middle projection of the façade.

თბილისი. ინგოროვას ქუჩა 14. საცხოვრებელი სახლი. ფასადი. 2000
House at 14 Ingorokva Street, Tbilisi. Façade. Photo of 2000

თბილისი. ინგოროვას ქუჩა 14. საცხოვრებელი სახლი. ეზო. 2006
House at 14 Ingorokva Street, Tbilisi. Courtyard. Photo of 2006

თბილისი. ინგოროვას ქუჩა 14. საცხოვრებელი სახლი. ფასადის ფრაგ-
მენტი. 2002
House at 14 Ingorokva Street, Tbilisi. Fragment of the façade. Photo of April 26, 2002

თბილისი. ინგოროვას ქუჩა 14. საცხოვრებელი სახლი. სადარბაზო. 2002
ნოღს 26 აპრილის ფოტო
House at 14 Ingorokva Street, Tbilisi. Entrance hall. Photo of April 26, 2002

თბილისი. ინგოროვას ქუჩა 14. საცხოვრებელი სახლი. ერთ-ერთი დარ-
ბაზის ტერი. 2002 წლის 26 აპრილის ფოტო
House at 14 Ingorokva Street, Tbilisi. Hall ceiling. Photo of April 26, 2002

An arched passageway incorporated into the body of the building leads into the courtyard that the house faces with glazed loggias originally designed as open wooden balconies. Only a small part of the fret-work ornamentation survives. Of particular note is the sumptuous decoration of the interior, including a central wooden staircase, fireplaces with glazed tiles and plafond plastering designed in the Rococo style. Despite grave damages, the main façade of the house continues to attract attention thanks to its refined proportions and moldings.

Simonson's works in Georgia reflect the architect's European training. Yet several of his designs reveal his inspiration by the architecture of the surroundings of St Petersburg, namely the buildings designed by Nicholas Benois (1813-1898).

Of the designs created by Simonson for Senator Yegor Staritsky (1825-1899), only a façade drawing has survived. The façade fragment, in Neo-Gothic style, namely the tower-like structure used instead of a pilaster on the extreme sides of the projection, as well as the merlons and the Tudor arch serving as an entrance, recall 16th century Tudor palaces and add elegance to the building. However, the archways of the Neo-Gothic Principal Imperial Stables of Peterhof Palace designed by Nicholas Benois in 1850, appear to be a direct prototype of the façade.

The mentioned design fragment is important not only for a better understanding of Simonson's legacy, but also for identifying stylistic characteristics of late 19th century Tbilisi architecture.

Although only a fragment of the design has survived, the building has been easily identified thanks to its unusual architectural patterns and a careful adherence to the drawing. Located at 2 Vukol Beridze Street and once used by Stravitsky as his residence, the building now accommodates Kindergarten no. 150. Standing on a steep incline, in the vicinity of tenement houses in the Mtatsminda District, it abuts ground with its rear elevation. This sumptuous building has undergone a series of uncontrolled alterations.

Also unusual is the architectural decoration of the façade of the tenement house at 14 Machabeli Street, which can also be attributed to Simonson. Unlike Startisky's house, however, it has a huge courtyard extending on an even terrain. The elevations facing the courtyard bear large wooden balconies and an uninterrupted row of Gothic windows. To the main residential part of the building is attached an annexe that once accommodated servants.

Like many 19th century hotels in Tbilisi, the one commissioned by Alexander Zubalashvili to Simonson is also designed according to the principles of residential architecture. Located at what is now 31 Giorgi Atoneli Street, and formerly

referred to as the London Hotel, its plan and spatial organisation have largely been dictated by the outline of the land plot on which it stands. Set between former Madatov Island and what then was one of the branches of the Mtkvari, now 'Dry Bridge', it occupies a vast area despite the narrowness of the land parcel.

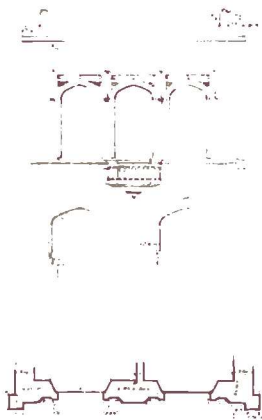
The intersection of two wings containing rooms connected to each other by means of a system of corridors forms a sharp angle. Along its symmetrical axis are located a hexagonal foyer and an oval staircase divided from each other by means of partitions. The lateral sides of the stairwell are accentuated by an oval stairwell. A short extension forms part of Khidi Street and reaches Mshrali Khidi (Dry Bridge), and a longer one follows Giorgi Atoneli Street. Bearing plain frames and profiles of openings and a balustraded parapet, the façades are characterised by moderation typical of Simonson's works.

According to the design, the street-side façade is extended by a Neo-Baroque elevation and is accentuated by means of a hexagonal tower. The tower and the Baroque structure have not survived. It also appears that the part of the building designed in Baroque style has not been realised. The building appears taller from the side of the Mtkvari because of the difference in the elevations of the streets and the river. Standing on a tall socle, the three-storey building overlooking the Mtkvari was enclosed from the water by means of a garden and a tall brick wall. The façade, overlooking the river, used to have overhanging glazed wooden balconies. The ground floor balcony formed a terrace on the projection of an oval stairwell and was connected to the balcony by a broad staircase. Most of the balconies survive with alterations.

The oval stairwell lit by a lamp of the same shape from above is the real jam of the building. The staircase banisters made of cast iron bars match the steps of white marble. The rhythm formed by the cast-iron rails is accentuated by means of volutes, also of cast-iron. The steps form a sort of vertebra, the dark brown surface of which is filled with black ornaments. The walls of the entrance hall imitate rustication on the ground floor and are of marble tiles on the first floor. Remarkable are the marine scenes enclosed by oval frames painted on-site on the first floor of the entrance hall.

The elegant proportions of the stairwell points to the ability of the architect, while the artistic image of the entrance hall also reveals the hand of local artists and artisans.

All residential buildings created by Simonson in Tbilisi are of high artistic merit and stand out for their refined proportions and respect for the local Tbilisian architectural tradition.

სენატორ ეგორ სტარიცკის სახლის ფასადის ფრაგმენტი.
ო. სიმონსონის პროექტი
Design of the Senator Yegor Staritsky's house, by Otto Simonson

„ლონდონის“ შენობაა¹¹ (დღევანდელი გიორგი ათონელის ქ. 31), რომლის გეგმასა და სივრცით სტრუქტურაზეც დიდი გავლენა მიწის ნაკვეთის მოხაზულობამ იქონია. შენობა ყოფილი მადათოვის კუნძულსა და ოდესლაც მტკვრის ტოტს, დღეს მაგისტრალს, შორის არის მოქცეული და მიუხედავად მიწის ნაკვეთის სივინროვისა, ვრცელ ტერიტორიას მოიცავს.

კორიდორული სისტემით ერთმანეთთან დაკავშირებული სასტუმრო ოთახების ორი ფლიგელის შეერთების ადგილი მახვილ კუთხეს ქმნის, რომლის სიმეტრიის ღერძზეც, ტიხრებით გამიჯნული, ჰექსაგონის მოყვანილობის ფოიე და ამავე ღერძზე, მის პარალელურად ოვალური კიბის უჯრედია მოთავსებული. კიბის უჯრედის განაპირა მხარეები გეგმით წრიული ორი ხვეული კიბით არის აქცენტირებული. მოკლე ფლიგელი ხიდის ქუჩის მოშენებას ქმნის და ე. წ. მშრალ ხიდამდე აღწევს, გრძელი კი გიორგი ათონელის ქუჩას მიუყვება. ფასადები ოტო სიმონსონის ხელწერისათვის დამახასიათებელი ზომიერებით არის შესრულებული. როგორც გიორგი ათონელის ქუჩის

თბილისი. ევკოლ ბერიძის ქუჩა 2. ფასადის ფრაგმენტი.
საბავშვო ბაღის შენობა. 2018
Kindergarten at 2 Vukol Beridze Street, Tbilisi. Façade fragment. 2018

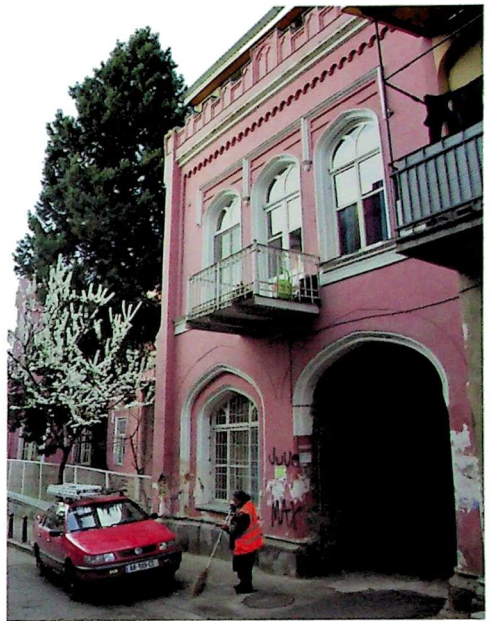
მხარეს, ისევე ხიდისკენ მიმართული ფასადები ღიობთა სადა მომარჩობით და სადა არქიტექტურული პროფილებით, ბალუსტრადიანი პარაპეტით დასრულებული, ორსართულიანი ზომიერებით გამოირჩევა.

პროექტის მიხედვით ქუჩისპირა ფასადს ნეობაროკული ფასადი აგრძელებს და იგი გეგმით მრავალკუთხა (ჰექსაგონის მოყვანილობის) კოშკითაა აქცენტირებულ-დასრულებული. კოშკი და ბაროკული ნაწილი დღეს არ არსებობს და ფიქტობ, რომ იაკობ ზუბალაშვილის სახლის ბაროკული მხარე არც განხორციელებულა. მტკვრის ტოტისკენ ნაგებობა, ქუჩებისა და მტკვრის დონის ნიშნულთა ძლიერი განსხვავების გამო, აზიდულია. მაღალ ცოკოლზე აშენებული, სამართალიანი მტკვრისპირა ფასადი წყლისგან გეომეტრიული სიზუსტით გაჭრილი ბალითა და აგურის მაღალი საყრდენი კედლით იყო გამოიჯნული. მთელ, ოდესლაც წყლისპირა ფასადს ხის შეკიდული, გადახურული აივნები მიუყვებოდა. ოვალური კიბის უჯრედის პროექციაზე პირველი სართულის აივანი ტერასას ქმნიდა და ფართო კიბით

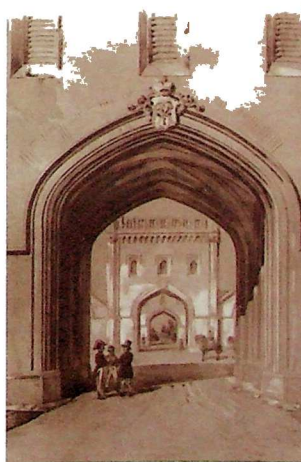
BUILDINGS DESIGNED BY SIMONSON IN GEORGIA AND THE CAUCASUS

Simonson's work in the Caucasus was important in many ways. Archival evidence attests to his contribution not only to the architectural and urban development of Abastumani, but also to its transformation as a popular resort destination. He was a member of the committee that was tasked to review the designs made for the development of mineral waters in Abastumani. On 7 October 1881, Simonson participated in the measurement of the mineral group of Goliatskaro, one of the three mineral water springs in Abastumani resort, and made a presentation at the committee meeting on the findings of the study of thermal waters and the damage of the baths. It must not have been incidental that Simonson was chosen among the Tbilisi-based Germans along with Adolph Remmert, responsible for the development of the spa resort, for attending an international congress on mineral water held on 14 August 1882, in Germany. Simonson was also a member of another committee that studied the feasibility of removing a cliff on the Odzrkhe River in order to build a bridge, later to become known as Remmert Bridge, the most important engineering structure in Abastumani.

Simonson was commissioned by Prince Giorgi Romanov and his mother, Maria, to design the Alexander Nevsky Church, which he accomplished in 1895. The construction of the church, set parallel to the Odzrkhe River, came to

თბილისი. ვუკოლ ბერიძის ქუჩა 2. საბავშვო ბაღის შენობა.
ფასადის ფრაგმენტი. 2018
Kindergarten at 2 Vukol Beridze Street, Tbilisi. 2018

პეტერჰოვის სასახლის თავლების კოშკებიანი გასასვლელები. არქიტექტორი ნ. ბენუა. 1850
Archways of the Principal Imperial Stables of the Peterhof Palace, by Nicholas Benois. 1850

უერთდებოდა ბაღს; აივნების დიდი ნაწილი დღეს გადაკეთებულია.

ის, რაც ყოფილ სასტუმრო „ლონდონს“ განსაკუთრებულ მხატვრულ-არქიტექტურულ ღირებულებად აქცევს, მისი ოვალურ გეგმაზე დაყრდნობილი კიბის უჯრედია, რომელიც ზემოდან ანალოგიური მოყვანილობის ფარნით ნათდება. თუჯის ცალკეული ჩამოსხმული ანაკრები ღეროებისაგან შედგენილი კიბის მოაჯირი, თეთრი მარმარილოს კიბეს მიუყვება. მოაჯირის თუჯის ღეროთა რიტმი, გარკვეული ინტერვალით განთავსებული თუჯისავე ვოლუტებიანი ჩანართებით არის აქცენტირებული. კიბის საფეხურები თითქოს ხერხემალიან ზურგს ქმნიან, რომელთა ზედაპირი მუქ ყაყისფერ ფონზე დატანილი შავი ფერის ორნამენტით არის შეესებული. სადარბაზოს კედლები პირველ სართულზე რუსტიკის, მეორეზე კი მარმარილოს ფილების იმიტაციას ქმნიან. აღნიშვნის ღირსია სადარბაზოს მეორე სართულზე ოვალურ ჩარჩოებში, ზედ ადგილზე შესრულებული მარინისტული სცენები.

კიბის უჯრედის სივრცის კარგი პროპორციები და გასაოცარი ხიბლი არქიტექტორის დიდ ალლოს მონუმოს, მთლიანად სადარბაზოს მხატვრული სახის შექმნაში კი თვინათი წვლილი უთუოდ ადგილობრივ მხატვრებსა და ხელოსნებსაც უნდა ჰქონდეთ შეტანილი.

ოტო იაკობ სიმონსონის მიერ თბილისში აშენებული უკლებლივ ყველა საცხოვრებელი სახლი მაღალი მხატვრული ღირებულებით, დახვეწილი პროპორციებით და თბილისური ტრადიციების ღრმა წვდომით გამოირჩევა.

ოტო სიმონსონის მიერ საძარბაზო და აკაკასიაში აშენებული ნაგებობები

ოტო სიმონსონის კავკასიაში მოღვაწეობამ ფართო არეალი მოიცვა. მისი საქმიანობის კვალი განსაკუთრებით კურორტ აბასთუმანში იგრძნობა. საარქივო მასალა მოწმობს ოტო სიმონსონის დიდ ამბავს არა მხოლოდ აბასთუმნის არქიტექტურულ-ურბანულ განვითარებაში, არამედ მის მონაწილეობას საქართველოს ამ უძველესი ადგილის კურორტად გარდაქმნის საქმეშიც. ოტო სიმონსონი აბასთუმნის მინერალური წყლების გარდაქმნასთან დაკავშირებული პროექტის განმხილავი კომისიის წევრი იყო. 1881 წლის 7 ოქტომბერს კ. სიმონსონს მონაწილეობა მიუღია აბასთუმნის სამი წყაროდან ერთ-ერთის – გოლიათისწყაროს მინერალური ჯგუფის გაზომვაში. აბასთუმნის მინერალური წყლების გარდა-

თბილისი. ივ. მაჩაბლის ქუჩა 14. ყოფილი შემოსავლიანი სახლი. საერთო ხედი. არქიტექტორი ო. სიმონსონი. 2010
Former tenement house at 14 Machabeli Street, Tbilisi. General view. 2010

ქმნის კომისიის სხდომაზე მას საგანგებო მოხსენება გაუკეთებია გოლიათისწყაროს თერმული წყლის ეკლესიის შედგენებისა და აბაზანათა დაზიანებულიობის შესახებ¹². ალბათ, არ იყო შემთხვევითი კურორტ აბასთუმანში მოღვაწე თბილისელ გერმანელებს შორის სწორედ ოტო სიმონსონის მივლინება მინერალური წყლების გარდაქმნის ავტორ ადოლფ რემერტთან ერთად 1882 წლის 14 აგვისტოს გერმანიაში, ავსტრიაში და იტალიაში ჰოგიენის საკითხებისადმი მიძღვნილ საერთაშორისო კონგრესზე¹³. ოტო სიმონსონი იმ კომისიის წევრიც იყო, რომელმაც მდინარე ოძრხეზე კლდის მოჩეხვის პროექტი განიხილა აბასთუმნის უმნიშვნელოვანესი საინჟინრო ნაგებობის, შემდგომში რემერტის ხიდის სახელით ცნობილი ხიდის ასაშენებლად.

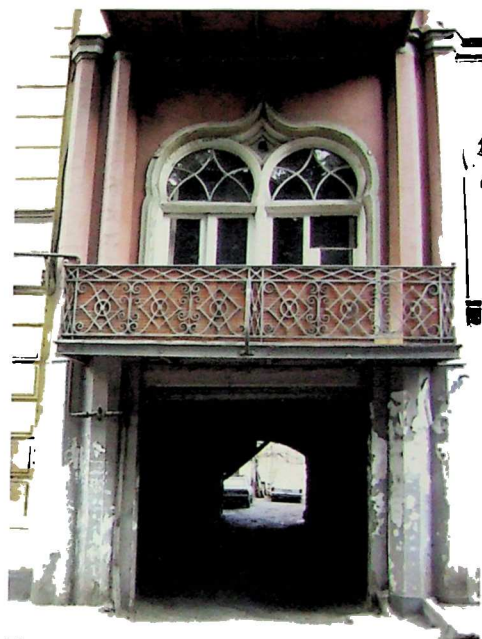
ოტო სიმონსონმა უფლისწულ გიორგი რომანოვისა (1871-1899) და მისი დედის, დედოფალ მარიამის დაკვეთით 1895 წელს წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესიის პროექტი შეადგინა. მდინარე ოძრხის მიმართ გრძივად განვითარებული კურორტის შუაწელზე, მდინარის პირას განთავსებული ეკლესიის მშენებლობა 1899 წელს დასრულდა¹⁴; მასვე ეკუთვნის უფლისწულ გიორგი რომანოვის სასახლის კომპლექსის ცალკეული მცირე ნაგებობების დაპროექტება¹⁵.

სავარაუდოდ, ოტო სიმონსონს აბასთუმანში დაუპროექტებია გიორგი რომანოვის ტრაგიკული დაღუპვის ადგილას აღმართული, ბრინჯაოს ციცაბო სახურავით დახურული და მარმარილოს ფილებით მოპირკეთებული მინიატურული საყდარიც. საბოლოოველი, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისის კავკასიის მრავალ გზამკვლევაში მოიხსენიება, კარარის ცნობილი საბადოდან

თბილისი მახაბელი 14, ყოფილი გერმანული სახლი.
ფასადის ფრაგმენტი პეტერსბურგში 2010

Former tenement house at 14 Machabeli Street Tbilisi. Façade fragment 2010

თბილისი

an end in 1899. He was also responsible for the design of separate smaller structures of the complex.

A miniature chapel, covered with a steep roof of bronze, marking the site where Giorgi Romanov died, is also Simonson's work. Referred to in numerous guidebooks of the Caucasus from the early 20th century, it was faced with marble especially brought from the Karar quarries. The chapel functioned until the 1960s. It was gradually robbed of the precious building material. At present, only the remnants of the socle can be seen, on which a new wooden cross has been erected.

Simonson also worked on several projects relating to the Georgian Military Road. One of the most important commissions he received was the design of the Church of St Gregory the Theologian for the village of Milakhvriantkari, near Dusheti, which he created in 1886. The building resembles a square; only the south-west corner is rounded slightly to make a segment of a circle. Simonson based the plan of the site on a circle enclosed in a square. The south-east side of the wall also encloses a bell-tower and an observation

facility. The church itself, clad in stone and based on a croix-libre plan, stands outside the contour of the wall with its east and north façades so that the main body of the building remains within the wall. The church is topped by a broad polygonal dome. The presence of a lantern in the dome in the interior, terminating in an open belfry with stone pillars, is highly unusual. The drawing of the site plan—the circle inscribed in a square—evokes associations with the plans of Renaissance buildings.

Designed by Simonson, the Church of St Gregory the Theologian and its east façade in particular resonate with the east façade of Samtavisi Church to reflect the growing interest in old Georgian architecture that followed the publications in the mid 19th century. The church must have been built on the site of an old cemetery church of the village of Milakhvriantkari.

The east façade of the church can be grouped with the churches built after the mid 19th century, the most prominent of which is the Kashveti Church (1904-1910) in Tbilisi. Simonson

აბასთუმანი. წმ. ალექსანდრე ნეველის (ახალი ზარზმის) ეკლესიის პროექტი. არქიტექტორი ო. სიმონსონი. 1895
Design of Alexander Nevsky Church (Akhali Zarzma), Abastumani, by Otto Simonson. 1895

სპეციალურად ჩამოტანილი მარმარილოთი ყოფილა მოპირკეთებული. სამლოცველომ XX საუკუნის 60-იან წლებამდე იარსება. იგი თანდათან გაიძარცვა ძვირფასი მასალისაგან. დღეს ამ ადგილას მინიატურული სამლოცველოს ძლივს შესამჩნევი კვარცხლბეკიღა იკითხება და მასზე ახალი ხის ჯვარია აღმართული.

ოტო სიმონსონის მოღვაწეობის კვალი საქართველოს სამხედრო გზაზეც ჩანს.

ამ მხრივ უპირველესი მნიშვნელობის დუშეთის მახლობლად, სოფელ მელახერიანთკარისათვის წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის ეკლესიის პროექტია, რომელიც ოტო სიმონსონმა 1886 წელს შეადგინა, პროექტი კი 1888 წელს დაუმტკიცებიათ¹⁶. ხუთ პლანზე დახაზული პროექტის ნაწილებიდან ეკლესიისა და გალავანშემოვლებული მიმდებარე ტერიტორიის არქიტექტორის მიერ აწონილ-დანონილი და კარგად გააზრებული გეგმა იყრობს ყურადღებას. ეკლესიის მოზღუდული ტერიტორია გეგმით კვადრატს უახლოვდება, ოღონდ ტერიტორიის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე მომრგვალებულია – იგი წრეხაზის სეგმენტს შემოწერს. ოტო სიმონსონმა თითქოს კვადრატში ჩახაზული წრე გენგეგმის საფუძვლად აიღო და ამ ორ გეომეტრიულ ფორმას დააყრდნო მთელი კომპლექსის გეგმა. გალავნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე სამრეკლოსა და დარაჯის სადგომსაც მოიცავს. თავად ქვით მოპირკეთებული ეკლესია კი, რომელიც გეგ-

მით Croix Libre-ს წარმოადგენს, მან აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი ფასადებით გალავნის კონტურს გარეთ გაიტანა ისე, რომ ძირითადი ტანით ნაგებობა გალავნის შიგნით დგას. ეკლესიას აფსიდისა და მკლავების პვერილებზე დაყრდნობილი, ფართო, თორმეტკუთხა გუმბათი ადგას. უჩვეულოა, რომ ინტერიერის მხრიდან სფერულ გუმბათს ფარანი აქვს და მას ქვის ბოძებიანი ღია ფანჩატური ასრულებს. გენგეგმის ნახატი – კვადრატში ჩანერილი წრეხაზი რენესანსული ეპოქის გეგმებთან სიახლოვეს ამჟღავნებს.

ო. სიმონსონის წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის ეკლესია მისი აღმოსავლეთი ფასადის არქიტექტურული მორთულობითაც იპყრობს ყურადღებას, რადგან იგი „უკავშირდება ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ნიმუშებისადმი ინტერესის გაჩენას, რაც XIX საუკუნის შუახანების პუბლიკაციებს მოჰყვა“¹⁷. სიმონსონის ამ ეკლესიის შემთხვევაშიც, ისევე როგორც XIX საუკუნის სხვა ეკლესიებში, რომელთაც სამთავისის აღმოსავლეთი ფასადის გაუღენა განიცადეს, აღმოსავლეთ ფასადზე ჯერ კიდევ წრომის ტაძრიდან მომდინარე, ვინრო პროპორციების ორი ნიშა (ზედა ნაწილში აქ სარკმლებია გაჭრილი) და მათ შორის, სამკუთხა ფრონტონის ქვეშ მოქცეული ქვის წყობით გამოყვანილი, სწორკუთხა საპირეში მოქცეული სარკმლის თავზე აღმართული ჯვარი გვხვდება. წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის სიმონსონის

may have been inspired by any of the churches imitating Samtavisi Church and its east façade in particular, yet it seems more plausible to believe that he sought inspiration in even earlier, medieval Georgian monuments, such as Tsromi and Samtsevisi, of which he was aware. The watercolor drawings of the church reveal the hand of the great master.

Simonson created two template designs for the post buildings to be constructed along the Military Road in 1859. Both variants were influenced by the building of the Emperor's Hunting House at Lissino-Corpus by Nicholas Benois. The surviving 'station buildings' along the Road were also designed by him.

Simonson made drawings of a large postal building for Tiflis and Vladikavkaz. Unlike the station buildings located on the Military Road, including in Mtskheta, Tsilkani, Dusheti, Ananuri, Pasanauri, Mleta and Gudauri, the building designed for Vladikavkaz employed the principle of spatial organisation characteristic of traditional Tbilisi dwellings, developing the body of the building in a huge courtyard. He decorated the façades with European Neo-Classical features to merge harmoniously with the Doric pillars and the balustrade.

Simonson was commissioned by noble Barjatinsky to work on the renovation of old buildings and the construction of new ones in Nizhny-Derevenka. The most remarkable was the design he created in 1871 for a palace in which he combined old Classicist motifs with Baroque elements, creating a spatial composition typical of Romanticism.

In the 1860s, Simonson created several dozens of designs for churches of different denominations, displaying typological and stylistic variety, that were to be built across the Caucasus.

Simonson's legacy is remarkable in many ways. The designs he produced for Tbilisi, whether realised or not, are extremely important for the history of Tbilisi architecture. His European education is evident in the works he created in Tbilisi and the Caucasus. Having contributed to the further Europeanisation of the Georgian architecture of the late 19th century, he at the same time showed respect for the local tradition.

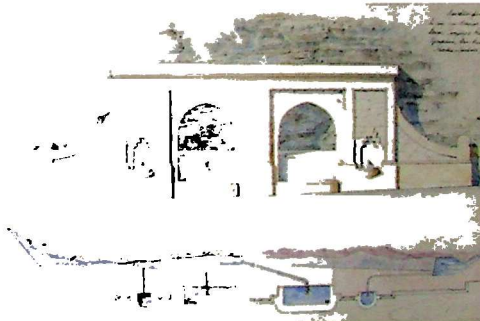
აბასთუმანი. სმ. ალექსანდრე ნეველის (ახალი ზარზმის) ეკლესია.
არქიტექტორი ო. სიმონსონი. 2006

Alexander Nevsky Church (Akhali Zarzma), Abastumani, by Otto Simonson. 2006

აბასთუმანი. მადრევენი უფლისწულ გიორგი რომანოვის სასაბუღოს ბაღში.
2006

Fountain in Prince Romanov's gardens, Abastumani. 2006

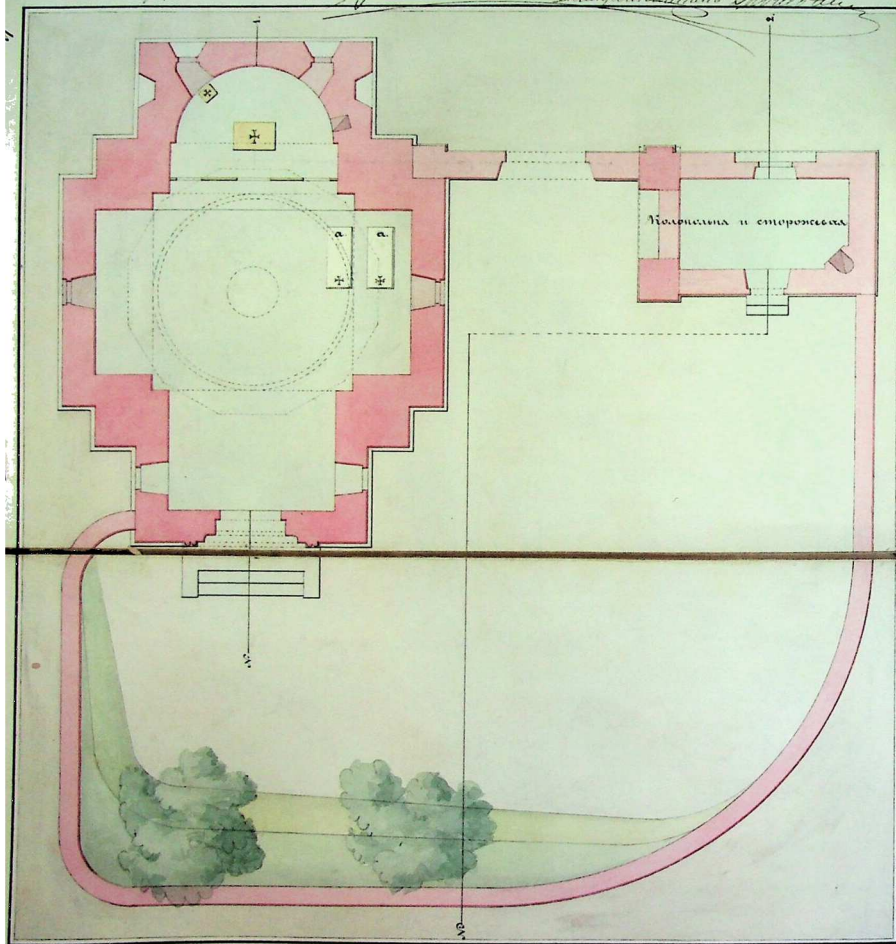

აბასთუმანი. მადრევენის პროექტი გიორგი რომანოვის სასაბუღოს პარკში.
არქიტექტორი ოტო სიმონსონი

Design drawing for the fountain in Prince Romanov's gardens, Abastumani
by O. Simonson

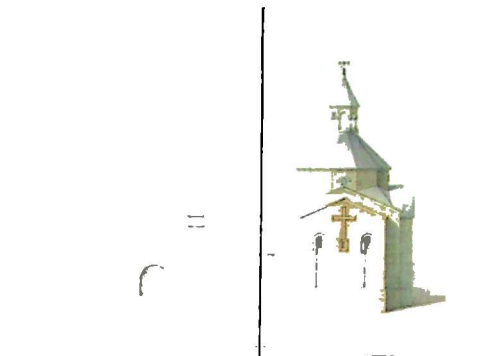
Начертание церкви по плану, составленному архитектором М. П. Мухоморовым, в 1815 году. По плану Мухоморова.

План церкви, составленный архитектором М. П. Мухоморовым, в 1815 году.

План церкви.

М. П. Мухоморов
1815 г.

68. გრიგოლ ღვთისმეტყველის ეკლესიას პროექტი მილახვიანთკარი-სათვის გენგეგმა და აღმოსავლეთი არქიტექტორი ი. სიმონსონი. 1886

Design of the Church of St. Gregory the Theologian for the village of Mikahviantkari near Dusheti. Site plan and east façade by Otto Simonson 1886

საქართველოს სამხედრო გზაზე უდიდესი სტაციის შენობების საარქივო ფოტოები: ნილკანი, ვლადიკავკაზი (საერთო და ეზოს ფანაღი), დუშეთი, ანანური.

Archival photos of post office stations located along the Georgian Military Road. Tulkani postal station. Vladikavkaz station (general view and the courtyard side elevation). Dusheti. Ananuri postal station

ეკლესია სოფელ მილახერიანთკარის სასაფლაოს ძველი ეკლესიის ადგილზე უნდა ყოფილიყო აშენებული¹¹⁸.

მილახერიანთკარის წმ. გრიგოლის სასაფლაოს ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი, XIX საუკუნის შუა წლების აქეთ აგებულ იმ ეკლესიათა რიგში უნდა მოვაქციოთ, რომელთაც, თუმცე ქრონოლოგიურად კი არა, ხარისხობრივად თბილისის ქაშვეთის ტაძარი (1904-1910) უდგას სათავეში¹¹⁹. წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველის სიმონსონის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადიც აღნიშნული მოვლენის გამოძახილებაა.

სიმონსონის შთაგონების წყარო შეიძლება მართლაც სამთავისის აღმოსავლეთი ფასადის მიმსგავსებით აშენებული ტაძრების მთელი ჯგუფიდან რომელიმე იყოს, მაგრამ გვრჩება შთაბეჭდილება, რომ იგი უფრო ადრეულ ქართულ ძეგლებსაც – წრომი, სამწვერისი და სხვა – იცნობს და, შესაბამისად, ადრეული შუა-საუკუნეებრივი ძეგლების არქიტექტურითაც საზრდოობს. მილახერიანთკარის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი კი ამ მიმართულებით ძიების მცდელობაა.

და ბოლოს, აკვარელის ვირტუოზული ტექნიკით შესრულებულ პროექტს დიდი ოსტატის ხელი აცყვია.

1859 წელს საქართველოს სამხედრო გზისათვის საფოსტო შენობების ორი ტიპობრივი პროექტის შემქმნისა¹²⁰ ოტო სიმონსონი უთუოდ საზრდოობს ნიკოლაი ბენუას შემოქმედებით, კერძოდ კი ლისინო-კორპუსში მდებარე საიმპერატორო ნადირობის სასახლის (Императорский охотничий дворец, Лисинско-Корпус, 1855-1860) არქიტექტურული ფორმებით. საქართველოს სამხედრო გზაზე ოდესღაც არსებული ყოფილი სტანციების შენობების (მცხეთა, ნილკანი, ფუშეთი, ანანური, ფასანაური, მლეუა, გუდაური და სხვა) ასიმეტრიული ფასადი და მთელის ასიმეტრიული სივრცითი კომპოზიცია, სამკუთხა ფრონტონის, ხის კრონშტაინებზე დაყრდნობილი ძლიერად შეერილი გადახურვა, ერკერის გამოყენება და სხვა, ასევე ახასიათებს საიმპერატორო სანადირო სახლს.

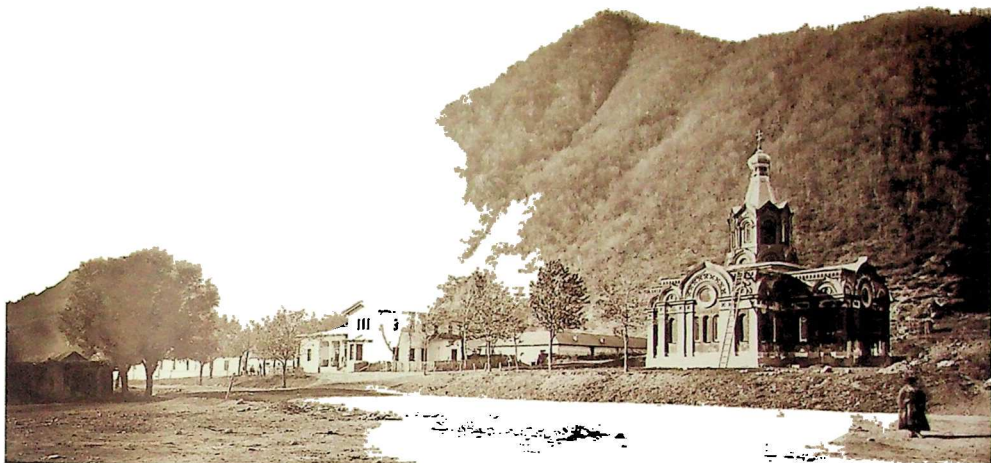
ოტო სიმონსონმა ტფილისის და ვლადიკავკაზის დიდი საფოსტო შენობების პროექტებშიც საკანგებოდ შეიმუშავა¹²¹. საინტერესოა, რომ სამხედრო გზაზე არსებული სტანციებისაგან განსხვავებით, ოტო სიმონსონმა ვლადიკავკაზის სტანციის შენობის სივრცით სტრუქტურას თბილისური სახლის პრინციპი დაუდო საფუძვლად და შენობის ტანი ეფებერთელა ეზოს სივრცის ორგველვ განვითარა. ფასადები ევროპულ-კლასიციზტური არქიტექტურული ფორმებით მორთო, რაც შიდა ეზოს ხის დორიულ სვეტებს

და მოაჯირის მიჯერილ რიკულებს მიუსადაგა.

თავად ბარიატინსკის დაკვეთით, თბილისში მყოფმა ოტო სიმონსონმა ნიჟნი-დერევენკაში ძველი შენობების გადაკეთების და ახალი შენობების პროექტები შეადგინა, რომელთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია 1871 წლის სასახლის პროექტი. აქ სიმონსონი არსებული შენობების ადრეულ კლასიციზტურ ფორმებს ბაროკულს უსადაგებს და სასახლის სივრცით კომპოზიციას ნეო-რომანტიზმის ტალღაში აქცევს¹²².

1860-იანი წლების ახლო ხანებში ოტო სიმონსონმა კავკასიის სხვადასხვა აღმსარებლობის ეკლესიათა რამდენიმე ათეული პროექტი შეადგინა. შესაბამისად, მის მიერ დაპროექტებული ეკლესიები ტიპოლოგიური და სტილისტური მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ეს პროექტებია: ხის კათოლიკური ეკლესიის პროექტი ქალაქ მაიკოპისთვის; 1864 წლის მართლმადიდებელთა ეკლესია რუსული ხაზვისებური გუმბათებით ქალაქ მოზდოკისათვის; იბერიის ღვთისმშობლის საკრებულო ტაძრის, წმ. ალექსანდრე ნეველის, მიქაელ მთავარანგელოზის სამრეკლოში არსებული ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის პროექტები ქალაქ მოზდოკში; კლასიციზმისა და ქართული ფორმების ერთობლივობა დაპროექტებული ეკატერინოდარის ტაძრის 1864 წლის „იკონოსტასი“, სადაც ოტო სიმონსონი უხვად იყენებს ძველი ქართული ხეობით მოძღვრული დეკორის ელემენტებს¹²³, თავად ტაძრის გეგმა კი უთხისოთახებიან ტეტრაკონქს მოგვაგონებს; 1861 წლის ქუთაისის მართლმადიდებელთა ეკლესიის პროექტი კავკასიის 30-ე ე. წ. ლინეინ ბატალიონისათვის რიონის მარჯვენა ნაპირზე (მცირე ალბომში: Полковаго собора в Кутаиси, გვ. 11); გოზდვიენკის ციხე-სიმაგრის ეკლესიის პროექტი ნავაგინის ქვეითი პოლკისათვის (Проект церкви предполагемой к постройке в штаб-квартире Навагинского Пехотного полка в укреплении Воздвиженском)¹²⁴. აღნიშნული პროექტი ყურადღებას იპყრობს, უპირველეს ყოვლითა, გეგმით, რომელიც რვაკუთხედას წარმოადგენს და სივრცითი აგებულებითა და არქიტექტურული ფორმებით კაცხის ტაძართან პოულობს სიახლოვეს. აღნიშნული მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ ოტო სიმონსონს პროტოტიპად X-XI საუკუნეთა მიჯნის კაცხის ცნობილი ტაძარი შეიძლება აეღო.

ალსანიშნავია გუდამაყრის საყდრის პროექტი; დერბენის საყდრის პროექტი; სამრეკლოს პროექტი მანგლისის პოლკის ეკლესიისათვის; 1862 (მცირე ალბომი, გვ. 6-9).

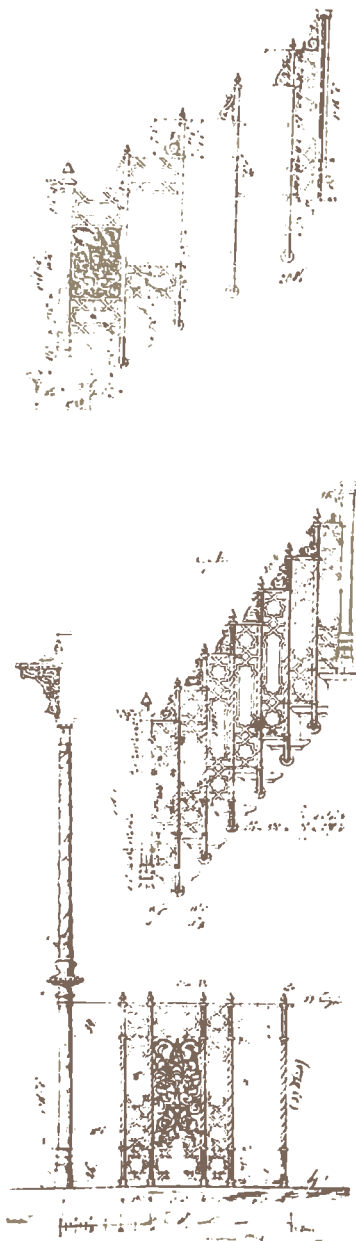
საქართველოს სამხედრო გზაზე არსებული სტანციის შენობების
საარქივო ფოტოები: ფასანაურის სტანცია და ალექსანდრე ნეველის
ეკლესია; სტანცია გუდაური; სტანცია გუდაური (2016)

*Archival photos of post office stations located along the Georgian Military Road.
Pasanauri postal station and Alexander Nevsky Church; Gudauri postal station,
former Gudauri station (2016)*

ლისინო-კორპუსი. საიმპერატორო ნადირობის სასაბნე. არქიტექტორი ნ.
ბენუა. 1855-1860 წლები

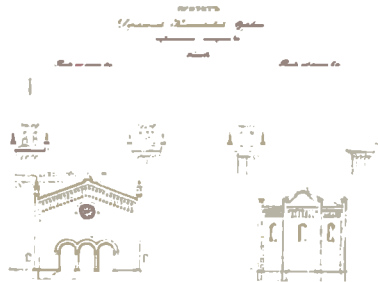
Emperor's Hunting House at Lissino-Corpus by Nicholas Benois. 1855-1860

ოტო სიმონსონის ფორმულარული სიის მიხედვით, ეკლესიათა პროექტები მან კავკასიის შემდეგი დასახლებებისთვის შეადგინა: ყვარლის ციხე-სიმაგრის ეკლესია, 1859; კავკავის ოსური აულის ეკლესია, 1859; ეკლესიების პროექტები ჩრდილოეთი კავკასიის სტანიცებისათვის, 1860; ორი პროექტი სტავროპოლის მხარის სტანიცებისათვის, 1861; მართლმადიდებელი ქრისტიანობის აღმდგენელი საზოგადოების დაკვეთით კავკასიის მთიანეთის ეკლესიების პროექტები, 1861-1862; გროზნოს კათოლიკური ეკლესიის პროექტი, 1863; პიატიგორსკის ლუთერანული ეკლესიის პროექტი, 1863; ერევნის კათოლიკური ეკლესიის პროექტი, 1864-1865¹²⁵.

აქვე უნდა მოვიხსენიო სიმონსონის მიერ 1861 წელს დაღესტანში, ხუნძეთში ავარიელთა ხანისათვის დაპროექტებული სასახლის პროექტი. პროექტზე წარმოდგენილი ნაგებობა მონუმენტურობით გამოირჩევა. შენობის დაპროექტებისას ოტო სიმონსონს 744-750 წლებში მშატას სასახლის გეგმით და რეკონსტრუქციის პროექტით უნდა ეხელმძღვანელა¹²⁶. ნატიფი ხელით, ფანქრით შესრულებული პროექტი სტილისტური თვალსაზრისითაც ახლოს დგას ისლამური სამყაროს ესთეტიკასთან. ხუნძეთის ხანის სასახლის მშენებლობა განხორციელდა თუ არა ჩემთვის უცნობია, მაგრამ ოტო სიმონსონის შემოქმედების სრულად წარმოსადგენად მის პროექტს დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ოტო სიმონსონის არქიტექტურული მემკვიდრეობა კავკასიის მასშტაბით, უმნიშვნელოვანესია. თბილისის არქიტექტურის ისტორიისათვის კი მის განხორციელებულ და თვით განუხორციელებელ პროექტებსაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. ოტო სიმონსონის ფართო ერუდიცია და ევროპული განათლება თბილისისა და კავკასიის არქიტექტურაში აისახა, რითაც მან XIX საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოს და მთელი კავკასიის არქიტექტურას ეროვნული მახასიათებლების შენარჩუნებასთან ერთად, ევროპული მიმართულება მისცა.

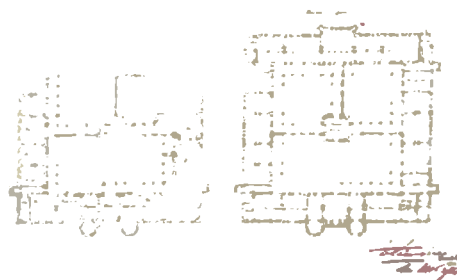
კათოლიკური ეკლესიის პროექტი მაიკოპისათვის. 1871
Design for Catholic Church in Maikop. 1871

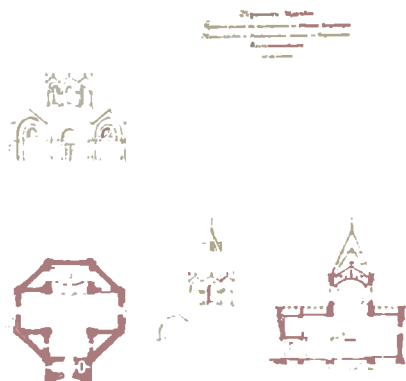
მართლმადიდებელთა ეკლესია ქალაქ მოზდოკისათვის. 1864
Design for an Orthodox church for the town of Mozdok. 1864

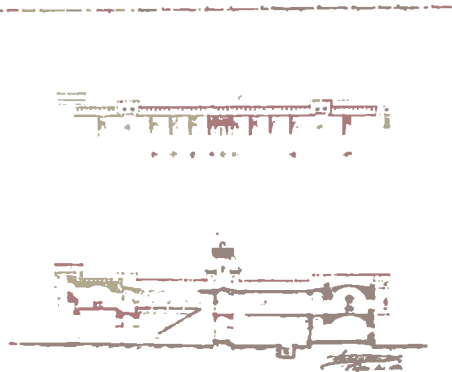
ქუთაისის მართლმადიდებელთა ეკლესიის პროექტი კავკასიის 30-ე ე. წ. ლინეინი ბატალიონისათვის. 1861
Design for the Orthodox church for the 30th Battalion of the Caucasus. Kutaisi. 1861

ავარულთა ხანის სასახლის პროექტი, გევგები. დაღესტანი, ხუნძეთი. 1861
Design for the palace of Avar Khan in Dagestan, Khundza. Plans. 1861

ვოზდვიჟენკის ციხე-სიმაგრის ეკლესიის პროექტი ნავაგინის ქვეითი პოლკისათვის. 1861
Design for the church of Navagin regiment in Vozdvizhenka Castle

ავარულთა ხანის სასახლის პროექტი, ფასადი და ქრილი. დაღესტანი, ხუნძეთი. 1861
Design for the palace of Avar Khan, Dagestan, Khundza. 1861

ალბერტ ზალცმანი
1833-1897

ალბერტ ზალცმანი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისში მოღვაწე არქიტექტორებს შორის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესია.

იგი 1833 წელს თბილისში დაიბადა და 1897 წელს აქვე გარდაიცვალა. მან არაერთი არქიტექტორის ხვედრი გაიზიარა და მისი შეილიშვილის, ნატალია ზალცმანის (მან თბილისი 1997 წელს მოინახულა) გადმოცემით, 1897 წელს თბილისში, ხარაჩოვან ჩამოვარდნის შედეგად დაიღუპა.

ცოლად ა. ზალცმანს ემილია იურგენსი ჰყავდა (Emilie Jurgens).

ალბერტ ზალცმანი წარმომავლობით წარმატებული კოლონისტის შვილია. „Известный кавказский сторожил“ – ასე მოიხსენიებს კავკასიის ცნობილი მკვლევარი ევგენი ვაიდენბაუმი ალბერტ ზალცმანის მამას, ფრიდრიხ (თეოდორ) ზალცმანს (რუსეთის იმპერიაში ცნობილს, როგორც Зальцман Фридрих Иванович). თეოდორ ზალცმანი, ე. ვაიდენბაუმის მიერ მოდიებული მრავალი წყაროს მიხედვით, წარმოშობით შვაბია, გერმანიის ქალაქ ვიურთემბერგის მკვიდრი, რომელიც თბილისში, თავის მრავალ თანამემამულესთან ერთად, 1819 წელს ჩამოვიდა¹⁷. ზოგიერთი ცნობით, იგი თავდაპირველად ასურეთში დასახლებულა, მოგვიანებით კი თბილისში დაემკვიდრა¹⁸. თეოდორ ზალცმანი ზედამხედველობას უწევდა სანიმუშო ბაღს, რომელიც პოსაიტალის ზემოთ იყო გაშენებული „наблюдая за образцовым садом, построенным на берегу Куры выше госпиталя“¹⁹. თ. ზალცმანი მრეწ-

ველობისა და ვაჭრობის წამახალისებელი (поощрения промышленности и торговли) კავკასიის საზოგადოების აგრონომი იყო. გენერალ-ადიუტანტ ნეიდგარდტის (1784-1845) შუამდგომლობით 1845 წლის 30 იანვარს იგი აყვანილ იქნა პირად საპატიო მოქალაქედ.

დავით ხოშტარიას მასალის მიხედვით, თ. ზალცმანი ხელობით ხარატი²⁰. იგი თბილისში დასახლებულ იმ კოლონისტებს შორის ჩანს, რომელთაც ადვილად აუღეს ალლო ახალ ქვეყანაში ცხოვრებას. 1836 წელს თ. ზალცმანი სასტუმროს აშენებს რიყზე. თბილისსა და კავკასიაში მთავარმართებელ ნეიდგარდტის შეილების ფრანგულის მასწავლებლად ჩამოსული მწერალი ფრიდრიხ ბოდენშტედტი (1819-1892) თეოდორ ზალცმანისეული სასტუმროს „ცისფერ ოთახს“ იკონებს, რომელშიც გერმანელი კოლონისტები იკრიბებოდნენ და მხოლოდ გერმანულად საუბრობდნენ რათა თავი სამშობლოში ეგრძნოთ²¹.

აი, როგორ ახასიათებს თეოდორ ზალცმანს პრუსიელი მოხელე, რუსეთისა და კავკასიის მკვლევარი, ბარონ პაქსტაუზენი (August Franz Ludwig Maria, Baron von Haxthausen-Abbenburg, 1792-1866): „მე მარჯვედ, მოხერხებულად მოვეწყე ერთ შვაბ კოლონისტ ზალცმანთან, – მისი სახლი მტკერის მარცხენა ნაპირზეა. მან იქ სასტუმრო მოაწყო, სადაც მე შემეძლო საცხებით გერმანული კომფორტით და გერმანული სუფრით მესარგებლა. ზალცმანი დაჯილდოებული იყო გამჭრიახი, პრაქტიკული გონებით და დაკვირვების იშვიათი უნარით. მასზე უკეთ არავინ იცნობდა კავკასიის ხალხს და მხარეს; მან მოიარა ყველაფერი და იცნობდა ყველას. არავინ იყო ჩემთვის უფრო დიდი ჭკუის მასწავლებელი“²².

1843 წელს თეოდორ ზალცმანი მტკერის მარჯვენა ნაპირზე, გოლოვინის პროსპექტის სიახლოვეს მიწის ნაკვეთის გამოყოფას ითხოვს²³. 1846 წელს კი იგი ნიკოლოზის მოედნის სიახლოვეს, ბარონისა და გრაფის ქუჩების მიმდებარე ტერიტორიაზე სამსართულიან სახლს იშენებს, ეზოსპირა ფსახნაზე მიდგმული ნახევარწრიული გეგმის ობიექტი პორტიკით. მეტიც, 1848 წლის 8 აგვისტოს თეოდორ ზალცმანი თავის კუთვნილ შენობაზე საყავისა და საკონდიტროს მიშენების უფლებასაც ითხოვს²⁴. აღსანიშნავია, რომ თეოდორ ზალცმანის სახლიცა და საკონდიტროც ნიკოლოზის მოედნის მიმდებარე საზოგადოებრივ ბაღს გადაჰყურებდა. ასეთ ცენტრალურ ადგილას, ასეთი პომპეზური არქიტექტურის სახლის აშენება და საყავისა და საკონდიტროს გამართვა დიდი შეძლების

ALBERT SALZMANN

1833-1897

Albert Salzmann is among the most remarkable of the architects who lived and worked in Tbilisi in the late 19th century. He was born in 1833 to the family of German colonists in Tbilisi and died there in 1897 as a result of falling from the scaffolding, fate that he shared with many other architects. Salzmann was married to Emilie Jurgens. His father Theodore Salzmann was referred to as a 'renowned guard of the Caucasus' by Eugene Weidenbaum. The latter also wrote that Theodore, Swabian by origin, joined many of his compatriots and in 1819 left Württemberg for Tbilisi. According to several records, however, before settling in Tbilisi, he spent some time in Elisabeththal. In Tbilisi, Theodore supervised the gardens close to a hospital, on the bank of the Mtkvari and also served as an agriculturist of the Society for Encouraging Industry and Trade. With the mediation of Adjutant General Neidgardt (1784-1845), Governor of the Transcaucasian provinces, he was granted the status of a personal honorary citizen.

Theodore Salzmann was a carpenter by trade. He seems to be one of those German colonists in Tbilisi who easily adapted to the life in a new country. In 1836, he built a hotel in Rike. Friedrich von Bodenstedt (1819-1892), a German author who taught French to Neidgardt's children in Tbilisi, recalled the Blue Room of the hotel, in which the German colonists often met to speak German and feel at home.

In 1843 Theodore Salzmann submitted an application asking for the allocation of a land plot near Golovin Avenue (now Shota Rustaveli Avenue) on the right bank of the River Mtkvari. In 1846, at the intersection of then Baron and Graph streets, near Nicholas Square, he built a three-storey house featuring a semi-circular Ionic portico. Soon after, he applied for another permit as he wanted to extend his house to accommodate a coffee-house and a bakery. Both for the house and the extension he hired Giovanni Scudieri (1817-1851), who had already earned a reputation as an outstanding architect in Tbilisi. Only a man with a fortune could afford owning a house as imposing as his and run a coffee-house and a bakery in such a central location. In 1850 Theodore Salzmann opened the first tobacco workshop in Tbilisi. Remarkably, he signed all documents exclusively in German.

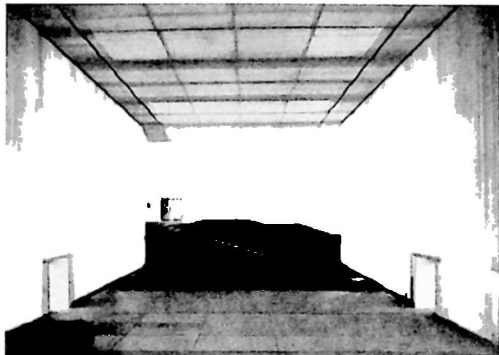

ცოლონიის პრიოპექტი, კავკასიის მუზეუმი

The Caucasian Museum, Golovin (now Shota Rustaveli) Avenue, Tbilisi

ალექსანდრე ფონ ზალცმანი. 1874-1934
Alexander von Salzmann 1874-1934

ზეიმების დარბაზი. ქალაქაუ. დრეზდენი. 1912
Festsaal, Dresden-Hellerau. 1912

მოქალაქეს შეეძლო მხოლოდ. ისიც მნიშვნელოვანია, რომ თეოდორ ზალცმანმა სახლის პროექტიც და საკონდიტროს მიშენებაც თბილისის, იმხანად უკვე სახელმწიფოვრ არქიტექტორს ჯოვანი სკუდერიის (1817-1851) შეუკეთა¹³⁵.

1850 წელს თეოდორ ზალცმანს თამბაქოს დამამზადებელი ერთ-ერთი პირველი სახელოსნოც გაუხსნია თბილისში¹³⁶.

იმასაც შეენიშნათ, რომ თეოდორ ზალცმანი ხელს ყველა დოკუმენტზე გერმანულად აწერდა.

ალბერტ ზალცმანის შვილი, ალექსანდრე ზალცმანი ფერმწერი, ილუსტრატორი, კარიკატურისტი, თბილისში, 1874 წლის 25 იანვარს დაიბადა. თბილისის ეროვნულ მუზეუმში დაცული მისი ტილოები იუგენსტილის გამორჩეული ნიმუშებია.

ალექსანდრე ზალცმანი 1890-იანი წლების ბოლოს მიუნხენში ფერწერას ეუფლებოდა. იგი ფრანც შტუკან (Franz Stuck, 1863-1928) სწავლობდა და ეასილი კანდინსკისთან მეგობრობდა. მიუნხენში სწავლისას იგი ცნობილ ჟურნალ Jugend-თან თანამშრომლობდა. 1901 წელს კი მონაწილეობა მიიღო მიუნხენში ეასილი კანდინსკისა და მისი რამდენიმე თანამოაზრის მიერ დაარსებულ ხელოვანთა გაერთიანების Phalanx-ის მიერ გამართულ პირველ გამოფენაში¹³⁷.

1906-1907 წლებში ალექსანდრე ზალცმანი მხატვარ ფრიც ერლერთან (Fritz Erler) ერთად ქალაქ ვესბადენის კურპაუზის სამხრეთი ფლიგელის ე. წ. "Muschelsaal"-ში (ნიჟარების დარბაზი) მოეწადა, სადაც ფრესკების ციკლი „წელიწადის ოთხი დრო“ შეასრულა¹³⁸.

ალექსანდრე ზალცმანი, სავარაუდოდ, კარლ შმიტის (Karl Schmidt) დრეზდენის Dresdner workshops for craftsmanship-ის უერკშოპებშიც (Dresdner Werkstätten für Handwerkskunst Schmidt und Engelbrecht) მუშაობდა. 1912 წელს ჯერ კ. გლუკის „ორფეუსისა და ეურიდიკეს“ (Orpheus and Eurydice), 1913 წელს კი L'annonce faite à Marie-ის წარმოდგენებისათვის მონაწილეობა განათების ინსტალაციებში მას დიდი, საერთაშორისო წარმატება მოუტანა. ყოველივე 1921 წელს პარიზში, შანზელიზეზე თეატრის (Théâtre des Champs-Élysées) სცენისათვის კლოდ დებიუსის ოპერის Pelleas et Melisande-ის დადგმისთვის სინათლის ინსტალაციის პროექტის განხორციელებით დაგვირგვინდა¹³⁹.

ალექსანდრე ზალცმანის ბიოგრაფიის უმნიშვნელოვანესი ფაქტი დრეზდენის მახლობლად, პირველ გერმანულ ქალაქ-ბაღ პელერაუში, ე. წ. ზეიმების სახლში შესრულებული დეკორაციებია¹⁴⁰. 1911 წელს ჰაინრიხ ტესენოვის მიერ აშენებული პელერაუს Festspielhaus-ი იმხანად მთელი ევროპის ავანგარდული-ულტურულ ძალებს იზიდავდა. ჰაინრიხ ტესენოვის ევროპის სკოლის მთავარი წარმოდგენების სიერცის შექმნისას ალექს. ზალცმანი იმ ეპოქის ისეთ მოღვაწეებთან თანამშრომლობდა, როგორებიცაა: შვეიცარიელი კომპოზიტორი ემილ დალკროზი (Émile Jacques-Dalcroze, 1865-1950), არქიტექტორი ჰაინრიხ ტესენოვი (Heinrich Tessenow, 1876-1950), შვეიცარიელი არქიტექტორი და თეატრის თეორეტიკოსი ადოლფ აპია (Adolf Appia). ზეიმების დარბაზის სიერცის დიზაინი ალექსანდრე ზალცმანმა სწორედ ზემოთხსენებულ ხელოვან-მოღვაწეებთან ერთად განახორციელა. მთავარი

გაუგუგინის მუზეუმი.
The Caucasian Museum. Gogovin (now Shota Rustaveli) Avenue, Tbilisi

მუზეუმის ძველი ეთნოგრაფიული განყოფილება.
The Caucasian Museum. The first hall of the Ethnographic Department

Born in Tbilisi on 25 January 1874, Albert Salzmann's son, Alexander von Salzmann was a painter, illustrator and a caricaturist. He studied art in Munich in the late 1890s under Franz Stuck (1863-1928) and maintained friendship with Kandinsky. In 1901 he participated in the first exhibition held by the Phalanx association of artists, which was co-founded by Kandinsky together with some of his fellow artists. Kept in the Georgian National Museum, his canvases are remarkable works of Jugendstil. In 1906-1907 Alexander von Salzmann worked at Muschelsaal of the south wing of the Kurhaus in Wiesbaden together with the artist Fritz Erler to paint a cycle of frescoes entitled as the Four Seasons.

Alexander von Salzmann must have worked in the Dresden workshops for craftsmanship (Dresdner Werkstätten für Handwerkskunst Schmidt und Engelbrecht) run by Karl Schmidt. The illumination designed by him for Gluck's *Orpheus and Eurydice* in 1912 and for *L'Annonce faite à Marie* performance in 1913 brought him international recognition. The design for the installation of the illuminations for Debussy's opera *Pelléas et Mélisande* at The Théâtre des Champs Elysées also proved highly successful.

Decisive for Alexander von Salzmann's career was the commission he received to produce decorations for the Helerau Festival House (Festspielhaus Hellerau) in the famous garden city district of Dresden. Built to the designs of Heinrich Tessenow (1876-1950) in 1911, it attracted avant-garde artists from across Europe. When producing stage designs for the main performances of the Rhythmic

Dance School, Alexander von Salzmann collaborated with the renowned figures of the time, including the Swiss composer Émile Jacques-Dalcroze (1865-1950), Heinrich Tessenow and Swiss architect, stage designer and theorist of lighting Adolphe Appia. Designed in collaboration with Jacques-Dalcroze and Tessenow, the main hall of the Helerau House created a sharp relief against the buildings of Richard Riemerschmid, inspired by Arts and Crafts movement, as well as the main building designed by Tessenow in the Neo-Classical style. The Festsaal is considered a turning point in the theatrical stage design. Alexander von Salzmann, who was referred to as a Georgian artist in European sources, died in Leysin, Switzerland, in 1934.

Albert Salzmann had a close kinship with the Tbilisi-based German painter and graphic artist Oscar Schmerling (1863-1938), who was the son of his sister, Mathilde.

Salzmann studied at the Academy of Arts in St Petersburg, under the celebrated architect of the Russian Empire, Andrei Stackenschneider (1802-1865). He graduated with a first-rank medal and was conferred the title of class artist. After completing his studies in Petersburg and before moving to the Caucasus and Tbilisi, in particular, he served as an assistant to Alexander Rezanov (1817-1887), renowned architect of the Russian Empire, Academician and Chair of the Architecture Society of Petersburg and a former student of Konstantine Thon. From 1861, Salzmann was a member of Construction Commission of Tiflis Governorate, and from 1863, worked in the main department of the Viceroy. For some time he also worked in the Society for Restoring Orthodox Christianity in the Caucasus. In 1867,

დარბაზი დიდ კონტრასტს ქმნიდა პეულერაუს ცნობილ შენობის ნეოკლასიციზური სტილისა და რიჩარდ რიშერშმიდის (Richard Riemerschmid) Arts and Crafts-ის მიმდინარეობის დიდი გავლენით შექმნილ შენობებთან. თეატრალური სცენის მხატვრობაში *Festsaal*-ი ნამდვილი რევოლუცია იყო (*The Festsaal presented a revolution in theatrical stage design*)⁴¹.

აღსანიშნავია, რომ უცხოელი მეკლავეარები თავიანთ ნაშრომებში ალექსანდრე ზალცმანს ქართულ მხატვრულ ახსენებენ⁴². ალექსანდრე ზალცმანი 1934 წელს შეეცარა იმ, *Leysin*-ში გარდაიცვალა.

ალბერტ ზალცმანს ახლო ნათესაური ურთიერთობა ჰქონდა თბილისში მოღვაწე გერმანელ ფერმწერსა და გრაფიკოსთან ოსკარ შმერლინგთან (1863-1938). უკანასკნელი მისი დის, მათილდეს ვაჟი იყო⁴³.

ალბერტ ზალცმანის პიროვნებას და მის კეთილშობილურ ბუნებას კარგად წარმოგვიჩვენს ვიქტორ შრეტერის შემდეგი სიტყვები: „ему было суждено закончить начатое мною дело, за которое мой дорогой товарищ взялся как за своё собственное“ („მას ჩემს მიერ დანებული სამუშაოს დასრულების ხვედრი ერგო წილად, რომელსაც, ჩემი ძვირფასი მეგობარი, მოეცა ისე, როგორც საკუთარს“)⁴⁴.

ა. ზალცმანმა საქციალური განათლება პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიაში მიიღო, რომელიც მან პირველი ხარისხის მედლით და საკლასო მხატვრის წოდებით დაამთავრა. პეტერბურგის აკადემიაში მისი მასწავლებელი რუსეთის იმპერიის სახელმძღვანელო არქიტექტურის ანდრეი შტაკენშაიდიერი (1802-1865) იყო⁴⁵. ალბერტ ზალცმანის ბიოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანია, პეტერბურგის აკადემიაში სწავლის შემდეგ, თბილისსა და კავკასიაში ჩამოსვლამდე რუსეთის იმპერიის ისეთი ცნობილი ხუროთმოძღვრის, არქიტექტურის აკადემიკოსისა და პეტერბურგის არქიტექტურული საზოგადოების თავმჯდომარის, კონსტანტინ ტონის მონაფის, ალექსანდრ რეზანოვის (1817-1887) თანაშემწედ მუშაობისას მიღებული გამოცდილება⁴⁶. 1861 წლიდან ა. ზალცმანი უკვე თბილისის საგუბერნიო სამშენებლო კომისიაში, 1863 წლიდან კი მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოში, ერზიანს კი კავკასიაში ქრისტიანობის აღმდგენ საზოგადოებაშიც მუშაობდა.

1867 წელს ა. ზალცმანს პეტერბურგის სამხატვრო აკადემიამ არქიტექტორის აკადემიკოსის წოდება მიანიჭა.

ა. ზალცმანი სახელმწიფო მრჩეველი იყო და თბილისის სათათბიროს ხმონადაც იყო არჩეული.

ალბერტ ზალცმანი არაერთი საზოგადოებრივი შენობის ავტორია თბილისში. მას ეკუთვნის მრავალი პირადი თუ დიდი შემოსავლიანი სახლის პროექტებიც, რომელთაც ქართული არისტოკრატისათვის და მდიდარი ბურჟუაზიისათვის აპროექტებდა და აშენებდა⁴⁷.

საზოგადოებრივი შენობები

ალბერტ ზალცმანის მიერ თბილისში აშენებული საზოგადოებრივი შენობების გაცნობა თითოეული მათგანის კონკრეტულ ევროპულ პროტოტიპთან მსგავსებას ავლენს. მის მიერ დაპროექტებული კერძო საცხოვრებელი სახლები და დიდი შემოსავლიანი სახლები კი XIX საუკუნის თბილისის საცხოვრებელი სახლების მრავალ ნიშანს ატარებს და თბილისური საცხოვრებლის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციით იკვებება. ამავე დროს, ა. ზალცმანის თბილისური საცხოვრებლები ტიპოლოგიურად არაერთგვაროვანია, მაგრამ ყველა ნიმუში ქართულ-თბილისური ტრადიციებისადმი შემოქმედებითი დამოკიდებულების შედეგია.

აკაკასიის მუზეუმი

ალბერტ ზალცმანის მიერ დაპროექტებული საზოგადოებრივი დანიშნულების შენობების დიდი ნაწილი მტკვრის მარჯვენა მხარეს, გოლოვინის (დღევანდელი შოთა რუსთაველის) პროსპექტის გასწვრივ იყო აკონშულ.

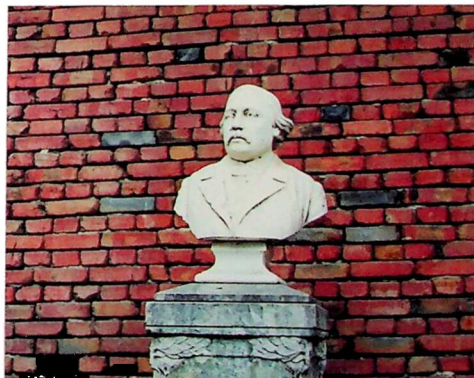
ერთ-ერთი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი პროექტი, რომელიც ალბერტ ზალცმანმა მტკვრის მარჯვენა მხარეს, თბილისის ცენტრალურ ნაწილში განახორციელა აკაკასიის მუზეუმის კომპლექსის მშენებლობა იყო. აქ მან მუზეუმის გენგეგმა და ცალკეული ნაგებობების პროექტები შეადგინა და კომპლექსში შემავალი სხვადასხვა ნაგებობების მშენებლობას დიდი დროის მანძილზე ხელმძღვანელობდა. სამუზეუმო კომპლექსისათვის განკუთვნილი ნაგებობებული ფორმის მინის ნაკვეთი გოლოვინის პროსპექტის, ბარონისა და გრაფის ქუჩების და ნიკოლოზის შესახვევს შორის იყო მოქცეული (დღევანდელი შოთა რუსთაველის პროსპექტის, ა. ფურცელაძის, ლადო გუდიაშვილის ქუჩების და გუდიაშვილის შესახვევის ქუჩების რკალი). დღეს ზალცმანის შენობები აღნიშნულ ტერიტორიაზე აღარ არსებობს. გამონაკლია ქალთა გიმნაზიის ყოფილი შენობა (ლადო გუდიაშვილის ქ. 10), რომელიც მუზეუმის კომპლექსისაგან ოდესღაც ა. ზალცმანისავე აშენებული ზღუდით იყო

თბილისი, სიმონ ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ტერიტორია - ეზოს ფასადი. 2001
The Janashia State Museum of Georgia (GNM), Tbilisi. A courtyard-side elevation. 2001

Salzmann was conferred the status of the Academician by the Petersburg Academy of Arts. He also served as a State Counsellor and a voter on the Tbilisi City Council.

Salzmann is responsible for a multitude of public buildings in Tbilisi. He created designs for residential and tenement houses for the Georgian aristocracy and wealthy bourgeoisie.

გუსტავ რადე, 1831-1903. მოქანდაკე ფელიქს ხოდოროვიჩი (1840-1913)
Bust of Gustav Radde, 1831-1903, by Feliks Khodorovich (1840-1913)

გამიჯნული. შენობა დღესაც დგას ყოფილი ატამანის (შემდგომი მ. ლორის-მლოიქოვის, დღევანდელი ლ. გუდიანგის) ქუჩაზე, რომელსაც ეროვნული მუზეუმის სიმონ ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ნაწილია მოთავსებული.

ქალთა გიმნაზიის შენობა 1874 წელს არის აშენებული. მისი ფასადების არქიტექტურული მორთულობა როგორც ქუჩის, ისე ს. ჯანაშიას სახ. მუზეუმის შენობათა გამაერთიანებელი ეზოს მხრიდან, რენესანსულ-ბაროკულ ტრადიციას ემდობა. შენობის ქუჩის პირზე მდებარე, გალესილი და შეღებილი ფასადი შუანელზე მოქცეული, კომპოზიტიური პილასტრებითა და ფანჯრის ლობებით დანაწევრებული რიზალიტით, მაღალ კონსტანტინებზე დაყრდნობილი ანტაბლემენტითა და კარნიზით გამოირჩევა. მთავარი ფასადის საპირისპიროდ კი ეზოსპირა ფასადი შეუღლესავი აგურის იყო. მის შუანელს, სარკმელთა მონოტონურ რიტმს შეპირისპირებული რკალური ფრონტონით დასრულებული, მეორე და მესამე სართულების გამაერთიანებელ, შეწყვილებულ გიგანტურ პილასტრებს შორის მოქცეული, ფართო თაღოვანი სარკმლით დამშვენებული, ძლიერად შვერილი რიზალიტი ამკობს. შეუღლესავი აგურის ეზოსპირა ფასადის სიბრტყეზე მხოლოდ სარკმელთა საპირები, პილასტრები და კარნიზისა და ანტაბლემენტის სარტყლები და რკალური ფრონტონი იყო გაჯთი გალესილი. ეს ესთეტიკა დღეს დარღვეულია, ზემოხსენებული კონსტრასტიკი ორ ფასადს შორის აღარ არსებობს, რადგან ეზოს ფასადიც მთლიანად გალესილია.

საკუთარი მუზეუმის კომპლექსის დღეს აღარარსებულ შენობათაგან აღსანიშნავია ა. ზალცმანის მიერ 1868-1869 წლებში გოლოვინის პროსპექტზე აშენებული კავკასიის მუზეუმის კლასიციზტურ-რენესანსული სტილის შენობა, რომელსაც, კავკასიის მკვლევარისა და კავკასიის მუზეუმის ერთ-ერთი დამაარსებლის გუსტავ რადეს (Gustav Ferdinand Richard Radde, 1831-1903) ბიოგრაფიის, კარლ ფონ პანის ცნობით, მეორე სართული ლეოპოლდ ბილფელდმა დაადგა და მშენებლობის არქიტექტურული ზედამხედველობაც მან აწარმოა. ისე რომ, კავკასიის მუზეუმის არქიტექტურული ფორმები ორი ზურთთმომდევრის თანამშრომლობის შედეგია. კარლ ფონ პანისვე ცნობით, ინტერიერის მოხატულობა მუზეუმის შენობაში - კავკასიის ისტორიასთან დაკავშირებული, კავკასიონის ფონზე გამოსახული მითოლოგიური სცენები: იასონი და მედეა, არგონავტების ჩამოსვლა კოლხეთში, მხ-

ატვარ ფრანც ზიმის შესრულებული იყო¹⁴⁸. ა. ზალცმანის პროექტით იყო აშენებული (1869-1870) საჯარო ბიბლიოთეკის ერთსართულიანი შენობაც¹⁴⁹, რომლის ფასადები ისლამური არქიტექტურული ფორმებით იყო შთაგონებული. მისი ადგილი დღევანდელი სიმონ ჯანაშიას სახ. სახელმწიფო მუზეუმის მთავარი შენობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს ემთხვევა, მეორე განაპირა მხარეს კი მუზეუმის შენობა იყო აშენებული.

ა. ზალცმანს გოლოვინის პროსპექტის პირზე, მუზეუმისა და ბიბლიოთეკის შენობებს შორის თლილი ქვის ცოკოლზე დაყრდნობილი აგურის ზღუდე აუგია, რომლის ბოძებს შორის მოთავსებული რკინის აფურული ცხაურები მას მექანიკოს რუქსისთვის შეუკვეთია¹⁵⁰. 1883 წელს მუზეუმის ზემოაღნიშნულ ტერიტორიაზე, მუზეუმისა და ბიბლიოთეკის შენობებს შორის ა. ზალცმანის მიერ აშენებული თაღოვანი გალერეა და სამეცნიერო შეკრებებისათვის დარბაზიც ყოფილა აშენებული¹⁵¹.

სამუზეუმო კომპლექსის სიახლოვეს, დღევანდელ რუსთაველის პროსპექტზე ზემომოხსენებული სასტუმრო „ორიანტის“ შენობაც მდებარეობდა, რომელმაც საბოლოო სახე ა. ზალცმანის 1895 წლის რეკონსტრუქციის შედეგად მიიღო. ნაგებობა თავისი არქიტექტურული ფორმებით, სხვა ახლომდებარე შენობებთან ერთად, დიდწილად განსაზღვრავდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის პროსპექტის სახეს.

„დიდების ტაძარი“

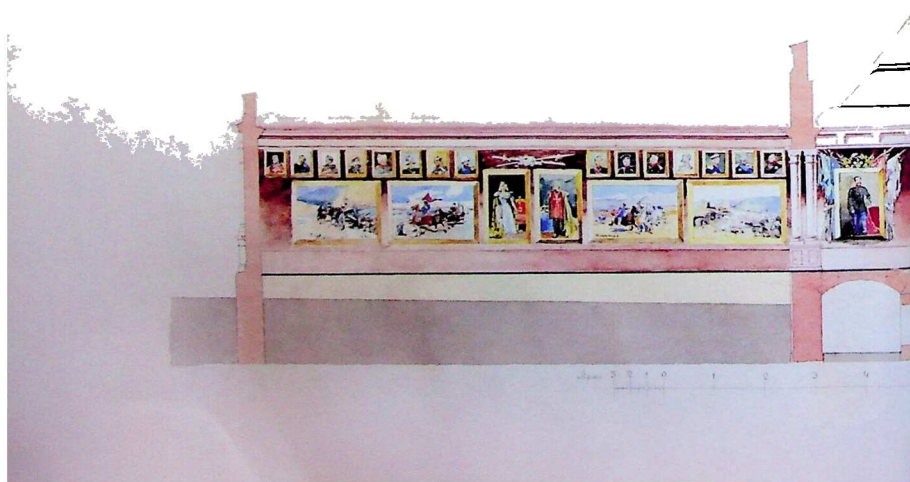
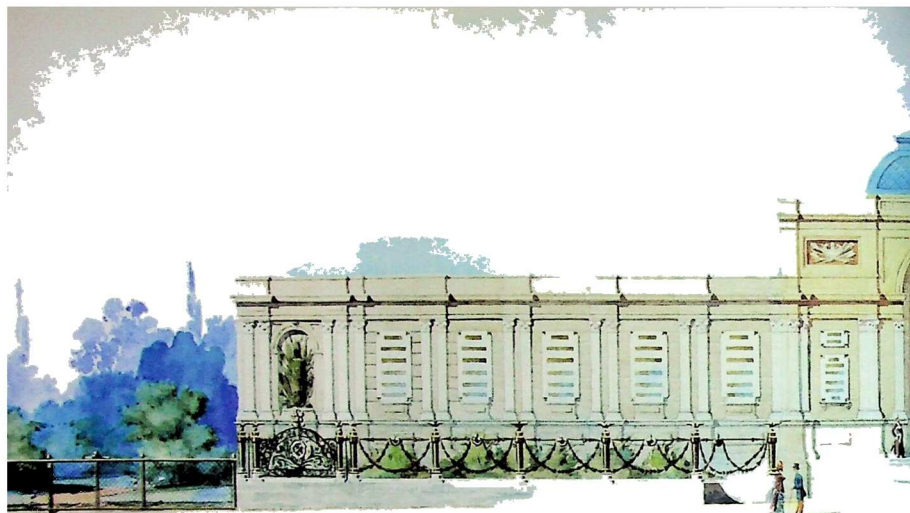
ალბერტ ზალცმანის მიერ 1888-1892 წლებში აშენებული სამხედრო-ისტორიული მუზეუმისათვის განკუთვნილი, „დიდების ტაძრის“ სახელით ცნობილი ნაგებობა (დღევანდელი დიმიტრი შევარდნაძის სახ. საქართველოს სურათების სახელმწიფო გალერეა, რუსთაველის პროსპექტი 11) არქიტექტორ პიო პიანტინის (Pio Piacentini) მიერ 1880-1883 წლებში აშენებული რომის საგამოფენო დარბაზის (Palazzo delle Esposizioni) რეპლიკას წარმოადგენს¹⁵². იგი პაშევის ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს, ალექსანდრეს ბაღს დასავლეთიდან საზღვრავს და გრძივი, მთავარი ფასადით რუსთაველის პროსპექტს მიუყვება. შენობა იმეორებს პროტოტიპის სივრცით სტრუქტურას და უმნიშვნელო განსხვავებით მისდევს მის არქიტექტურულ მორთულობას. იდეალურად სიმეტრიული კომპოზიციის, ნეობაროკული შენობის ცენტრს განაპირა მხარეებიდან ძლიერად ამოზიდული კუბური მოცულობა არღვევს, რომლის შუა ნაწილზე

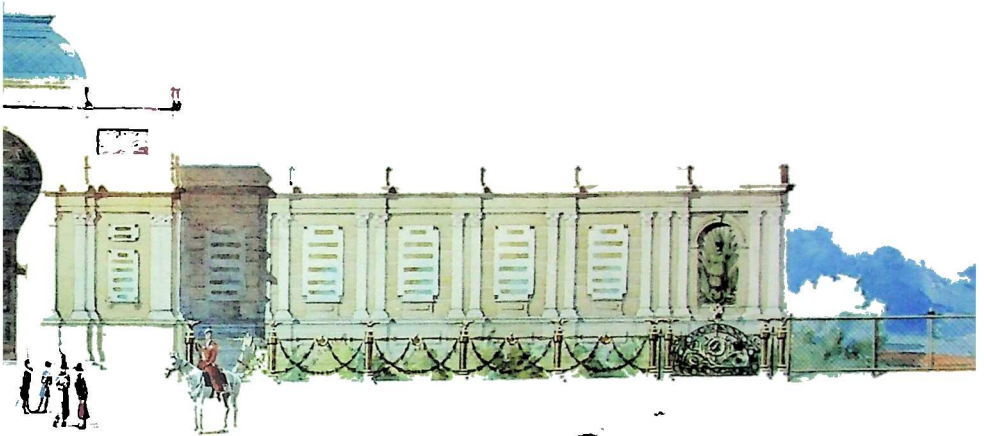

ყოფილი თბილისის სასამართლო პალატისა და საოლქო სასამართლოს (1865-1867) შენობა. 1895 წლიდან საიტუშრო „ორიანტი“
Tbilisi Chamber of Law and the Regional Court of Law (1865-1867). Redesigned in 1895 to house the Hotel d'Orient

გიორგიშვილის პროექტით XIX საუკუნის მიწურულში. პირველ პლანზე
 დიდუბის ტაძარია
*Golovin (now Shota Rustaveli) Avenue by the end of 19th century. In the foreground:
 The Temple of Glory*

დიდების ტაძარი. უცნობი ავტორის შესრულებული ფასადი და გრძელი ჭრილი-განშლა,
 რომელზეც დატანილია XIX საუკუნის კავკასიის ომების ამსახველი ფერწერული
 ტილოების განთავსების სქემა
 The Temple of Glory. Façade and cross-section and extended view

მოთავსებული ნახევარწრიული ფორმის, საქტექნიკანი თალი გეგმით ნახევარწრიულ შესასვლელს მონიშნავს, რომელიც კუბონიშნის სივრცითი არის გადახურული. მასზე ქვის პარადული კიბა მიდგმული.

ბაზალტის ცოკოლზე მოთავსებული შენობის განაპირა მხარეები შენევილებული კორინთული პილასტრებით და რუსტირებულ ფონზე გამოყოფილი „დაფებით“ არის დანაწევრებული. შენობის თავისებურებას, ზედა განათება წარმოადგენს. თბილისის საგამოფენო დარბაზის სივრცითი სტრუქტურა თავისი ძირით რომაულ ტრიუმფალურ თალამდე ჩადის.

ალბერტ ზალცმანმა პეტერბურგელი გერმანელი არქიტექტორის რობერტ გედიკეს პროექტით ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის (კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტის) შენობაზე 1888-1890 წლებში ზედამხედველობა აწარმოა. მთანმიმდის დამრეც ფერაზე მორაგებული მხსილმასშტაბიანი ნაგებობის ოსტატური დასმა და მთავარი ფასადის შვერილის ქართული დეკორი სწორედ მისი შრომისა და მთავრების ნაყოფი უნდა იყოს.

ალბერტ ზალცმანის სახელს უკავშირდება 1872-1876 წლებში თბილისის დროებითი საზაფხულო თეატრის საფუძვლიანი შეკეთება და მასთან არსებული ხის ნაგებობების ხელახლა აშენება¹⁵⁷. საზაფხულო დროებითი თეატრი 1870 წელს იყო აშენებული და საინჟინრო უწყების ბალში მდებარეობდა¹⁵⁸. მუდმივმოქმედი პროფესიული ქართული თეატრის პირველი სეზონი 1879 წლის 1 სექტემბერს ა. ზალცმანის მიერ აღდგენილ თეატრში გაიხსნა. საზაფხულო თეატრის მწვანეში ჩაფლული კლასიციტური სტილის მტკვრისპირა ფასადი არაერთ საარქივო ფოტოზე მოჩანს.

1874 წლის 11 სექტემბერს გრაფ პასკევიჩ ერეგნელის მოედანზე არსებული ქარვასლა-თეატრის დაწვის შემდეგ, უთეატროდ, მხოლოდ ქარვასლის შენობის აღდგენის პატივი 1877 წელს ალბერტ ზალცმანს ერგო წილად¹⁵⁹.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ალბერტ ზალცმანის დიდი ღვაწლი ყოფილი სახაზინო თეატრის შენობის საამშენებლო სამუშაოების ზედამხედველობასა და დასრულებაში¹⁶⁰.

მიხეილის საავადმყოფო

ძალიან საგრძნობია ასევე მტკვრის მარცხენა სანაპიროს ურბანულ განვითარებაში შეტანილი ა. ზალცმანის წვლილი. ამ მხრივ უმნიშვნელოვანესი მის მიერ აშენებული მიხეილის საავადმყოფოს კომპლექსია.

XIX საუკუნეში თბილისის კოლონიამ, მიხეილის პროსპექტსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე მიმდინარე მასშტაბური მშენებლობებიდან ერთ-ერთი უთვალსაზრისოდ მედიკოს ანდრია ლიბაუს თაოსნობითა და ალბერტ ზალცმანის 1865 წელს შედგენილი პროექტით, მიხეილის საავადმყოფოს კომპლექსის მშენებლობა იყო. საავადმყოფოს მშენებლობას წინ ა. ზალცმანის 1865 წლის დეკემბრიდან 1866 წლის აპრილამდე საავადმყოფოებისა და ციხეების შენობების გაცნობის მიზნით, გერმანიაში, საფრანგეთში, ბელგიასა და ინგლისში მოგზაურობა უსწრებდა¹⁵⁷; საავადმყოფოს მშენებლობა 1868 წელს დასრულდა¹⁵⁸.

საავადმყოფოს კომპლექსი ქვემო კუკიაში, მიხეილის და სანაპიროს (დღევანდელი უზნაძის) ქუჩებს შორის მოქცეულ ვიწრო ტერიტორიაზე მდებარეობდა. თბილისის 1867 წლის გეგმიდან მოყოლებული, მიხეილის საავადმყოფოს კომპლექსი თბილისის ყველა გეგმაზეა დატანილი. მიხეილის ქუჩის პირზე მხოლოდ ორი ორსართულიანი შენობა – მედიკოს ა. ლიბაუს საცხოვრებელი ბინა და აფთიაქი – იყო მოთავსებული. მთავარი შენობა ქუჩის პირიდან ცოტათი სიღრმეში იყო შეწეული და სანაპიროს ქუჩამდე აღწევდა. ყოფილი მიხეილის საავადმყოფოს მთავარი, დღემდე დიდი დანაქარგებით მოღწეული შენობის კომპოზიციის ცენტრს გრძივად განვითარებული ვიწრო ეზო-ბაღი შეადგენდა, რომელიც კვარტლის სიღრმისკენ გეგმით ნახევარწრიული ფორმით სრულდებოდა. ძველი, კვადრატული აგურით ნაშენი შენობის გვერდითი და ეზოსკენ მიქცეული ფასადები შეუღლესავი აგურის იყო. მთავარი, მცირე სკვერის გარდავლით მიხეილის ქუჩისკენ მიჰყობილი ფასადის არქიტექტურა კი საგანგებოდ არის დამუშავებული და რენესანსულ ტრადიციას მისდევს.

საავადმყოფოს მთავარი შენობის ცენტრალური ნაწილის გეგმის კომპოზიციის მნიშვნელოვანი აქცენტები, ეზოსპირა მხარეს განთავსებული, ორმარშიანი, ორმხრივ მორკალული, პალადოს ტიპის სარდაფამდე ჩამავალი კიბე წარმოადგენს. ოლონდ კიბის საფეხურები, ისევე როგორც მოაჯირი თუჯისგან არის ჩამოსხმული და, მოქლონებით შეერთებული, აფურულ ეფექტს ახდენს.

შენობა დღეს მიტოვებული, ხავსმოკიდებული და გაყვანებულია.

1897 წელს ა. ზალცმანის გარდაცვალების შემდეგ, მიხეილის საავადმყოფოს სამშენებლო სამუშაოებს ლეოპოლდ ბილფელდი ხელმძღვანელობდა.

PUBLIC BUILDINGS

Close observation of the public buildings designed by Salzmann in Tbilisi shows that each of them was based on a European prototype. Some of his residential and large tenement houses are inspired by 19th century Tbilisi residential architecture. Characterised by a typological variety, his buildings also reveal a creative approach to the local building tradition.

THE CAUCASIAN MUSEUM

Most of the public buildings designed by Salzmann in Tbilisi are located along Golovin Avenue (now Shota Rustaveli Avenue), on the right bank of the Mtkvari.

Standing in the heart of Tbilisi, the Caucasian Museum was one of the most significant projects Salzmann worked on. He produced a site plan and drawings for individual buildings and supervised their construction. Enclosed by then Golovin Avenue, Baron and Graph streets and Nicholas Lane (now Shota Rustaveli Avenue, Purtselاندze and Gudiashvili streets and Gudiashvili lane respectively), the land plot allocated for the museum was of oblong shape. None of Salzmann's buildings, except the Gymnasium of Girls, survived (10 Gudiashvili Street) which was once enclosed from the museum grounds by means of a small wall also designed by Salzmann. The building, which stands in what is now Gudiashvili Street (formerly Ataman and then Loris-Melikov Street), houses the Janashia Museum of Georgia (Georgian National Museum).

Constructed in 1874 and overlooking both the street and the courtyard, the building of the Gymnasium shows the influence of Baroque Renaissance. The plastered and painted façade opening onto the street is remarkable for its pilasters, a projection pierced with windows, an entablature supported by tall corbels and a cornice. The courtyard-side elevation was of plain brick to create contrast with the painted front. The monotony of the rhythm created by the windows is offset by a projection terminating in a broad arched window set between huge paired pilasters uniting the first and second floor walls and topped by a pediment. Only the window frames, pilasters and frames of cornices and the entablature of the courtyard-side elevation were plastered. The elevation has lost its original appearance, due to which the contrast between the façade and the courtyard-side exterior is not visible any more.

Of the museum buildings that have not survived of particular note is the Caucasian Museum built in Golovin Avenue during 1868-1869 to Salzmann's designs in the Neo-Classical and Renaissance styles. According to Karl

ყოფილი მიხეილის საავადმყოფო. საცხოვრებელი ბინა. 2014
The former Mikhail Hospital. Façade of a doctor's house. 2014. Now abandoned

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ძმები ევტელეებისათვის ა. ზალცმანის მიერ 1869 წლის 12 აპრილს შედგენილი ლუდის ქარხნის პროექტი¹⁵⁹. იგი თბილისის კოლონიაში, მტკვრის ნაპირას მდებარეობდა და მის მაღალ საყრდენ კედელს წყალი რეცხავდა. დღეს აღნიშნული შენობის მხოლოდ ორიარუსიანი სარდაფი უნდა იყოს გადარჩენილი (დომიტრი უზნაძის 68). ა. ზალცმანმა დადოთ სარაჯიშვილის დაკვეთით მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, ოლგას ქუჩაზე 1885 წელს ორსართულიანი შენობა ააგო¹⁶⁰. მაგრამ ოლგას ქუჩის პირზე მოთავსებული, გერმანული ტრადიციული არქიტექტურით შთაგონებული, ასიმეტრიული კომპოზიციის ფასადის მქონე, სამკუთხა ფორმით დასრულებული განაპირა რიზალიტის შენობა თავისი გრძივი ფლიგელითა და ღრმა სარდაფებით, გადარჩენილი არ არის.

კათოლიკური ეკლესია

ალბერტ ზალცმანის თბილისურ ნამუშევრებს შორის გამორჩეული ადგილი წმ. პეტრესა და პავლეს კათოლიკურ ეკლესიას უჭირავს. იგი ძველ კუკიაში, ივ. ჯავახიშვილის (ყოფილი ნიკოლოზის) და კიტა აბაშიძის (ყოფილი ახალი კათოლიკური (Hosb Kათოლიკური), შემდგომ რენინგტონის) ქუჩების გადაკვეთაზე აღმართული.

თბილისის უძველეს უბან კალაში მდებარე ლეთისმშობლის მიძინების ძველი კათოლიკური ეკლესიის სიმცირემ და მზარდმა კათოლიკე მრევლმა მეორე კათოლიკური ეკლესიის მშენებლობის აუცილებლობა გამოიწვია.

ეკლესია რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების მიერ 1863-1864 წლებში პოლონეთის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ თბილისში ჩამოსახლებული პოლონელების თაოსნობით და სახსრებით აშენდა. პოლონურმა თემმა და ქართველმა კათოლიკეებმა შენობის პროექტი სწორედ ა. ზალცმანს შეუკვეთეს. ეკლესიის პროექტი 1867 წლის 21 აპრილს საგანგებოდ დაუმტკიცებია კავკასიის მფინისაგვალს, დიდ მთავარ გენერალ-ფელდცეიხმისტერს მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვს¹⁶¹. კათოლიკური ეკლესიის მშენებლობის პროცესს 1870-1877 წლებში მოთავეობდა კონსტანტინე ზუბალაშვილი. ეკლესიაზე გუმბათის დადგმა, აგურით ნაშენი ეკლესიის არქიტექტურული მორთულობის ლესვით გამოყვანა და ინტერიერის გამართვა 1897-1898 წლებში შედგა¹⁶². დღევანდელი კათოლიკური ეკლესიის შენობა მხოლოდ ცალკეული ნიუანსებით არ ემთხვევა 1867 წლის ზემოხსენებულ პროექტს.

ნაგებობა ქუჩების მიმდებარე ხაზიდან უმნიშვნელოდ სიღრმეშია მოქცეული და სივრცეში თავისუფლად აღიქმება. ტერიტორიას, რომელზეც ეკლესია დგას აგურის ქუჩებისაგან ბოძებისა და რკინის აგურული გისოსის მონაცვლეობით შექმნილი დაბალი ზღუდე გამოჰყოფს.

შენობა უმნიშვნელოდ დახრილ რელიეფზეა განთავსებული და მას აღმოსავლეთ-დასავლეთი მიმართულებით ნაგებძელებული გეგმა უდგამს საფუძვლად, რომელსაც აღმოსავლეთით ძლიერად შევირილი აფსიდი ასრულებს. შუა ფართო ნავისა და ტრანსეპტის გადაკვეთაზე პასტოფორიუმების და სამრეკლოში ასასვლელი ოთახების შევირილებზე დაყრდნობილი ვეებერთელა სფერული გუმბათია აღმართული. ინტერიერის მხრიდან ოთახების კუთხეები კომპოზიტურკაპიტელიანი, კანელურებიანი პილასტრების კონებით არის შეკრული. გუმბათქვეშა კვადრატისაგან გუმბათის ყელზე გადასვლა აფრების მეშვეობით ხორციელდება. გარედან თორმეტნახნაგა გუმბათის ყელში ფართო სარკმლებია გაჭრილი, გუმბათის სფერო „ფარნით“ არის აქცენტირებული და შიგნიდან კესონებისა, გარედან კი მოთუთიებული თუნუკის ფურცლებით დაფარული.

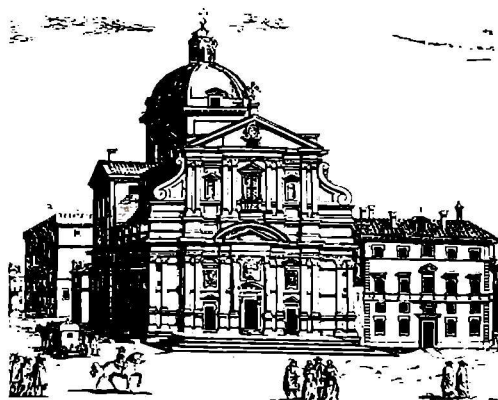
ეკლესიის დასავლეთი ვიწრო ფასადი ივ. ჯავახიშვილის ქუჩის ნიშნულზე უფრო მაღლაა მოქცეული. ფასადზე ფართო ქვის კიბეა მიდგმული და იგი აზიდულ ბაზისებზე მოთავსებული ოთხი პილასტრით არის დანაწევრებული. პილასტრებს განაპირა მხარეებში ნახევარიპილასტრები მიუყვებათ. პილასტრებს შორის ნახევარწრიული თალით დაბოლოებული შუაში ფართო, კიდეებზე კი მომცრო ნიშებია. მათ თავზე ორი ღია და ერთიც (შუაში), დღეს გაუქმებული ოკულუსია. კანელურებიანი პილასტრების ბაზისები და კომპოზიტური კაპიტელები, თალების ნიჟარანი საჭეკი ქვები (მათზე ურთიერთგადაკვეთილი, ქვედაშეებული ფრთებიდან ამოსული ანგელოზების თავებია) და ანგელოზების თავების გამოსახულებით ოკულუსების მცენარეული ორნამენტები მუქი ქვის არის და ლესვით დამუშავებული ფასადის სიბრტყეზე აქცენტებად ჟღერს. ეკლესიის მთავარი შესასვლელი შუა თაღშია გაჭრილი, რომლის დამამშვენებელი საჭეკი ქვა აკანთის ფოთლის ფორმის არის. ფასადს კლასიციზტური ანტაბლემენტი ასრულებს, რომელიც მაღალ ცოკოლზე დასმულ მთელ შენობას შემოუყვება და კომპოზიტური პილასტრებით, თაღიანი ნიშებით, აფსიდის ხუთი ოკულუსის მწკრივით

თბილისი. წმ. პეტრეს და პავლეს კათოლიკური ეკლესია. 2000
Catholic Church of Sts Peter and Paul. Tbilisi. 2000

von Hahn, biographer of Gustav Radde (1831-1901), one of the founders of the Caucasian Museum, a naturalist and explorer interested in the Caucasus, the first floor was added by Leopold Biefeld who also oversaw the construction process. Hence the architecture of the Caucasian Museum is a result of the work of two architects. Karl von Hahn also noted that the interior was decorated with the Franz Zimm's mythological scenes associated with the history of the Caucasus, namely Jason and Medea, the voyage of the Argonauts to Colchis. Salzmann was also a designer of a single-storey building of the Public Library, the façades of which were inspired by Islamic motifs. Designed in 1869-1870, the location of the building coincided with the north-western corner of what is now the Janashia Museum of Georgia (Georgian National Museum).

Salzmann built a brick enclosing wall supported by a stone socle between the museum and library buildings. The wrought-iron railings between the columns were commissioned to mechanic Rucks. In 1883 between the two buildings were also located an arched gallery and a hall for scientific assemblies, both designed by Salzmann.

რომი. ილ ჯეზუ. დელა პიორტას პროექტის მიხედვითი განხორციელებული ფასადი

Il Gesu, Rome. The façade as built by Giacomo della Porta

დამშვენებულ შენობას პირავს. მაგრამ, ის, რაც დასავლეთ ვიწრო ფასადს გამოჰყოფს სხვა ფასადებისაგან და სხვა მამაკო ფორმებთან ერთად მას ჭეშმარიტად ბაროკულ ფორმებთან აახლოვებს, მისი დამაგვირგინებელი ფრონტონი გახლავთ. მისი კომპოზიციის ცენტრში რკალური ფრონტონით დაბოლოებული (მას დანარჩენების ანალოგიური საჭეჭი ქვა აქვს), წყვილ განაპირა მომცრო პილასტრებს შორის მოქცეული, გვემთხინებ ნახევარწრიული ღრმა ნიშაა, რომელშიც, პროექტის მიხედვით, მრგვალი ქანდაკება უნდა დაედგათ. ფრონტონის ცენტრალური ნაწილი მინიატურული ვოლუტებით ორსავე მხარეს პორიზონტალურად დაწოლილი დიდ ვოლუტებს ეხვევა. ადრეულ-ბაროკული, ჯერ კიდევ ლეონ ბატისტა ალბერტიდან მომდინარე ვოლუტის დასავლეთი ფასადზე გამოყენებული ეს ფორმები ალბერტ ზალცმანის თბილისური ქმნილების შორეულ პროტოტიპთან გვაახლოვებს. ფრონტონის ვოლუტის კომპოზიცია კიდევ ორგზის მეორდება ზალცმანის ტაძრის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ფასადებზე, ოღონდ ისინი დასავლეთ ვოლუტთან ფრონტონთან შედარებით ნაკლები მნიშვნელობისაა.

ტაძრის სივრცითი სტრუქტურის აღქმისათვის გუმბათის გარდა, მრავალკუთხა გეგმის, ოვუსის ფორმის მცირე გუმბათებით დაბოლოებული ორი ორიარუსიანი სამრეკლო მნიშვნელოვანი, რომელთა გადახურვა გუმბათების ძირთან ტეხილს ქმნის. ისინი დასავლეთით ტრანსეპტის მიმდებარე ოთახების თავზეა მოქცეული. ტრანსეპტი ორივე გვერდით ფასადზე წყვილი პილასტრით არის გამოყოფილი, მათ შორის კი სამკუთხა ფრონტონით დამშვენებული, აქეთ-იქეთ რუსტირებული პილასტრებით მონიშნული ორი შვერილი რიზალიტა მასში გაჭრილი საჭეჭქვიანი ლუნეტით, რომელიც ორივე გვერდითი ფასადის დამანანევრებელ, ნიშების დამასრულებელ ღია ლუნეტებს ემზიანება. აღნიშნული მცირე რიზალიტები გამოკვეთილად ვიწრო პროპორციის დასავლეთი ფასადის განივ აღქმას უნდა ემსახურობდეს.

ალბერტ ზალცმანის წმ. პეტრესა და პავლეს კათოლიკური ეკლესიის პროტოტიპის ძიება მის ადრეულ წინასახესთან მივიყვანს. ზალცმანის შენობა ანალოგიას ყველაზე უფრო იმდებდ რომაულ ბაროკულ ტაძრებთან, კერძოდ კი იეზუიტური ორდენის მთავარ ტაძართან, ვინიოლას ილ ჯეზუსთან (შშ-ში 1568 წელს, 1573 წლიდან მისი გარდაცვალების შემდეგ სამშენებლო სამუშაოები

ჯაკომო დელა პორტას განაგრძო; მისი აგებულია ნავის გადამხურავი კამარა და დასავლეთი ფასადი)¹⁶³ მოულობს. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ სასიის სანტო სპირიტო, აგებული ანტონიო და სანგალოს მიერ, რომელიც წინ უსწრებს ილ ჯეზუს ქრონოლოგიურად და უკვე ჯეზუში მოცემულ ფართო ნავსა და ფასადის კომპოზიციას ამკვიდრებს¹⁶⁴, რომლის სრულად განვითარებულ ტიპს გვიჩვენებს იეზუიტების ორდენის მთავარი ეკლესია.

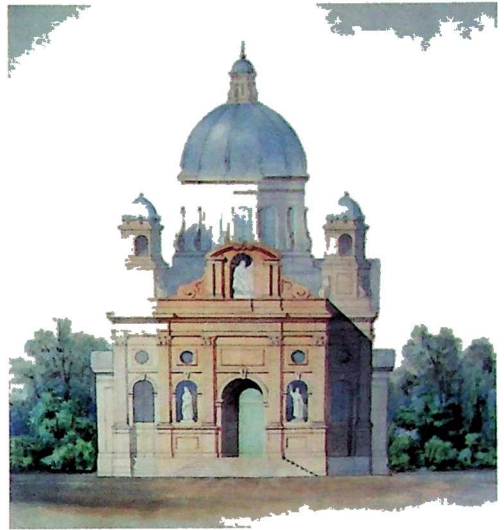
ა. ზალცმანის ტაძრის გეგმა განსაკუთრებულად განვითარებული, ფართო შუა ნავით, არაძლიერად გამომჟღავნებული ტრანსეპტით, გვერდითი ნავების არ არსებობით, პასტოფორიუმების, ტრანსეპტის და, თბილისის შემთხვევაში, სამრეკლოებზე ასასვლელი ოთახების ერთ კვადრატულ კონტურში მოქცევით, ვინიოლას ილ ჯეზუს გეგმის მსგავსია. ჯერ კიდევ ლეონ ბატისტა ალბერტიდან მომდინარე, გვერდითი ნავების ნაცვლად განაპირა სამლოცველოების მოწყობა (სანტ ანდრეა, მანტუა) თბილისურ ტაძარში უარყოფილია. დასავლეთი ფასადის კომპოზიციური სქემა ვინიოლასის მისდევს, ოღონდ მისგან და მისი მომსგავსებით აგებული ყველა სხვა ეკლესიის დასავლეთი ფასადებისაგან განსხვავებით, თბილისის კათოლიკურ ტაძარში რომაული ტაძრის დასავლეთი ფასადის ორსართულიანობა გამეორებული არ არის. თბილისის ეკლესიის რომაულ ტაძრებთან შედარებით მცირე მასშტაბისა და გვერდითი სამლოცველოების უქონლობის გამო, ა. ზალცმანი ვინიოლასა და ჯაკომო დელა პორტას ფასადის გამარტივებულ კომპოზიციას ქმნის. იგი, ასევე ლეონ ბატისტა ალბერტიდან მომდინარე, ტაძრის დასავლეთი ფასადის ვოლუტებს (სანტა მარია ნოველა, ფლორენცია), ადგილს უცვლის და განსხვავებულ ინტერპრეტაციას აძლევს. ზალცმანი ვოლუტებს, გვერდითი ნავების უქონლობის გამო, კიდევზე კი არ ათავსებს, არამედ დასავლეთი ფასადის შუა ღერძზე მოზიდავს და ფრონტონის კომპოზიციამდე რთავს.

ვინიოლას ილ ჯეზუს გავლენა იმდენად დიდი იყო, რომ მისი გეგმაც და დასავლეთი ფასადიც მთელ მსოფლიოში XVII და მომდევნო საუკუნეებში არაერთი იეზუიტური ტაძრის სანიშნო კომპოზიციად იქცა¹⁶⁵. უთუოდ გასათვალისწინებელია მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ თბილისის კათოლიკური ეკლესიის ტიპის შერჩევას კულტურულ-ისტორიული საფუძველი ჰქონდა და მართლაც, თბილისში მცხოვრები პოლონური თემის სურვილით, თბილისის კათოლიკური

კათოლიკური ეკლესიის პროექტი. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1861
Design of the façade of the Catholic Church in Tbilisi, by Albert Salzmann. 1861

ჯაკომო და ვინიოლას ილ ჯეზუს ფასადის პროექტი. კარტაროს გრავეიურა
Façade of Il Gesu, Rome, by Giacomo da Vignola. Engraving by Cartaro

ჯაკომო დელა პორტა. ილ ჯეზუს ფასადი. 1571. ვილაშენას გრავეიურა
Façade of Gesù, Rome, by Giacomo della Porta. Begun in 1571. Engraving by Villamena

თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 115. 2001
Albert Salzmänn's house at 115 Davit Agmashenebeli Avenue. 2001

ეკლესია ვინიოლას ტაძრით შთაგონებული რეკონსტრუქტის კონფედერაციულ სახელმწიფოში არსებული ეკლესიების (კრაკოვის წმ. პეტრესა და პავლეს – 1605-1619 და ლოვის წმ. პეტრესა და პავლეს – 1613-1621 ეკლესიები) მიმსგავსებით აგადა¹⁶⁶. მსგავსება პოლონეთის ტერიტორიაზე არსებული ძეგლებისა თბილისურთან, მართლაც დიდია. მაგრამ მსგავსება თბილისის და სხენებულ პოლონურ ეკლესიებს შორის უფრო საერთო წინასახიდან უნდა მომდინარეობდეს, ვიდრე უშუალოდ კრაკოვის ან ლოვის ეკლესიებიდან. ალბერტ ზალცმანი ილ ჯეზუს არც გვემას, არც სიერ-ციტ სტრუქტურას და არც მის დასავლეთ ფასადს იმეორებს ზედმიწევნით. იგი თბილისური ტაძრის დასავლეთი ფასადის დაპროექტებისას არც ლოვის ან კრაკოვის ტაძრების დასავლეთი ფასადების კომპოზიციურ სქემას მიყვება. თბილისის ახალი კათოლიკური ეკლესიის დაპროექტება-აგებისას მას უშუალოდ ილ ჯეზუს ტაძრით უნდა ეხელმძღვანელა და თითქმის ყველა ხერხი, რომელსაც ა. ზალცმანი კათოლიკური ეკლესიის შექმნისას იყენებს, მას ილ ჯეზუსთან შედარებით მცირე მასშტაბის ტაძრის შესაქმნელად სჭირდება. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს საყოველთაოდ მიღებული და აღიარებული ტაძრის ტიპის თავისუფალ ინტერპრეტაციასთან.

და ბოლოს, შენობა თითქმის თავდაპირველი სახით არის დღემდე მოღწეული. იგი კარგი პროპორციებით, ტექტონიკურობით, დახვეწილი არქიტექტურული მორთულობით და მდიდრული ინტერიერით გამოირჩევა. ნაგებობის ტექნიკური შესრულების მაღალ ხარისხს კი, ანდერეოლეტის მარმარილოს მხატვრული დამუშავების სახელოსნოს ოსტატებსაც უნდა ვუმაღლოდეთ.

მთაწმინდის ძირში, შოი ჩიტაძის ქუჩაზე მდებარე წმ. ნინოს ეკლესიის მშენებლობას 1884 წლის გაზაფხულის მიხედვით, ალბერტ ზალცმანს უკავშირებენ¹⁶⁷. ის ოდესღაც წმ. ნინოს სასწავლებლის ერთიანი კომპლექსის ნაწილი იყო. ეკლესიაზე დაკვირვება სხვადასხვა სამშენებლო ფენებს ავლენს. წინასწარი დაკვირვებით, ა. ზალცმანს უნდა ეკუთვნოდეს შენობის ქვედა, ძველი აგურით ნაშენი სართული.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ა. ზალცმანის მიერ თბილისის უძველეს უბან კალაში მოღონის ეკლესიების (დიდი და მცირე) გალავნისა და სამრეკლოს პროექტი, რომელიც ალბერტ ზალცმანმა 1870 წელს შეადგინა¹⁶⁸.

ალბერტ ზალცმანის პროფესიული ბიოგრაფიის მნიშვნელოვანი შტრიხი რ. გედიკეს პროექტით 1888-1890 წლებში აშენებული ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის შენობის (შოი ჩიტაძის ქუჩა 4, დღევანდელი საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს შენობა) ზედამხედველობაა. ინსტიტუტის შენობის მთავარი ფასადის შერეოლის, ა. ზალცმანის მიერ დატანილი მამკობი ქართული ხუროთმოძღვრული მორთულობა რ. გედიკეს მკაცრი იერის სასწავლებლის შენობას XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის ევროპული რომანტიზმის სულისკვეთებით ნასაზრდოდ საერო არქიტექტურის ნაგებობებთან აერთიანებს.

საცხოვრებელი სახლები

ალბერტ ზალცმანის მიერ აშენებული საცხოვრებელი სახლების დიდი ნაწილი თბილისში სოლოლაკისა და მთაწმინდის მიმდებარე განაშენიანებაშია გაბნეული. ეს ძირითადად დიდი შემოსავლიანი სახლებია, რომელთაც აღნიშნული ორი უბნის ურბანულ სიმკვრივეში დიდი წილი აქვს. ალბერტ ზალცმანი გერმანელი კოლონისტებისათვისაც ადგენდა პროექტებს. შესაბამისად, მას თბილისის კოლონიის განვითარებაშიც აქვს შეტანილი დიდი წვლილი.

ალბერტ ზალცმანის მიერ თბილისში აშენებული საცხოვრებელი სახლები მრავალფეროვანია, როგორც სტილისტური, ისე ტიპოლოგიური თვალსაზრისით. ყოველი მათგანი, როგორც წესი, ეზოს სივრცეს შეიცავს, ოღონდ ეზოს ფასადების არქიტექტურული დამუშავების და სივრცითი ორგანიზაციის ხასიათი ერთმანეთისაგან განსხვავებულია.

ალბერტ ზალცმანის საკუთარი სახლი (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 115) პროსპექტის განაშენიანების ხაზიდან რამდენადმე სიღრმეშია აშენებული.

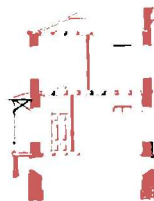
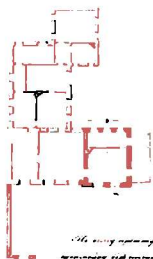
Интересно
 Митрополитомъ въведенъ
 въ 1895 году
 Проектъ на реставрацію сада • Фрагменты • Проектъ Шотавели • Заключенъ, проектъ
 1900 г. • Митрополитъ въведенъ въ 1900 г. • Заключенъ, проектъ
 Проектъ на реставрацію сада • Фрагменты • Проектъ Шотавели • Заключенъ, проектъ
 1900 г. • Митрополитъ въведенъ въ 1900 г. • Заключенъ, проектъ

Видъ сзади

Видъ сзади

Видъ сзади

Видъ сзади

а. Залцманнъ и сакетаръ савелинъ проектъ. 1872

Design of Albert Salzmann's house, by Albert Salzmann. 1872

Not far from the museum premises stood the building of the aforementioned *Hôtel d'Orient*, which received its final appearance as a result of the 1895 reconstruction conducted according to Salzmann's drawings. Along with other neighbouring buildings, it was one of the architectural dominants of Shota Rustaveli Avenue in the late 19th century.

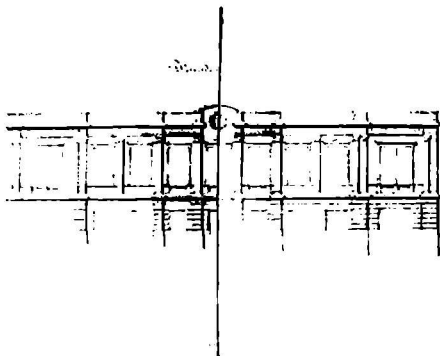
TEMPLE OF GLORY

Built to the designs of Salzmann during 1888-1892 for the Military-Caucasian Museum and commonly known as the Temple of Glory, the building now houses the Dmitry Shevardnadze Picture Gallery (11 Shota Rustaveli Avenue). It is direct replica of the Palazzo delle Esposizioni designed by Pio Piacentini and constructed between 1880 and 1883. The building stands to the north-west of Kashveti Church enclosing Alexander's Gardens on the west and stretching along Shota Rustaveli with its main façade. Repeating both the planning and the decoration of its prototype, the building

features a Neo-Baroque front, the ideal symmetry of the central section of which is broken by a cube-shaped volume rising from the lateral sides. The semi-circular arch with a keystone in the middle part of the volume marks the semi-circular entrance covered with a coffered exedra.

The lateral sides of the building supported by a basalt socle are articulated by means of 'panels' marked by paired Corinthian pilasters against the rusticated surface. The building is top lit. The type of spatial organisation of the structure can be traced back to an even earlier prototype, namely the Roman triumphal arch.

Salzmann supervised the construction of the former building of the Institute of Girls of the Nobility (*Institut de Demoiselles* as designated in the design drawings), erected in the Mtatsminda district between 1880 and 1892 to the designs of the German architect Robert Gödike. The masterful placement of the large building on the Mtatsminda slope and the use of a traditional Georgian

უფლისწულ ერეკლე ბატონიშვილის დედის, მარიამის სახლის პროექტი.
არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1863
Design of the façade of the house of Mariam, mother of Prince Erekle Batonishvili, by
Albert Salzmänn. 1863

თბილისი. ვიორჯაშვიის ქუჩა 5. 2002
5 Jorjadze Street, Tbilisi, 2002

ლი და ოდესღაც მისგან რკინის აფურული ზღუდითა და ბალის ვინრო ზოლით იყო გამოიჯნული¹⁶⁹. ქუჩის პირზე, რკინის გისოსის მიმდებარედ ხის გადახურული, საგანგებო შესასვლელი იყო მოწყობილი, რომელიც ვინრო ზოლად მიუყვებოდა გვერდითი სახლის აგურის კედელს და უშუალოდ სადარბაზოს ერწყმოდა. შენობა, რომლის ფასადის მორთულობა კლასიციზმურ-ბაროკულია, ეზოს შეიცავს, რომლისკენაც სახლი ორსართულად განლაგებული ხის აივნებით (დღეს შუშაბანდებით) არის მიმართული. ეზოში თავისუფლად მდგომ სახლს ხის აივანი ვინრო გასასვლელისკენაც აქვს შეკიდული. პროექტის მიხედვით, იგი კოლონებს ეყრდნობოდა. აღსანიშნავია ზედა განათების მქონე ხის რიკულებიანი

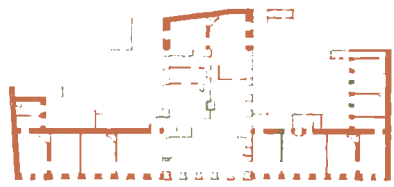
თბილისი. ლეონიძის ქუჩა 7. საცხოვრებელი სახლი
House at 7 Leonidze Street, Tbilisi

პარადული შიდა კიბეც. ალბერტ ზალცმანის საკუთარი სახლის ტანში შემონახული, ძველი აგურის მკვიდრი ნყოფის კამაროვანი სარდაფი აქ არსებული წინამორბედი ნაგებობის ნაწილი უნდა იყოს. სახლის ეზოში დღემდე შემორჩენილი სამასწლოვანი ჭადარი დღესაც ამშვენებს კვარტლის სიღრმეში ვინრო ზოლად განვითარებულ მინის ნაკვეთს.

მიხეილის პროსპექტზე ალბერტ ზალცმანს რამდენიმე სხვა სახლიც უკონია დაპროექტებული. პროექტების მიხედვით, ეს სახლები თბილისურ ტრადიციას აგრძელებენ – ყველა სახლის სტრუქტურა ეზოს სივრცის შემცველია და ხის ღია აივნებით არის აღჭურვილი. ამ საცხოვრებელთა ქუჩისკენ მიპყრობილი ფასადები ევროპული არქიტექტურული მორთულობით ხასიათდება. იაკობ ბადერის სახლი პირველ სართულზე დუქნების მწკრივს შეიცავს, მეორე სართულზე კი საცხოვრებელია გამართული¹⁷⁰. იაკობ ვენაგელის სახლი გადარჩენილი არ უნდა იყოს. ეს ერისართულიანი გერმანულ-კოლონიზატორი სახლია გრძივი ფასადის გასწვრივ ამშვენებული ხის გადახურული, დაყრდნობილი აივნებით¹⁷¹. თბილისური საცხოვრებლის სიერციტ სტრუქტურას აეთაობებს ა. ზალცმანი თბილისელი მოქალაქის ემანუელ ბემლერის (Emmanuel Bömler) სავაჭრო შენობის და საცხოვრებლის დაპროექტებისასაც, რომელიც მან 1872 წელს შეადგინა¹⁷².

მთაწმინდის კალთებსა და სოლოლაკში ალბერტ ზალცმანის მიერ ამშენებული რამდენიმე მნიშვნელოვანი საცხოვრებელი გადარჩენილი არ არის, მაგრამ ზოგიერთი მათგანის მოხსენიება მნიშვნელოვანია ალბერტ ზალცმანის თბილისის არქიტექტურაში შე-

საქართველოს
მედიკოსთა
საზოგადოებო
კლუბის
პროექტი

საქართველოს
მედიკოსთა
საზოგადოებო
კლუბის
პროექტი

მიხეილ ბეგულოვის სახლის პროექტი პანის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1865
Design of Michael Bebutov's house, by Albert Salzmänn. 1865

decorative pattern on the projection of the main façade must be attributed to Salzmänn.

Salzmänn is also associated with the renewal of the temporal summer theatre of Tbilisi and the reconstruction of its timber buildings. The temporal theatre was built in 1870 in the garden of the Engineering Authority. The theatre opened its first season on 1 September 1879 in the theatre building restored by Salzmänn. Overlooking the Mtkvari, the Neo-Classical façade of the building features in many archival photos. Salzmänn is said to have contributed to the reconstruction of the theatre-caravanserai after the fire of 1871. Designed by Giovanni Scudieri, the building had stood right in the heart of Erivan Square.

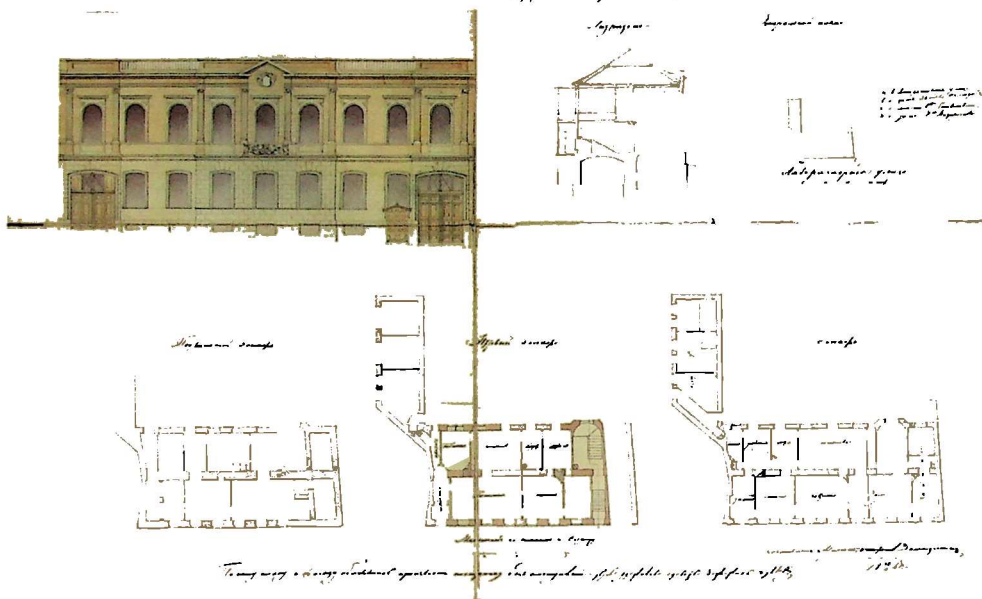
MIKHAIL HOSPITAL

Of note is the contribution made by Salzmänn to the urban development of the left side of the Mtkvari. The building of Mikhail Hospital is one of the major projects he realised in this part of the town.

Among large-scale buildings erected in the 19th century in *Tiflisser Kolonie*, between Mikhail Avenue and its surrounding area, one of the most remarkable is the hospital. The project was initiated by the renowned doctor of the time Andria Libau (1817-1874). Salzmänn created the design in 1868. Before undertaking the project, in 1865-1866 he travelled to Germany, France, Belgium and England to study the architecture of hospitals and prisons. The construction work was completed in 1868.

The hospital was built on a narrow land plot located between Mikhail and Sanapiro (now Uznadze) street in Kvemo (Lower)

პროექტი ნ. მ. მუხრან-ბატონის სახლის პროექტი ლაბორატორიის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1862
 Проект дома Н. М. Мухран-Батон на улице Лабораторной. Архитектор А. Залцман. 1862
 Projekt des Hauses von N. M. Muxran-Baton an der Laboratorienstrasse. Architekt A. Salzmann. 1862

გაბერინე მუხრან-ბატონის სახლის პროექტი ლაბორატორიის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1862
 Design of Ekaterine Mukhran-Batoni's house, by A. Salzmann. 1862

ტანილი წელილის უკეთ გასააზრებლად, მათი განხილვა კი თბილისის სტილისტური განვითარების და ძველთბილისური საცხოვრებლის კლასიფიკაციისათვის არის აუცილებელი. ალბერტ ზალცმანის მიერ აშენებული ადრეული საცხოვრებლები, ყველა უკლებლივ, სივრცითი ორგანიზაციის თვალსაზრისით თბილისურ სპეციფიკას ემზიანება.

მეფე ერეკლე მეორის რძლის, და უფლისწულ ერეკლე ბატონიშვილის დედის, მარიამ ისაკის ასულის ყოფილი სახლი ალბერტ ზალცმანის თბილისში აშენებულ სახლებს შორის ერთ-ერთი უადრესია. მისი პროექტი მან 1863 წელს შეადგინა¹⁷³. ეს სახლი გადაკეთებული სახით დღესაც დგას გ. ლეონიძისა და სულხან-საბას ქუჩათა გადაკვეთაზე (ლეონიძის ქუჩა 7). ოდესღაც ორსართულიანი სახლის მთავარ, სიმეტრიულ ფასადს პირველი სართულის რუსტირებულ შევირლებზე დაყრდნობილი იონიური კოლონების

ორდერი და კარტუშიანი პარაპეტით დამშენებული შუა, ფართო რიზალიტი გამოარჩევა. ფასადის განაპირა მხარეებს კანელურებიანი ასევე იონიური, ოლონდ სწორკუთხა გეგმის, თითო და წყვილი პილასტრები ანაწევრებს. აზიდული პროპორციების სწორკუთხა ღობებს პროფილირებული მოჩარჩოება და ზედა მხრიდან ნაძერწ სანდრიკებზე დაყრდნობილი თაროები აქვთ, ღობთა მოჩარჩოებას და თაროებს შორის კი დეკორატიული მედალიონებია. შენობის ფასადი პროექტის მიხედვით ზედმიწევნით არ განხორციელებულა, მაგრამ პროექტის მიხედვით და ცოცხალ შენობაზეც, კლასიციზტურ-ბაროკული არქიტექტურული მორთულობის ელემენტების უმნიშვნელოდ გამსხვილებული მასშტაბით ნაგებობის პომპეზური იერია მიღწეული.

ფრანგულ ყაიდაზე დაგეგმარებული ეზო-ბაღისაკენ, რომელიც სულხან-საბა ორბელიანის წინაპა-

Kukia. The building appears almost on all city plans made since 1867. Only a double-storey building accommodating the flat of Doctor Libau and a pharmacy faced Mikhail Street. The main building stood at some distance from the street and reached Uznadze Street. The former Mikhail Hospital has lost much of its original appearance. The centre of its premises is now taken up by a narrow garden. The lateral square wall built of brick and the courtyard-side elevations are carefully elaborated and follow the Renaissance tradition. The plan of the central part of the main building includes a curved staircase leading down to the entrance hall designed in the Palladian tradition. The building is now neglected and in a poor physical state. Salzmann did not see the work finished. After his death, the construction work was supervised by Bielfeld.

Another project realised by Salzmann in 1869 was the design of the Brewery for the Wetzels brothers. Today only a two-tiered basement survives of the building that was constructed in *Tiflisser Kolonie*, on the side of the Mtkvari (68 Uznadze Street).

Salzmann was commissioned by Davit Sarajishvili, renowned Georgian manufacturer and philanthropist to design a two-storey building to be erected on Olga Street, on the right bank of the Mtkvari. Inspired by German architectural tradition and characterised by an asymmetric composition, the now lost building was topped by a pediment and had a projection on its lateral side.

CATHOLIC CHURCH

Of the buildings created by Salzmann in Tbilisi, the Church of Sts Peter and Paul is one of the most noteworthy. It marks the intersection of Javakhishvili (formerly Nicholas) and Kita Abashidze (formerly Akhali Katolikuri or New Catholic and then Reninger) streets in Old Kukia. The construction of a new Catholic church was dictated by the inability of a small-size Catholic church in Kala to accommodate a growing number of the Catholic congregation. The church was built on the initiative of the Poles who were resettled to Tbilisi after the suppression of the Polish rebellion of 1863-1864 by the Russian Empire. The Polish community and the Georgian Catholics commissioned Salzmann to produce a design for the building, which he did. The design was approved on 21 April 1867 by Grand Duke, Feldzeugmeister Mikhail Nikolaevitch Romanov of Russia who was then the Viceroy for the Caucasus. The construction work, financed by Constantine Zubalashvili, lasted from 1870 to 1877. As a result of the 1897-1898 reconstruction, the building was

domed, the brickwork was plastered and the interior was richly decorated. The church, as it survives now, almost completely coincides with the original design.

The building stands at some distance from the street and is easily viewed from all sides. The land on which the church is erected is enclosed from the streets by a low wall formed by means of the alteration of columns and wrought iron elements. The building with a projection on the east sits on a slight incline and is based on an oblong plan. A huge spherical dome is supported by the projections of the pastophoria and the rooms leading up to the bell-tower at the intersection of the middle nave and the transepts. In the interior, the room corners are marked by pilasters with composite capitals and flutes. The transition from the square bay to the drum of the dome is effected through pendentives. Polygonal from the external side, the drum is pierced with broad windows, and the sphere of the dome is accentuated by a 'lantern'. It is coffered inside and tin plated on the outside. The narrow west façade is located at a level slightly more elevated than that of Javakhishvili Street. A broad staircase is attached to the façade articulated by means of four pilasters set on elevated bases. On the lateral sides the pilasters feature semi-pilasters. There is a small niche terminating in a semi-circular arch between the pilasters in the middle and small niches towards the corners. Above them are two open and one oculi, which are presently unused. The bases and the composite capitals of the fluted pilasters, as well as keystones featuring heads of angels and floral ornaments of the oculi are made in dark stone and plastered to create the accents on the façade. The main entrance to the church is through the middle archway, which is embellished with a keystone shaped as an acanthus leaf. The façade terminates in a Neo-Classical entablature that encloses the building and visually unites it by means of composite pilasters, arched niches and five rows of oculi on the apse. Yet what distinguishes the west façade from the other elevations and together with other decorative elements affiliates it with Baroque art is a pediment. The centre of the composition has a deep semi-circular niche, set between lateral pilasters and topped by a pediment with an identical keystone. The niche was to have a round sculpture. The central part of the pediment has miniature early-Baroque volutes. Derived from the works by Leon Batista Alberti, they invite associations with a distant prototype of Salzmann's building. The composition with the volutes recurs twice on the south and north elevations of the church.

მანთაშევის სახლი პასკენჩის ქუჩაზე. დიმიტრი ერმაკოვის ფოტო
Mantashev's house at Paskenchi Street. Photo by Yermakov.

თბილისი. სახლი გ. ჭიჭიშისა და მ. ლერმონტოვის ქუჩათა გადაკვეთაზე. 2007
House at the intersection of Kikodze and Lermontov streets. 2007

რი ქუჩისაგან ზღუდით იყო გამოიჯნული, სახლი ხის ფართო აივნებით იყო მიმართული. 1871 წელს ალბერტ ზალცმანი ორსართულიან მინაშენს აკეთებს Грузинская Царевна Мария Исаковна-ს სახლზე ეზოს მხრიდან. მიშენების პროექტზე დღევანდელი სულხან-საბას ქუჩა უკვე ერეკლე მეორის შესახვევად (Ираклиевский переулоч) არის სახელდებული¹⁷⁴.

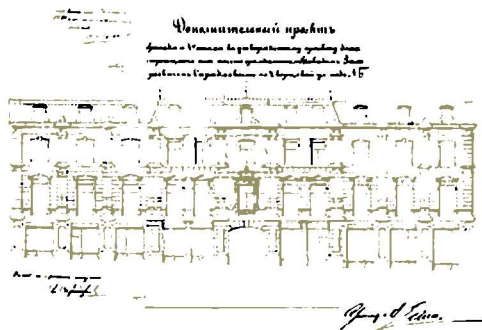
მეფე ერეკლე მეორის რძლის აღწერილ სახლს დიდად ენათესავება მისი ვაჟის უფლისწულ ერეკლეს სახლიც, რომლის პროექტიც ასევე ა. ზალცმანს ეკუთვნის¹⁷⁵.

1865 წელს შეადგინა ა. ზალცმანმა თავად მიხეილ ბებუთოვის სახლის პროექტი, რომელსაც თავადი გრიგოლ ორბელიანი ამტკიცებს. ეს სახლი XIX საუკუნის თბილისური საცხოვრებლის ერთ-ერთი გამორჩეული ნიმუში უნდა ყოფილიყო¹⁷⁶. განაპირი და შუა ფართო, სამკუთხა ფრონტონით დაბოლოებული, ატიკიანი რიზალიტებით დანაწევრებული სიმეტრიული კომპოზიციის მთავარი ფასადი გალავტიონის ქუჩის პირზე იდგა და ქუჩის მიმართ გრძივად იყო განვითარებული. არქიტექტურული მორთულობის სისადავით გამორჩეული ფასადის შუა რიზალიტის მეორე სართულს ხის რკივლებიანი აივანი ამკობდა. ნაგებობა ქუჩის არქიტექტურულ ხასიათს დიდწილად განსაზღვრავდა. ევროპული არქიტექტურული მორთულობის ფასადის მიღმა სახლი ორი ეზოს შემცველი იყო და თბილისური არქიტექტურის ყველა ნიშანს შეიცავდა. ხის აივნებს და კიბეს, გადასასვლელს, სახლის შუანელზე კედლის სისქეში დატანებულ სწორხაზოვან აგურის კიბეს, სადარბაზოს მორკალულ კიბის საფეხურებს.

შენობა ძველთბილისური საცხოვრებლის ევოლუციური თვალსაზრისითაც იყო მნიშვნელოვანი, რადგან, სახლის გეგმა და, შესაბამისად, მისი სივრცითი სტრუქტურაც XIX საუკუნის თბილისური სახლის, დიდი დროის მანძილზე განვითარების პროცესში შემუშავებული, ადგილობრივ ბუნებრივ პირობებთან შეთანხმებული შემოქმედებითი დამოკიდებულების შედეგი იყო. ნაგებობა სივრცითი წყობით ძველ-თბილისური საცხოვრებლის ტრადიციულ ნიმუშებს ეხმიანებოდა, და ამავე დროს, მხატვრულ-არქიტექტურული ღირებულებით იყო გამორჩეული.

ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლი ლაბორატორიის (საბჭოთა დროს ძერჟინსკის, დღეს ინგოროყვას) ქუჩის 9-ში აღარ არსებობს. ამ სახლის პროექტი ა. ზალცმანმა 1862 წელს შეადგინა¹⁷⁷. ქრონოლოგიურად იგი უმნიშვნელოდ უსწრებს წინ ერეკლე ბატონიშვილის დედის სახლს, თუმცა ფასადის არქიტექტურული მორთულობით მისგან განსხვავდება.

ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლის ფასადი ასევე ევროპული არქიტექტურული მორთულობით იყო ნასაზრდოები. აქ რიზალიტების მომნიშვნელოვანი პილასტრები, პროფილირებული მოჩარჩოების პირველი სართულის მშვილდა და მეორე სართულის თაღოვანი სარკმლების მწკრივები და სადა პარაპეტი ფასადის სახეს ქმნიდა. მაგრამ შიდა ეზოს სივრცითი სტრუქტურა, გამართვის წესი და ხასიათი აღნიშნულ სახლებს ერთნაირი ჰქონდა. განსაკუთრებით კი, მიხეილ ბებუთოვისა და ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლები იმით იყო ერთმანეთის მონათესავე, რომ ქუჩების მიმართ გრძივად განვითარებული ფასადების, განაპირა მხარეებში მოქცეული, ეზოში შესასვლელი გვირაბების მომნიშვნელოვანი ფართო თაღოვანი ღიობე-

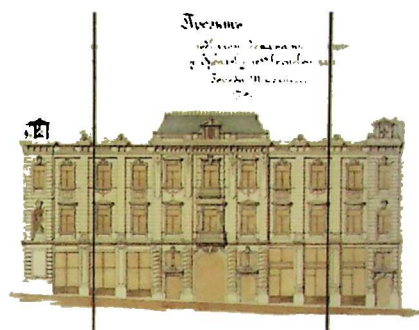

კონსტანტინე ზუბალაშვილის შემოსავლიანი სახლის ფასადის პროექტი სასახლის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1880
Design of Constantin Zubalashvili's tenement house in Sasakhle Street, by Albert Salzmänn. 1880

A two-tier bell-tower of a polygonal shape capped by a small dome plays an important role in the interpretation of the church. They are located atop the rooms close to the west transept. The latter is marked off by means of paired pilasters on both lateral elevations and between them are two pedimental projections pierced with a lunette. The latter resonates with the open lunettes terminating the niches on both lateral façades. The small projections create an optical illusion of widening the west façade of narrow proportions.

The earliest possible prototypes of the Catholic Church of Sts Peter and Paul may be the Roman Baroque churches, namely Il Gesù, the main church of the Jesuit Order in Rome, designed by Giacomo da Vignola. Other sources of inspiration may have included Santo Spirito in Sassia by Antonio da Sangalo. Preceding Il Gesù chronologically, the latter is characterised by a broad nave and a façade composition already present at Il Gesù, the fully developed type of which is present in the mother church of the Jesuit Order.

Characterised by a broad nave, small transcepts, the lack of lateral naves, and distinguished by the location of pastophoria, transepts and the rooms leading up to the bell-towers, the plan of Salzmänn's church invites associations with Vignola's Il Gesù. He rejects the use of lateral chancels instead of naves typical of catholic churches (e.g. Sant'Andrea, Mantua) inspired by Alberti. The composition of the west façade follows that of Vignola's, yet unlike his church and other churches built in its imitation, the two-storey arrangement of the Roman church is not maintained. The small size compared to Roman churches and the lack of lateral chancels most probably dictated Salzmänn to

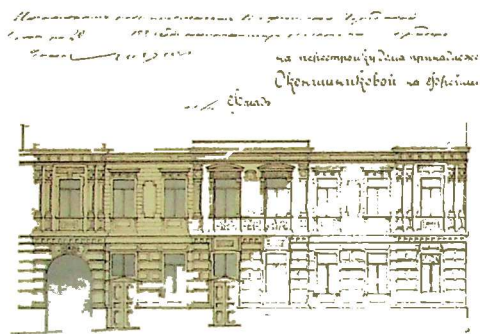
დავით სარაჯიშვილის შემოსავლიანი სახლის ფასადის პროექტი სასახლის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 1881
Design of Davit Sarajishvili's tenement house on Sasakhle Street, by Albert Salzmänn. 1881

create a simplified version of the composition by Vignola and Giacomo della Porta. He changed the location of the volutes on the west façade and instead of placing them on the corners as was common since Alberti (e.g. at Santa Maria Novella, Florence), featured them on the middle axis and made them part of the pediment composition.

The influence of Vignola's Il Gesù was so great that the plan and the west façade of the church were imitated in many other Jesuit churches in the 17th century and later. It is also plausible that the selection of the church design model was guided by cultural and ideological considerations. The Polish community would be willing to have a church imitating the churches located in Rzecz Pospolita Confederacy (Church of Sts Peter and Paul in Krakow, 1605-1619; Church of Sts Peter and Paul in Lviv, 1613-1621). The similarity between the churches in Poland and in Tbilisi is obvious. Yet this affinity should be due to the common prototype rather than the direct imitation of the Warsaw and Lviv churches by Salzmänn. The architect refused to closely follow either the spatial structure or the west façade. When planning the new Catholic church he was most likely guided by Il Gesù and almost all the solutions he employed had a purpose to create a church smaller in scale than Il Gesù. By doing so Salzmänn offered a free interpretation of the universally recognised model.

Distinguished by excellent proportions, refined architectural decoration and opulent interior, the building survives almost intact. The church owes the high level of technical craftsmanship to Andreoletti's marble workshop in Tbilisi.

According to the Kavkaz newspaper of 1884, Salzmänn was the architect of St Nino's Church in Chitadze Street, at the

თბილისი, სულხან-საბა ორბელიანის ქუჩა 6. ფასადის ფრაგმენტი. 2017
Fragment of a façade of the house at 6 Sulkhan-Saba Orbeliani Street, Tbilisi. 2017

სახელმწიფო მრჩეველის ოკონიშნიკოვის მეუღლის მარია ოკონიშნიკოვას სახლის ფასადის პროექტი ფრეილინის ქუჩაზე. არქტ. ა. ზალცმანი. 1881
Design of the façade of Maria Okonishnikova tenement house in Fräulein (now Sulkhan-Saba Orbeliani) Street. Architect A. Salcmann. 1881

ბი ჰქონდათ, რომლებიც ქუჩის სივრცეს ხის ფართო აივნებიან ეზოს სივრცესთან აკავშირებდა.

სახელმწიფო მოხელისა და აღმოსავლეთ საქართველოს საეკლესიო ქონების მმართველის იოანე არჯევანიძისათვის 1868 წელს აშენებულმა ორსართულიანმა საცხოვრებელმა სახლმა (ჯორჯაძის ქუჩა 5) დიდად სახეცვლოდ მოაღწია დღემდე. სადად რუსტირებულ, განაპირა შენვეილებული კორინთული პილასტრებით და ლიობთა პროფილირებული ჩარჩოებით მორთულ ფასადს სადა პარაპეტი ასრულებს და რკინის აჟურულმოაჯირიანი სამი აივანი და შესასვლელი კარის წინფრა ამკობს. კლასიკური ტრადიციებით ნასაზრდოებ და სისადავით გამორჩეულ ფასადს ეზოს მხარეს ოდესღაც ხის ღია აივნები, დღეს, კი სახეცვლილი შუშბანდები ენაცვლება. სახლის გვერდითი ფასადი ჯორჯაძის შესახვევისკენ არის მიპყრობილი. შთამომავლობით ქაშვეთის ეკლესიის მღვდელთმსახური იოანე არჯევანიძე, ბუნებრივია, რომ ქაშვეთის ეკლესიის მახლობლად, გიორგის (დღეს ჯორჯაძის) ქუჩაზე იდგეს ბინას.

დღევანდელი სულხან-საბას (ყოფილი ფრეილინის) ქუჩის 6-ში მდებარე ორსართულიანი ნაგებობა ალბერტ ზალცმანის 1881 წელს შექმნილი პროექტის მიხედვით გადაკეთებული ძველი სახლია¹⁷. სახლის ფასადი, ა. ზალცმანის ზემომოხსენიებული, უფრო ადრეული სახლების ფასადებისაგან განსხვავებით დაქუცმაცებულია და, ერთი მხრივდით, მოკლებულია მონუმენტურობას. შუა და განაპირა რიზალიტებით დანაწევრებული, მრავალი ნაძერწი სამკაულით მორთული, ბაროკულ-ეკლექტური ორსართულიანი ფა-

სადის მიღმა თბილისური ეზო იმალება, რომლის მეორე სართულის ხის ჭვირულ აივანს მართებულად ხის ჭვირული ელემენტებისაგან შედგენილი, საცხოვრებლის სამეურნეო ნაწილთან დამაკავშირებელი გადასასვლელი უერთდება. მაგრამ მოულოდნელი აქ გადასასვლელის გადახზურავი ორქანობა კონსტრუქციას და რუსული ხალხური არქიტექტურის წიაღიდან მომდინარე ჭვირულ ფორმებს შეხამებული ქართული დარბაზის ძველი სიმბოლოების – ბორჯღალი, დისკო, მზე – გამოსახულებები.

ეზოსპირა გადასასვლელის ჭვირულ ფორმებში რუსული ხალხური ფორმების გაჩენა შესაძლოა, სახლის მფლობელების რუსი მოხელის მეუღლის სურვილი, ქართული დარბაზის დედაბოძის ელემენტები კი, ადგილობრივი ხით ხუროების ნახელავი უნდა იყოს.

აღსანიშნავია, რომ ა. ზალცმანის სახლის პროექტი არა დახაზული, არამედ დახატულია, ლიობები კი აკვარულით ცისფრად არის დაფერილი.

თბილისურ ტრადიციას ემხრობა და ძველთბილისური სახლის სივრცით აღნაგობას მისდევს შალვა დადიანის ქუჩის 10-ში მდებარე სახლიც. გრიგოლ მეგვინოვის სახლის ფასადი სადა კლასიციტური სტილის დაგვიანებული ნიმუშია. ეზოს მხრიდან მას ხისაივნიანი ფასადი აქვს. აღსანიშნავია, რომ სახლი 1885 წელს თბილისის ორი სამოსახლო უბნის, კალა-სოლოლაკის ზღვარზე, ქალაქის დასავლეთიდან მომზღუდავი ძველი გალავნის ადგილზე აშენდა.

აღწერად სახლების ემხიანება არქიტექტურული მორთულობისა და სივრცითი ორგანიზაციის თვალსაზრისით პაოლო იაშვილის 15-ში მდებარე გიორგი

თბილისი სულხან-საბა ორბელიანის ქუჩა 6, სახლის ეზო. 2017
Courtyard at 6 Sulkhani-Saba Orbeliani Street, Tbilisi. 2017

თბილისი სულხან-საბა ორბელიანის ქუჩა 6, სახლის ეზო. ხის გადასასვლელის ფრაგმენტი
Wooden passageway in the courtyard at 6 Sulkhani-Saba Orbeliani Street, Tbilisi. 2017

foothills of Mtatsminda. The building was once part of St Nino school complex. Close observation of the building reveals layers from different periods. It is most likely that Salzmann designed the lower brick section of the building.

RESIDENTIAL BUILDINGS

The majority of residential buildings, many of which were tenement houses, designed by Salzmann in Tbilisi are located in the Sololaki and Mtatsminda districts. The buildings lend solidity to the urban fabric of the quarters. Salzmann also received commissions from German colonists and thus contributed to the development of *Tiflisser Kolonie*.

The houses designed by Salzmann in Tbilisi display a stylistic as well as typological variety. All of them, almost without exception, have a courtyard, yet they differ in terms of the architectural solution of the courtyard-side elevations and spatial organisation.

Salzmann's own house at 115 Davit Aghmashenebeli Avenue stands at some distance from the street and was once enclosed from it by means of wrought-iron wall and narrow garden. On the side of the street, there used to be a wooden entrance that formed a narrow line along the brick wall of the neighbouring house and merged with the entrance hall. The façade is decorated in Neo-Classical and Baroque styles, while the courtyard-side elevation bears glazed loggias (originally balconies) along two storeys. The building has another balcony towards the narrow passageway, which, according to the drawings, was supported by columns. Of note is an interior staircase with wooden banisters. The vaulted cellar surviving in the house must have made part of the building

that stood on this side before the house was built. A 300-year-old plane-tree survives in the courtyard.

Salzmann is responsible for several other houses in Mikhail Avenue. His designs reveal the desire of the architect to adopt elements of the local tradition. All his buildings in the drawings feature open wooden balconies overlooking courtyards, which create a relief against the central façades adorned with European decoration. The house once owned by Jacob Bader opened with a row of *dukhangs* on the ground floor, and had apartments on the first floor. The respect for the local tradition is evidenced by the design of Emmanuel Bömler's *dukhan* in 1872.

Some of the notable houses built to Salzmann's designs in Mtatsminda and Sololaki have not survived, yet it is important to identify them to gain a better understanding of the contribution made by him to Tbilisi architecture. Their analysis will also allow us to define the patterns of stylistic development of Tbilisi and provide a typology of Old Tbilisi residences. Early dwellings designed by Salzmann, without exception, respect the tradition of spatial organisation in Tbilisi.

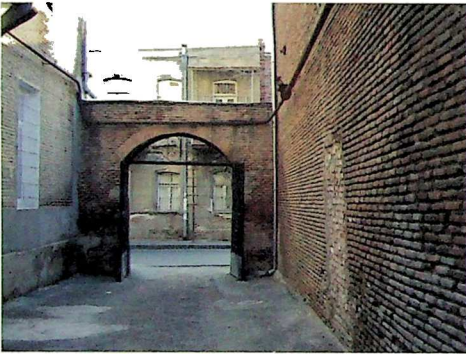
Another building contributed by Saltzman to the quarters of Sololaki and Mtatsminda was the house of Mariam, the daughter-in-law of King Erekle II and mother of Prince Erekle (Erekle Batonishvili). Designed in 1863, this is one of the earliest of the houses created by Salzmann in Tbilisi. The building, now altered, stands at 7 Leonidze Street, at the intersection of Leonidze and Sulkhani-Saba Orbeliani streets. The symmetrical façade of the originally single-storey building featured a projection embellished with Ionic columns and a parapet with a cartouche. The lateral sides of the building had fluted Ionic

თბილისი. პ. იაშვილის ქუჩა 15. ყოფილი შემოსავლიანი სახლი.
არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 2001
Former tenement house at 15 Iashvili Street, Tbilisi, by Albert Salzmann. 2001

თბილისი. პ. იაშვილის ქუჩა 15. ფასადის ფრაგმენტი. არქიტექტორი
ა. ზალცმანი. 2001
Fragment of the façade at 15 Iashvili Street, Tbilisi, Albert Salzmann. 2001

თბილისი. პ. იაშვილის ქუჩა 15. ეზოს ზღუდე. არქიტექტორი
ა. ზალცმანი. 2017
Enclosure wall in the courtyard of a house at 15 Iashvili Street, Tbilisi,
by Albert Salzmann. 2017

თბილისი. პ. იაშვილის ქუჩა 15. სახლის ეზო. არქიტექტორი
ა. ზალცმანი. 2017
Balcony at 15 Iashvili Street, Tbilisi, by Albert Salzmann. 2001

კარაკოზოვის 1889 წელს აგებული სახლიც. ოდეს-
ღაც ორსართულიანი, დღეს დაშენებული სახლის
ორი განსხვავებული — ევროპული არქიტექტურის
საერთო რეპერტუარიდან მორთული ქუჩისპირა და
ეზოს ხის აფურულაიენიანი ფასადები ნაგებობის
ერთიან სახეს ქმნის. ზალცმანის სხვა სახლებისა-
გან განსხვავებულია ეზოში შესასვლელი, რომელიც
არა შენობის ტანშია გაჭრილი, როგორც ეს ზალც-
მანის უფრო ადრეულ სახლებში არის ხოლმე, არ-
ამედ ცალკეა გატანილი, ფასადის მიმდებარედ
— წყვილი განაპირა კორინთული, კანელურებიანი
პილასტრებით მონიშნულ და სადა პროფილირებუ-
ლი პარაპეტით დაბოლოებულ ეზოს დაბალ ზღუდეს,
მასში გაჭრილი მშვილდა ღიობით, რომელშიც რკი-

ნის აფურული გისოსია ჩანერილი ალბერტ ზალცმან-
ის ხელი ატყვია, ეზოს მხრიდან შეუღესავი ძველი
აგურის ზღუდეს კი თბილისელი ოსტატების ესთე-
ტიკა გამოარჩევს. ზღუდის აღნერილი კომპოზიცია
განსაკუთრებული არტისტიზმით გამოირჩევა. შემო-
სავლიანი სახლის ეზოს ასეთი შესასვლელი საცხ-
ოვრებელს გახსნილუზიან სახლის ტიპად აქცევს და
ანალოგიას პოულობს სოლოლაკივე მდებარე არა-
ერთი ანონიმური სახლის ზღუდესთან.

ალბერტ ზალცმანის შემოქმედებაში ცალკე ჯგუ-
ფად შეიძლება გამოიყოს ის დიდი შემოსავლიანი სახ-
ლები, რომელნიც უხისაიენო ეზოების მომცველია.
მათი ეზოსპირა ფასადები ძველი აგურის შეუღესავი
წყობისა და სივრცითი აგებულებით უფრო რუსული

columns, yet of a rectangular plan, as well as single and paired pilasters. The rectangular openings of elongated proportions are decorated with cornices and medallions on the top. The house deviated from the design but the present building still has a pompous appearance thanks to the purposefully enlarged Neo-Classical and Baroque embellishments. The house had broad wooden balconies overlooking the courtyard garden fashioned in the French style, which was enclosed from what is now Sulkhan-Saba Orbeliani Street.

In 1865, Salzmann produced a design for the house of Mikhail Bebutov, which was approved by Grigol Orbeliani. The house appears to have been one of the most notable examples of 19th century Tbilisian residential architecture. The symmetrical façade terminating in a triangular pediment and articulated by projections with attics opened onto Galaktion Street and extended along it. The middle projection of the plain façade was embellished with a balcony with wooden banisters. The house had two courtyards and all the other features of a traditional dwelling, including wooden balconies and a staircase, a passageway, and curved steps in the entrance hall. The building was also interesting from the point of view of the evolution of Tbilisi residential architecture as the plan and the spatial structure respectively were a result of the creative redevelopment of the 19th century Tbilisi house, the latter itself being a result of centuries-old evolution. The building resonated with the traditional dwellings and was at the same time distinguished by a high artistic and architectural merit.

The house of Ekaterine Mukhran-Batoni designed by Salzmann in 1862 once stood at number 9 of what is now Ingorokva Street. It only slightly preceded the construction of the house of Prince Erekle, though differed from it markedly in terms of architectural adornment. Ekaterine Mukhran-Batoni's house façade was inspired by the European tradition of architectural adornment. It was decorated by pilasters highlighting projections, rows of pointed windows on the ground floor and arched windows on the first and a plain parapet. Despite the differences, the houses shared the spatial structure of the courtyard. What the two buildings had in common were broad archways in the lateral sides of the street-side façades linking the street with the courtyards.

Built in 1868 in Giorgi Street (at what is now 5 Jorjadze Street), the two-storey house designed by Salzmann for the civil servant and manager of the ecclesiastical property of East Georgia Iovane Arjevanidze, survives in a much altered shape. The façade, adorned with coupled, plainly rusticated

Corinthian pilasters and profiled frames of openings, terminates in a plain parapet. It is furnished with three wrought-iron balconies and a canopy above the entrance door. This façade, inspired by Classical traditions, alternates with an elevation which once had wooden balconies, later converted into glazed loggias. The part of the house, facing Jorjadze Turn, was of plain brick. It is natural that Iovane Arjevanidze, who inherited the priesthood of Kashveti Church, settled in the vicinity of this church.

The two-storey building at 6 Sulkhan-Saba Orbeliani Street is an old house redesigned according to Salzmann's drawings dated 1881. Unlike the earlier façades of the same architect, its façade is fragmented and lacks monumentality at first sight. Inspired by the Baroque style, the two-storey exterior is articulated by middle and lateral projections and decorated with plastered ornaments hiding a courtyard the wooden openwork balcony of which connects with the auxiliary structure of the building. Unusual is a pitched roof of the passageway and openwork elements originating from the Russian folk architecture combined with the symbols traditionally used in a Georgian *darbazi* (traditional Georgian hall-type dwelling).

The presence of Russian openwork elements in the courtyard-side passageway might be requested by the wife of the owner, Russian civil servant. The elements of the Georgian *darbazi* were the work of local carpenters.

The local tradition is respected by another building, Grigol Meghvinov's house at 10 Dadiani Street. The plain façade is a belated example of Classicism. From the side of the courtyard, it alternates with an elevation featuring a wooden balcony. The house was built in 1885 at the junction of two residential quarters, those of Kala and Sololaki, presumably on the site of the old wall formerly enclosing the city from the west.

The houses, described above, are echoed by a house of Giorgi Karakozov, built in 1889 at 15 Iashvili Street. Formerly two-storeyed, now taller, the house features two different façades creating one whole. One of them, opening onto the street, borrows elements from the European repertoire of adornment, while another, overlooking the courtyard, contains wooden balconies. The feature that distinguishes this house from other buildings designed by Salzmann is an entrance to the courtyard, which is placed separately instead of being integrated into the body of the building as is the case in his other designs. The low enclosure of the courtyard, marked by coupled Corinthian pilasters on its lateral sides and provided with an arched opening, is seen as

თბილისი. შ. დადიანის ქუჩა. 2001
Shalva Dadiani Street, Tbilisi. 2001

თბილისი. შ. დადიანის ქუჩა 10. საცხოვრებელი სახლი არქიტექტორი ა. ზალცმანი. 2001
House at 10 Shalva Dadiani Street, Tbilisi, by Albert Salzman. 2001

ქალაქების (მოსკოვი, სანკტ-პეტერბურგი და სხვა) შემოსავლიანი სახლების ეზო-ტებს¹⁷⁹ უახლოვდება, ვიდრე ტრადიციულ-თბილისურს. თუმცა, თბილისური ესთეტიკის კვალი აქ მაინც თვალშისაცემია, რაც უპირველეს ყოვლისა, მცირე მასშტაბით და ადგილობრივი სამშენებლო მასალის – ძველი, კვადრატული აგურის შეუღლესობით არის მიღებული. უაივნო ეზოები თბილისში ნაწილობა არის საძვბარი. გამონაკლისს ა. ზალცმანის ოთხი შემოსავლიანი სახლი და XIX-XX საუკუნეების ზღვარზე აშენებული ორიოდ ანონიმური სახლი წარმოადგენს. და მაინც, არათუ ამ ტიპის სახლებს შორის, არამედ, ზოგადად, XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის საცხოვრებლებს შორის განცალკევებით სწორედ ა. ზალცმანის მიერ აშენებული ერთი სახლი დგას. ეს გალავტონის 22-ში მდებარე შემოსავლიანი სახლია, რომლის ავტორობას აკადემიკოსი ვახტანგ ბერიძე, ზეპირი გადმოცემის საფუძველზე, ალბერტ ზალცმანს მიაკუთვნებს. შენობა 1882 წელს არის აშენებული და გიორგი და ვასილ მხეილის ძე თამამშევების კუთვნილი ყოფილა¹⁸⁰. სახლი, როგორც ითქვა, უაივნო ეზოს მოიცავს, მაგრამ ნაგებობა მკვლევართა განსაკუთრებულ ინტერესს¹⁸¹, უპირველეს ყოვლისა, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული დეკორით შემკული მთავარი, ქუჩისპირა ფასადის გამო იწვევს.

1883 წლის ერთი ბიბლიოგრაფიული წყარო მართლაც გვამცნობს: "В течении этого времени он (იგულისხმება ალბერტ ზალცმანი, მ.მ.) успел обогатить Тифлис многими хорошими постройками... настоящее время он строит дом в Тифлисе в грузино-армянском стиле – это

бюдет первая постройка в Тифлисе в этом стиле. Судя по рисункам, здание обещает быть весьма интересным"¹⁸². აღნიშნული ბიბლიოგრაფიული წყარო, რომლის ავტორიც ფ. პეტროვია, სრულიად უტყუარს ხდის გალავტონის ქუჩის 22-ში მდებარე სახლის ა. ზალცმანის ავტორობას. მთლიანად ქართული ორნამენტით შემკული სხვა შემოსავლიანი სახლის ფასადი თბილისში არ მოგვეპოვება. ტერმინი *грузино-армянский стиль*, კი ძალიან პირობითია, და XIX საუკუნის პუბლიკაციებში დიდად გავრცელებული. თუ აქ არაქართულ დეკორზე შეიძლება საუბარი, ეს ბიზანტიური ხელოვნების შთაგონებით შექმნილი კაპიტელებია მხოლოდ.

მართლაც, სოლოლაკის შემოსავლიანი სახლების არქიტექტურის არაერთგვაროვან სტილისტურ რეპერტუარში თამამშევების ქართულორნამენტოვანი ფასადი განცალკევებით დგას. სამსართულიანი ნაგებობის მხატვრულ სახეს და მთელის ჰარმონიას შუასაუკუნეებრივი ქართული ორნამენტით უხვად მორთულ, მთავარ ფასადთან ერთად, კვადრატული გეგმის, კომპაქტური, კარგი პროპორციების ეზო, ეზოში შესასვლელი გვირაბის ჯვრულ-კამაროვანი გადახურვა, ეზოს მომფარვლავი შეუღლესავი აგურის მკაცრი კედლები, განაშენიანების სიღრმეში მდებარე ზურგის აგურის სადა, შეუღლესავი სიბრტყეები, ინტერიერის მორთულობის მრავალი საგულისხმო დეტალი (პარადული სადარბაზოს მარმარილოს საფეხურებიანი, ჭადრაკულ-ბაქნიანი, რკინის აყურულმოთავიანი კიბე, არაპარადული ორი სადარბაზოს კიბის უჯრედები¹⁸³, რთულადპროფილირებული ჭერი, სპეციფიკურად დამუშავებული კარის ლიობე-

თბილისი. ფურცელაძის ქუჩა 16. ბარბარე თამამშევის ყოფილი შემოსავლიანი სახლი. არქიტექტორი ა. ზალცმანი. საერთო ხედი და ეზოს ფრაგმენტი. ფოტო 2014. დაანგრიეს 2018 წელს

Former tenement house of Barbare Tamamshveta at 16 Patseladze Street, Tbilisi, by Albert Salzmänn. General view and the courtyard fragment. 2014. Destroyed in 2018

an extension of the façade. From the side of the courtyard, the enclosure is of plain brick. The entrance affiliates the building with the type of houses with open courtyards. The highly artistic composition of the enclosure finds affinity with the enclosures of many other houses in Sololaki.

Tenement houses designed by Salzmänn form a separate group of buildings in his architectural legacy. Lacking wooden balconies facing the courtyard, the façades are of plain brick and can be more likened to the tenement houses in the 'well courtyards' of the Russian cities than to traditional Tbilisi dwellings. However, the influence of local architectural tradition is still evident primarily in the use of plain unplastered walls of square brick, widely used as a building material in Tbilisi. Courtyards without balconies are extremely rare in Tbilisi. The exceptions are the four tenement houses designed by Salzmänn and a couple of houses built by anonymous architects that were built at the turn of the 20th century.

Yet the house at 22 Galaktion Street stands aloof from all the mentioned houses of similar type. Constructed in 1883 for Giorgi and Vasil Tamamshvets, the building has a courtyard but lacks balconies overlooking it. However, what attracts the interest of architectural historians is the street-side façade decorated with the elements of old Georgian architecture.

According to a Russian written record of 1883, 'during this period [Salzmänn] enriched Tiflis with many excellent buildings...at present, he is building a house in Tbilisi in the Georgian-Armenian style... this is going to be the first building designed in this style in Tbilisi. According to the drawings, the building promises to be extremely interesting'. The note left by P. Petrov attests to the fact that

the building was designed by Salzmänn. No other house can be found in Tbilisi that is decorated exclusively with Georgian ornaments. The term 'Georgian-Armenian style' is very relative and widely used in the publications of the 19th century. The only 'non-Georgian' decorative elements are the capitals inspired by Byzantine art.

Tamamshveta's house stands out in the stylistic repertoire of Sololaki tenement houses for the use of old Georgian architectural decoration. The visual appearance of the house is defined by the harmonious unity formed by the central façade lavishly adorned with Georgian ornaments, austere brick elevations opening onto the square courtyard, the cruciform shape of the tunnel vault, plain, smooth surfaces of rear walls and the interior details, such as marble stairs and wrought-iron railings in the main entrance, straight and spiral stairs in the two side entrances, and a profiled ceiling. The building is remarkable for the high level of technical craftsmanship.

The façade of Vasil Tamamshveta's house, based on a European model, has three projections the separate elements of which are highlighted by a system of shafts rather than pilasters. The ornaments and individual compositions occupy concrete locations instead of being arranged like a carpet. Although such an arrangement is highly common in Europe and is also often found in Tbilisi, Salzmänn seems to have adopted the façade of Ekaterine Bagrationi Mukhran-Batoni as a model for this building. In the centre of the façade he set a narrow middle projection terminating in a triangular pediment, and placed broader projections on the lateral sides highlighting them by means of shafts and capping them with semi-circular arches. The façade of Ekaterine Mukhran-Batoni's house terminated in

ბი და სხვა) და ბოლოს, შენობის ტექნიკური შესრულებით უმაღლესი ხარისხი ქმნის.

ვახილ თამამშვეის სახლის ფასადს, სამრიზალიტიანი ევროპული სქემა უდევს საფუძვლად, რომელზეც ა. ზალცმანი ფასადის ნაწილებს არა პილასტრების მეშვეობით, არამედ ლილვების მთელი სისტემით გამოჰყოფს¹⁵⁴, რითაც ფასადის ტექტონიკურობას უსვამს ხაზს. ორნამენტს იგი არა ხალიჩისებურად ანაწილებს, არამედ ორნამენტსაც და ყოველ ცალკეულ კომპოზიციას კონკრეტულ ადგილს მიუჩენს. მიუხედავად იმისა, რომ ფასადის სამრიზალიტიანი დანაწევრება ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული სქემაა ყველგან და ის XIX საუკუნის თბილისის ფასადებზეც ხშირად გვხვდება, ვფიქრობ, რომ ზალცმანმა თამამშვეისეული სახლის ფასადის კომპოზიციურ ქარგად მის მიერ 1862 წელს დაპროექტებული ეკატერინე ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონის სახლის ფასადის სქემა აიღო.

ფასადის სამკუთხა ფრონტონით დასრულებულ, შუა, გამოკვეთილად ვიწრო რიზალიტს ზალცმანი თამამშვეის სახლის ფასადის ცენტრშიც ათავსებს, უფრო ფართო განაპირა რიზალიტებს კი – კიდურა ნაწილებში და მათ არა პილასტრებით, არამედ ლილვებით ფარგლავს, ზედა მხრიდან კი შეწყვეტილი გრეხილი ლილვების ნახევარწრიული თაღებით აბოლოებს. ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლის ფასადს სადა პროფილის ანტაბლემენტი და კარნიზი ასრულებდა (პროექტის მიხედვით კარნიზის თავზე კლასიციზტური პარაპეტია). თამამშვეის სახლი კი უანტაბლემენტო და უპარაპეტია. მას ქართულორნამენტის, ნაძერწი ფრიზი აბოლოებს, რომელიც შეზენილი პროფილის არის და მას ზედა მხრიდან სადა კარნიზი და ქვედა მხრიდან უწყვეტი გრეხილი ლილვი მოუყვება. ნაძერწი ფრიზი შუა რიზალიტის სამკუთხა ფრონტონის ფორმასაც მისდევს და აერთიანებს და ჰკრავს ფასადის მთელ კომპოზიციას. გარდა არქიტექტურული მორთულობისა, განსხვავებას ორ სახლს შორის სართულაწონობაც ქმნის. ზალცმანმა ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლის ქუჩის მიმართ პორიზონტალურად გაშლილი სახლის ფასადისგან განსხვავებით, თამამშვეის სამსართულიანი სახლის ფასადის შუა ღერძი უფრო ვერტიკალისკენ მიმართა. ა. ზალცმანმა თამამშვეის სახლის ფასადი ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლის ფასადის უკვე გააზრებული და აპრობირებული სქემის მიხედვით დასაზა – ეკატერინე მუხრან-ბატონის სახლი ქრონოლოგიურად ხომ 20 წლით უსწრებს წინ თამამშვეისას.

ალბერტ ზალცმანის ორნამენტი დაფარული ფასადის შთაგონების წყარო ქართული შუასაუკუნეანი არქიტექტურული მორთულობაა და მისთვის ნაცნობი ძეგლების დეკორს იგი ცოდნის მთელი სისტემით იყენებს¹⁵⁵.

თამამშვეის ფასადზე ქართული დეკორის გამოყენებას მრავალგვარი ახსნა ეძებნება¹⁵⁶. და მაინც, ეს ხუროთმოძღვრის იდეაა, რომელსაც ის დიდი ცოდნით და ალღოთი ქმნის, რასაც ხუროთმოძღვრული ძეგლის ადგილობრივი ოსტატების მეშვეობით ახორციელებს. ამ რეპერტუარის მოხმობა შემთხვევითი რომ არ არის, ამაში თავისებურად ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული ფორმების სტილიზაციის თვალსაზრისით, უთუოდ საყურადღებოა. ა. ზალცმანის კიდევ ერთი პროექტი გვარწმუნებს¹⁵⁷. ეს საფლავის ძეგლია, რომლის მინიატურული კომპოზიციაც ძველი ქართული შუასაუკუნეიანი დეკორისა და კლასიციზტური ფორმების სინთეზს ემყარება. სადა ევარცხლებეზე აღმართული, სამკუთხა ფრონტონით დასრულებული კომპოზიციის შუა ნახევარწრიული თაღი წყვილი ლილვებისაგან შემდგარ პილასტრებს ეყრდნობა. თალის საპირის, სამკუთხა ფრონტონის ლავგარდანის, ლილვების დამასრულებელი ბურთულებიანი კაპიტელის, ფრონტონის ქვეშ მოთავსებული გირჩის ორნამენტული სახეები – ქართული შუასაუკუნეებრივი არქიტექტურის საგანძურადან არის აღებული. „ქართულია“ აგრეთვე პიედესტალზე ამოკვეთილი ჯვრის გამოსახულებაც. საფლავის ქვის გვერდით, ვიწრო ფასადებზეც მეორდება გირჩების, ჯვრებისა და წნულეების კომპოზიციები¹⁵⁸. ძეგლის ფრონტალური გამოსახულების შუა ღერძზე მრგვალი მედალიონია მონიშნული, მასში პროფილში გამოხატული ადამიანის (ახალგაზრდა მამაკაცის) გამოსახულებით.

XIX საუკუნის პეტერბურგის ცნობილი ხუროთმოძღვრის და საიმპერატორო სამხატვრო აკადემიის ცნობილი პედაგოგის, ხუროთმოძღვრათა მთელი თაობების აღმზრდელის (ნიკოლაი ბეუვა და სხვა), სხვადასხვა არქიტექტურული სტილებით შენების ინიციატორი და რუსეთში კლასიციზტური სტილიდან რომანტიზმისკენ შემობრუნების დამწყების, ანდრეი შტაენშნაიდერის (1802-1865) კლასში აღზრდილი ალბერტ ზალცმანი, თავისი თამამშვეისეული სახლი სოლოლაკში არა მხოლოდ „ქართული სტილის“ ნიმუშს ქმნის, არამედ, საფუძველს უყრის რომანტიული მიმდინარეობის განვითარების მთელს საფეხურს თბილისის არქიტექტურაში.

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22
2001 წელი
ფოტოგრაფი: ალბერტ სალმანი

22

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22
22 Galaktion Street, Tbilisi Cellar 2001

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22
22 Galaktion Street, Tbilisi Fragment of the façade, by Albert Salzmänn. 2001

დიდად ენათესავენა თამამშევისეულ ზემოაღწერილ ნაგებობას ეზოს სივრცის გადანეწყვითა და ეზოს ფსადლის კედლების წყობით ა. ზალცმანის მიერ რამდენადმე ადრე, 1876 წელს აგებული კოლეგიის მრჩეველის ქვრივის ბარბარე თამამშევის სამსართულიანი შემოსავლიანი სახლი (ანტონ ფურცელაძის ქუჩა 16). ნაგებობის პროექტით გათვალისწინებული კლასიციზტურ-ბაროკული „სამოსი“ 1910-იანი წლების მიწურულს მოდერნის ყაიდზე (?) გადაკეთდა (2018 წლის ივნისში შენობა დაანგრეს). მეტიც, სცა-ში შემონახული ზალცმანის მიერ ხელმოწერილი პროექტი იდეალურად არც პირველი სართულის ფართო, არც მეორე და მესამე სართულთა ფანჯრის ლიობებს ემთხვევა. საფიქრებელია, პროექტი ცვლილებებით განხორციელდა. აი, ეზოს ფსადი კი თავდაპირველი სახით იყო მოღწეული და უაივნობით, ძველი, კვადრატული აგურის მკვიდრი წყობით, სივრცის სპეციფიკური შეგრძნებით, არაპარადულ სადარბაზოთა იდენტურობით — დიდად ენათესავენოდა თამამშევის სახლს. სწორედ ეზოთა ანალოგიურობა ასევე გვიდასტურებს კიდევ ერთხელ გალაკტიონ ტაბიძის 22-ში მდებარე სახლის ავტორის ვინაობას. აღნიშვნის ღირსია აგრეთვე ზემოაღწერილი ორი სახლის მხატვრულ-არქიტექტურულ-კონსტრუქციული ღირებულებით გამოჩენილი თაღოვან-კაპაროვანი სარდაფები. ბარბარე თამამშევის სახლის სარდაფი, შესაძლოა, ამ ადგილას მდგარი უფრო ადრეული, XIX საუკუნის პირველი ნახევრის ნაგებობის გადარჩენილი ნაწილი იყოს.

ალბერტ ზალცმანის მიერ თბილისში აგებულ მრავალრიცხოვან შემოსავლიან სახლთაგან დღეს აღარარსებული, უაივნო ეზოს მომცველი, კონსტანტინე ზუბალაშვილის (1880) და დავით სარაჯიშვილის (1881) დიდი შემოსავლიანი სახლებია აღსანიშნავი — ორივე შენობა სტილისტურ-ევოლუციური თვალსაზრისითაც იყო მნიშვნელოვანი და თავიანთი ბაროკულ-ეკლექტიკური ფასადებით ყოფილი სასახლის ქუჩის ერთი მხარის მოშენებას ქმნიდა¹⁰⁰.

ა. ზალცმანის პროექტით უნდა იყოს აშენებული სოლოლაკში, გერონტი ქიქოძისა და მიხეილ ლერმონტოვის ქუჩათა გადაკვეთაზე, სარდაფის მაღალ სართულზე მდგომი საცხოვრებელი სახლიც, რომელიც ოდესღაც მანათევეების კუთვნილი იყო. ეს კარგი პროპორციების Piano Nobile-ა ეზოსპირა რკინის აივნებისა და მიდგმული კიბის უჩვეულო გადანეწყვით.

თუ ალბერტ ზალცმანი თბილისის საზოგადოებრივი ნაგებობების მშენებლობისას პროტოტიპად ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში კონკრეტულ ნიმუშებს იღებს და მათ გეგმარებას და სივრცით სტრუქტურას ეყრდნობა, თბილისური საცხოვრებლების დამოუკიდებლობის იგი ითვის-წინებს თბილისური სახლის საუკუნეების მანძილზე ჩამოყალიბებული სივრცითი ორგანიზაციის სპეციფიკას და ძველთბილისური სახლის უაღრესად მნიშვნელოვან ნიმუშებს ქმნის. ა. ზალცმანის მიერ თბილისში აშენებული ყველა საცხოვრებელი სახლი როდია გადარჩენილი. მაგრამ ის, რაც დრომ შემოგვინახა მაღალი არქიტექტურული ღირებულებით და თბილისური სპეციფიკის ღრმა წედომით გამოირჩევა. თბილისში დაბადებული და გაზრდილი ა. ზალცმანის შემოქმედებაში ადვილი დასანახია თბილისური საცხოვრებელი სახლის დიდი ცოდნაცა და თბილისური საცხოვრებლის სივრცითი ორგანიზაციის კვალი. თამამშევის სახლის ფსადი კი ზალცმანს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის არქიტექტურის ისტორიაში სრულიად შეუცვლელ ადგილს უმკვიდრებს.

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22. ეზო. არქიტექტორი ა. ზალუცმანი. 2006
Courtyard at 22 Galaktion Street, Tbilisi, by Albert Salzmänn. 2006

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22. ეზო. არქიტექტორი ა. ზალუცმანი. 2009
Courtyard at 22 Galaktion Street, Tbilisi, by Albert Salzmänn. 2009

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22. საცხოვრებელი სახლი. არქიტექტორი ა. ზალუცმანი. 2006
House at 22 Galaktion Street, Tbilisi, by Albert Salzmänn. 2006

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22. ფასადის ფრაგმენტი. შესასვლელი კარი. არქიტექტორი ა. ზალუცმანი. 2006
Fragment of the façade at 22 Galaktion Street, Tbilisi, by Albert Salzmänn. 2006

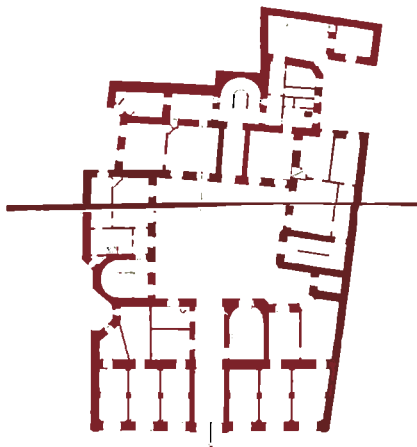

თბილისი, გალაკტიონის ქუჩა 22. სადარბაზო. არქიტექტორი ა. ზალუცმანი. 2006
22 Galaktion Street, Tbilisi. Entrance hall. By Albert Salzmänn. 2006

an entablature with a plain profile and a cornice (the original design also shows a Neo-Classical parapet atop the cornice). Tamamshev's house has neither an entablature nor a parapet. It is topped by a recessed frieze with Georgian ornaments, and is provided with a cornice above. The plastered frieze follows the triangular pediment of the middle projection and unites the entire composition. In addition to the architectural decoration, the houses also differ in terms of the number of floors. Unlike the horizontally extended house of Ekaterine Mukhran-Batoni,

the façade of the Tamamshev's house is accentuated by a vertical axis. Salzmänn designed the façade of Tamamshev's house by taking into account the scheme adopted by him in Ekaterine Mukhran-Batoni's house twenty years prior.

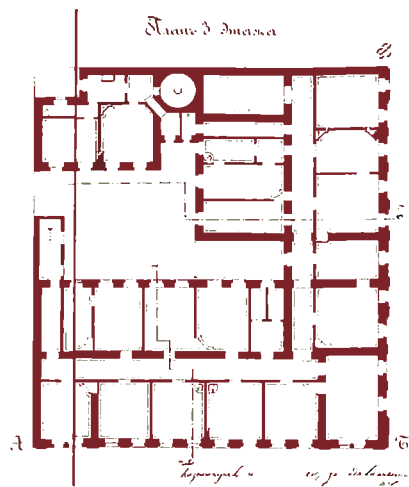
The use of Georgian decorative elements on the façade of the Tamamshev's house can be explained using different reasons. It appears most plausible that the use of the local elements was the idea of the architect, which he successfully realised with the help of local artisans. That the

ბარბარე თამამშევის შემოსაღლიანი სახლის გეგმა.

ა. ზალცმანის პროექტი. 1876

Plan of Barbare Tamamshev's tenement house, by Albert Salzmänn. 1876

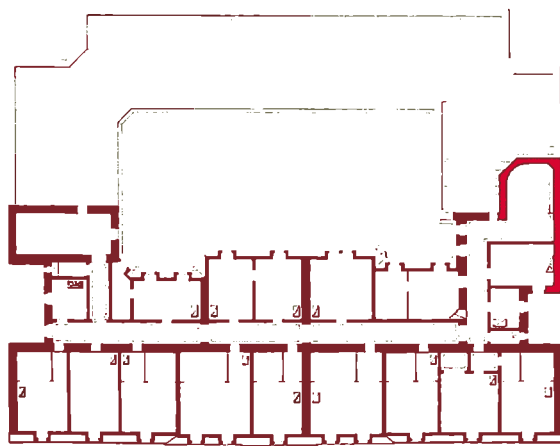

კონსტანტინე ზუბალაშვილის შემოსაღლიანი სახლის გეგმა.

ა. ზალცმანის პროექტი. 1876

Plan of Constantine Zubalashvili's tenement house, by Albert Salzmänn. 1880

გეგმა № 3. 3m. 1881

დავით სარაჯიშვილის შემოსაღლიანი სახლის გეგმა. ა. ზალცმანის პროექტი. 1881

Plan of Davit Sarajishvili's tenement house, by Albert Salzmänn. 1881

use of the local ornaments was well thought-out in advance is indicated by another design of Salzmann's, namely the monument on a grave, the miniature composition of which features a combination of medieval Georgian and Neo-Classical decorative patterns. Erected on a plain socle and terminating in a triangular pediment, the middle semi-circular arch rests on the pilasters formed by coupled shafts. The arch frame, the cornice of the triangular pediment and the capital of the shafts as well as the cones below the pediment are borrowed from the medieval Georgian architectural vocabulary. Also 'Georgian' is a cross carved in the pedestal. Next to the gravestone, on the narrow façades recur compositions of antlers, crosses and twists. The front is highlighted by a round medallion with an image of a man's profile in the centre.

Salzmann, trained by Andrei Stackenschneider, renowned architect in St Petersburg and a teacher at the Academy of Arts there, who had raised generations of architects and played a pivotal role shifting away from Classicism in favour of Romanticism, created a work of 'Georgian style' by designing Tamamshev's house in Sololaki and at the same time, signalled the introduction of Romantic movement in the architecture of Tbilisi.

With the spatial planning of its courtyard and the masonry of the wall overlooking the courtyard, the above-described house shows a close similarity with a slightly earlier building designed by Salzmann for Barbare Tamamshev, the widow of the Collegiate Counsellor. Built in 1876 at 16 Purtseladze Street, the building was destroyed recently. The courtyard-side elevation, which was built of square brick and lacked a balcony, as well as its secondary entrance hall is similar to Tamamshev's house. It is the similarity between the courtyards of the two houses that prompts the identity of the architect of the building at 22 Tabidze Street. Of note were also the vaulted cellars of the two houses.

Of the numerous tenement houses built after Salzmann's designs in Tbilisi of greatest merit were Zubalashvili's now lost house (1880), which lacked a balcony on the side of the courtyard and Davit Sarajisvili's house (1881). With their façades characterised by Baroque eclecticism they were also remarkable from the point of view of stylistic evolution.

Salzmann seems to have been the architect of a residential building marking the intersection of Kikodze and Lermontov streets in Sololaki. The building has a *piano nobile* set over a tall basement. Characterised by elegant proportions and an unusual

ა. ზალცმანის საფლავის ქვის პროექტი. 1880-იანი წლები (?)
Design of a tombstone, by Albert Salzmann. 1880s (?)

თბილისი. სურბ ნიშანის ეკლესიის ეზო ეერცხლის და სურამინის ქუჩებს შორის. საფლავის ქვა დადგმული ა. ზალცმანის პროექტის მიხედვით
Tombstone in the yard of Surb Nishan Church, Tbilisi, designed by Albert Salzmann

ალბერტ ზალცმანის მიერ საპარტოვო ტარიტორიაზე აშენებული ნაგებობები

აბასთუმანი

ალბერტ ზალცმანი საქართველოს მასშტაბით მრავალი მნიშვნელოვანი ღონისძიების მონაწილეა.

კურორტ აბასთუმანში, აბასთუმნის მინერალური წყლების გარდაქმნასთან დაკავშირებით XIX საუკუნის მეორე ნახევარში არქიტექტორების, სამთო და მშენებელ-ინჟინრების მთელი თანაგარსკვლავიდი შეიკრიბა. ალბერტ ზალცმანი ერთ-ერთი ამ მოღვაწეთაგანია, რომლის მონაწილეობაც უნიკალური კურორტის ჩამოყალიბებაში დიდად მნიშვნელოვანია.

კურორტ აბასთუმნის სააბაზანო შენობის მშენებლობა, გიგანტური ნივთიერებით, ანდუზიტური სალი კლდეებით და მიშველი ბორცვებით გარემორტყმულ, გოგირდოვანი წყლების უსტოვარი დროიდან არსებულ ჯადოსნურ გარემოში 1880-იანი წლების დასაწყისში განხორციელდა. ამას კი წინ უსწრებდა აბასთუმნის აბაზანების შენობის წყლით მომარაგების მოწყობასთან დაკავშირებული წინასწარი სამუშაოები, რომლებშიც ა. ზალცმანი 1870-1873 წლებისა და 1876 წლის რამდენიმე საარქიო დოკუმენტის მიხედვით, უკვე მონაწილეობდა. ამ დროისათვის ა. ზალცმანს, აბასთუმნის მინერალური წყლების გარდაქმნის ავტორის ადოლფ რემერტისათვის წარუდგენია მის მიერ შედგენილი სამი ესკიზური პროექტი და დეტალური ნახაზები. ადოლფ რემერტის პროგრამის მიხედვით, ა. ზალცმანმა 1877 წელსვე კაპტაჟის გეგმა და საკაპტაჟო სამუშაოებთან დაკავშირებული ინფრასტრუქტურის დეტალური ნახაზებიც შეადგინა⁹⁰.

სამკურნალო დანესებულების მთავარი სააბაზანო შენობის გარეგანი სახე ნაწილობრივ ნაგებობის ფუნქციური თავისებურებით არის ნაკარნახევი და მისი არქიტექტურული გადაწყვეტა ნაგებობის სპეციფიკური დანიშნულებიდან გამომდინარე თერმული წყლების მოხმარების გონებაშავილური ხერხების და სწორი პრაქტიკული გამოყენების ტექტონიკურ-ესთეტიკური ხორცშესხმის შედეგია.

აბაზანების მთავარი შენობა წარმოადგენს ქვით ნაგებ, აღმოსავლეთ-დასავლეთით განვითარებულ 88 მეტრი სიგრძის, მკაცრად სიმეტრიული კომპოზიციის ნაგებობას, რომლის შუა ნაწილზე შილითა და კარვისებური სახურავით დასრულებული, შემინულ-ფარინაი ორსართულიანი კუბური მოცულობაა მოთავსებული. ფარანი გეგმით ოქტაგონს წარმოადგენს და

კუბურ საფუძველზეა მოწყობილი. კუბური მოცულობა, რომელიც მოსაცდელ დარბაზსა და მის თავზე მდებარე სხვადასხვა დანიშნულების სადგომებს აერთიანებს, აბანოს შენობის გეგმებითი სტრუქტურის და სივრცითი კომპოზიციის ცენტრია. მისგან არის გამოზრდილი ნაგებობის გრძივ ღერძზე აკინძული, აბაზანების შემცველი, სამხრეთითა და ჩრდილოეთით მიდგმული ორი მკლავი, რომელთა განაპირა ნაწილებიც სამხრეთ სამკუთხა ფორმით დასრულებულ, ასევე აბაზანებისა და კიბის უჯრედებისა და მათ თავზე მოქცეული საშრობების შემცველი კუბური მოცულობებით არის დასრულებული.

სამკუთხა ფორმის, მკაფიო გეომეტრიულობით გამოჩენილი ნაგებობის არქიტექტურის მთავარი თემაა, რომელიც ლაიტმოტივად გასდევს აბანოს შენობის როგორც ცენტრალურ და განაპირა, ასევე მის სწორხაზოვან განვითარებულ აბაზანების შემცველ ნაწილსაც. შესაბამისად, თითო მკლავის სააბაზანოების ცხრა ლიობს გასახდლების ხუთი სარკმელი ენაცვლება. გასახდლების საზიარო სარკმლები ზედა მხრიდან დაბრტყელებული თალის მშვილდა მოხაზულობას შემოწერს, გარედან კი მათ თავზე თუნქის (თუ თუთიის) სახურავი სამკუთხა ფორმის ქმნიდა, ისე რომ გარედან არა სწორხაზოვანი, არამედ ტყეილი კარნიზი იქნებოდა. ეს არსებითაა, რადგან აბანოს ხუროთმოძღვრის მიერ მიგნებული დამოუკიდებელი სადგომისათვის საზიარო განათებისა და აერაციის მოწყობის გონებაშავილური ხერხი ესთეტიკურ ეფექტსაც ემსახურებოდა.

საარქიო დოკუმენტების საფუძველზე დადგინდა აგრეთვე, რომ ალბერტ ზალცმანი არა მხოლოდ აბაზანების მთავარი შენობის, არამედ სამკურნალო შენობის კომპლექსში შემავალი სხვა ნაგებობების არქიტექტურის ავტორიც არის. მეტიც, იგი მინისქვეშა ურთულესი ინფრასტრუქტურის, თლილი ქვის კამაროვანი გადახურვის სადგომების, ავტორადაც იხსენიება.

აბასთუმნის სამკურნალო დანესებულების კომპლექსში შემავალი აბაზანების მთავარი შენობა კლასიცი-სტური სტილისა და ადგილობრივი ტრადიციების სინთეზის შედეგია და რომანტიზმის ნიშნებსაც ავლენს.

კურორტი ბორჯომი

ბორჯომის, როგორც კურორტის მშენებლობა კავასიაში რუსეთის მეფისნაცვლის მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვის სახელს (1862-1881) უკავშირდება. სწორედ ამ პერიოდში ხდება დაბა ბორჯომის დაგეგმარება, მისი ბუნებრივი ტყეების პარკებად გარდაქმ-

კურორტი აბასთუმანი. აბაზანების შენობა. 1880-იანი წლები
Bath house in Abastumani. 1880s

use of iron balconies facing the courtyard and an attached staircase, the building once belonged to the Mantashevs.

Salzmann, who almost without exception used individually selected prototypes for his public house designs, seems to have been guided by local tradition in designing residential buildings. Taking into consideration the principles of spatial organisation of traditional Tbilisi dwellings, a result of centuries-old evolution, he created highly notable works of Old Tbilisi residential architecture. Not all the houses designed by Salzmann have survived, but those that have are distinguished by high architectural merit and thorough understanding of the character of the city. His works reveal the awareness of the spatial organisation of Tbilisi dwellings.

კურორტი აბასთუმანი. აბაზანების შენობა. შთავარი ფასადი. 2008
Abastumani spa resort. Façade of the bath house. 2008

ასურეთი (ყოფილი ელიზაბეთტალი). ლუთერანული ეკლესია. არქიტექტორი ა. ზალცმანი
Lutheran Church in Assret (formerly Elisabeththal), by A. Salzmann

ნა და იგება ევროპული არქიტექტურული იერის შენობები, რომელთაც სათავეში დიდი მთავრის, დღეს აღარარსებული, სასახლე ედგა. ბორჯომის მშენებლობაც რამდენიმე გერმანელ არქიტექტორს უკავშირდება, რომელთა შორის ალბერტ ზალცმანის მონაწილეობაც არის მნიშვნელოვანი. მისი შედგენილია საპატიო მოქალაქის ნინა ივანოვნა იზმიროვას საგარაკო სახლის პროექტი⁹¹. ა. ზალცმანის სახელს უკავშირდება ბორჯომის ე. ნ. კავალერიის სახლის მშენებლობაც⁹². დიდი მთავრის მიერ ბორჯომში გამოყოფილი მიწის ნაკვეთების მფლობელებს შორის მოხსენიებული ვინმე ემილია ედუარდის ასული ზალცმანი (№54) უთუოდ ალბერტ ზალცმანის მეუღლე ემილია იურგენსია, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ალბერტ ზალცმანს ბორჯომში საკუთარი სახლი და მამული უნდა ჰქონოდა. შემონახულია მიხეილ რომანოვის ბორჯომის სასახლის ფასადის ტუშით შესრულებული ერთი ესკიზი⁹³.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ თელავის ბატონის ციხეში, 1865 წლიდან წმ. ნინოს სასწავლებლის დასრულებასთან დაკავშირებით ა. ზალცმანის მიერ სასახლის გადაკეთების პროექტიც⁹⁴.

1868 წელს ა. ზალცმანს კავკასიის ერთ-ერთი სატრანზიტო გზისთვის საფოსტო შენობის ტიპობრივი პროექტიც შეუდგენია⁹⁵.

დიდი მთავრის მიხედვით ნიკოლოზის ძე რომანოვის გადაწყვეტილებით 1864 წლის 11 აპრილს კოჯრის უძველესი ეკლესია ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტს გადაეცა. რუსული ხახვისებრი გუმბათის მქონე კოჯრის ეკლესია წმ. ნინოს სახელზე აკურთხეს. მისი რეკონსტრუქცია 1873-1874 წლებში ალბერტ ზალცმანის პროექტით განხორციელდა⁹⁶. თუმცა, საარქივო ფოტოებსა თუ ლი ბარათებზე აღბეჭდილი კოჯრის ეკლესია ა. ზალცმანის, თუ უფრო მოგვიანო რეკონსტრუქციის შედეგია, ამის დანამდვილებით თქმა შეუძლებელია.

ალბერტ ზალცმანის პროექტით და მისი ზედამხედველობით აშენდა ასურეთის (ყოფილი ელიზაბეთტალის) ლუთერანული ეკლესია⁹⁷ საამშენებლო თარიღი 1871 ეკლესიის დასაველეთ ფასადზე არის მოთავსებული. რომანული არქიტექტურული ფორმებიდან მომდინარე, თლილი ქვით მოპირკეთებული ელიზაბეთტალის ეკლესია დასაველეთი ფასადის სიბრტყიდან ამოზრდილი კოშკით და ოდესღაც მაღალი შპილით გერმანელების მიერ დაფუძნებული ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კოლონიის დასახლების არსებით სივრცით მახვილსა და დომიმანტის წარმოადგენდა. დაზიანებული ეკლესია დღესაც დიდწილად განსაზღვრავს სოფელ ასურეთის არქიტექტურულ-ურბანულ სახეს.

Abastumani

Salzmann was among the leading architects, mining and structural engineers who were engaged in the development of Abastumani as a spa resort in the second half of the 19th century.

Construction of a complex with baths in a place known for its sulphur waters from early times and surrounded by mountains covered with coniferous trees, cliffs and bare hills in the early 1880s was preceded by preliminary work to ensure water supply. According to the records from 1876, Salzmann was already engaged in the project having submitted to Adolph Remmert (1835-1902), designer of the project, three design sketches and detailed drawings. According to Remmert's programme, in 1877 Salzmann also produced a captaige plan and detailed drawings for the related infrastructure work.

The main building features a combination of Neo-Classical style and local traditions. Apart from that, it also bears features of Romanticism. Distinguished by its elegant proportions and balanced spatial composition, the building is of high architectural merit.

Built of stone and characterised by a strictly symmetrical composition, the structure extends along 88 metres. The middle part features a glazed cube-shaped volume with a lantern terminating in a spire and a tent-like roof. The lantern is octagonal and has a square base. The cube-shaped structure, which shelters a waiting hall and rooms of different functions on top, is the centre of the entire composition.

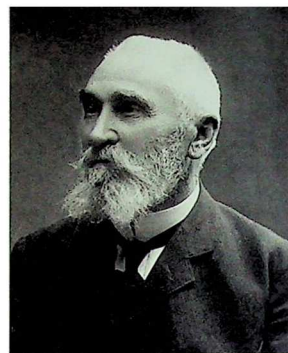
Archival records also revealed that Salzmann was the architect of not only the main building, but of the other structures of the spa complex. Furthermore, he is also referred to as the designer of the vaulted underground chambers built of hewn stone.

Borjomi Spa Resort

Construction of Borjomi spa resort was begun under Mikhail Romanov (1862-1881), Russian Viceroy in the Caucasus. The project envisaged the planning of the township of Borjomi, transformation of its natural forests into parks and construction of buildings modelled on European styles, including the now lost palace of the Grand Duke. Salzmann was one of those Tbilisi-based and other German architects who played a pivotal role in building the resort. He designed a summer house for the honorary citizen Nina Izmirova and the so-called Cavalier House. The site plan of Borjomi shows the house of Emilia Salzmann, which attests that the Salzmanns had a property there.

Salzmann created a model design of a postal station for one of the transit roads in the Caucasus in 1868. He also provided supervision of the construction of Kojori Church.

In Asureti (formerly Elisabeththal), Salzmann supervised the process of building the Lutheran Church designed by himself. The construction date, 1871, appears on the west façade. Inspired by the Romanesque style, the church is accentuated by a tower arising from the west façade and a spire. The building was once a dominant feature of the colony. Although greatly damaged, the church continues to define the architectural and urban character of the village.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის პირველი მესამედის თბილისის თვალსაჩინო გერმანელი არქიტექტორის ლეოპოლდ ბილფელდის თბილისსა და საქართველოში მოღვაწეობის კვალი ძალიან დიდია.

ლ. ბილფელდი (Leopold Johann Heinrich Bielfeld) პანოვერში, ოლდენბურგელი მშენებელ-ინჟინრის პეტერ ფონ ბილფელდისა (Peter Friedrich Ludwig von Bielfeld) და იულია კონიგსმანის (Julia Königsmann) ოჯახში 1838 წელს დაიბადა. მან პირველდაწყებითი განათლება გერმანიაში, არქიტექტურული განათლება კი კოპენჰაგენში, დანიაში მიიღო. 1867 წელს ლ. ბილფელდი სანკტ-პეტერბურგში გაემგზავრა, სადაც მას საიმპერატორო სამხატვრო აკადემიაში გამოსაშვები გამოცდების ჩაბარების შემდეგ, საკლასო მხატვრის ნოდება მიენიჭა. ამავე წელს მან რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო, 1868 წელს კი კავკასიის მეფისნაცვლის, დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძის მონვევით თბილისში ჩამოვიდა და აქ სამუდამოდ დამკვიდრდა¹⁹⁸. 1869 წელს ლ. ბილფელდმა მინა ბორენმანში (1844-1915) იქორწინა. თავდაპირველად მათ ელისაბედის ქუჩაზე, მოგვიანებით კი კირხეს ქუჩაზე, ლ. ბილფელდის მიერ აშენებულ სახლში დაიდეს ბინა. ლეოპოლდ ბილფელდი 1922 წელს თბილისში გარდაიცვალა¹⁹⁹.

1868 წლიდან იგი უკვე კავკასიის საფოსტო ოლქის, 1875-1883 წლებში კი საგზაო-სამშენებლო კომიტეტის არქიტექტორი იყო. 1883-2017 წლებში ლ. ბილფელდი საქართველო-იმერეთის სინოდალური კანტორის არქიტექტორად მუშაობდა²⁰⁰. ხანგრძლივი, ნაყოფიერი და მაღალკვალიფიციური მოღვაწეობის მანძილზე ლ. ბილფელდს მიღებული ჰქონდა წმ. სტანისლავის მესამე ხარისხის (1871) და წმ. ანას მესამე ხარისხის (1883) ორდენები, მას მიღებული ჰქონდა ასევე გუბერნიის სეკრეტარის (1872), კოლეგიის ასესორის (1876), ტიტულარული მრჩეველის (1879) ხარისხი.

ლ. ბილფელდის უამრავი პროექტი საქართველოს ეროვნულ არქიტექტურაში დაცულია. იგი აშენებდა როგორც საზოგადოებრივ, ისე საეკლესიო შენობებს. მის მიერ დაპროექტებული საცხოვრებელი სახლების პროექტები მისი თბილისში მოღვაწეობის მთელ პერიოდს მოიცავს.

ლ. ბილფელდის შემკვეთები უპირატესად თბილისში დამკვიდრებული გერმანელი კოლონისტები იყვნენ. გოთლიბ ფრიდრიხ მადერი (1874), კოლო-

ნისტი გირცელი (1877), პროვიზორი ედუარდ მაკერი (1882), ხრისტიანა ბარტი (1889), კოლეგიის მრჩეველი იული (იულიუს) ვალტერი, თბილისელი მოქალაქეები კარლ კუგლერი (1892), ემილ აუფერმანი (1913) და სხვა. ლ. ბილფელდის დამკვეთთა შორის თბილისის მოქალაქე ს. სხირტლადეც ჩანს, რომელიც პოლკოვნიკ ყორღანოვის პარკში ხის პავილიონის აშენების უფლებას 1903 წელს ითხოვს²⁰¹. ბილფელდი მამა-შვილი ვეტცელელების პირადი არქიტექტორიც იყო. ვეტცელელების დაკვეთები მოიცავდნენ როგორც დიდ სანარმო კომპლექსებს, ისე საცხოვრებელ სახლებსა და საეკლესიო შენობებსაც.

ლეოპოლდ ბილფელდის მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე მოღვაწეობა ერთადერთი ცნობილი შენობით ამოიწურება – ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია მისი უმნიშვნელოვანესი ნაწარმოებია და შოთა რუსთაველის პროსპექტის განვითარებაში შეტანილი უდიდესი ღვაწლი. იგი ყოფ. ალექსანდრეს (ახლა 9 აპრილის) ბაღის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, რუსთაველის პროსპექტის საერთო ნიშნულის რამდენიმე დაბლა მდებარეობს. ქაშვეთის ეკლესია მეცნიერთა მუდმივი ინტერესის საგანს წარმოადგენს²⁰², როგორც „ქართული სტილის“ ერთ-ერთი გამორჩეული ნიმუში და, ამავე დროს, ეროვნულ ხუროთმოძღვრულ ფორმათა გამოყენების სერიოზული ცდა. ეკლესიის მშენებლობა ძველი ტაძრის ადგილას 1904-1910 წლებში განხორციელდა. შენობის პროტოტიპად ლ. ბილფელდს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების მხატვრული ღირსებებითა და ევოლუციური თვალსაზრისით გამორჩეული, 1030 წელს აგებული სამთავისის ტაძარი დაუსახეს, რადგან ის აქ, თბილისის წინანდელ გა-

LEOPOLD BIELFELD

1838-1922

Leopold Bielfeld left an indelible mark on the architecture of Tbilisi and Georgia in late 19th century and the first quarter of the 20th century.

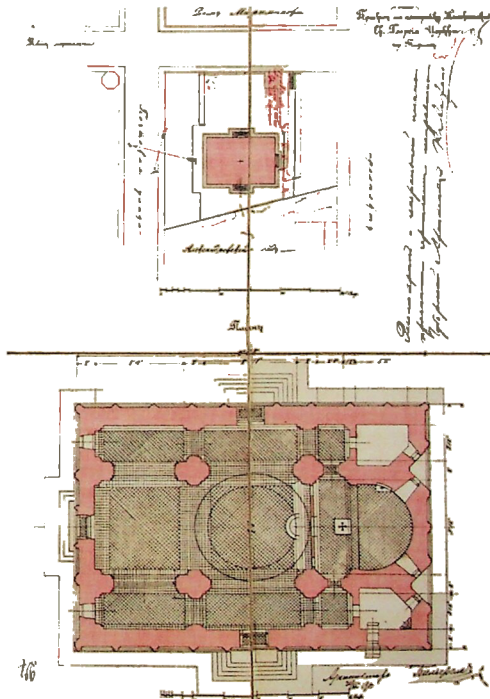
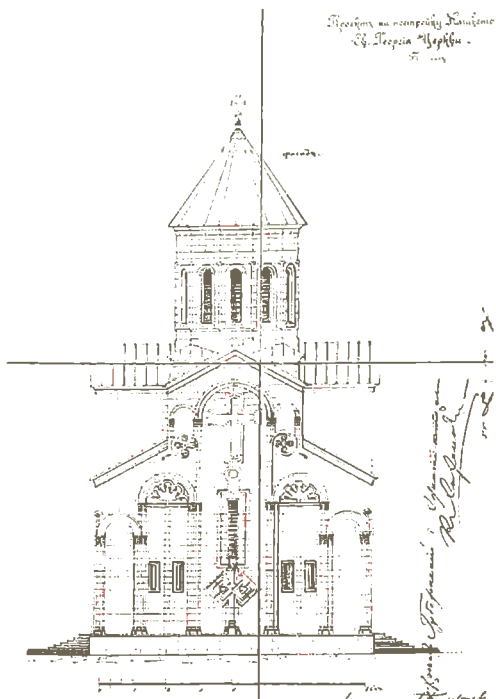
Leopold Johann Heinrich Bielfeld was born in 1838 in Hanover to the structural engineer Peter Friedrich Ludwig Bielfeld and Julia Königsman. He received primary education in Copenhagen, and in 1867 moved to St Petersburg, where he was granted the title of a class painter after passing exams at the Academy of Arts. The same year he accepted the protectorate of Russia and in 1868, went to Tbilisi on the invitation of Mikhail Romanov, Russian Viceroy in the Caucasus. He settled in Tbilisi where he married Mina Borneman (1844-1915). They first lived in Elizabeth Street and then settled in an apartment of the house constructed by Bielfeld in Kirche Street.

In 1868 Bielfeld was appointed architect of the Caucasian Postal District and between 1875 and 1883, of the Road Construction Committee. From 1883 to 1917 he served as an architect of the Synodal Office of Georgia-Imereti. For his long and productive service Bielfeld was awarded the Order of the Third Degree of St Stanislav (1871) and the Order of the Third Degree of St Anna (1883). He was also granted the statuses of Secretary of the Province (1872), Collegiate Assessor (1876) and Titular Counsellor (1879).

Bielfeld died in Tbilisi, in 1922.

The Georgian National Archives keeps numerous designs by Bielfeld. They include drawings of public and religious buildings as well as residential houses.

Among those who hired Bielfeld the majority were the German colonists in Tbilisi, including Girzel (1877), pharmacy owner Eduard Maker (1882), Christiana Barth (1889), Collegiate Counsellor Julius Walter, and citizens of Tbilisi Karl Kugler (1892) and Emil Auferman (1913), to name a few. His residents

ქაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესიის პროექტის ფრაგმენტები. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1901
Design for Kashveti Church of St George. Fragments, by Leopold Bielfeld. 1901

რეუბანში მანამდე მდგარი ძველი ტაძრის აღმშენებლისა - XVIII საუკუნის ცნობილი მოღვაწის გივი ამილახერის საგვარეულო ეკლესია გახლდათ. ქაშვეთის წმ. გიორგის ტაძარში ლეოპოლდ ბილფელდი ევრდნობა სამთავისის ცნობილი ტაძრის არა მხოლოდ გარე ფორმებს, არამედ იგი ტაძრის გეგმას და სივრცით სტრუქტურას იმეორებს. ძეგამის თეთრი ქვით მოპირკეთებულ ფასადებზე მას სამთავისის დეკორი გადმოაქვს, თანაც ყველაზე ახლოს ორიგინალთან ქაშვეთის აღმოსავლეთი ფასადის აღნაგობა დგას. ქვაზე ნაკვეთი ორნამენტი არქიტექტორ ედუარდ ანდრეოლეტის ესკიზების მიხედვით ქვის კვეთის ცნობილმა ოსტატმა ნეოფიტე აგლაძემ შესასრულა. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ ე. ანდრეოლეტის ესკიზით შესრულებული ქაშვეთის თეთრი მარმარილოს კანკელი, რომელიც ძველ ქართულ ხუროთმოძღვრულ დეკორსა და კლასიცისტურ ფორმებს ითავსებს.

ქაშვეთის ტაძარი რუხი ბაზალტით შემოსილ მაღალ ცოკოლზე დგას, რომელშიც წმ. მარინეს სამლოცველოა მოთავსებული. სწორედ ლეოპოლდ ბილფელდის ეს გონებამახვილური ხერხია, სამთავისის ტაძრის მიმსგავსებით ახალ, სხვა ადგილას, აშენებულ ეკლესიას რომ ამოზიდულობას ანიჭებს. აქ ჩანს შემოქმედის ალღო, რომელმაც თბილისის არა მხოლოდ „ქართული სტილის“ შენობა, არამედ უმნიშვნელოვანესი ვერტიკალი და სივრცითი ნიშანი შეისინა. თუმცე კი, სამწუხაროდ, ეს ეფექტი მნიშვნელოვნად შესუსტდა და ხელყოფილ იქნა შოთა რუსთაველის პროსპექტის მიმდებარე ურბანული გარემოს ძალიან უხეშად განვითარების გამო.

ქაშვეთის ახალი ეკლესია თბილისის ხუროთმოძღვრებაში ქართული ეროვნული ფორმების გამოყენების ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშად არის მიჩნეული. ამავე დროს, იგი ისტორიზმსა და რომანტიულ მიმართულებასაც დაგვიანებით ეხმაურება.

ლ. ბილფელდის არქიტექტურული ზედამხედველობით თბილისსა და საქართველოში უმნიშვნელოვანესი მშენებლობები განხორციელდა. ფასდაუდებელი ღვაწლი დასდო მან წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესიის მშენებლობასაც.

წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესიის პროექტი, როგორც აღინიშნა, ოტო სიმონსმა 1891 წელს შეადგინა³⁰. 1890-იანი წლების მიწურულში რომანოვების დაკვეთით წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესიისა და სხვა ნაგებობების მშენებლობათა გამო მოუცლელობა უნდა იყოს მიზეზი იმისა, რომ ოტო სი-

მონსონმა მის მიერ დაპროექტებულ თბილისის ლუთერანულ ეკლესიაზე ზედამხედველობა ვერ ითავა. თბილისის ლუთერანულ ეკლესიას საძირკველი 1893 წლის 19 სექტემბერს ჩაეყარა³¹. მშენებლობას 1893-1897 წლებში ხუროთმოძღვარი ლეოპოლდ ბილფელდი გაუძღვა. სწორედ მისი ჩინებული ხელმძღვანელობით განხორციელდა XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საეკლესიო ნაგებობის მშენებლობა. ბილფელდმა ეკლესიის პროექტში ცვლილებები შეიტანა და მეთვალყურეობის პარალელურად ეკლესიის უამრავი დეტალი დაამუშავა.

წმ. პეტრესა და პავლეს თბილისის ლუთერანული ეკლესიის არქიტექტურა ჩრდილოური გოთიკის ფორმებს მისდევდა და არქიტექტურული თვალსაზრისით თბილისის გამორჩეულ ნაგებობათა რიგში იდგა. ქვის ცოკოლზე აღმართული, შეუღესავი აგურის, აზიდული კონსტრუქციებისა და მთავალეთი ფასადის ციცაბო სახურავიდან ამოზრდილი, სამრეკლოს შემცველი, მაღალი ზეაზიდული შილით აქცენტირებული სახურავით³², ლუთერანული ეკლესია თბილისის მრავალი ადგილიდან მოჩანდა და თბილისის კოლონიის დომინანტსა და ქალაქის მნიშვნელოვან სივრცით მაჩვილს წარმოადგენდა. ეკლესიის დახვეწილი პროპორციები ორ არქიტექტორს - პროექტის ავტორს ოტო სიმონსონს და ლეოპოლდ ბილფელდს ეკუთვნის, არქიტექტურული ფორმების პარამიოული მთლიანობა კი ლ. ბილფელდის მაღალზნეობრივი პროფესიონალიზმის ნყალობაა. თბილისის გერმანელ კოლონისტთა სახსრებით აგებული თბილისის ლუთერანული ეკლესია, 1945 წლის ახლო ხანებში კ. მარჯანიშვილის მოედნის რეკონსტრუქციასთან დაკავშირებით დაანგრის.

ლ. ბილფელდს ეკუთვნის ინფრასტრუქტურული პროექტის შექმნაც წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესიისათვის. მანვე შეადგინა პროექტები საქველმოქმედო საზოგადოების შენობისა და პასტორის სახლისათვის. კირხეს ქუჩაზე მდებარე საქველმოქმედო საზოგადოების შეუღესავი აგურის სადა შენობა, პროექტის მიხედვით, ხის დაყრდნობილ, გადახურულ აივნებს შეიცავდა³³.

გერმანელი მეცნიერის იოჰან მილბერგის (Johann Miellberg, 1841-1894) ხელმძღვანელობის ქაშს თბილისის ფიზიკური ობსერვატორიის აყვავების ახალი ეტაპი დაიწყო, რაც 1882-1883 წლებში თბილისის ობსერვატორიის მონაწილეობით პირველი საერთაშორისო პოლარული წლის ჩატარებით აღინიშნა. სწორედ ამ დროს მოინვია ი. მილბერგმა ლეოპოლდ ბილფელდი

კაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია სამხრეთის ფასადი
Kashveti Church of St George: south façade

თბილისი. კაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესია. საერთო ხედი. 2006
Kashveti Church of St George, Tbilisi. General view 2006

non-German commissioner from Tbilisi, S. Skhirtladze, asked permission to build a wooden pavilion in Korganov Park in 1903. Bielfeld served as a personal architect of the senior and junior Wetzels, who commissioned him to design industrial facilities as well as residential houses and *dukhangs*.

Bielfeld's only notable building on the right bank of the Mtkvari is the Kashveti Church of St George, which stands on the site of a former church in the south-west corner of the Ninth of April Garden (formerly Alexander's Gardens), on a level slightly lower than that of Rustaveli Avenue. Being a notable example of 'Georgian style' and remarkable for the use of national architectural forms, the church continues to be the subject of scholarly interest. Kashveti, built between 1904 and 1910, closely imitates its distant prototype, namely Samtavisi Church, dated to 1030, a landmark building, remarkable for its artistic merit and evolutionary importance. Bielfeld imitated not only the external forms, but the entire plan and spatial structure. He repeated Samtavisi decorations on the Kashveti façade, which was

clad in white stone from Dzegarni. The east façade shows the closest affinity with the original. The ornaments carved in stone were made by the celebrated stone carver Neophite Agladze, according to the sketches of Eduard Andreoletti. The latter was also responsible for the design of the white marble chancel barrier, remarkable for its synthesis of old Georgian decorative patterns and Neo-Classical features.

Kashveti stands on a tall, grey basalt socle which houses St Marine's Chapel. This solution allowed Bielfeld to give elevated proportions to the building to imitate Samtavisi. The effect of the vertical accent formed by the building has been overshadowed by new development projects in the vicinity of the building.

Kashveti, which is regarded as one of the best among the Tbilisi buildings employing Georgian architectural patterns, is also a belated example of Historicism and Romanticism.

Bielfeld supervised the construction of many other buildings in Tbilisi and across Georgia. He greatly contributed to the construction of the Lutheran Church of Sts Peter and

მიხეილის პროსპექტი. წმ. პეტრესა და პავლეს ლუთერანული ეკლესია.
არქიტექტორები: ო. სიმონსონი და ლ. ბილფელდი. XX საუკუნის
დასაწყისის ფოტო
Lutheran Church of Sts Peter and Paul on then Mikhail Avenue, Tbilisi, by Otto Si-
mon and Leopold Bieffeld. Early 20th century

თბილისის ფიზიკური ობსერვატორიის მთავარი შენობის საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის ჩასატარებლად. 1860-1861 წლებში იწვეიერ ფ. ლემკულის მიერ ამუშავებული თბილისის მაგნიტურ-მეტეოროლოგიური ობსერვატორიის მთავარი შენობის ღერძის ირგვლივ მბრუნავი ხის კოშკი ლეოპოლდ ბილფელდმა აგურის ცილინდრული კოშკით შეცვალა.

ლეოპოლდ ბილფელდი – ბაროკული ფორმების ერთ-ერთი დამწერავი თბილისის საფასადო არქიტექტურაში – უდიდესი ტაქტიკითა და სიფრთხილით მოეკიდა გამორჩეული ფუნქციის ნაგებობის თავდაპირველ ფორმებს და ახალი კოშკის არქიტექტურული მორთულობა ძირითადი, პორტიკიანი კორპუსის კლასიციზტურ ფორმებს მიუსადაგა. ობსერვატორიის მთავარი შენობის დღემდე მოღწეული სდა კლასიციზტური არქიტექტურის ძირითადი ბირთვი ოტო სიმონსონისა (1860-1861) და ლეოპოლდ ბილფელდის (1881-1882) ხელნერას ატარებს. ლ. ბილფელდმავე

შემოავლო ოდესლაც ობსერვატორიის ეზოს გარე სამყაროსგან გამოწყოფი ქვის ახალი ზღუდე, რომელიც დრომ ვერ შემოგვინახა²⁰⁷

ალბერტ ზალცმანის გარდაცვალების შემდეგ ლეოპოლდ ბილფელდი მიხეილის საავადმყოფოს სამშენებლო სამუშაოსაც ჩაუდგა სათავეში. 1911-1913 წლებში ლ. ბილფელდმა მთელი ტერიტორიის გადაგეგმარება და რამდენიმე ნაგებობის რეკონსტრუქციაც ჩაატარა²⁰⁸. დაუზუსტებელი ინფორმაციით, მიხეილის საავადმყოფოს კომპლექსის, ყოფილი საცხოვრებელი ბინის მიმდებარე ნეოგოთური სტილის ორსართულიანი შენობის მთავარი ფასადი ამ ადგილას არსებული ძველი ნაგებობის ლეოპოლდ ბილფელდის მიერ ჩატარებული საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის შედეგია.

ვეტცელები თბილისში დამკვიდრებულ გერმანელ კოლონისტთა ადრეულ ტალღას მიეკუთვნებიან. კასპარ ვეტცელი (Kaspar Wetzel) საქართველოში XIX საუკუნის დასაწყისში გერმანიის ქალაქ ვიურტემბერგიდან გადმოსახლდა. კასპარ ვეტცელის სამი ვაჟი იაკობ ფრიდრიხი, კასპარი და იოჰან ვეტცელები დიდძალ ტერიტორიას ფლობდნენ თბილისის კოლონიაში და უძრავი ქონება ალექსანდრესდორფშიც ჰქონიათ. იაკობ ფრიდრიხს ვეტცელი (1835-1904) მეორე გილდიის ეაჭარი იყო. იგი ქალაქის მუნიციპალიტეტის წევრიც იყო. მას აგარაკები კოჯორსა და წავისშიც ჰქონდა²⁰⁹. ფრიდრიხ ვეტცელს ცოლად ელიზაბეტალში დამკვიდრებული კოლონისტების შთამომავალი ვილჰელმინა ფრიკი (1847-1923) ჰყავდა, რომელთა შვილმა ემილია ვეტცელმა 1899 წელს პასტორ რიპარდ მაიერზე იქორწინა²¹⁰.

ძმები ვეტცელების ოდესლაც კუთვნილი არაერთი გადარჩენილი შენობა და უამრავი საარქივო პროექტი თბილისის კოლონიის ურბანულ განვითარებაში შეტანილ დიდ წვლილზე მიუთითებს. ძმები ვეტცელები ცალ-ცალკე იშენებდნენ საკუთარ სახლებს კუკიაში, ქარხნები და სხვა სანაწარმოები კი საზიარო ჰქონდათ.

ლუდის ქარხანა ძმებ ვეტცელებს ჯერ კიდევ 1865 წელს დაუარსებიათ²¹¹. ბალისა და ელისაბედის ქუჩების გადაკვეთაზე თავდაპირველად ერთსართულიან საკუთარ სახლს ფლობდნენ²¹², რომელიც მათ 1882 წელს გააფართოვეს, 1888 წელს კი ძმებმა ამავე ადგილზე ორთქლის საზიარო საცეხე ააშენეს²¹³. ძმები ვეტცელების საქმიან ტერიტორიას დასავლეთით ვეტცელების დიდი ოჯახის კიდევ ერთი წარმომადგენელი ეკატერინე ვეტცელი ესაზღვრებოდა.

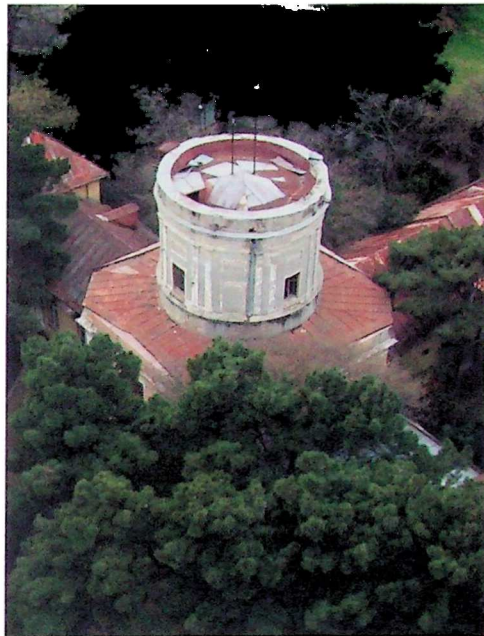
Paul, the design of which, as mentioned above, was made by Simonson in 1891. A huge workload, including the oversight of the construction of Nevsky Church and other buildings commissioned by the Romanov family, was probably the reason Simonson was unable to supervise the construction of the Lutheran church designed by himself. The foundation of the church was laid on 19 September, 1893. Bielfeld supervised the work between 1893 and 1897. He thus played a pivotal role in the construction of one of the most important religious buildings in Tbilisi of the late 19th century. During the construction process, he made revisions to the drawings and elaborated a large number of details.

Being one of the most outstanding buildings in Tbilisi, the Lutheran Church of Sts Peter and Paul could be seen from different locations and was a dominant feature of *Tiflisser Kolonie*. Inspired by the northern Gothic style, the church stood on a stone socle, the plain brick building had tall buttresses and a belfry arising from the steep roof of the west façade. The belfry terminated in a spire. The church owed its elegant proportions both to Simonson and Bielfeld, yet the harmony of architectural forms was the result of the professionalism and ethical approach of the latter. Bielfeld was also responsible for the site infrastructure design. Built with the donations of the German colonists, the Lutheran church was demolished in around 1945 during the reconstruction of Marjanishvili Square.

Bielfeld also made designs for the building of a charity society and a pastor's house. According to the drawings, the former was a brick building featuring wooden balconies.

Bielfeld was invited to plan the reconstruction of the main building of the Tbilisi Physical Observatory, which thrived under the Georgman scientist Johann Mielberg (1841-1894). The start of the project coincided in time with the first polar year held during 1882-1883, in which the Tbilisi Observatory took part.

Constructed by Ferdinand Lehmkuhl, the timber tower rotating around the axis of the main building of the Tbilisi Magnetic-Meteorological Observatory was replaced by a brick cylindrical tower by Bielfeld. Being the first architect to design Baroque façades in Tbilisi, Bielfeld was very careful in selecting the architectural embellishments for the new tower. The adornment used by him harmoniously merged with the Neo-Classical building featuring a portico. The core of the main building of the observatory, designed in plain Neo-Classical style, reveals the hand of Simonson (1860-1861) and of Bielfeld (1881-1882). A stone wall that once enclosed the yard of the Observatory was also designed by Bielfeld.

თბილისის გეოფიზიკური მდებარეობის
ტურის არქიტექტურის ც. ბიელფელდის 2008
Tower of the Tbilisi Geophysical Observatory. Built in 1882 according to the designs of Leopold Bielfeld 2008

After Salzmann's death, Bielfeld took over the supervision of Mikhail Hospital. From 1911 to 1913 he produced the site plan and reconstructed several structures. According to some records that need to be further verified, the façade of a two-storey Neo-Gothic building standing in the hospital grounds, next to the former residential house, is a result of substantial alteration of an old building by Bielfeld.

Highlights of Bielfeld's works include the Wetzel Hotel.

The Wetzels were among the first colonists to settle in Tbilisi. Kaspar Wetzel moved to Georgia in the early 19th century from Württemberg. His three sons, Jakob Friedrich, Kaspar and Johann owned large plots of land in TiflisserKolonie and property in Alexandersdorf. Jacob Friedrich Wetzel (1835-1904) was a merchant of the second guild and had country houses in Kojori and Tsavkisi. Friedrich Wetzel's wife, Wilhelmina Frick (1847-1923), was a descendant of the German colonists in Elisabetthal. Their daughter, Emilia married Pastor Richard Mayer in 1899.

ვეტცელის გვარისა და კერძოდ კასპარ ფრიდრიხის გავლენა იმდენად დიდი იყო, რომ თბილისის კოლონიაში 1890-იანი წლების მიწურულში ვეტცელის ტომონიმიც კი გაჩნდა.

სწორედ იაკობ ფრიდრიხსა ლეოპოლდ ბილფელდის ძირითადი დამკვეთი, რომელიც მას, სხვა მრავალ პროექტთან ერთად, ჯერ საკუთარი სახლის, შემდეგ კი სასტუმრო „ვეტცელის“ მშენებლობას უკვეთავს.

ყოფილი „ვეტცელის“ სასტუმროს შენობა ლეოპოლდ ბილფელდის ერთ-ერთი საუკეთესო ნამუშევარია. იგი იაკობ ფრიდრიხ ვეტცელის დაკვეთით მიხეილის პროსპექტის (დღევანდელი დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 103) და ვეტცელის (შემდგომი ქსენიას, დღევანდელი ზურაბ ჭავჭავაძის) ქუჩის გადაკვეთაზე 1897-1900 წლებში აშენდა¹⁴. სამერცხლულეებიანი მანსარდით დახურული სამსართულიანი ნაგებობის არქიტექტურული მორთულობა ნეო-ბაროკულ სტილზე მოუთითებს. მაღალმატერულობით გამოირჩეული შენობის გარეგნულ სახეს ფასადის მოკენჭილ და სადა რუსტიკას შეხამებული

მრავალი ნაძენი ფორმა — ადამიანის სახის სიმბოლურ-ფანტასტიკური სახეები, კარტუშები, გირლანდები, საჭეკი ქვეები, სიუხვის ყანები, ნიფარები, უჩვეულო ფორმის კაპიტელები ქმნის. ნაგებობის მთავარ შესასვლელს განაპირა მხარეებზე მოთავსებული ჩაფხუტიანი, ფრთოსანი პერმეცი-ატლანტები მონიშნავს (მოქანდაკე კარლ ვილსი¹⁵). ფასადების ნაძენ სამკაულებს შორის მარცხენა რიზალიტის ქალის თავის¹⁶ არა ნაძენი, არამედ ქვისგან გამოთლილი გამოსახულება გამოირჩევა. აღსანიშნავია აგრეთვე შუა რიზალიტის დამასრულებელი სამკუთხა ფრონტონის ქვეშ მოთავსებული კარტუში, რომელშიც ფრიდრიხ ვეტცელის ინიციალები F.W. არის ლესვითა და ძერწვით გამოყვანილი.

სასტუმრო „ვეტცელის“ თავისებურებას ის შეადგენდა, რომ იგი თეატრსაც შეიცავდა. ამ სასტუმროში თბილისური საცხოვრებელი სახლის ელემენტი ხის აივნაინი ეზოს სივრცეც გვხვდება ჭვირულაივნებიანი ვიწრო ეზო განაშენიანების სიღრმისკენ იყო მიბრუნებული.

თბილისი, დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 103. ყოფილი სასტუმრო ვეტცელის – საერთაშორისო ზედი, ეზო, ფასადის ფრაგმენტები. კარტუჩი ფრიდრიხ ვეტცელის ინიციალებით, კიბის უჯრები. 2002, 2008
Former Wetzel Hotel at the intersection of Davit Aghmashenebeli Avenue and Zurab Chavchavadze Street. General view, courtyard and façade fragments, cartouche with the initials of Friedrich Wetzel and the stairwell 2002, 2008

The surviving buildings that were once owned by the Wetzel brothers as well as numerous designs surviving in the archives point to the contribution they made to the development of Tiflisser Kolonie. The brothers built individual houses for themselves in Kukia, while they kept plants and enterprises in shared ownership.

The Wetzels opened a brewery in 1865. Initially, they had a single-story house at the junction of Garden and Elizabeth streets, which they expanded in 1882. Later, in 1888, they built a boiler on site. To the west lived another representative of the Wetzel family, Katherine Wetzel. The Wetzels and Kaspar Friedrich in particular became so influential that Wetzel became associated with a place name in Tiflisser Kolonie. It was from Jakob Friedrich that Bielfeld received a commission to design a hotel, as well as many other buildings, including a residential house.

The Wetzel Hotel was built between 1897 and 1900 at the intersection of Mikhail Avenue (now 103 Davit Aghamshenebeli Avenue) and Wetzel Street (later Ksenya, now Zurab Chavchavadze Street). The architectural adornment of the three-storey building with a mansard featuring dormer windows is inspired by Neo-Baroque style.

The façade is characterised by a multitude of mouldings matching well with the pebbled and plain rustics. Mouldings feature fantastic human images, cartouches, garlands, keystones, shells, cornucopias and capitals of original shape. The extreme lateral sides of the wall with the entrance are marked by the figures of Atlantes represented as Hermes with helmets and wings, sculpted by Karl Wils. Of particular note is a stone-carved image of a woman's head and a cartouche under the triangular pediment below the middle projection. The latter bears the plastered initials of Wetzel:

თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 77 გირცელის ყოფილი სახლი. 2017
Former Girzei House at 77 Davit Aghmashenebeli Avenue, Tbilisi. 2017

დღეს შენობა უფუნქციო და გავერანებულია (10.01.2018).

ლეოპოლდ ბილფელდის მიერ თბილისის კოლონიის ურბანულ განვითარებაში შეტანილი დიდი წვლილი მის მიერ მიხეილის ქუჩასა და მის მიმდებარე კვარტალებში აშენებული საცხოვრებელი სახლებითაც ჩანს. ლ. ბილფელდის მიერ თბილისის კოლონიაში მცხოვრები გერმანელი კოლონისტებისათვის დაპროექტებული სახლები თბილისის კოლონიის საცხოვრებელი სახლის ტიპოლოგიის მრავალფეროვან სურათს გვიხატავს.

ლ. ბილფელდს საკუთარი სახლიც, როგორც აღინიშნა, თბილისის კოლონიაში ჰქონდა აგებული²⁷, სადაც ის ოჯახთან ერთად ცხოვრობდა.

თბილისის მოქალაქის გოთლიბ ფრიდრიხ მადერის სახლის პროექტი ლ. ბილფელდის მიერ 1874 წელს არის შედგენილი²⁸. ციცაბო სახურავით დაბურული სახლის ქუჩისპირა ფასადი მარტივი აღნაგობის არის და კლასიციზტური სტილისაა. მაგრამ აქ ყურადღებამისაქცევი ის არის, რომ ფასადის კედლის სიბრტყე გაგრძელებულია და რუსტირებული პილასტრით არის ფლანკირებული. მასში გაჭრილი კარის ღიობი კი პირდაპირ ხის აივანს უერთდება, რომელიც სახლს და მის ეზოს სიღრმეში მდებარე ფლიგელს მთელ სიგრძეზე მისდევს. შესასვლელის სივრცითი მონყობის ასეთივე კომპოზიცია XIX საუკუნის ადრეული ეტაპის თბილისის საცხოვრებელი სახლებისთვისაც იყო დამახასიათებელი, მაგრამ იგი ძველთბილისური საცხოვრებელი სახლის მრავალფეროვანი ტიპოლოგიის ერთ-ერთი

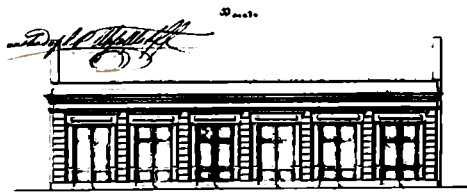

თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 75. საცხოვრებელი სახლი არქიტექტორი ლ. ბილფელდი 2006
House at 75 Davit Aghmashenebeli Avenue, Tbilisi, by Leopold Bieffeld. 2006

ტიპი იყო მხოლოდ. ლ. ბილფელდი სივრცითი კომპოზიციის ამ უძველეს ხერხს თბილისურ-კოლონისტური სახლის ერთ-ერთ ტიპოლოგიად წერგავს.

გირცელის სახლის სახელით ცნობილი, 1876 წელს აშენებული ნაგებობა (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 77) ლ. ბილფელდის გადაარჩენილ შენობებს შორის ერთ-ერთი უაღრესია²⁹. სახლის პროსპექტისაკენ მიჰყრბილი მთავარი ფასადი კლასიციზმისა და ბაროკოს ნიშნების მატარებელია – პირველი სართულის სადავ რუსტირებულ კედელს მეორე სართულის წყვილი კორინთული პილასტრებით მონიშნული განაპირა ნაწილები, ნაძერწი საჭეტი ქვები, მაღალი კრონშტაინები და რკინის აფურული აივანი ცვლის. ორი განაპირა, იდენტური ფართო ღიობი სახლის პარადულს და ეზოს შესასვლელს შეესატყვისება (მეზონინი აქ გვიანი გადაკეთების შედეგია). ეზოს მხრიდან სახლის ძირითადი ნაწილის და მისი ფლიგელის მიმყოფი აივნები დღეს სახეცვლილია. განაშენიანების სიღრმეში გრძივად განვითარებული ეზოს ერთ-ერთ ზღვარს შეუღესავი ძველი აგურის იდეალური წყობის ყრუ კედელი წარმოადგენს. ეს მეორე გილდიის ეპქრის იოჰან (ივანე) მაიერის სახლის ზურგია, რომელიც აგრეთვე ლ. ბილფელდის აშენებულია. აღნიშვნის ღირსია გირცელის სახლის სადარბაზოს ახლა დაკარგული ხის ორფრთიანი კარის მორთულობა, რომლის რკინის ცხაუბში ხის სტილიზებული გამოსახულება იყო ჩასმული.

მაიერი (Mayer) საქართველოში დამკვიდრებულ გერმანელ კოლონისტთა ერთ-ერთი ცნობილი გვარია. ისინი საქართველოში 1817 წელს ჩამოვიდნენ და თავდაპირ-

შენიშნულია, რომ ეს შენობაა
ბუჩქი ა. ა. ბიელფელდისა

შენიშნულია, რომ ეს შენობაა

შენიშნულია, რომ ეს შენობაა
ბუჩქი ა. ა. ბიელფელდისა

შენიშნულია, რომ ეს შენობაა
ბუჩქი ა. ა. ბიელფელდისა

იოჰან მაიერის სახლის ფასადი და საცალო ნაგებობის პროექტი. არქიტექტორი ლ. ბიელფელდი. 1887, 1880, 1881
Johann Mayer's house façade and shops, by Leopold Bielfeld 1887, 1880, 1881

F. W. The building also had a fretwork wooden balcony facing the narrow courtyard. The Wetzel Hotel was unique in that it contained a theatre. At present, the building is in a poor physical state and is unused.

The contribution made by Bielfeld to the development of *Tiflisser Kolonie* is evidenced by the residential buildings located in Davit Aghmashenebeli Avenue and its adjacent quarters. The houses commissioned to him by German colonists display typological differences. He himself owned a house in *Tiflisser Kolonie*, in which he lived together with his family.

Bielfeld designed a house for Gottlieb Friedrich Mader in 1874. The façade overlooking the street and covered by a gable roof is designed in the Neo-Classical style. Of note though is the façade plane, which is elongated and flanked by a rusticated pilaster. The doorway piercing it leads directly to the wooden balcony that encircles the house and an extension deep within the yard. Such entrances could

be found in early 19th century houses in Tbilisi as well, yet it was one of many other types of spatial compositions, characteristic of Old Tbilisi houses. Bielfeld adopted the existing solution as one of the typological varieties of spatial organisation of colonists' houses in Tbilisi.

Constructed in 1876, the house commonly known as the Girzel House at 77 Davit Aghmashenebeli Avenue is one of the oldest among the buildings designed by Bielfeld that survive in Tbilisi. The façade looking out onto the avenue, features a combination of Neo-Classical and Baroque features. The plain rusticated wall on the ground floor alternates with the wall featuring paired Corinthian pilasters marking the side parts, plastered keystones, tall corbels and a wrought-iron balcony of the first floor. Two identical wide openings resonate with the main and courtyard-side entrances of the house (the mezzanine is a result of the later alteration). The balconies encircling the wall of the main building and the extension

თბილისი. სიმონ სლივიცკის საცხოვრებელი სახლი
არქიტექტორ ლ. ბილველი 2001
Simonsky's house. Tbilisi, by Leopold Belfeld 2001

ველად მარიენფელდში დასახლდნენ და მოგვიანებით თბილისში დამკვიდრდნენ. იოჰან მაიერმა განათლება რუსეთის იმპერიაში მიიღო და თბილისში ჩამოსვლისთანავე 1848 წელს ბინა მიხეილის ქუჩაზე დაიდო. მებაღის შვილი და თავადაც მებაღე, აგრონომი, მეორე გილდიის ვაჭარი, იოჰან მაიერი (1825-1908) თბილისის საკრებულოს წევრი იყო. იგი ნიკოლაი შავროვის მიერ დაარსებული რუსეთის საიმპერატორო საზოგადოების მებაღეობის მეურნეობის კავკასიური განყოფილებისა და კავკასიის ფილოსოფიულ²⁰ კომიტეტის წევრიც იყო. მისი მრავალი დარგის კავკასიის საზოგადოების წევრობა იოჰან მაიერს როგორც განათლებულ ადამიანსა და საზოგადო მოღვაწეს წარმოგიდგენს.

მაიერებს უძრავი ქონება თბილისის გარეთაც ჰქონდათ. სააგარაკო სახლები მათ კოჯორსა და თეთრიწყაროში ჰქონიათ აშენებული²¹.

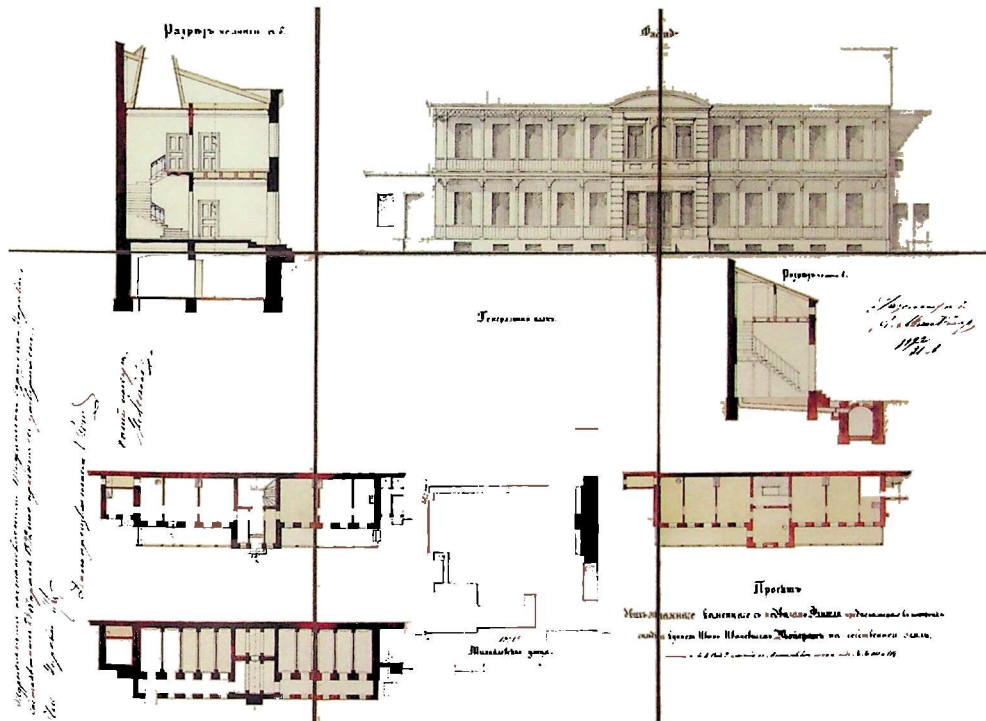
იოჰან მაიერს ხუთი შვილი ჰყავდა, რომელთაგან ერთი პასტორი რიჰარდ მაიერია (1869-1933), რომელმაც 1899 წელს იაკოვ ვეტცელის ქალიშვილ ემილიაზე იქორწინა²². იოჰან მაიერი თბილისის კოლონიაში საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას ფლობდა.

მაიერებს სააგარაკო სახლები კოჯორსა და თეთრიწყაროში ჰქონია.

მაიერის კუთვნილი ფართობი თბილისში ორ პეტარზე მეტს შეადგენდა, რაც დაახლოებით დღევანდელი „ილიას“ ბაღის შესასვლელის გარდღეარდმო არსებულ, ვრცელ ნაკვეთს მოიცავდა. მასვე ეკუთვნოდა და მისი გაშენებული იყო „ილიას“ ბაღის წინამორბედი ე. წ. Семейный сад, რომელსაც შემდგომში „მაიერის ბაღი“ დაერქვა²³.

ლეოპოლდ ბილველდს რამდენიმე ნაგებობის მშენებლობა სწორედ მეორე გილდიის ვაჭარმა იოჰან მაიერმა დაუკვეთა²⁴. ეს მიხეილის პროსპექტის მიმდებარე ტერიტორიის ფართო მონაკვეთზე გაშლილი, ოდესღაც შენობათა კომპლექსი იყო, რომელიც საცხოვრებელ და სავაჭრო შენობებს აერთიანებდა და ქრონოლოგიურად 1880-დან 1892 წლამდე სამშენებლო პერიოდს მოიცავდა²⁵. დავით აღმაშენებლის პროსპ. 75-ში მდებარე იოჰან მაიერის ორსართულიანი საცხოვრებელი, უშუალოდ ესაზღვრება გირცელის ზემოხსენებულ სახლს. ორსართულიანი ფასადის არქიტექტურული მორთულობა კლასიციზმურ ტრადიციას ემხრობა და ნეობაროკულ ელემენტებსაც შეიცავს. შენობის პირველი სართული სავაჭრო დუქნებს ეჭირა, რომელნიც ფართო სწორკუთხა ლიობებით არის მონიშნული. აღსანიშნავია რუსტირებული პილასტრებით დანაწევრებული მეორე სართულის ლიობთა საპირეების, საჭექი ქვებისა და სამკუთხა ფრონტონის ერთიან კომპოზიციაში მოქცევა და პროექტის მიხედვით ზედმიწევნით შესრულება. მაიერისვე კარმიდამოს ნაწილია სახლის სიახლოვეს 1881 წელს აგებული, სავაჭრო დანიშნულების ერთსართულიანი სწორკუთხა ფართობიდან კლასიციზტური ნაგებობა. №75 სახლს ბილველდის მიერ იოჰან მაიერისთვის აგებული კიდევ ერთი კლასიციზტური ყაიდის რკალურფრონტონიანი სახლი უშუალოდ ესაზღვრებოდა. 1892 წელს აშენებული, ეზოს სიღრმეში მდებარე, ხის ღია აივნებიანი სახლი აღარ არსებობს. აღსანიშნავია, სავაჭრო ნაგებობის უკან, გადარჩენილი სწორკუთხა გრძივი გეგმის, ციკაბოსახურავიანი, ღრმასარდაფიანი საცხოვრებელი, რომელიც ლ. ბილველდის გენგეგმაზეც არის დატანილი და, ჩემი ვარაუდით, იოჰან მაიერის ძველი საცხოვრებელი უნდა იყოს.

ლეოპოლდ ბილველდის მიერ დავით აღმაშენებლისა და ჭოროხის ქუჩის გადაკვეთაზე (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 46) 1879 წელს აშენებული ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლი გადამდგარ შტაბსკაპიტან სიმონ სლივიცკის ეკუთვნოდა²⁶. ლ. ბილველდის მიერ თბილისის კოლონიაში აშენებულ სხვა სახლთაგან ყოფილი სლივიცკის სახლს ფასადთა მკაცრი, მონუმენტური იერი გამოარჩევს, მისი ეზოსპირა ფასადი, კი, რომელიც ოდესღაც დეკორატიულ ბაღს გადაჰყურებდა, საზეიმო და პარადული იყო. ეზოსპირა მხარე, ორ სართულად განლაგებული ხის ჭვირულმოაჯირიანი აივნებითა და მის სართულშუა

მეორე გილდიის ვაჭარ იოჰან მაიერის მამულის პროექტი. გენგეგმა და მისი კუთვნილი შენობები. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1892
 Land Plot of the merchant of the Second Guild Johann Mayer. Site plan and design for his buildings, by Leopold Bielfeld. 1892

facing the courtyard survive with alteration. On one side the courtyard is enclosed by a blind wall of brick, which forms the rear elevation of the house also designed by Bielfeld for Johann Mayer, merchant of the second guild. Girzel's house entrance had a now lost double wooden door the wrought-iron railing of which featured a stylised wooden image.

The Mayers was one of the best-known dynasties among the German colonists in Georgia. Having arrived in Georgia in 1817, they first settled in Marienfeld and then moved to Tbilisi. Johann Mayer was educated in the Russian Empire and came to Tbilisi in 1848, finding a home on Mikhail Street. The son of a gardener and himself a gardener, the merchant of the second guild Johann Mayer (1825-1908) was a member of the Tbilisi City Council. He also took part in the work of the Caucasian Department for Gardening of the Russian Imperial Society.

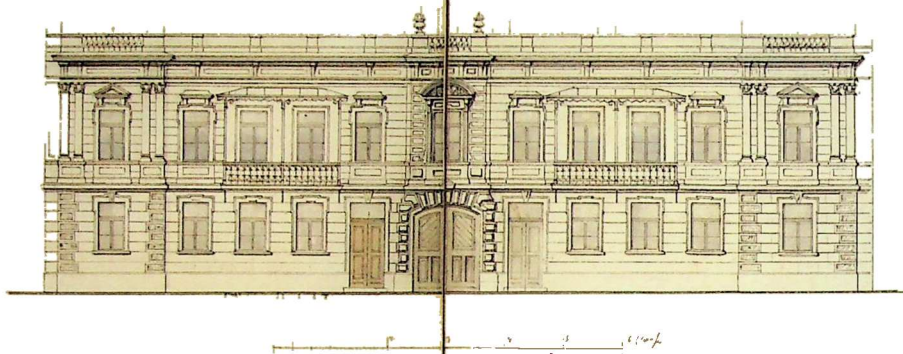
Johann Mayer had five children. One of them, Pastor Richard Mayer (1869-1937) married Emilia Wetzel, daughter of Jakob

Wetzel. Johann Mayer owned a land plot covering an area of two hectares and coinciding with the land near what is now the Rose Garden. He also had houses in Kojori and Tetrtskaro.

Bielfeld received a commission of several buildings from Johann Mayer who owned large plots of land in *Tiflisser Kolonie*, including the land near the entrance to what is now Ilia Garden (formerly Mayer Garden). Johann Mayer's two-storey house at 75 Davit Aghmashenebeli, which directly bordered the Girzel's aforementioned house, was decorated in Neo-Classical tradition, but also contained Neo-Baroque elements. The ground floor was taken up by *dukhan*s, which had wide rectangular openings. The window frames, keystones and a triangular pediment on the first floor wall articulated by pilasters creating one whole are notable for fine execution and close attention to detail.

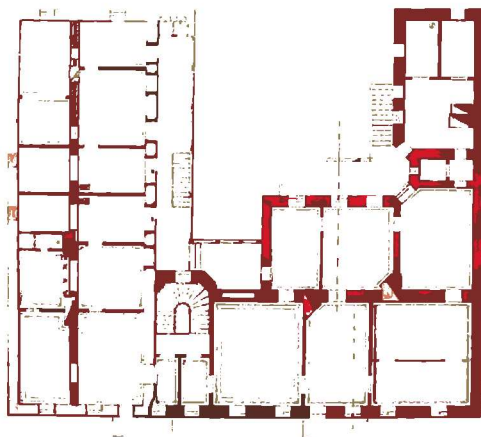
Johann Mayer had another house, which was built in 1881 in the vicinity of the aforementioned dwelling. Used for trade

Въ перемѣну имать въ немощи въ бѣдѣ въ змѣнаніи бѣда и прѣмѣна
 Мученицы Стефанія роуны Годы Въспыры Начево Вотче Вотче Вотче
 мате въ 1 Мѣсяцѣ въ 2-мъ въ перемѣну Вотче Вотче Вотче

11.11.11. 12.11.11. 13.11.11. 14.11.11. 15.11.11. 16.11.11. 17.11.11. 18.11.11. 19.11.11. 20.11.11. 21.11.11. 22.11.11. 23.11.11. 24.11.11. 25.11.11. 26.11.11. 27.11.11. 28.11.11. 29.11.11. 30.11.11. 1.12.11. 2.12.11. 3.12.11. 4.12.11. 5.12.11. 6.12.11. 7.12.11. 8.12.11. 9.12.11. 10.12.11. 11.12.11. 12.12.11. 13.12.11. 14.12.11. 15.12.11. 16.12.11. 17.12.11. 18.12.11. 19.12.11. 20.12.11. 21.12.11. 22.12.11. 23.12.11. 24.12.11. 25.12.11. 26.12.11. 27.12.11. 28.12.11. 29.12.11. 30.12.11. 31.12.11. 1.1.12. 2.1.12. 3.1.12. 4.1.12. 5.1.12. 6.1.12. 7.1.12. 8.1.12. 9.1.12. 10.1.12. 11.1.12. 12.1.12. 13.1.12. 14.1.12. 15.1.12. 16.1.12. 17.1.12. 18.1.12. 19.1.12. 20.1.12. 21.1.12. 22.1.12. 23.1.12. 24.1.12. 25.1.12. 26.1.12. 27.1.12. 28.1.12. 29.1.12. 30.1.12. 31.1.12. 1.2.12. 2.2.12. 3.2.12. 4.2.12. 5.2.12. 6.2.12. 7.2.12. 8.2.12. 9.2.12. 10.2.12. 11.2.12. 12.2.12. 13.2.12. 14.2.12. 15.2.12. 16.2.12. 17.2.12. 18.2.12. 19.2.12. 20.2.12. 21.2.12. 22.2.12. 23.2.12. 24.2.12. 25.2.12. 26.2.12. 27.2.12. 28.2.12. 29.2.12. 30.2.12. 31.2.12. 1.3.12. 2.3.12. 3.3.12. 4.3.12. 5.3.12. 6.3.12. 7.3.12. 8.3.12. 9.3.12. 10.3.12. 11.3.12. 12.3.12. 13.3.12. 14.3.12. 15.3.12. 16.3.12. 17.3.12. 18.3.12. 19.3.12. 20.3.12. 21.3.12. 22.3.12. 23.3.12. 24.3.12. 25.3.12. 26.3.12. 27.3.12. 28.3.12. 29.3.12. 30.3.12. 31.3.12. 1.4.12. 2.4.12. 3.4.12. 4.4.12. 5.4.12. 6.4.12. 7.4.12. 8.4.12. 9.4.12. 10.4.12. 11.4.12. 12.4.12. 13.4.12. 14.4.12. 15.4.12. 16.4.12. 17.4.12. 18.4.12. 19.4.12. 20.4.12. 21.4.12. 22.4.12. 23.4.12. 24.4.12. 25.4.12. 26.4.12. 27.4.12. 28.4.12. 29.4.12. 30.4.12. 31.4.12. 1.5.12. 2.5.12. 3.5.12. 4.5.12. 5.5.12. 6.5.12. 7.5.12. 8.5.12. 9.5.12. 10.5.12. 11.5.12. 12.5.12. 13.5.12. 14.5.12. 15.5.12. 16.5.12. 17.5.12. 18.5.12. 19.5.12. 20.5.12. 21.5.12. 22.5.12. 23.5.12. 24.5.12. 25.5.12. 26.5.12. 27.5.12. 28.5.12. 29.5.12. 30.5.12. 31.5.12. 1.6.12. 2.6.12. 3.6.12. 4.6.12. 5.6.12. 6.6.12. 7.6.12. 8.6.12. 9.6.12. 10.6.12. 11.6.12. 12.6.12. 13.6.12. 14.6.12. 15.6.12. 16.6.12. 17.6.12. 18.6.12. 19.6.12. 20.6.12. 21.6.12. 22.6.12. 23.6.12. 24.6.12. 25.6.12. 26.6.12. 27.6.12. 28.6.12. 29.6.12. 30.6.12. 31.6.12. 1.7.12. 2.7.12. 3.7.12. 4.7.12. 5.7.12. 6.7.12. 7.7.12. 8.7.12. 9.7.12. 10.7.12. 11.7.12. 12.7.12. 13.7.12. 14.7.12. 15.7.12. 16.7.12. 17.7.12. 18.7.12. 19.7.12. 20.7.12. 21.7.12. 22.7.12. 23.7.12. 24.7.12. 25.7.12. 26.7.12. 27.7.12. 28.7.12. 29.7.12. 30.7.12. 31.7.12. 1.8.12. 2.8.12. 3.8.12. 4.8.12. 5.8.12. 6.8.12. 7.8.12. 8.8.12. 9.8.12. 10.8.12. 11.8.12. 12.8.12. 13.8.12. 14.8.12. 15.8.12. 16.8.12. 17.8.12. 18.8.12. 19.8.12. 20.8.12. 21.8.12. 22.8.12. 23.8.12. 24.8.12. 25.8.12. 26.8.12. 27.8.12. 28.8.12. 29.8.12. 30.8.12. 31.8.12. 1.9.12. 2.9.12. 3.9.12. 4.9.12. 5.9.12. 6.9.12. 7.9.12. 8.9.12. 9.9.12. 10.9.12. 11.9.12. 12.9.12. 13.9.12. 14.9.12. 15.9.12. 16.9.12. 17.9.12. 18.9.12. 19.9.12. 20.9.12. 21.9.12. 22.9.12. 23.9.12. 24.9.12. 25.9.12. 26.9.12. 27.9.12. 28.9.12. 29.9.12. 30.9.12. 31.9.12. 1.10.12. 2.10.12. 3.10.12. 4.10.12. 5.10.12. 6.10.12. 7.10.12. 8.10.12. 9.10.12. 10.10.12. 11.10.12. 12.10.12. 13.10.12. 14.10.12. 15.10.12. 16.10.12. 17.10.12. 18.10.12. 19.10.12. 20.10.12. 21.10.12. 22.10.12. 23.10.12. 24.10.12. 25.10.12. 26.10.12. 27.10.12. 28.10.12. 29.10.12. 30.10.12. 31.10.12. 1.11.12. 2.11.12. 3.11.12. 4.11.12. 5.11.12. 6.11.12. 7.11.12. 8.11.12. 9.11.12. 10.11.12. 11.11.12. 12.11.12. 13.11.12. 14.11.12. 15.11.12. 16.11.12. 17.11.12. 18.11.12. 19.11.12. 20.11.12. 21.11.12. 22.11.12. 23.11.12. 24.11.12. 25.11.12. 26.11.12. 27.11.12. 28.11.12. 29.11.12. 30.11.12. 31.11.12. 1.12.12. 2.12.12. 3.12.12. 4.12.12. 5.12.12. 6.12.12. 7.12.12. 8.12.12. 9.12.12. 10.12.12. 11.12.12. 12.12.12. 13.12.12. 14.12.12. 15.12.12. 16.12.12. 17.12.12. 18.12.12. 19.12.12. 20.12.12. 21.12.12. 22.12.12. 23.12.12. 24.12.12. 25.12.12. 26.12.12. 27.12.12. 28.12.12. 29.12.12. 30.12.12. 31.12.12. 1.1.13. 2.1.13. 3.1.13. 4.1.13. 5.1.13. 6.1.13. 7.1.13. 8.1.13. 9.1.13. 10.1.13. 11.1.13. 12.1.13. 13.1.13. 14.1.13. 15.1.13. 16.1.13. 17.1.13. 18.1.13. 19.1.13. 20.1.13. 21.1.13. 22.1.13. 23.1.13. 24.1.13. 25.1.13. 26.1.13. 27.1.13. 28.1.13. 29.1.13. 30.1.13.

Тамара Григорьевна Григорьевна Григорьевна
уроженца в С. Петербурге

Ванна-Белы Апраходныя Палубы

იაკობ ფრიდრიხ ვეტცელის სახლის პროექტის ფრაგმენტები - ფასადი და გეგმა. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1879
Fragments of a design for Jacob Friedrich Wetzel's house. Plan of the house. by Leopold Biefeld. 1879

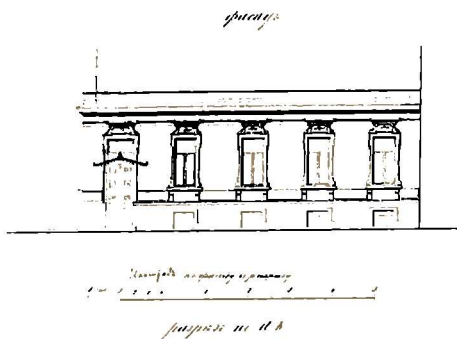

თბილისი, ლეი პასტერის ქუჩა 4. იაკობ ფრიდრიხ ვეიტელის ყოფილი სახლი. (საერთო დეკა).

ცხრ. ძველი კოლონადა

(სახლი ეზოს სიღრმეში, სახლის გასასვლელი გვირაბი). 2011

Jacob Friedrich Weitzel's former house at Pasteur Street, Tbilisi. General view, a façade fragment, courtyard, old house in the courtyard and passageway. 2011

ალექსანდრე კერჩიშაშვილის ყოფილი სახლის ფასადის პროექტი.
არქიტექტორი ლ. ბილფელდი 1882
Design drawings of the façade Korchibashvets house, by Leopold Bielefeld. 1882

თბილისი. ივ. ჯავახიშვილის ქუჩა 40. სახლის ფასადი. 2017
House at 40 Javakhsvili Street, Tbilisi. Façade, by Leopold Bielefeld. 2017

გადახურვაში გაჭრილი სწორხაზოვანი კიბით, სხვა თბილისური ეზოებისაგან იმით განსხვავდება, რომ პირველი სართულის აივნის შუანელი კუთხეებში მრგვალებულ შეერილს ქმნის და მასზე ფართო კიბეა მიდგმული. სახლის ეზო-ბაღი ჭოროხის ქუჩისაგან ძველი, კვადრატული აგურის, ოდესღაც შეუღესავი, დაბალი ზღუდით იყო გამოქცეული. სახლისა და ეზოს აღწერილი კომპოზიცია თბილისური ტრადიციული ეზოს ერთ-ერთ სახეობად, გახსნილი ტიპის ეზოდ უნდა მივიჩნიოთ. აღსანიშნავია პარადული შესასვლელის მარმარილოს კიბეები და ინტერიერის მორთულობის არაერთი საგულისხმო დეტალი.

მრავალმხრივ იპყრობს ყურადღებას ზემოთ ნახსენები მეორე გილდის თბილისელი ვაჭრის იაკობ ფრიდრიხ კასპარ ვეტცელის ორსართულიანი საცხოვრებელი სათადარიგო აფთიაქის შესახვევში (Переулок Западной Аптеки, დღევანდელი ლუი პასტერის ქუჩა 4). აქ არსებული სახლის გადაკეთების პროექტი ლ. ბილფელდმა 1879 წელს შეადგინა²⁷. ქუჩის პირზე არსებული ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლის გაგრძელებად მან თითქმის იდენტური ნაგებობა ჩადგა (უშინეშენლო განსხვავებით) და ძველი და ახალი ნაგებობა ფასადის ერთიანი სიბრტყით გააერთიანა. პირველი სართულის შუა ღერძზე არქიტექტორმა გასასვლელი გვირაბის ფართო ლიბო მოათავსა, განაპირა მხარეები კი რუსტირებული პილასტრებითა და სადა მოჩარჩოების ღიბებით, მეორე კი წყვილი კომპოზიტიური პილასტრების ორდებით, ხან სამკუთხედს ფრონტონით, ხან კი პროფილირებული თაროთი დასრულებული სადა მოჩარჩოების ფანჯრებით

დაანაწევრა. ზემოდან ფასადი მან, მრავალი ნაძერწი ელემენტით შემკული ფრიზით შეკრა და სადა კარნიზით დაასრულა. პროექტზე თალში ჩანერილი ხის ალაყაფის კარის ნაცვლად, თუჯის აყურული ჭიმკარი არქიტრავულ ლიობში მოაქცია. ეზოს მხრიდან საცხოვრებელს ხის ჭვირულმოაჯირიანი, გადახურული აივნები აქვს, რომლებიც კვარტლის სიღრმეში მდებარე განაპირა ორ ფლიგელსაც მისდევს.

ვეტცელის მამულის განაშენიანების სიღრმეში არსებული ერთსართულიანი ნაწილი უკვე გერმანულ-კოლონისტურ სურათს გვიჩატავს. აქ, ქუჩიდან მოშორებით ეზოს კიდეც ერთი სივრცეა მოთავსებული, რომელსაც ოდესღაც ვეტცელის კუთვნილი სამეურნეო ნაგებობები ქმნის. ერთსართულიანი შენობების კრამიტით დახურული მაღალი, ციცაბო სახურავები, მათი გვეგმარება და სივრცეში განთავსება ბოლნისის (ყოფილი კატარინენფელდის) კოლონისტური არქიტექტურის გავლენის მაუწყებელია. საგულისხმოა, რომ დამხმარე შენობების კედლების წყობა ძველი აგურის და ფლეთილი ქვების მონაცვლეობით არის შესრულებული ნაშენის დულაზე. ვეტცელის საცხოვრებელი კომპლექსის სახით საქმე გვაქვს ტრადიციათა შერწყმასთან, სადაც ევროპული არქიტექტურული მორთულობით შესრულებული ფასადის სიბრტყის მიღმა, თბილისში დამკვიდრებული გერმანელი კოლონისტის ფრიდრიხ ვეტცელის მამულის სივრცე იმალება, რომელიც ერთიანად ითავსებს ქართულ-თბილისურ და წმინდად გერმანელი ახალშენების არქიტექტურის მემკვიდრეობისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებს.

ლეოპოლდ ბილფელდის საკუთარი სახლის გადკეთების პროექტი კირჩხვე ქუჩაზე. არქიტექტორ ლ. ბილფელდის პროექტი. 1881
 Design for the reconstruction of Leopold Bielfeld's house on what was then Kirche (Kirochnaya) Street (now Marjanishvili Street), by Leopold Bielfeld. 1881.

purposes, this was a single-storey Neo-Classical building with broad rectangular openings. He also owned a Neo-Classical house erected by Bielfeld next to number 75. The now lost building, located at some distance from the street, was provided with open wooden balconies along two floors and a projection topped by a curved pediment in the middle of the elevation.

The house at 46 Davit Aghmashenebeli Avenue, at the intersection of Davit Aghmashenebeli Avenue and Tchorokhi Street, erected in 1879 to the design of Bielfeld, belonged to resigned Staff Captain, Simon Slivitsky. The austere, monumental appearance of the façades sets the house apart from other buildings designed by Bielfeld in *Tiflisser Kolonie*. The courtyard-side elevation with fretwork balconies and a straight staircase, that once overlooked the decorative garden, also differs from other Old Tbilisi houses as the middle section of the ground-floor balcony forms a projection with rounded corners and has a broad staircase attached to it. The courtyard used to be enclosed from Tchorokhi Street by means of a low brick wall. This composition allows for listing this house among the buildings with open courtyards, a type of dwelling design characteristic of Old Tbilisi architecture. Marble steps and other decorative details of the interior are also remarkable.

Another building of great interest designed by Bielfeld is a two-storey house of Friedrich Kaspar Wetzel, the merchant of the second guild, standing at what is now 4 Pasteur Street (formerly Pharmacy Lane). Bielfeld made the renovation design in 1879. He built a house almost identical to the one standing on the street side so that the new one formed an extension of the existing and united them with

a common façade. The middle axis of the ground floor has a wide tunnel and the lateral sides feature rusticated pilasters and openings with plain frames. The top of the façade has a frieze with numerous plastered elements that terminates in a plain cornice. Instead of a wooden gate of the arch appearing in the design he placed a wrought-iron gate into the opening with an architrave. The house, as well as two side extensions set back in the yard, opens with closed balconies onto the courtyard.

The single-storey building standing deep inside the courtyard is a typical example of the buildings erected by German colonists. Adjoining the house is another land parcel on which Wetzel's auxiliary structures stood once. The general planning and gable roofs covered with tiles typical of single-storey houses reveal the influence of the architecture typical of the buildings erected by German colonists in Katarinenfeld (near Bolnisi). The masonry of the supporting structures features an alteration of brick and rubble laid in mortar. Wetzel's residential house is a fine example of a harmonious combination of traditions. Its European façade hides a land plot characterised by a mix of Georgian and purely German architectural and design patterns.

In 1911, both the Wetzel Hotel and his personal house were acquired by the Georgian industrialist and philanthropist Noe Sikharulidze.

Bielfeld designed a house for Karl Kugler, resident of Tbilisi, in 1892. The oblong parcel of land was located at quite a distance from Davit Aghmashenebeli Avenue and reached Sanapiro Street. The single-storey house overlooked Sanapiro Street with its façade featuring a tympanum, two windows and one door and an enclosing wall with a gate. With its blind wall the building adjoined the land of Gustav Kugler. Kugler's house overlooked a garden with open supported wooden balconies. The dwelling had an extension and a supplementary structure inside the courtyard.

The same type of planning is characteristic of the house of Emil Aufermann, who traded in agricultural machinery and appliances. He was based in Tbilisi, then Mikhail Street and had branches in Berlin, Odessa, Leipzig, US and Moscow. He commissioned his house to Bielfeld in 1913. His land plot lay to the north of the grounds of the Lutheran church. Residential and other structures were set along Aufermann's elongated land plot and were hidden in the greenery of the garden laid out by him. From the typological point of view, of particular interest are Bielfeld's houses that lie deep into the quarter. Covered with equilateral roofs, the houses are based on an

თბილისი დაიტი ალმაშენელის პროსპექტი 106. ეკატერინე შვარცის ყოფილ შემოსავლიანი სახლი. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1877
Former tenement house at 106 Davit Agmashenebeli Street, by Leopold Bielfeld. 2017

ეკატერინე შვარცის შემოსავლიანი სახლის პროექტი. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1877 წელი
Design for the tenement house of Ekaterina Schwarz, by Leopold Bielfeld. 1877

„ვეტცელის“ სასტუმროცა და ვეტცელის სახ-
ლოც 1911 წელს ქართველ მენარმეს ნოე სიხარუ-
ლიძეს შეუძენია.

თბილისელი მოქალაქის კარლ კუგლერის სახლი
ლ. ბილფელდმა 1892 წელს დააპროექტა²²⁸. მისი
ნაგრძელებული ფორმის ნაკვეთი მიხილის პროს-
პექტიდან კვარტლის სიღრმეში იყო განვითარებული
და სანაპიროს ქუჩამდე აღწევდა. სანაპიროს ქუჩის
პირზე საცხოვრებელი ერთსართულიანი, ტიპმანი-
ანი, ორი ფანჯრის და ერთი კარის ლიობით დანა-
წევრებული ფასადით და მისი მიმდებარე ჭიშკრიანი
კედლით გამოდიოდა, ყრუ კედლით კი გუსტავ კუგ-
ლერის ნაკვეთს ებჯინებოდა. ბალის მხარეს კუგლერ-
ის საცხოვრებელს ხის ლია, დაყრდნობილი, აივანი
ჰქონდა. ეზო-ბალის სიღრმეში საცხოვრებელს ფლი-
გელი და დამხმარე ნაგებობა ებმოდ.

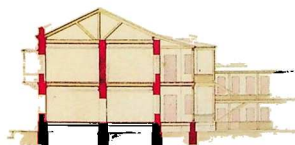
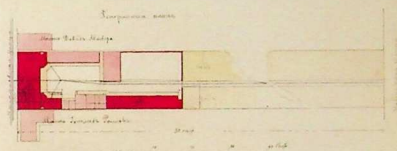
ამავე ტიპოლოგიის იყო სამინდამოქმედო მანქა-
ნებისა და იარაღების ვაჭრობით დაკავებული ემილ
აუფერმანის საცხოვრებელიც. იგი თბილისში, მი-
ხილის ქუჩაზე იყო დამკვიდრებული და მას წარ-
მომადგენლობა ბერლინში, ოდესაში, ლაიპციგში,
ამერიკასა და მოსკოვში ჰქონდა²²⁹. ემილ აუფერ-
მანმა საკუთარი სახლის მშენებლობა ლეოპოლდ
ბილფელდს 1913 წელს შეუევითა²³⁰. მისი კუთვნილი
ნაგრძელებული, ვიწრო მისი ნაკვეთი ლუთერა-
ნული ეკლესიის მამულს უშუალოდ ჩრდილოეთით
ემიჯნებოდა. საცხოვრებელი და სხვა დამხმარე ნა-
გებობები აუფერმანის ნაკვეთის მიმართ გრძივად
იყო განლაგებული და მის მიერ გაშენებულ ბაღში
იყო ჩაფლული. თბილისის კოლონიიში აშენებული
საცხოვრებელი სახლების ტიპოლოგიის თვალსა-

ზრისით, კვარტლის სიღრმეში განვითარებული
საცხოვრებელი იყო საინტერესო. აქ ლეოპოლდ
ბილფელდი ტოლფერდა სახურავით გადახურულ,
ნაგრძელებული სწორკუთხა გეგმის მქონე საცხოვ-
რებელს ქმნის, რომელსაც ხის ლია, დაყრდნობილი,
აივანი მთელ სიგრძეზე მიუყვება. ანფილადურად
განლაგებული ოთახების გარე სამყაროსთან კავში-
რი კი ლია აივნის მეშვეობით ხდებოდა.

ლ. ბილფელდის მიერ ძველ კუკიაში, ნიკოლოზის
ქუჩის 74-ში (1882, ივანე ჯავახიშვილის ქუჩა 40),
ტიტულარული მრჩეველის ალექსანდრე (კ)ორჩიბაშე-
ვის ყოფილი სახლის ფასადის თავშეკავებული დე-
კორი ბაროკული ფორმებისაქენ სწრაფვას აცლენს²³¹.
სარდაფის მაღალ სართულზე აშენებული ერთსარ-
თულიანი ნაგებობა ფანჯრის ოთხი და კარის ერთი
ლიობით დანაწევრებულ კლასიკურ სქემას მისდევს
და კარგი პროპორციებით და ლიობთა თავზე მოთავ-
სებული ვოლუტებით მოსაზღვრული ნატიფი ნაძერ-
წობით იპყრობს ყურადღებას. ეზოსპირა ხის აივნები,
სამწუხაროდ, გადარჩენილი არ არის.

ეზოს მხრიდან ხისაივნიანია და ფასადის აღნა-
გობით (კ)ორჩიბაშევის სახლის სქემას იმეორებს
კოლეგის მრჩეველის იული ვალტერის სახლის ფა-
სადიც, ოღონდ ის ნაგრძელებული ფორმის ნაკვეთ-
ზეა მოთავსებული, მეზონინიანია და არქიტექტურუ-
ლი მორთულობის სისადავით გამოირჩევა²³². იული
ვალტერის სახლი სანაპიროს (დღევანდელი დიმიტრი

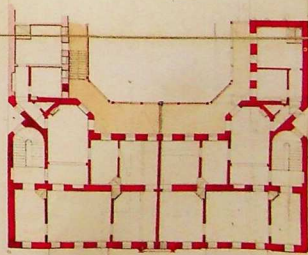
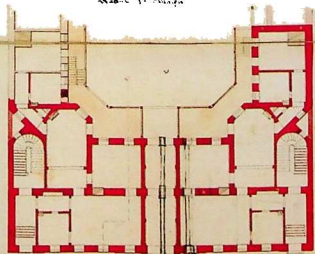
Architectural drawing of the facade of the Palazzo di San Marco in Venice, showing a symmetrical design with a central entrance and two wings.

Re: 1st Amigo

James M. Smith 1882

Не могу presently изъяснить, почему
некоторые изъ животных не

უზნადის) ქუჩაზე მდებარეობდა და გერმანულ-კოლონისტური სახლის ერთ-ერთ ტიპოლოგიას ასახავდა.

ლეოპოლდ ბილფელდის მიერ დაპროექტებულ შემოსავლიან სახლთან უნდა მოეხსენიოთ თბილისელი მოქალაქის ეკატერინე შვარცის ორსართულიანი შემოსავლიანი სახლი (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 106)²³³, რომლის პროექტიც ლ. ბილფელდმა 1877 წელს შეადგინა²³⁴. პროექტის მიხედვით სადა, კლასიციზტური არქიტექტურის ფასადი ნატურაში ზედმინებით არ განხორციელებულა, თუცა ფასადის საერთო აღნაგობა აშენებულს ემთხვევა. ფასადის მოპირკეთება ე. წ. რუსული აგურის და ლესვით გამოყვანილი მონაცვლე რუსტებით და სხვა ელემენტებით, მაფიქრებინებს, რომ ბილფელდის პროექტით მშენებლობა არა 1877 წელს, არამედ რამდენადმე მოგვიანებით განხორციელდა. გატეხილი რაკალიური ფორნტონები, გორანგანგმოცოვებული პილასტრები, კონსტრუქციებისა და კონსოლების ვოლუტიანი ფორმები და სხვა – ნეო-ბაროკული სტილის გავლენაზეც მიუთითებს. როგორც ფასადის, ისე ინტერიერის არქიტექტურული მორთულობა ტენიკური შესრულების ძალიან მაღალი ხარისხით გამოირჩევა. ეკატერინე შვარცის სახლში საყვარელი ეზოსპირა ფასადის გამართვის თბილისური ნესია – შენობას ორსართულიან (დღეს სამსართულად) ხის ღია აივნები შემოუყვებოდა (დღეს თავდაპირველი სახით მხოლოდ ერთი ფლიგელია გადარჩენილი). ფლიგელების კიდურა მხარეებში ხის კიბეებია დაპროექტებული, ეზოში ჭიჭკიანი შესასვლელი გვიარდა კი კამაროვანი გადახურვის არის. ეკატერინე შვარცის ყოფილი სახლი დღესაც დიდწილად განსაზღვრავს აღმაშენებლის პროსპექტის ამ კონკრეტული მონაკვეთის არქიტექტურულ სახეს და ურბანულ ღირებულებას.

ბურუსით არის მოცული ძმები ვეტციელების კუთვნილი იმ ტერიტორიის ამავე, რომელზეც მათ ცნობილი ლუდსახარში ჰქონდათ აშენებული (დიმიტრი უზნაძის ქუჩა 68). ვეტციელების ვეებერეობა მინის ნაკვეთი დღეს განადგურებული და გავერანებულია, შენობები კი დანგრეული. აღნიშნულ ტერიტორიაზე ახალი აგურით ნაშენი, სასურავმოსხნილი და სართულშუაგადახურვა ჩანგრეული ერთი შენობა და რამდენიმე სარდაფილია გადარჩენილი²³⁵.

ლ. ბილფელდის მიერ ფრიდრიხ ვეტციელისათვის დაპროექტებული სახლი, რომელიც, სავარაუდოდ, დიმიტრი უზნაძის ქუჩის 68-ის მიმდებარე იმ ტერიტორიაზე მდებარეობდა, სადაც ვეტციელების ლუდსახარში

იყო აშენებული, დიდად განსხვავდება ლ. ბილფელდის მიერ აშენებული ზემოაღწერილი ყველა სახლისაგან იმით, რომ იგი თბილისურ ეზოს არ შეიცავს. ეს გამაღიერებელი გერმანული კოლონიისტი არა გასაქირავებლად, არამედ საკუთარ საცხოვრებლად აშენებული, ნეობაროკული სტილის სახლია, რომელიც ვეებერეთელა ტერიტორიაზე გაშლილი მთელი კომპლექსის ნაწილს წარმოადგენდა²³⁶. ეს კონკრეტული პროექტი ხის ფანჩატურს (პავილიონს) და ორანჟერეას შეიცავს. ფრიდრიხ ვეტციელის ეს შენობები გადარჩენილი არ არის.

ძმებმა იაკობ ფრიდრიხ და ივან კასპარ ვეტციელებმა ელისაბედის და ბაღის ქუჩის გადაკვეთაზე კლასიციზტური სტილის ერთსართულიანი სახლი 1877 წელს აიშენეს²³⁷, 1882 წელს კი იაკობ ფრიდრიხ ვეტციელის შეკვეთით ბილფელდმა ტერიტორია განავითარა და ელისაბედის ქუჩის მხარეს ერთსართულიან შენობას ნაგებობა მიაშენა²³⁸. 1888 წელს ფრიდრიხ ვეტციელის დაკვეთით ეს ადგილი ორთქლის საქაბედ გადაკეთეს.

ლეოპოლდ ბილფელდის ნაშუაშეკრები საქართველოს და მის ფარგლებს გარეთ

ლეოპოლდ ბილფელდის მიერ აგებულ შენობებს კავკასიის მასშტაბითაც ვხვდებით. როგორც ეპარქიალური არქიტექტორი, ლ. ბილფელდი საქართველოს სხვადასხვა მხარისათვის ხშირად ადგენდა ეკლესიის პროექტებს. 1888 წელს, როგორც სინოდალური კანტორის არქიტექტორს მას სოფელ ნორიოს ეკლესიის პროექტი შეუდგენია²³⁹. ნორიოს დარბაზულ ეკლესიას ძლიერად შვერილი, ნახევარწრიული აფსიდი აქვს, თავად დარბაზული სივრცე კი ნახევარწრიული კამარით არის გადახურული. ეკლესიის ფლეთილი ქვებით მოპირკეთებული ფასადები ღიობებით არის დანაწევრებული და სადა პროფილის დეკორატიული ლიწვებით არის შემკობილი. იმავე 1888 წელს ლ. ბილფელდს თბილისში, ეგზარქოსის სახლის გაფართოვების პროექტიც შეუსრულებია. 1891-დან 1916 წლამდე პერიოდში ლ. ბილფელდს სარესტავრაციო სამუშაოები იკორთის ტაძარზე უწარმოებია²⁴⁰.

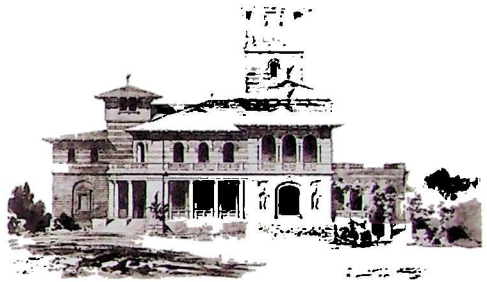
ლეოპოლდ ბილფელდი კურორტ კოჯორში რამდენიმე საზაფხულო სახლის პროექტის ავტორიც არის, რომელთაგან ფრიდრიხ ვეტციელისა და მისი ოჯახისთვის 1891 წელს დაპროექტებული ორსართულიანი სააგარაკო სახლია აღსანიშნავი²⁴¹.

ლეოპოლდ ბილფელდის არქიტექტურული ზედახედველობითა და ნიკოლაი ბენუას (Лео́нтий

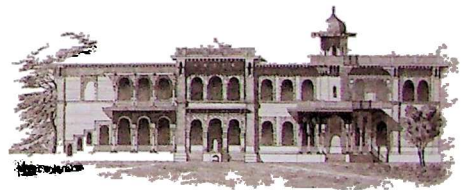
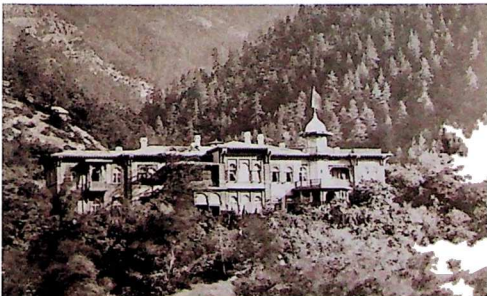
НА ПОСТРОЙКУ ЦЕРКВИ
в с. Наре.

სოფელ ნარიის ეკლესიის პროექტის ფრაგმენტი. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1888
Design for the church for the village of Naro, by Leopold Bielfeld. 1888

დიდი მთავრის ნიკოლოზ რომანოვის ლიკანის საზაფხულო სასახლე. საერთო ხედი და პროექტის ფრაგმენტი. არქიტექტორები ლ. ბენოი და ლ. ბილფელდი. 1892-1895 წლები
Summer palace of Nicholas Mikhailovich Romanov, Likani, General view and fragment of the project by L. Benoist and L. Bielfeld. 1892-1895.

დიდი მთავრის, მიხეილ რომანოვის ბორჯომის სასახლე. საერთო ხედი და პროექტის ფრაგმენტი. არქიტექტორი ვლ. შვაიციერი. მშენებლობას უხელმძღვანელა ლ. ბილფელდმა. 1874 წელი. აღარ არსებობს.
Grand Duke Mikhail Romanov's now missing Borjomi palace, General view and fragment of the project by Vladimir Schweyer. Construction work was supervised by L. Bielfeld. 1874

მეორე გილდიის ვაჭარ ნიკოლაი ზაქარაის ძე რომანოვისთვის საცხოვრებელი სახლის გადაკეთების პროექტი ბორჯომში. არქიტექტორი ლ. ბილფელდი. 1897

Design drawings for the reconstruction of the house of the merchant of second guild Nicholas Romanov in Borjomi, by Leopold Bielfeld. 1897

(Louis Benois, Людвиг) *Николаевич Бенуа*, 1859-1928) პროექტით შედგა.²⁴² 1892-1895 წლებს შორის დიდი მთავრის ნიკოლოზ მიხეილის ძე რომანოვის (1859-1919) ლიკანის ცნობილი სასახლის მშენებლობა. ქვის რუსტიკებულ ცოკოლზე მდგომი, ასიმეტრიული გეგმის და ასიმეტრიული სივრცითი კომპოზიციის, ლიკანის ხეობის ცხოველხატულ ბუნებაში, სპეციალურად მომზადებული ტერასაზე განთავსებული სასახლე, რომანტიული მიმდინარეობის მის თანადროულ რუსულ-ევროპულ სასახლეებს ეხმიანება. ლ. ბილფელდის პროექტით იყო აშენებული ლიკანში ე. წ. ფრეილინსკი დომ, რომელიც აღარ არსებობს. ლ. ბილფელდის ესკიზებით შესრულებულა და იტალიაში ჩამოუსხამთ რამდენიმე მცირე ფორმა ლიკანის პარკისათვის²⁴³, რომელთა შორის უხეშად რუსტიკებულ ქვის ბოძზე მოთავსებული, ბრინჯაოში ჩამოსხმული ფრთებგაშლილი არწივისა და მის ბრჭყალებში მოქცეული კურდღლის დინამიკური კომპოზიცია გამოირჩევა. ლიკანის პარკის მოსართავად უხეში რუსტიკა და აღნიშნული სკულპტურული კომპოზიცია კონტრასტს ქმნის რომანტიული მიმდინარეობის სულისკვეთებით გაუფენებელი რომანტიკული სასახლის შემამკობელ ცალკეულ სკულპტურებთან, ამავე დროს, იგი იმ ცხოველხატულ გარემოს ესადაგება, რომელშიც ის არის აშენებული და ინგლისურ Picturesque-თან პოულობს სიახლოვეს.

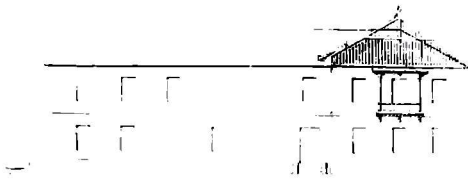
აქვე უნდა მოვიხსენიოთ დიდი მთავრის, მიხეილ რომანოვის ბორჯომის სასახლის ავტორი პეტერსბურგელი გერმანელი არქიტექტორი ვლადიმერ შეაიერი (1820-იანი წლები – 1874, W. Schweyer)²⁴⁴, რომელიც

მელმაც დიდი მთავრის ხის სასახლე დააპროექტა. ე. შეაიერის პროექტით აშენდა აგრეთვე ე. წ. Кухонное строение 1864 წელს²⁴⁵, რომელიც სასახლის კომპლექსის ნაწილი იყო. მიხეილ რომანოვის ბორჯომის სასახლის მშენებლობას ლეოპოლდ ბილფელდი გაუძღვა.

ბორჯომის შუაგულში, თითქმის მტკვრის პირას აგებული დიდი მთავრის, მიხეილ რომანოვის ხის საგებობა ასიმეტრიული სივრცითი კომპოზიციით ხასიათდებოდა. მის არქიტექტურას კლასიციზტური ფორმების, ადგილობრივი ტრადიციებისა და ისლამიზმის ნიშნები აჩნდა. მაინც, გადარჩენილი ფოტომახასალის და გამოქვეყნებული პროექტის მიხედვით²⁴⁶, ბორჯომის სასახლის არქიტექტურაში ისლამური არქიტექტურის ელემენტები ჭარბობდა. დიდი მთავრის ხის სასახლე 1960-იან წლებში დაინგა. ბორჯომის სასახლის ადგილას ქვის კიბეებისა და ქვის ცოკოლის კვალი დღემდე იკითხება. აღსანიშნავია, რომ მიხეილ რომანოვის სასახლის ზედამხედველობაც ლ. ბილფელდმა ითავა. ბორჯომშივე ლეოპოლდ ბილფელდს შეუდგენია სავაჭრო დუქნების შემცველი საცხოვრებლის რეკონსტრუქციის პროექტიც მეორე გილდიის ვაჭარ ნიკოლაი ზაქარაის ძე რომანოვისთვის 1897 წელს.

ლეოპოლდ ბილფელდი აბასთუმნის მინერალური წყლების გადაკეთებასთან დაკავშირებულ მრავალ საარქივო დოკუმენტში ჩანს. დღევანდელ მამათა მონასტრის ტერიტორიაზე არსებული ერთ-ერთი ყაზარმა ლ. ბილფელდის მიერ 1875 წელს შედგენილი პროექტით²⁴⁷ აშენდა.

მაგარამ აბასთუმანში მისი უმნიშვნელოვანესი ნამუშევარი უფლისწულ გიორგი რომანოვის სასახლეთა კომპლექსის ერთ-ერთი სასახლეა.

ყაზარშის პროექტი კურორტ აბასთუმანისთვის. არქიტ. ლ. ბილფელდი. 1875
Design drawing for the Barak in Abas Tuman by I. Bielfeld. 1875

კურორტი აბასთუმანი. უფლისწულ გიორგი რომანოვის მეორე სასახლე.
უ. ბ. შავტსკიი. 2006
Abastumani. Giorgi Romanov's second palace, residences for the prince's retinue. 2006

elongated rectangle and feature open wooden supported balconies. The enfilade rooms open onto the outside space by means of open balconies.

The house designed by Bielfeld for Titular Counsellor Alexander Korchibashev, at then 74 Nicholas Street (what is now 40 Ivane Javakshishvili Street) reveals a Baroque influence. The single-storey building erected on a tall basement floor and articulated by four windows and one door follow Classical tradition. Characterised by slender proportions and featuring volutes, the openings are remarkable for their fine mouldings. The courtyard-side balconies have not survived.

Among the tenement houses rented out by the owners of particular merit is a two-storey building of Katherine Schwarz at 106 Davit Aghmashenebeli Avenue, which Bielfeld designed in 1877. Although in general the façade follows the design dominated by Neo-Classical style, some of its elements differ from the drawings. The façade rustication formed by alteration of Russian brick and plastering allows us to assume that the construction work finished later than 1877. Broken pediments, pilasters with garlands, volutes of corbels and consoles point to the Neo-Baroque style. Both the façade and the interior embellishments are characterised by a high level of craftsmanship. In Schwartz's house most noteworthy is the courtyard-side elevation planned in local style—the building is enclosed with open wooden balconies. At present only one wing survives in its authentic form. The lateral sides of the wings has wooden staircases and the tunnel with a gate leading into the tunnel has a vaulted roof. Schwartz's house largely defines the architectural and urban value of this section of Davit Aghmashenebeli Avenue.

Very little is known of the site of the brewery owned by the Wetzel brothers (68 Dimitri Uznadze Street). The huge plots of land as well as the structures have devastated. Only a building of brick, a roofless structure and several cellars survive.

The lack of a courtyard is what sets the house designed by Bielfeld for Friedrich Wetzel from his aforementioned works. The building that housed the Wetzels' brewery was built as a personal residence rather than for renting out. Designed in Neo-Baroque style, the house was part of a large complex and contained a pavilion and an orangery. None of the buildings has survived.

Jacob Friedrich and Ivan Kaspar Wetzels built a single-storey house in the Neo-Classical style at the intersection of Elizabeth and Garden streets in 1877. Soon after, in 1882, Jacob Friedrich hired Bielfeld to develop the area and add a single-storey house to the side of Elizabeth Street. In 1888, the building was converted into a steam boiler.

BIELFELDS'S BUILDINGS IN OTHER GEORGIAN TOWNS AND OUTSIDE

Bielfeld designed buildings for many other towns of Georgia and the Caucasus. In 1888, in his capacity as architect of a Synodal Office he made a design for the village of Norio. The hall-type church has a sharply projecting, semi-circular apse, as has the hall. The rubble stone façades of the church are articulated by openings and decorative shafts. In 1888, Bielfeld also made a design to expand the exarch's house. From 1891 to 1916, he conducted the restoration of Ikorta Church.

Bielfeld also designed several summer houses in Kojori, among which a two-storey country house for

კურორტ აბასთუმნის ცხოველხატულ ხეობაში, მდინარე ოცხის პირას ლალად გაშლილი, ასიმეტრიული გეგმარებისა და ასიმეტრიული სივრცითი კომპოზიციის, რუსეთის საიმპერატორო ოჯახის და, კერძოდ, უფლისწულ გიორგი რომანოვის სამი სასახლიდან ერთის, ე. წ. შუა სასახლის მშენებლობა ლეოპოლდ ბილფელდის სახელს უკავშირდება²⁴⁸.

რომანოვების სასახლეთა კომპლექსის მშენებლობა 1892 წელს დაიწყო. ამ წელს სასახლეთაგან ორი — მთავარი და ხის შუა სასახლეები აშენდა.

ხის შუა სასახლე, ე. წ. *Свитский Дом, „помещения для свиты Его Высочества“* — რუსეთის საიმპერატორო ოჯახის ახლო ნათესაებისა და სხვა სტუმრებისათვის მოსასვენებლად იყო განკუთვნილი. ხის მორების კონსტრუქციის ნაგებობა შუა საუკუნეების რუსული ხის სახლის (*изба, деревячатый дом*) არქიტექტურისათვის დამახასიათებელი მშენებლობის ხერხების, კონსტრუქციული თავისებურებების და არქიტექტურული სახის ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში ჩამოყალიბებულ ესთეტიკურ და ეთიკურ ხედვას ეფუძნება.

გიორგი რომანოვის შუა სასახლის პროექტი, სავარაუდოდ, საქართველოში არ უნდა შემდგარიყო. ასევე შესაძლებელია, რომ შენობის კონსტრუქციები, მისი მთავარი ნაწილი მაინც, აბასთუმანში რუსეთიდან ჩამოიტანეს, ქვის ცოკოლი, ქვის ბოძები და ქვის კიბე, კი ადგილზე, ადგილობრივი ქვით შეასრულეს, რასაც შემდგომ რუსეთიდან ჩამოტანილი ნახევარმორების კონსტრუქციების სახლი მოერგო. შუა სასახლის დამახასიათებელი ხის შვერილი, გადახურული, ღია აივნების ასეთი სიმრავლე, რომელიც „რუსული სტილით“ ნაგები შუა სახლის ესოდენ დამახასიათებელი ნაწილია, საკუთრივ აბასთუმნური გავლენა უნდა იყოს.

შუა სასახლის ცენტრალური ნაწილი XIX საუკუნის ბოლო მესამედის რუსეთის არქიტექტურაში გავრცელებული „როპეტის სტილის“ ნიშნებს ატარებს და რუსული ხალხური არქიტექტურული ფორმების გავლენა ნაგებობას ამავე ხანის რომანტიზმის მიმართულებასთან აკავშირებს და ევროპული ისტორიზმის ერთიან ტალღაში აქცევს.

ხის შუა სასახლეს ტექტონიკურობა და ხითხურობის უმაღლესი ხარისხი გამოარჩევს. ეჭვგარეშეა შუა სასახლის, როგორც რომანოვების სასახლეთა კომპლექსისაგან განუყოფელი ნაწილის, ისტორიული და კურორტ აბასთუმნის მთელი ურბანული სტრუქტურის შემადგენილი ნაგებობის ურბანული ლირებულება.

ლიკანის პარკი. ბრინჯაოს ფრთებგაშლილი არწივის გამოსახულება. შესრულებულია ლ. ბილფელდის ესკიზის მიხედვით. 2017
Likani Park. Bronze sculpture of an eagle, by Leopold Bielefeld. 2017

იმის გათვალისწინებით, რომ შუა სასახლის ხის კონსტრუქცია, სავარაუდოდ, რუსეთიდან არის ჩამოტანილი და ლეოპოლდ ბილფელდმა ადგილზე ააწყო მთელი ნაგებობა, ეს ხუროთმოძღვრის დიდ პროფესიონალიზმს და საამშენებლო საქმის უმაღლეს კლასს ავლენს.

ხის შუა სასახლე 2008 წლის იელისში მომხდარმა ქარიშხალმა დიდად დააზიანა.

Friedrich Wetzel and his family, designed in 1891, is most remarkable.

Located in picturesque settings of the Likani valley near Borjomi, the Likani Palace was constructed for Grand Duke Mikhail Romanov (1859-1919) between 1892 and 1895 under the supervision of Bielfeld and, according to the designs of Nicholas Benois (1813-1898). The palace stands on a rusticated stone socle and is characterised by a strongly asymmetrical shape. The building resonates with its contemporary European and Russian features associated with the Romantic movement in architecture. Another building Bielfeld designed for Likani, commonly known as the *Fräulein house*, has not survived. According to Bielfeld's sketches several small forms were made for the park decoration in Italy, of which most notable is a cast-iron composition featuring an eagle holding a hare in its claws set on the top of the roughly rusticated pillar. Rusticated surfaces and the sculptural composition create a contrast against some of the sculptures adorning the palace inspired by Romanticism, but they merge harmoniously with the surrounding landscape finding an affinity with the English Picturesque movement.

Standing in the heart of Borjomi, close to the bank of the Mtkvari, the timber building of the Grand Duke Mikhail Romanov palace, was designed by German architect W. Schwayer from St Petersburg. The building was characterised by an asymmetrical composition and a combination of elements of Neo-Classical, traditional and Islamic architecture. According to the surviving photographs, the building was dominated by Islamic features. The original fretwork balcony shows a similarity with that of Giorgi Romanov's main palace at Abastumani. The palace of Mikhail Romanov fell prey to fire in the 1960s. The traces of

stone steps and a stone socle at the site of the palace are still visible. It is noteworthy that the construction work of the palace was supervised by Bielfeld.

Bielfeld appears in numerous archival documents relating to the development of Abastumani spa resort. One of the barracks on the monastic grounds was built to his designs in 1875. Yet his most important work in Abastumani is one of the three palaces of the Russian imperial family, namely prince Giorgi Romanov. Set in the picturesque Abastumani valley on the bank of the Otskhe River, it is characterised by an asymmetrical shape. Construction of the Romanov palaces was launched in 1892, two of which, the main and the middle palaces were built first. The middle palace was designed for the close relatives and other guests of the prince. The building follows the tradition of medieval Russian log-house architecture. The design of the middle palace was most probably made outside Georgia. It is also likely that the structural elements, at least the main part, were brought from Russia. A socle, pillars and a stone staircase were constructed of local stone, and the logs were added later. The multitude of projecting roofed balconies can be explained by a local influence.

The central section of the middle palace displays features of the 'Ropet style' named so after the architect and used widely in Russia in the late 19th century. The influence of vernacular Russian architecture relates this building to the movement of Romanticism and Historicism.

The palace is characterised by high-quality craftsmanship. The fact the building was most likely assembled using logs from Abastumani speaks much of the professionalism and ingenuity of the architect.

The middle palace was badly damaged by a hurricane in July 2008.

პაულ შტერნი
1847-1922(?)

XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისში მოღვაწე უცხოელ არქიტექტორებს შორის პაულ შტერნის სახელი ერთ-ერთი გამოირჩეულია.

არქიტექტორი პაულ კარლ ედუარდ შტერნი (Paul Karl Eduard Stern) წარმოშობით ბალტიისპირელი გერმანელი, 1847 წელს ესტონეთში, კუნძულ Ōsel-ზე, დღევანდელ საარემაში (Saaremaa), ქალაქ არენსბურგში (Arensburg) დაიბადა. ის იყო მხატვრისა და ილუსტრატორის, არენსბურგში (დღევანდელი კურესაარე) კალიგრაფიის ცნობილი მასწავლებლის, დერბტის უნივერსიტეტის აღზრდილის, ზიგიზმუნდ ფონ შტერნის (Sigismund (Siegismund) von Stern, 1812-1889) შვილი.

არენსბურგის გიმნაზიის დასრულების შემდეგ პაულ შტერნი პეტერბურგის სამშენებლო სასწავლებელში (Строительное училище) სწავლობდა, რომლის სრული კურსის დასრულების შემდეგაც მან სამოქალაქო ინჟინრისა და XII კლასის ინჟინრის წოდება მიიღო. 1875 წლის 12 ივლისს შინაგან საქმეთა სამინისტროს ბრძანებით, პ. შტერნი სამინისტროსთან არსებულ ტექნიკურ სამშენებლო კომიტეტში გაამწესეს.

ირკვევა, რომ სამოქალაქო ინჟინერი პაულ შტერნი (რუსეთში ცნობილი როგორც Павел Павлович Штрин) პეტერბურგში რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო არქიტექტორის, ვიქტორ შრეტერის (Viktor Johann Gottlieb Schröter, 1839-1901) თანაშემწედაც (помощник) მუშაობდა³⁹. პაულ შტერნის თბილისში ჩამოსვლის ზუსტი თარიღი უცნობია, მაგრამ იგი ვიქტორ შრეტერის თხოვნით, სავარაუდოდ, 1870-

იან წლებში ჩამოვიდა თბილისში ახალი საოპერო თეატრის შენობის მოსამზადებელი სამუშაოების შესასრულებლად და ის 1882 წლამდე ოპერის მშენებლობის ზედამხედველობასაც თაოსნობდა³⁹.

1875 წლის 30 ივნისს პაულ შტერნი კავკასიის მეფისნაცვლის მთავარ სამმართველოში ჩაირიცხა, სადაც 1881 წელს სამმართველოს გაუქმებამდე მსახურობდა. 1875 წლის 17 ნოემბერს კი მას ატესტატის საფუძველზე საგუბერნიო მდივნის (губернский Секретарь) ჩინი მიენიჭა.

ცნობილია, რომ 1880 წლის 9 იანვარს პაულ შტერნმა თბილისში იქორწინა გარდაცვლილი პოლკოვნიკის ვასილ დიაჩენკოს ქალიშვილ მარიაზე (1859-1935). აღნიშვნის ღირსია ისიც, რომ მარია დიაჩენკო თბილისში მოღვაწე პოლონელი მოქანდაკის ფელიქს ხოდოროვიჩის (1840-1913, Feliks Chodorovich) გერი იყო. ისე რომ, პაულ შტერნს და ფელიქს ხოდოროვიჩს ახლო ნათესაური ურთიერთობა უნდა ჰქონოდათ. პ. შტერნის ორივე შვილი პაულა (Paula, 1880) და პავლე (Paulusha, 1882) თბილისში დაიბადა. მოდგმით ლუთერანელმა პაულ შტერნმა აღმსარებლობად მართლმადიდებლობა აირჩია, მართლმადიდებელი იყო აღმსარებლობით მიუღი მისი ოჯახიდან.

1890 წელს პაულ შტერნი თბილისის კოლონიაში საკუთარ სახლს იშენებს, 1893 წელს კი თავისი ოჯახისათვის მეორე სახლს ასევე კოლონიაში აგებს.

ცნობილია, რომ პაულ შტერნი თბილისში გარდაიცვალა, სავარაუდოდ, მისი მეუღლის, მარია შტერნის შეიქცარაში საცხოვრებლად გადასვლამდე 1924 წლის დეკემბერში, მარია შტერნი კი ბაზელში 1934 წელს გარდაიცვალა. ეს ყოველივე პაულ შტერნის ვაჟის პავლეს (პავლეშას) თბილისში ტრაგიკული სიკვდილის შემდეგ მოხდა³⁹.

პაულ შტერნი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისში მოღვაწე ერთ-ერთი ყველაზე უფრო ნაყოფიერი არქიტექტორია. მან უთუოდ დიდი კვალი დაატოო თბილისს და თავისი მინიმალური ნეილი შეიტანა ქალაქის ურბანულ განვითარებაში. განსაკუთრებით საგრძნობია პაულ შტერნის ხელი XIX საუკუნის მიწურულის თბილისის კოლონიაში.

პ. შტერნი აშენებდა როგორც საზოგადოებრივი დანიშნულების შენობებს, ისე საცხოვრებელ სახლებს თბილისელი მოქალაქეებისათვის; მის მიერ აშენებულ სახლს ბაქოშიც ხვდებით.

პ. შტერნის პროექტებით აშენებული ყველა შენობა გადარჩენილი არ არის. ამიტომ წარმოდგენას

PAUL STERN

1847-1922 (?)

Paul Stern was one of the most outstanding foreign architects to work in Tbilisi in the late 19th century.

Paul Karl Eduard Stern was born in 1847, in the town of Arensburg (now Kuresaare), on Ösel island (what is now Saaremaa), Estonia. German by origin, he was a son of Sigismund (Siegmund) von Stern, graduate of Dorpat University, an artist, illustrator and a renowned teacher of calligraphy.

After finishing a gymnasium in Arensburg, Paul Stern studied at the Construction School in St Petersburg. Upon completing his studies, he was granted the title of a civil engineer and 12th grade engineer. On 12 July 1875, on the order of the Ministry of Internal Affairs, Stern was assigned to the Technical Construction Committee at the Ministry.

According to records, Stern also served as an assistant to Viktor Johann Gottlieb Schröter, a celebrated architect of the Russian Empire based in St Petersburg. Although the exact date of Stern's arrival in Tbilisi remains unknown,

it can be assumed that he came at the invitation of Schröter in the 1870s to conduct preliminary work for the planned opera house in Tbilisi and that he supervised the construction process until 1882.

On 30 June 1875, Stern was enrolled in the main department of the Caucasian Viceroy, where he served until the abolition of the department in 1881. On 17 November 1875 he was awarded the title of Provincial Secretary.

On 9 January 1880, Stern married Maria Diachenko (1840-1935), a daughter of colonel Vasil Diachenko and a stepdaughter of Feliks Chodorovich (1840-1913), a Polish sculptor who lived in Tbilisi. Thus Stern and Khodorovich must have had close relations. Stern's daughter Paula (1880) and son Paulusha (1882) were born in Tbilisi. Stern, whose ancestors were Lutherans, adopted Orthodox Christianity. In 1890, he built a house for himself in Tiflisser Kolonie, and in 1893, another house for his family, also in Tiflisser Kolonie.

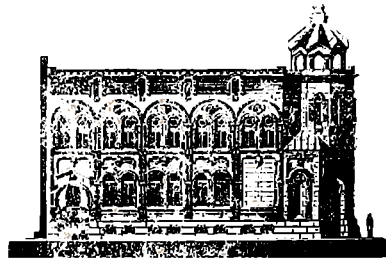
Stern died in Tbilisi, probably before his wife, Maria Stern moved to Switzerland in December 1924. Maria died in Basel in 1934 after the tragic death of her son Paulusha in Tbilisi.

თბილისი. ქალაქის ყოფილი სათავთბიროსა და გამგეობის (დღევანდელი საკრებულოს) შენობა. 2002
Tbilisi City Assembly, by Paul Stern and Alexander Ozerov. 2002

თბილისის საქველმოქმედო საზოგადოების სკოლის შენობის პროექტი. 1887
Design for the charity school building, by Paul Stern. 1887

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების
მუზეუმის შენობის საკონკურსო პროექტი. არქიტ. პ. შტერნი. 1894
Design for a museum of the Society for the Spreading of Literacy among Georgians,
by Paul Stern. 1894

მისი, როგორც შემოქმედის მასშტაბსა და დიაპაზონზე, თბილისში შემორჩენილ შენობებთან ერთად, საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული ის პროექტებიც გვიქმნის, რომელთა მიხედვით მშენებლობა სხვადასხვა მიზეზით ან არ შედგა, ან აშენებული ნაგებობები დროს ვერ გადაურჩა. ეს პროექტები პაულ შტერნის ნაგებობების სტილისტურ თავისებურებებს და მის ესთეტიკურ შეხედულებებს მთელი ეპოქის კონტექსტში წარმოგვიდგენს.

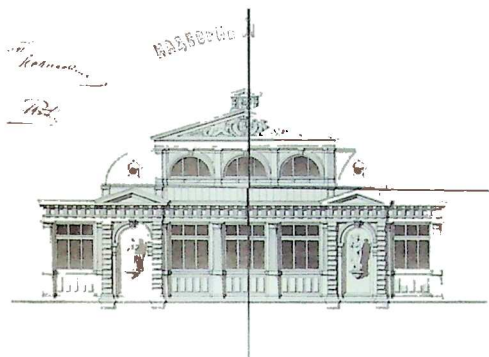
პ. შტერნის თბილისური პროექტების მიხედვით თვალმისაცემია ის სტილისტური სიჭრელე, რაც ზოგადად იყო დამახასიათებელი მთელი ეპოქისათვის. არა მხოლოდ თბილისი, არამედ XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თითქმის ყველა ევროპული ქალაქი ამ თავისებურებას ასახავს.

პაულ შტერნის თბილისური შემოქმედება ეპოქის ესთეტიკის ილუსტრაციაა. იგი ერთ ქრონოლოგიურ პერიოდში შექმნილ ფასადებს საფუძვლად ხან რუსეთში 1878 წლიდან დამკვიდრებულ როპეტიკის²⁵² სტილს, ხან ისლამურ, ხშირად ის რენესანსულ და კიდევ უფრო მეტად ბარიკულ ეკლექტიზმს უდებს. ძველი ქართული ზურთომოდოლური დეკორის გამოყენების ცდა პაულ შტერნის შემოქმედებაში ე. წ. ქალაქის არქიტექტურის (*бумажная архитектура*) ნაწილია, რადგან ამ სტილის პაულ შტერნის ნააზრევი დრომ მხოლოდ საკონკურსო თუ რიგითი პროექტების სახით შემოინახა. ზოგჯერ შტერნი ერთი შენობის ფარგლებში ყველა ჩამოთვლილ სტილს უყრის თავს.

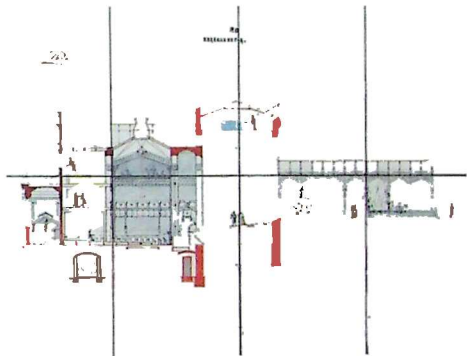
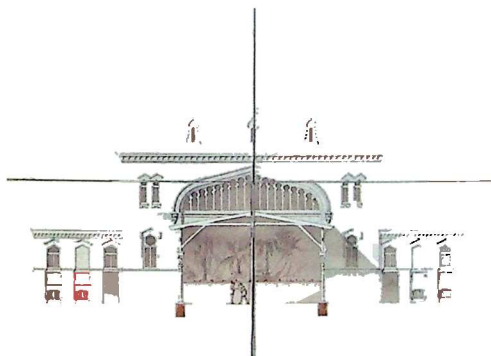
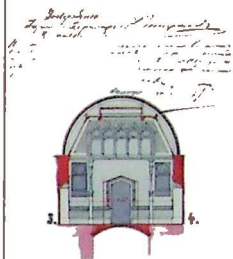
ქალაქის ყოფილი სათათბიროსა და გამგეობის (დღევანდელი საკრებულოს) ფსევდომავრული ფასადები (1882-1886) ისლამური ეკლექტიზმის ერთი ყველაზე უფრო დამახასიათებელი და მკაფიო

ნიმუშია თბილისში. შენობა ამ ადგილას მდებარე XIX საუკუნის 40-იან წლებში აშენებული საქალაქო პოლიციის შენობის საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის შედეგია. მისი გეგმარება თბილისში მოღვაწე რუს არქიტექტორს ალექსანდრე ოზეროვს ეკუთვნის²⁵³, ფასადების ავტორი, კი პაულ შტერნია²⁵⁴. ნაგებობა მთავარი ფასადით ყოფილი გრაფ პასკევიჩ ერევნელის (Граф Паскевич Ериванский, 1782-1856, დღევანდელ თავისუფლების) მოედანს გადმოჰყურებს. სწორკუთხა ლიობთა ხან სტუკოს ტექნიკით, ხან კი ნაკვეთი ფორმებით შესრულებული საპირეები, სწორკუთხა ნიშებში ჩასმული ისრული თაღები, სარკმელთა ქვეშ მოთავსებული სწორკუთხა ჩაღრმავებების რეაქტივანი ვარსკვლავების ნაძერწი ფორმები, კედლის სიბრტყის მრავალი ფიგურული ფრაგმენტი და ფასადთა დამასრულებელი სტალაქტიდური კარნიზები – მუქი და ღია ფერის ქვის ზოლებით მოპირკეთებული ფასადების ფონზე გამოიყოფა. ფასადის მნიშვნელოვანი აქცენტი მის შუა ღერძზე მოქცეული სამიარუსიანი კოშკია, რომლის კომპოზიციაშიც საათია ჩასმული. ქართული ორნამენტული ნაძერწობით მორთული ქალაქის სათათბიროს სხდომათა დარბაზის ავტორი ალექსანდრე ოზეროვია.

თბილისის საქველმოქმედო საზოგადოების სკოლის შენობის დასაპროექტებლად პ. შტერნი როპეტიკის სტილს ირჩევს²⁵⁵. შეუღლესავი აგურის ფასადი, აგურის დეკორატიული წყობით გამოყვანილი კარნიზთა და ფრიზით, პირველი სათაულის ლიობთა ხახვისებური მოყვანილობის თავსართებით, ლიობთა განაპირა პილასტრების დამასრულებელი, კაპიტელებისმაგიერი მოცულობითად გამოყოფილი ფორმებით, მეორე სათაულის ლიობთა მამკობი აგურის სათაურებითა

ГЕНЕРАЛЬНЫЙ ПЛАН.

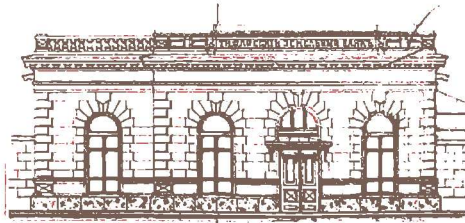

სათავადზნაურო საადგილმამულო ბანკის ქარვასლა-თეატრის პროექტის ფრაგმენტები. არქიტექტორი პ. შტერნი. 1887
Fragments of the designs of the caravanserai-theatre of the Bank of the Nobility, Tbilisi. 1887

ბერლინის შაუშპილჰაუზი. 2010
Schauspielhaus Berlin, by Karl Friedrich Schinkel. Berlin. 2010

ფრაულენ-სტრასე.

ფრაულენ-სტრასე.
ზაფხული 1886.

თბილისის საადგილმამულო ბანკის პროექტის ფრაგმენტი. ფასადი.
არქიტექტორი პ. შტერნი. 1886
Bank of the Nobility on what was then Fraulein Street, by Paul Stern. 1886

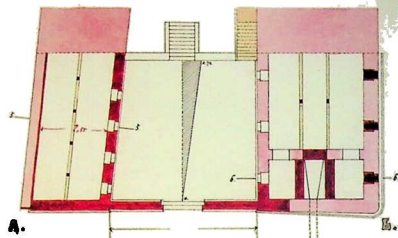
на каменномості річчому басейн Карагансару: **Syznath**
в Суньба, надозвучає в Мінусинськ і утворює на березі
Курба в Нісєлєві мисливці з'являються в місті **Ahtapzo**,
виступає виступом в Ахмєлєвському басейні з'являється виступом

ПЕРВАЯ ПЛОЩАДЬ

№	Наименование
1	Дом № 1
2	Дом № 2
3	Дом № 3
4	Дом № 4
5	Дом № 5
6	Дом № 6
7	Дом № 7
8	Дом № 8
9	Дом № 9
10	Дом № 10
11	Дом № 11
12	Дом № 12
13	Дом № 13
14	Дом № 14
15	Дом № 15
16	Дом № 16
17	Дом № 17
18	Дом № 18
19	Дом № 19
20	Дом № 20
21	Дом № 21
22	Дом № 22
23	Дом № 23
24	Дом № 24
25	Дом № 25
26	Дом № 26
27	Дом № 27
28	Дом № 28
29	Дом № 29
30	Дом № 30
31	Дом № 31
32	Дом № 32
33	Дом № 33
34	Дом № 34
35	Дом № 35
36	Дом № 36
37	Дом № 37
38	Дом № 38
39	Дом № 39
40	Дом № 40
41	Дом № 41
42	Дом № 42
43	Дом № 43
44	Дом № 44
45	Дом № 45
46	Дом № 46
47	Дом № 47
48	Дом № 48
49	Дом № 49
50	Дом № 50
51	Дом № 51
52	Дом № 52
53	Дом № 53
54	Дом № 54
55	Дом № 55
56	Дом № 56
57	Дом № 57
58	Дом № 58
59	Дом № 59
60	Дом № 60
61	Дом № 61
62	Дом № 62
63	Дом № 63
64	Дом № 64
65	Дом № 65
66	Дом № 66
67	Дом № 67
68	Дом № 68
69	Дом № 69
70	Дом № 70
71	Дом № 71
72	Дом № 72
73	Дом № 73
74	Дом № 74
75	Дом № 75
76	Дом № 76
77	Дом № 77
78	Дом № 78
79	Дом № 79
80	Дом № 80
81	Дом № 81
82	Дом № 82
83	Дом № 83
84	Дом № 84
85	Дом № 85
86	Дом № 86
87	Дом № 87
88	Дом № 88
89	Дом № 89
90	Дом № 90
91	Дом № 91
92	Дом № 92
93	Дом № 93
94	Дом № 94
95	Дом № 95
96	Дом № 96
97	Дом № 97
98	Дом № 98
99	Дом № 99
100	Дом № 100

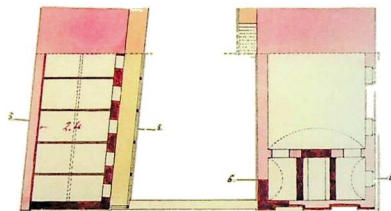
Room is nearly full Sunday.

Sopran: mezzo

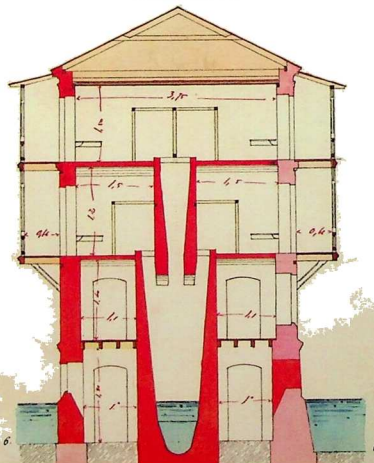
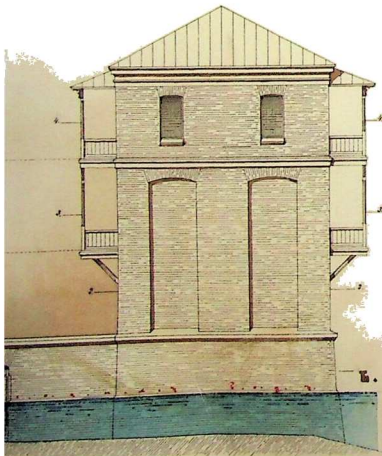

4.

Case no. 100-100000
by the Hon. Attorney
DANIEL H. 2-2. 100-100000

РАЗРЪЗЪ НА 6-6.

Being one of the most prolific architects in Tbilisi of the late 19th century, Stern's contribution to the urban development of the city and *Tiflisser Kolonie*, in particular, cannot be overestimated.

Stern built both public and residential buildings for the residents of Tbilisi. A building designed by him also stands in Baku. His architectural prowess is demonstrated by the surviving edifices as well as design drawings kept in the Georgian National Archives. Although some of these designs have not been realised, they are key to a better understanding of the aesthetic features of his architecture.

The surviving design drawings feature a stylistic diversity typical of Tbilisi as well as all the European cities of the time. Within the same span of time, Stern employed a range of styles for different buildings, including the Russian 'Ropet style' named so after the Russian architect and the initiator of the Russian Revival Ivan Ropet, Islamic patterns, Renaissance motifs and more frequently, elements of Baroque eclecticism. An attempt to use Georgian architectural decoration can be found only in his 'paper architecture'. The works featuring local motifs survive as drawings, some of which were presented at competitions. Several of Stern's houses are characterised by a combination of all the aforementioned styles.

The elevations of the former building of the Local Administration Office (1882-1886), now City Assembly, are the most vivid examples of Pseudo Moorish style in Tbilisi. The building, as it stands now, is a result of substantial alteration of the former City Police Station constructed on this site in the 1840s. Alexander Ozerov, a Russian architect working in Tbilisi, was responsible for the plan of the building, while the façades were designed by Stern. The main façade overlooks Freedom Square (then called Erivan Square after Ivan Paskevich, Count of Erivan, 1782-1856). Rectangular openings with stuccoed and moulded frames, pointed arches set in rectangular niches, plastered octagonal stars below the windows, numerous figurative ornaments on the walls and stalactite friezes stand out against walls faced with dark and light stone stripes. The façade is highlighted by a three-storey tower featuring a clock. The assembly hall was decorated with Georgian plastered ornaments by Alexander Ozerov.

Stern used the 'Ropet style' for the building of a charity school, which is indicated by a plain brick façade with a cornice and a frieze patterned in brick, onion-shaped moulded ornaments atop the windows forming top side pilasters instead of capitals, first-floor openings adorned with brick ornaments and kokoshnik-shaped arches between the openings.

Of the public buildings designed by Stern of particular note is the Caravanserai-Theatre of the Nobility Bank. The design was made in 1887 and approved by Tbilisi Governor on 4 June 1888. According to the drawings, the building was to take up a vast area of land between Sasakhle and Erekle II (later Fräulein, now Sulkhan-Saba Orbeliani) streets and incorporate a summer theatre.

The project does not seem to have been realised strictly according to the design, which is indicated by early 20th century photos featuring a theatre built in 1878 to the design of von Skoyan. However, one of the stereo photos taken following the 1914 fire shows wooden fretwork of the supported balconies in the summer theatre and a stage facing the open space. Stern's theatre building may have been partly realised and the open, roofless hall may have been built according to his own design made in 1887.

A combination of caravanserai and theatre within a single building must have become a trend in Tbilisi. Construction of a caravanserai-theatre supported by Tamamshev and designed by Giovanni Scudieri in Paskevich-Erivan (now Freedom or Liberty) Square in 1847 was followed by another caravanserai-theatre of the Bank of the Nobility on Sasakhle Street. The theatre within the Artsruni Caravanserai was built in 1878 according to Skoyan's designs. In 1887, the Bank of the Nobility commissioned another theatre building for the same site to Stern. It is hard to ascertain which part of the project was realised. The incorporation of three theatres within the caravanserai building does not seem to find a parallel elsewhere.

In Stern's design, the theatre features a fusion of different styles. The Neo-Classical elements of the façade, characterised by triangular pediments, a frieze with metopes and triglyphs, plain keystones, sculptural figures set in semicircular niches and Doric columns, alternate with an unplastered brick elevation facing the garden and summer theatre. The façade composition is united by a huge stage arch, reminiscent of a Tudor arch, in the centre. Its transom is filled with a row of narrow, horseshoe-shaped openings in the Islamic style. The façade following the 'Ropet style' contains another element typical of Islamic architecture, namely a wrought-iron railing

ავლაბრის (მეტეხის) ხიდის ბოლოში არსებული იაკობ ზუბალაშვილისა და საინოვის ქარვასლების საინჟინრო პროექტი. 1887. არქიტექტორი პ. შტერნი
Structural drawings for the Zubalashvili and Sainov caravanserais at the end of the Avlabar (now Metekhi) bridge, by Paul Stern. 1887

და ლიობებს შორის მოქცეული კოკონიკის ფორმის თაღებით დასრულებული ნიშებით²⁵⁶ – ყოველივე XVII საუკუნის რუსული არქიტექტურის დეკორატიული მორთულობის გამოყენების ცდას წარმოადგენს და როპეტის სტილის უთუო გავლენაზე მიუთითებს.

პაულ შტერნის საზოგადოებრივი დანიშნულების შენობებს შორის სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკის ქარვასლა-თეატრის პროექტია აღსანიშნავი, რომელიც პ. შტერნმა 1887 წელს შეადგინა. პროექტი თბილისის გუბერნატორმა 1887 წლის 4 ივნისს დაამტკიცა²⁵⁷. პროექტის მიხედვით, ქარვასლა-თეატრმა სასახლის და ერეკლე მეორის (შემდგომი ფრილინის, დღევანდელი სულხან-საბა ორბელიანის) ქუჩებს შორის მოქცეული ვეებერთელა კვარტალი დაიკავა და იგი საზაფხულო თეატრსაც მოიცავდა.

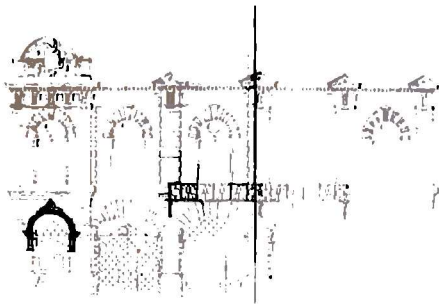
შტერნის თეატრის შენებლობა რუსული სახით, ეფორობ, არ განხორციელდა, რადგან XX საუკუნის დასაწყისის არაერთ ფოტოზე ამ ადგილას 1878 წელს არქიტექტორ ა. ფონ სკოიანის მიერ აშენებული თეატრი ჩანს. მაგრამ 1914 წელს მომხდარი ხანძრის შემდეგ გადაღებულ ერთ სტერეოფოტოზე სათეატრო შენობის საზაფხულო თეატრის ნაწილში, ხის დაყრდნობილი აივნების ჭვირული ფორმები და ღია სივრცისკენ გახსნილი სცენა (?) მოჩანს. შესაძლოა შტერნის თეატრი ნაწილობრივ განხორციელდა და სახურავამოსხმილი, შიშვლი ღია დარბაზი სწორედ 1887 წლის შტერნის პროექტით ყოფილიყო აგებული.

ქარვასლისა და თეატრის ფუნქციების შერწყმა, ჩანს, ტრადიციად იქცა თბილისისთვის. გრაფ პასკევიჩ-ერენგელის მოედანზე 1847 წელს გაბრძოლ თამამშვეის ხარჯით და ჯოვანი სკუდიერის პროექტით აშენებულ ქარვასლა-თეატრს იქვე, მოედნის სიახლოვეს, სასახლის ქუჩაზე, სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკის ქარვასლა-თეატრის აშენება მოჰყვა. გენერალ-მაიორ არნრუნის ქარვასლის შენობის ტანში თეატრის შენებლობას 1878 წელს არქიტექტორ ა. ფონ სკოიანის პროექტით განხორციელდა. სათავადაზნაურო საადგილმამულო ბანკის თავკაცებმა ამავე ადგილისათვის, ასევე თეატრის პროექტი 1887 წელს არქიტექტორ პაულ შტერნს შეუკვეთეს. დანამდვილებით თქმა იმისა, თუ შტერნის ქარვასლა-თეატრის ახალი პროექტის რომელი ნაწილი განხორციელდა, შეუძლებელია. მაგრამ საინტერესოა, რომ ქარვასლის ტანში ჩართული სათეატრო შენობის სამი შემთხვევა XIX საუკუნის თბილისში, ანალოგიას სხვა ქვეყანებში არ უნდა პოულობდეს.

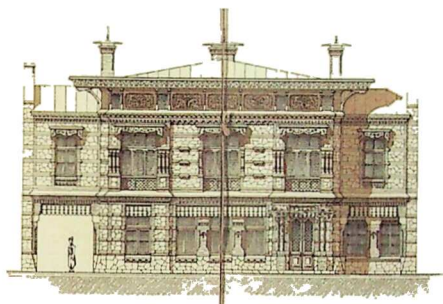
შტერნის პროექტის მიხედვით, თეატრის არქიტექ-

ტურა მრავალი სტილის ნაზავს წარმოადგენს. აქ ტექტონიკურებით გამოჩრეული მთავარი ფასადის მკაიკ კლასიციტული ფორმებს (ფასადზე გამოყოფილი ვესტიბიულის მოცულობის განაპირა მხარეებისა თუ შუა ნაწილის დამასრულებელი სამკუთხა ფრონტონები, მეტოპებისა და ტრიგლიფების მონაცვლეობით შემდგარი ფრიზი, მკაცრი საჭქი ქეები, ნახევარწრიული თაღებით დაბოლოებულ ნიშებში ჩასმული სკულპტურული ფიგურები, დორიული ორდერის სვეტები და სხვა), საზაფხულო თეატრისკენ მიქცეული ბალისპირა, ფასადის როპეტის სტილის შეუღლესავი აგურის ფასადი ენაცვლება (ფასადის ნაწილთა დამასრულებელი აგურის დეკორატიული წყობით გამოყვანილი კარნიზები, ცალკეულ ლიობთა აგურის თავსართები, კედლის სადა სიბრტყეზე გამოყოფილი აგურის გეომეტრიულ-დეკორატიული წყობით მონიშნული სალტე). ფასადის კომპოზიცია მის შუა ლერძზე მოქცეული ვეებერთელა სასცენო თაღით არის შეკრული. თაღის ფორმა ცენტრში კილისებურია, განაპირა მხარეებში კი მომრგვალებული (თაღი მოყვანილობით უფრო ახლოს ოთხცენტრიან თაღთან დგას, ინგლ. Tudor Arch), მისი ფრამუგა კი „ისლამური“, ნალისებური ფორმით დასრულებული წვრილი, მიჯრილი ლიობების მწკრივით არის შევსებული. როპეტის სტილის ფასადი ისლამური არქიტექტურის კიდევ ერთ ელემენტს შეიცავს. ეს ფასადის შუა ნაწილის დამასრულებელი რკინის ცხაურია, რომელიც მედალიონებში ჩასმული სოლომონის ბეჭდის ფორმას უწყვეტად იმეორებს. თეატრის შენობის სტილისტური მთლიანობის ნაწილთა საზაფხულო თეატრის მომფარგლავი ხის სვეტებზე დაყრდნობილი აუთრული თაღედიც.

სხვადასხვა სტილებით ნასაზრდოები აღწერილი ორივე ფასადი თითქმის ამზადებს მნახველს შენობის ინტერიერის აღსაქმელად, სადაც ისლამურ ყაიდაზე დეკორირებული ფოიე (სოლომონის ბეჭდიანი ფრამუგები და სხვა) ფარანით დაგვირგვინებული დარბაზის ბაროკულ ინტერიერს ენაცვლება. შტერნისეული თეატრის შენობის სტილისტური მრავალფეროვნების ნაწილია ინტერიერში ვესტიბიულის განაპირა მხარეების კედლების ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული დეკორით ინსპირირებული ნაძერწობა (რელიეფური ნაძერწი გირჩითა და გრეხილი ლილეების მთელი სისტემით შეკრული სამკუთხა ფორმით დაბოლოებული ლიობი და ნიშა. გრეხილი ლილეებით და ნაძერწი გირჩებით არის მორთულ-მოჩარჩოებული სცენაც.

პოლკოვნიკ აქტიზის სახლის პროექტის ფრაგმენტი. 1882
არქიტექტორი პ. შტერნი
Design for the façade of the Colonel Aktiz house, by Paul Stern 1882

მარია შტერნის სახლის ფასადის პროექტი. არქიტ. პ. შტერნი. 1890
Design for the Maria Stern house, by Paul Stern 1890

თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 81 საცხოვრებელი სახლი.
არქიტექტორი პ. შტერნი. 2017
House at 81 Davit Aghmashenebel Avenue, Tbilisi, by Paul Stern 2017

თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 147ა. 2012
147a Davit Aghmashenebel Avenue, Tbilisi, 2012

atop the wall featuring a continuous repetition of Solomon's ring set in medallions. The openwork archway supported by wooden columns of the summer theatre also contribute to the stylistic unity of the theatre building.

Inspired by different styles, the two façades prepare the viewer to appreciate the interior in which a foyer fashioned in the Islamic style alternates with a Baroque hall with a lantern. Plastered mouldings inspired by old Georgian architectural decoration, such as plastered acorns and twisted shafts forming a triangle above an opening and a niche, also reflect eclecticism. The same ornaments recur on the stage.

It is highly likely that when working on this project, Stern was influenced by the exterior of Scudieri's theatre as well as plastered ornaments designed by Grigol Gagarin in the Islamic style for the interior. Before 1882, he himself worked on the construction of a public theatre (what is now the Tbilisi Opera and Ballet State Theatre) designed by Schröter in the pseudo-Moorish style as required by a design competition. However,

despite the stylistic diversity and abundance of elements of Islamic architecture, it is possible to assume that Stern chose the *Schauspielhaus Berlin* designed by Karl Friedrich Schinkel (1781-1841) in the Neo-Classical style between 1818 and 1821. According to the design, the symmetrical composition of the façades as well as the outer volumes of the theatre of the Bank of the Nobility find an affinity with the Berlin building. It may also be that Stern based the plan of his theatre on the building designed by von Skoyan, but the spatial structure without doubt follows that of Schinkel's building. From the stylistic point of view, Stern's theatre is a remarkable work of theatre architecture. However, it also appears that the use of such a variety of styles within a single building is an experiment rather than a search for artistic concept.

Characterised by Moorish elements, the new Lutheran Church is another building designed by Stern that reveals the architect's interest in Islamic forms as well as his desire to experiment.

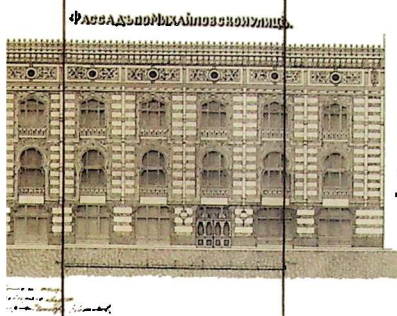
პროექტის შექმნისას პაულ შტერნზე უთუოდ გავლენას მოახდენდა სკუდიერის თეატრის გარე ფორმები და გრიგოლ გაგარინის ნაძერწი ისლამური ინტერიერი²⁵⁸. მეტიც, 1882 წლამდე მას თავად ჰქონდა შეხება ვიქტორ შრეტერის, საკონსერსო პირობის მოთხოვნით, ფსევდომაურული სტილის სახაზინო თეატრის (დღევანდელი ზაქარია ფალია-

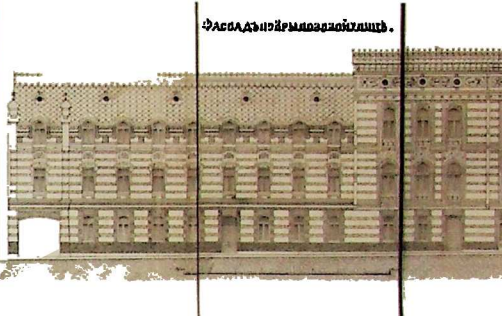
თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 128. არქიტექტორ
პ. შტერნის საკუთარი სახლი – საერთო ხედი, 2002, 2016
Paul Stern's house at 128 Davit Aghmashenebeli Avenue, Tbilisi, by Paul Stern.
General view. 2002, 2016

ეზოსპირა ფასადის ფრაგმენტი, 2002. პ. შტერნის პროექტი. 1893
Paul Stern's house at 128 Aghmashenebeli Avenue, Tbilisi. Plan, central façade and side elevation, by Paul Stern. 1893.

შეილის სახ. ოპერისა და ბალეტის სახელმწიფო აკადემიური თეატრის) პროექტის განხორციელებისას. მაგრამ მიუხედავად თეატრის შტერნისეული შენობის სტილისტური მრავალფეროვნებისა და ისლამური არქიტექტურის ელემენტების სიჭარბისა, თეატრის სივრცითი სტრუქტურის პროტოტიპად პაულ შტერნმა, ვფიქრობ, 1818-1821 წლებში აშენებული კარლ ფრიდრიხ შინკელის კლასიციზტური სტილის ცნობილი ბერლინის შაუსპილჰაუზი (Schauspielhaus Berlin) აიღო. პროექტის მიხედვით, ფასადების სიმეტრიული კომპოზიცია, ისევე როგორც სათავე-დაზნაურო საადგილმამულო ბანკის თეატრის გარე მასები, ანალოგიას სწორედ მრავალმხრივ სანიშნო

საზოგადოების კუთხე. არქიტექტორი პ. სტერნი. 1893

House on Mikhail Street, Tbilisi, by Paul Stern. 1893

In 1886, Stern was guided by Renaissance palazzos when designing the single-storey façade of the Bank of the Nobility that overlooked then Fräulein Street.

The design Stern submitted to a competition to reveal the best design of a museum of the Society for the Spreading of Literacy among Georgians in 1894 stands aloof in his architectural oeuvre. Neither Stern's nor Tatischev's designs submitted to the competition were realised. Both featured old Georgian architectural forms. It appears that the governing board of the Society wanted its office to be furnished in a Georgian style. It is no surprise that the founders of the society gave preference to Georgian architectural forms and decoration.

Along with architectural designs, Stern also worked on several engineering assignments, of which most remarkable are the structural drawings for the Zubalashvili and Sainov caravanserais at the end of Avlabar (now Metekhi) Bridge. The purpose was to protect the building walls facing the river from frequent floods.

One of the earliest residential buildings built to Stern's designs in *Tiflisser Kolonie* is a two-storey brick house for Colonel Aktsiz at what is now 81 Davit Aghmashenebeli Avenue. Designed in 1882, the architectural adornment of the building follows the Renaissance tradition. The ground floor accommodates shops. The building opens with four three-centred arch spans, one of which marks the tunnel into the body of the building. The first floor is pierced with a semi-circular window and doors decorated with rusticated ornaments on top. The access to the entrance hall is through a narrow projection on the left. The first-floor projection terminates in a frieze featuring a sequence of metopes and triglyphs and a cornice above. On top of the entablature of the projection is a semi-

circular gable which most probably features the family coat of arms of Colonel Aktsiz. The building opened onto a garden in the courtyard by means of wooden balconies which were later converted into glazed loggias.

The two houses Stern designed for his family differ markedly from each other both in terms of style and spatial organisation. Despite the equally flat terrain on which they are located, individual solutions are used for the positioning of each house.

The earlier house Stern designed is located at 147 Davit Aghmashenebeli Avenue. Produced in 1890, the design was commissioned to him by his wife, Maria Stern. The two-storey building, which survives almost intact, stands at some distance from the avenue. Its main façade overlooks a small garden with a circular water pool, while the land plot on which the house stands formed a narrow strip extending from then Mikhail Street to Elizabeth Street in *Tiflisser Kolonie*. It is of interest that on the site plan of the first house, Stern's land plot runs along the land plot owned by German colonist Adolph Friedrich Mader's descendants. Mader's land reached Elizabeth Street. It was here that David and Louise Maders built a brewery in 1882. The lower part of their land coincides with no 147 on Davit Aghmashenebeli Avenue, and the upper section with the administrative building of Laghidze Waters (at what is now 150 Mikheil Tsinaradzghvishvili Street). Taking up a narrow plot of land, Maria Stern's house has a tunnel passage topped by an architrave on the left side. It connects the front garden with the inside area. The placement of a tunnel inside the body of the building set on a flat relief adds plasticity to the entire structure. The comparison of the existing façade with the design shows that the construction followed the drawings in the slightest detail. Maria Stern's former house

ბერლინურ შენობასთან პოულობს. არ გამოერიცხავ, რომ შტერნი თავისი თეატრის გვეგის პროექტირებისას ფონ სკოინის თეატრის გვემასაც დაყრდნობოდა, მაგრამ სიერციითი სტრუქტურა უტყუარად კარლ ფრიდრიხ შინკელისას მისდევს²⁵⁹.

შტერნის თეატრის შენობა სტილისტური თვალსაზრისით საზოგადოდ სათეატრო შენობის საყურადღებო ნიმუშად უნდა მივიჩნიოთ. მაგრამ, ამავე დროს, გვჩვენა მთაბედნილება, რომ ერთი შენობის ფარგლებში ამდენი სტილის თავმოყრა უფრო ექსპერიმენტს ჰგავს, ვიდრე მხატვრული კონცეფციის ძიებას.

ასევე ისლამური ფორმებით გატაცების შედეგია და ამავე დროს ექსპერიმენტად შეიძლება განვიხილოთ პაულ შტერნის მიერ თბილისის ახალი ლუთერანული ეკლესიის ასაშენებლად წარდგენილი მავრული ფორმებით გადაწყვეტილი პროექტი²⁶⁰.

რენესანსული პალაციების არქიტექტურული მორთულობით ხელმძღვანელობს პაულ შტერნი თბილისის საადგილმამულო ბანკის, ფრეილინის ქუჩისკენ მიქცეული ერთსართულიანი ფასადის შექმნისას²⁶¹.

პ. შტერნის შემოქმედებაში რამდენადმე განცალკევებით დგას ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების მუზეუმის შენობის საკონკურსო პროექტი, რომელიც მან 1894 წელს შეადგინა. არც შტერნის პროექტი და არც კორნელი ტატიშვილისა, რომელიც 1879 წელს დაარსებული ამ საზოგადოების დაკვეთით იყო შექმნილი, არ განხორციელებულა. ორივე პროექტი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული ფორმების გამოყენებით შეიქმნა²⁶². როგორც ჩანს, „...წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების გამგეობამ საჭიროდ ჩათვალა მის „ბინას“ ქართული „სამოსელი სცმოდა“ და არქიტექტორებსაც ეს მოსთხოვა“²⁶³. ბუნებრივია, რომ წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების დამფუძნებლებმა, თავისი მუზეუმის შენობის ასაგებად ძველი ქართული არქიტექტურის დეკორსა და ფორმებს მიანიჭეს უპირატესობა.

პაულ შტერნის ყველა პროექტს უკლებლივ საინჟინრო ნიჭით გამორჩეული შემოქმედის ხელი ატყვია. იგი მუდამ საგანგებო მნიშვნელობას ანიჭებს პროექტის ტექნიკურ მხარეს. გულმოდგინედ იაზრებს წყლის გაყვანილობის, ტროტუარის, წყაროს წყლის თუ ქვიზის სისტემებს.

საინჟინრო თვალსაზრისით პაულ შტერნის ავლაბრის (მეტეხის) ხიდის ბოლოში არსებული იაკობ ზუბალაშვილისა და საინოვის ქარვასლების საინ-

ჟინრო პროექტია საყურადღებო²⁶⁴. მტკვრის ვიწრო კალაპოტში, ე. წ. ავლაბრის ხიდის ბოლოში, მტკვრიდან ამოზიდული ზუბალაშვილის ქარვასლა მდინარის ღია სიერცისკენ შეერილი ხის გადახურული აივნებით და თავისი სფერულგუმბათიანი მეტყველი სილუეტით და მისი მიმდებარე ასევე ხისაივნისაივნის ქარვასლა, როგორც ჩანს, გამუდმებით ზიანდებოდა ხშირი წყალდობობისას. პაულ შტერნის საინჟინრო პროექტი სწორედ აღნიშნული პრობლემის გადაჭრას ემსახურებოდა.

არქიტექტორ პაულ შტერნის მიერ აშენებული საცხოვრებელი სახლები თბილისის სხვადასხვა ნაწილებში იყო გაფანტული (ნათელულში, წმ. სტეფანეს ეკლესიის გალანის ფარგლებში (1887)²⁶⁵, ლეონა პაულის სახლის პროექტი აგურის ქუჩაზე (1884)²⁶⁶, ნიკოლაი ვადაკოვის (sic), ვადაკოვის?) სახლის კაპიტალური გადაკეთების პროექტი მესანგრეთა ქუჩაზე, 1895²⁶⁷ და სხვა), მაგრამ პაულ შტერნის საცხოვრებლების აბსოლუტური უმრავლესობა თბილისის კოლონიებშია კონცენტრირებული. აქვე იშენებს პ. შტერნი, როგორც ითქვამს, თავის საკუთარ ორ სახლსაც.

პ. შტერნის მიერ აშენებული თბილისის კოლონიის ერთ-ერთი ადრეული სახლი 1882 წლით დათარიღებული პოლიციური აქციზის ორსართულიანი აგურის სახლია (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 81)²⁶⁸. ფასადის არქიტექტურული მორთულობა რენესანსულ ტრადიციას მისდევს. პირველი სართული სავაჭრო ფუნქციის არის და შენობა სამცხე-საბურთალოს ოთხი მალით არის გახსნილი, რომელთაგან ერთი შენობის ტიანში გაჭრილი გასასვლელ-გვირაბს მონიშნავს. მეორე სართულზე ნახევარწრიულთალოვანი ფანჯრის და კარის ლიობებია, რომელთაც ოქუსის მოყვანილობის რუსტირებული თავსართები აქვთ. სადარბაზოში შესასვლელი მარცხენა მხარეს მოთავსებულ ვიწრო რიზალიტშია გაჭრილი. აქაც, მეორე სართულზე ოქუსის ფორმის თავსართიანი ნახევარწრიული ფანჯრის ლიობია, რიზალიტის კომპოზიციას კი მეტოპისა და ტრიგლიფის მონაცვლეობით შედგენილი ფრიზი და მის თავზე მოქცეული კარნიზი ასრულებს. რიზალიტის ანტაბლემენტის თავზე ნახევარწრიული მოხაზულობის ფრონტონია, რომლის შუაგულიც პოლიკონი აქციზის, სავარაუდოდ, საგვარეულო გერბს უჭირავს. აღსანიშნავია, სადარბაზოში შესასვლელი კარის ფრამუგის და ეზოს თუჯის ჭიშკრის თევზის ფარფლებისმსგავსი ნახატიც, რომელსაც პ. შტერნი სხვა სახლებშიც

თბილისი. დავით აღმაშენებლის ქუჩისპირა 117. ფრიდრიხ რაიერის ყოფილი სახლი 2002, 2017
 Friedrich Christian Reier's former house at 117 Agmashenebeli Avenue, Tbilisi 2002, 2017

overlooks the garden in the courtyard with balconies the wooden fretwork ornaments of which alternate with an iron balustrade, an atypical feature of Tbilisi houses.

Another private house Stern built for himself, which stands at 128 Davit Aghmashenebeli Avenue and marks the intersection of Davit Aghmashenebeli Avenue and Jansugh Kakhidze (formerly Krilov) Street, in *Tifliser Kolonie*, is of high artistic and urban merit. Built in 1893, this large, double-storey tenement house forms a visual accent in the spatial interpretation of this section of the quarter. A remarkable example of Islamic eclecticism in Tbilisi, it is characterised by a combination of Islamic and European elements of architectural adornment, such as wide rectangular openings on the ground floor and horseshoe-shaped and pointed windows on the first-floor level, with Solomon's sign inserted in them and profiled bands. The house is distinguished by an unusually tall wooden attic terminating the corner and articulated by lunettes, as well as tall wooden corbels and sloping surfaces of the rusticated walls. The elevation facing Kakhidze Street is also sloping and has a tunnel passage leading into the courtyard. Like other European architects working in Tbilisi, Stern combined a classical front façade with wooden fretwork and wrought-iron balconies. Stern envisioned a wooden supported balcony on the side of the courtyard.

In 1895, Stern designed a residential building for Emilia Natsvalova (Natsvlshvili) close to his house at what is now 9 Kakhidze Street.

A tenement house designed by Stern for Friedrich Christian Reier at what is now 117 Davit Aghmashenebeli Avenue, was built in 1894. The building, which also accommodated Reier's workshop of musical instruments, employs the local

tradition of spatial organisation. The house opens out to the courtyard with a wooden fretwork balcony and a staircase in the extension. The architectural adornment of the building borrows from the European architectural repertoire.

The façade of the building resonates with the façade also designed by Stern in 1895 for the boarding house of Sophia Argutinskaja-Dolgorukaja.

Standing at 2 Baku Street, at the intersection of Davit Aghmashenebeli Avenue and Baku Street, the residential house designed by Stern is of high urban value. The solution used for the façade treatment is different from the solutions used by him in other buildings. The unplastered brick façades are adorned with cornices and a heavy entablature with bands and frames of openings. The lateral side of the main façade is furnished with a built-in, iron balcony on the ground-floor and wrought-iron balcony on the first floor. The house faces a courtyard with balconies and glazed loggias which survive in a much altered shape. From the stylistic point of view, the main and lateral elevations of the house must be considered as referring to the 'Ropet style'.

The façades of the house described above also find an affinity with the exterior of the building at the intersection of Mikheil Zandukeli and Kote Makashvili streets (no 20/2). The architectural decoration of the latter is almost identical with the number 2 Baku Street building, providing sufficient grounds for us to assume that this building was also designed by Stern in the 1890s.

Stern's infatuation with the 'Ropet style' is obvious in many designs and he appears to be the one who introduced this style to Tbilisi. Further examples of this style are the façade of the now altered house built for Euphemia Tarkhan-

იყენებს. ნაგებობა ოდინდელი ეზო-ბაღისკენ ხის ღია აივნებით (დღეს შუშაბანდებით) არის მიმართული. აღსანიშნავია უთოდან ისიც, რომ პროკონიკ აკციზის ყოფილი შიდა ეზოში აღმშენებლის პროსპექტის მართობულად გერმანულ-კოლონიური ორი სახლია გადარჩენილი, რომელთაგან ერის ფლეთილი ქვის და ძველი აგურის მონაცვლეობით ნაგები ღრმა თაღოვანი სარდაფიც შემორჩა.

პაულ შტერნის ორივე საკუთარი სახლი მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან როგორც სტილისტური, ისე სივრცითი ორგანიზაციის თვალსაზრისით. მიუხედავად ორივე ადგილის ვაკე რელიეფისა, განსხვავებულია ნაგებობების ურბანულ სივრცეში და რელიეფზე განთავსებაც.

პაულ შტერნის ქრონოლოგიურად პირველი საკუთარი სახლი დავით აღმაშენებლის პროსპექტის 147ა-ში მდებარეობს. პროექტი 1890 წლის არის და მისი მიხედვით დამკვეთი პ. შტერნის მეუღლე, მარია შტერნია. ორსართულიანი ნაგებობა, რომელმაც თითქმის თავდაპირველი სახით მოაღწია დღემდე, აღმშენებლის პროსპექტის რამდენიმე სიღრმეშია მოქცეული. მისი მთავარი ფასადი წრიული აუზით მართული მცირე ბაღს გადაჰყურებს, მინის ნაკვეთი კი, რომელზეც სახლია აშენებული, თბილისის კოლონიის ოდესღაც მიხეილის ქუჩიდან ლამის ელისაბედის ქუჩამდე გადაჭიმულ ვიწრო ზოლს წარმოადგენს, რომელსაც ძველი, თავდაპირველი ნაკვეთის, საფარაუდოდ, ერთ მესამედზე მიხეილის ქუჩის მხარეს, მარია შტერნის სახლი ჭრის. უთუოდ საინტერესოა, რომ მარია შტერნის პირველი სახლის გენგეგმაზე მისი მინის ნაკვეთს სამხრეთით თბილისელი კოლონისტის ადოლფ ფრიდრიხის ძე მადერის შთამომავლების ნაკვეთი გრძიდ ზოლად მოუყვება. მადერის ნაკვეთი ელისაბედის ქუჩამდე ადის. ეს ის მიწაა, რომელზეც დავით და ლუიზა მადერებმა 1882 წელს ლუდის ქარხანა დააფუძნეს. მადერების ნაკვეთის ქვედა ნაწილი დავით აღმაშენებლის პროსპექტის 147 სახლის ნაწილს ემთხვევა, ზედა კი მიტროფანე ლალიძის წყლების ადმინისტრაციულ შენობას (დღევანდელი ნუმერაციით მიხეილ წინამძღვრის ძეგლის 150).

ვიწრო ნაკვეთის მთელ სიგანეზე გადამჯდარი მარია შტერნის სახლის მარცხენა განაირი მხარეს შენობის ტანში გაჭრილი არქიტრაველი გადახურვის გასასვლელი-გვირაბია, რომელიც წინა ბაღს ვიწრო ნაკვეთის სიღრმეში მოთავსებულ ნაწილთან აკავშირებს. ასეთ

განთავსებას, სწორი მინის ნაკვეთზე მდებარე სახლის ტანში გაჭრილ გვირაბს პლასტიკურობის მნიშვნელოვანი ელემენტი შეაქვს მთელის აღქმაში.

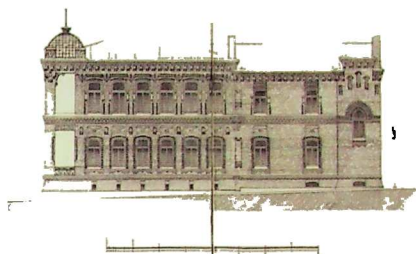
მთავარი ფასადის შუა ნაწილი მომრგვალებულკუთხეებიან, ფართო რიზალიტს უჭირავს, ჩრდილოეთ კიდეში გაჭრილი გასასვლელი-გვირაბის გამაწონასწორებელი სამხრეთით ოთხსვეტიანი თეთრი იონიური პორტიკია, რომლის თავზეც ტერასაა მოწყობილი. ფასადის მხატვრულ სახეს დიდწილად აგურისა და უსწორმასწორო მოყვანალობის ქვის მონაცვლეობითი წყობის ფონზე გამოკვეთილი სართულშუა გადახურვის მომნიშვნელი საღტე, აგურის დეკორატიული წყობით გამოყვანილი პორიზონტალური რიგები და წერილი თაღების მწკრივით შემკული ანტაბლემენტი ქმნის. მხატვრული შთაბეჭდილების მნიშვნელოვანი ნაწილია სარკმლების თავსართებისა და სართულშუა გადახურვის მომნიშვნელი საღტე გაყოლებით არსებული, მწვანედ შეღებილი ხის ჭვირული ნაწილები, და პირველი სართულის სარკმლებისა და გვირაბის თავზე გადატარებული ერთიანი ხის ჭვირული ზოლი. მეორე სართულის საფასადო სიბრტყეში, განაპირა წერილი კოლონებით მონიშნულ სარკმლებს შორის რკალური თალით დაბოლოებული აგურის ნიშებია მოთავსებული. ყველა ესენი რუსული ხალხური არქიტექტურის ნიალიდან მომდინარე ტრადიციული ელემენტები და ხერხებია, რაც მარია შტერნის სახლს როპეტის სტილთან აახლოებს. ფასადს დეკორატიული ანტაბლემენტის თავზე მოქცეული ხის უჩვეულოდ მაღალი კრონშტანიებიანი სხევენი ასრულებს.

აღწერილი სახლის ფასადის პროექტთან შედარება ცხადყოფს, რომ მშენებლობა ზედმიწევნითი სიზუსტით განხორციელებულა. მარია შტერნის ყოფილი სახლის ეზო-ბაღის სივრცისკენ მიმართული ფასადი ორ სართულად განლაგებულ ხის აივნებს მოიცავს, ოღონდ უცნაური და მოულოდნელი თბილისისთვის აქ ის არის, რომ აივნის ჭვირული ფორმები რკინის მოაჯირს ენაცვლება. პაულ შტერნისევე დაპროექტებულია დღემდე მოღწეული ფლიგელიც, რომლის აშენებასაც იგი ეზოში 1893 წელს ითხოვს²⁶⁹.

პ. შტერნის პროექტით, მარია შტერნის სახლის წინ მდებარე ბაღის რკინის ზღუდის განაპირა მხარეებში, მიხეილის ქუჩის პირზე, ორი იდენტური ერთსართულიანი მოცულობა 1890 წელს აშენდა²⁷⁰. დღემდე მოღწეული მარცხენა შენობა თავდაპირველია, მარჯვენა კი რეპლიკას წარმოადგენს. ეს მცირე არქიტექტურული ფორმა ბაროკული ეკლექტიზმის ნიმუშია.

ზაქარია ქაიკაძე.

თბილისი, ბაქოს ქუჩა 2. საცხოვრებელი სახლი. გვერდითი ფასადი, საერთო ხედი და ფასადის ფრაგმენტი 2000
House at 2 Baku Street, Tbilisi. General view and the fragment of the façade. 2000

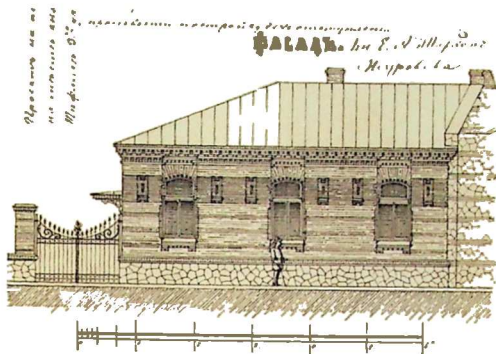
თბილისი, შიხილ შანდუკელისა და კოტე მაყაშვილის ქუჩების გადაკვეთა 20/2. საერთო ხედი და ფასადის ფრაგმენტი. 2017
House at 20/2 Zandukeli Street (intersection of Zandukeli and Makashvili streets). General view and the fragment of the façade. 2017

პაულ შტერნის მეორე საკუთარი სახლი ასევე თბილისის კოლონიაში, დღევანდელი დავით აღმაშენებლის პროსპექტის და ივანე კრილოვის (დღევანდელი ჯანსუღ კახიძის) ქუჩის გადაკვეთაზე მდებარეობს (ალმაშენებლის პროსპექტი 128). ეს უკვე დიდი შემოსავლიანი სახლია, რომელიც 1893 წელს აშენდა²¹. ორსართულიანი ნაგებობა მაღალი მხატვრულ-არქიტექტურული და მკვეთრი ურბანული ღირებულებით გამოირჩევა. იგი დღესაც დიდ როლს თამაშობს პროსპექტის ამ კონკრეტული მონაკვეთის სივრცით აღქმაში. ნაგებობა ისლამური ეკლექტიზმის საყურადღებო ნიმუშია თბილისში. მის მხატვრულ სახეს ისლამური და ევროპული არქიტექტურული მორთულობის ელემენტების ერთობლიობა ქმნის — პირველი სართულის ფართო სწორკუთხა ლიობები, მეორე სართულის ნალისებური და ისრული მოყვანილობის ფანჯრები, მათში ჩასმული სარკომონის ბეჭდის გამოსახულებებით, ლიობთა პროფილირებული მოჩარჩოება და მაღალი სხევნის გამომყოფი პროფილირებული სარტყლები ნაგებობის ერთიან სახეს ქმნის²². ორსართულიან შენობას მიმდებარე განაშენიანებაში კუთხეზე მოქცეული ნაწილის ხის უჩვეულოდ მაღალი ლუნეტებიანი სხევენი და ხის აზიდული კონსტრუქციები გამოირჩევის. შენობის თავისებურებას პირველი სართულის სადად რუსტიკული კედლების დახრილი სიბრტყეებიც წარმოადგენს. ასევე დახრილია კრილოვის ქუჩის მიმდებარე გრძივი ფასადის სიბრტყეც, რომლის ბოლოშიც ეზოში შესასვლელი გვირაბია გაჭრილი. მსგავსად თბილისში მოღვაწე სხვა ევროპელი არქიტექტორებისა, შტერნიც კლასიკურად დამუშავებულ ფასადს ეზოს მხრიდან ხის ჭვირულ აივნებს და ჭვირულმოაჯირიან კიბეებს უსადაგებს. პაულ შტერნს თავისი სახლის მიმდებარედ, მიხეილის პროსპექტის მხარეს, ერთსართულიანი საცაქრო რიგი და ეზოს სიღრმეშიც გასაქირავებელი ფლიგელი 1894 წელს დაუპროექტებია, შენებლობა კი რამდენიმე მოკვიანებით, გარკვეული ცვლილებებით განხორციელდა. ორივე მინაშენი ორსართულიანად აშენდა²³. შტერნების სახლის მთავარი, კუთხეზე მოქცეული ორსართულიანი, აზიდული სხევენიტ დამშვენებული, დახრილსიბრტყეებიანი საცხოვრებლის სივრცით-კომპოზიციური მნიშვნელოვანება ფლიგელის მიმხედვით კიდევ უფრო გამოიკვეთა. ეზოს მხრიდან მ. შტერნმა ფლიგელს ხის დაყრდნობილი აივანი დაუპროექტა.

პაულ შტერნის ისლამური ფორმებით გატაცება საცხოვრებელი სახლის სხვა პროექტებშიც იგრძნობა. ტიტულარული მრჩეველის ალექსანდრა თომას ასული ბეჟან-ბეკოვას სახლის 1881 წლის გადაკეთების პროექტი სათაბოძროს ისლამური მორთულობის მსგავსი არქიტექტურული მორთულობის ფასადს შეიცავს⁷⁴. შენობის ისლამური ნაწილი გადარჩენილი არ არის.

1895 წელს პაულ შტერნი საცხოვრებელ სახლს, მისი საკუთარი სახლის მეზობლად ივან კრილოვის ქუჩაზე აპროექტებს⁷⁵. ემილია ნაცვლიშვილის ყოფილი სახლის ფასადი იმდენად არის სახეცვლილი (ჯანსუღ კახიძის ქუჩა 9. ფასადს აღარ აქვს განაპირა სამუთხა ფრანგონი, მოშლილი აქვს არქიტექტურული მორთულობის თავდაპირველი დეტალები და სხვა), რომ მისი ამოცნობა დღეს ლიბოთა დანაწილების ტრადიციული სქემით არის შესაძლებელი მხოლოდ. გადაგვარებულია აგრეთვე ეზოსპირა მხარე, მაგრამ ძველი ჭვირული აივნების ზოგიერთი ფრაგმენტი სახეზეა.

თბილისის კოლონიაში, მიხეილის პროსპექტის პირზე, პაულ შტერნის პროექტით 1894 წელს ფრიდრიხ ბრისტიან რაიერისათვის აშენებული შემოსავლიანი სახლი (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 117) სივრცითი ორგანიზაციის თბილისურ ტრადიციას მისდევს. სწორედ ამ სახლი უნდა ჰქონოდა მოწყობილი ფრ. რაიერს მუსიკალური ინსტრუმენტების სახელოსნო. კვარტლის სიღრმეში განვითარებული ეზოს სივრცეს სახლი ხის ჭვრულმოთაჯირიანი აივნებითა და სახლის ფლიგელში დატანებული კიბეებით უყურებს. პროსპექტის მხარეს მდებარე ფასადის არქიტექტურულ მორთულობას ევროპული არქიტექტურის საერთო რეპერტუარიდან ამოკრეფილი ელემენტები შეადგენს. ორსართულიანი შემოსავლიანი სახლის ნაძერწი დეკორიდან ყურადღებას იპყრობს ბრტყელ რიზალიტთა ანტაბლემენტების ქვეშ მოცუვლილ ფრთხილად მერკურის ოინიურ კაპიტელიანი, ფასადზე მრავალგზის განმეორებული კომპოზიცია რამდენჯერმე მეორდება ფასადზე, ასევე კოლონისტ რაიერის გვარის პირველი ინიციალი – ლათინური R. ფასადის ტექნიკური შესრულების თვალსაზრისით საყურადღებოა მთავარი სადარბაზო შესასვლელის მომნიშვნელი ღარებიანი განაპირა კოლონებისათვის ხის ეთიანი, ზემოდან დაიმორჩილე ღეროს გამოყენება, რაც XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის აღმშენებლობაში რამდენადმე განცალკევებით დგას.

ევფემია თარხან-მოურავის სახლის პროექტის ფრამენტები ავჭალის ქუჩაზე.
ფასადი. არქიტექტორი პ. შტერნი. 1891
Design for the Euphemia Tarkhan-Mouravi house on Avchala Street, Tbilisi. Façade, by Paul Stern. 1891

თბილისი. არნოლდ ჩიკობავას ქუჩა 30. საცხოვრებელი სახლის ფასადი.
არქიტექტორი პ. შტერნი. 2017
House at 30 Chikobava Street, Tbilisi. Façade, by Paul Stern. 2017

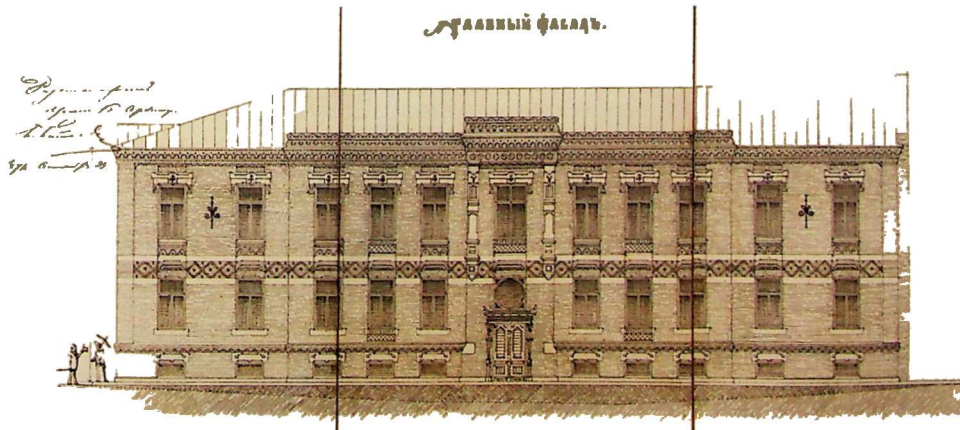
Mouravi at 30 Arnold Chikobava Street as well as a design created by Stern for one of the tenement houses in the Mtatsminda district.

Another group of Stern's buildings in Tifliser Kolonie is based on Renaissance motifs. However, the courtyard remains a significant element of the structure of the houses as was traditional of the city. The elevations facing courtyards bear wooden balconies. Highlights of this group are two houses in St Petersburg (what was then Mader Street). The street is defined by closely set residential buildings featuring a variety of styles yet creating one set.

Eduard Mader's original two-storey house (the third floor is a later addition) at 3 St Petersburg Street was built according to Stern's design dated 1894. The work is inspired by the Renaissance and Baroque tradition. The façade survives with visible alterations. The tunnel leading into the courtyard, characteristic of many houses in Tbilisi, has been blocked up.

Standing at the intersection of St Petersburg and Uznadze streets (no 12/61) the residential house designed by Stern overlooks the courtyard with its fretwork balconies. The architectural adornment of the façade opening onto the streets, similar to the house at 3 St Petersburg Street, is inspired

ტსურინის ფასადი.

არტემ ტსურინოვის სახლის პროექტი ლაბორატორიის ქუჩაზე. არქიტექტორი პ. შტერნი. 1891
Design for the Tsurinov house on the Laboratory Street. Architect P. Stern. 1891

ფასადის დამუშავების მხრივ რაიერის სახლს სოფო არგუტინსკი-დოლოგოვსკის პანსიონის 1895 წელს შექმნილი ფასადი ეგმიანება²⁷⁶.

შტერნის მიერ აშენებული საცხოვრებელი სახლი დავით აღმაშენებლისა და ბაქოს ქუჩის გადაკვეთაზე (ბაქოს ქ. 2, 1893)²⁷⁷ მკვეთრი ურბანული მნიშვნელობისაა. აქ პაულ შტერნი ფასადების დამუშავებისას სხვა მხატვრულ ხერხს მიმართავს: შეუღესავი ნითელი აგურის დეკორატიული წყობის კარნიზები, სარტყლები, მძიმე ანტაბალები, აგურის დეკორატიული წყობით მიღებული ლიობთა საპირეები, ფასადის განაპირას პირველ სართულზე მოქცეული რკინის ჩაშენებული, მეორეზე, კი რკინის აუზრულმოაჯირიანი, ელევანტურსეცეტიანი შეიოდელი აივნის — ფასადთა ერთიან სახეს ქმნის. ეზოს მხარეს დიდად სახეცვლოდ ხის აივნები და შუშბანდები შემორჩენილი. სტილისტური თვალსაზრისით აღწერილი სახლის მთავარი და ბაქოს ქუჩისპირა ფასადები როპეტის სტილის გამოხმაურებად უნდა მივიჩნიოთ თბილისში.

ფასადების დამუშავების თვალსაზრისით სიახლოვეს პაულ შტერნის პირველ და ზემოაღწერილ სახლთან მივიღო ზანდუკელისა და კოტე მაყაშვილის ქუჩების (20/2) გადაკვეთაზე მდებარე კიდევ ერთი სახლი პოლობს. იგი ბაქოს ქუჩის 2 სახლის არქიტექტურული მორთულობის არათუ მსგავსი, არამედ იდენტურია, რის გამოც ვფიქრობ, რომ აღნიშნული კუთხის სახლი, შესაძლოა, პაულ შტერნის ავტორობით აშენდა, საერაუდოდ, 1890-იანი წლების ბოლოს. აგურის წყობით გამოყვანილი კბილანებიანი კარნიზები და ფრინები, რიზალიტების დამასრულებელი ქონგურებიანი, წვრილი თალების მწკრივით შექმნილი ანტაბალები, სართულშუა გადახურვის მომნიშვნელი აგურის დეკორატიული საღებები, ლიობთა კბილანებიანი არშიები, და, რაც ყველაზე უფრო თვალშისაცემია მსგავსების თვალსაზრისით და XIX საუკუნის მიწურულის თბილისის გადარჩენილ არცერთი სხვა სახლის ფასადზე არ გვხვდება, რკალური თაღით დაბოლოებულ ლიობთა თავზე მოქცეული, სწორკუთხა არეში ჩაწერილი, ლესვით გამოყვანილი ფორმები მცენარეული დეკორისა და მასში ჩაქსოვილი ვოლუტის ფორმების კომბინაციით შექმნილი დეკორი. შეუღესავი ნითელი ახალი აგურის კედლებზე, დეკორატიულარშიიანი ლიობების თავზე მოთავსებულ მცენარეულ-ვოლუტებიანი ჩანართების კონტრასტი შტერნის მხატვრული ხერხია.

როგორც ვხედავთ, როპეტის სტილით გატაცება შტერნის ბევრ პროექტს ატყვია, მეტიც იგი ამ სტილის, ხედავთ, დამწერგავიცა თბილისში.

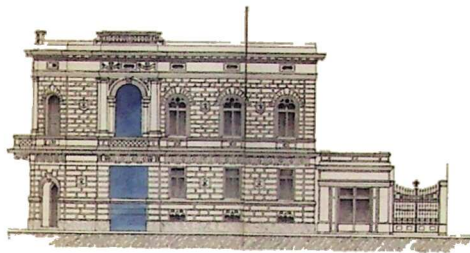
ამავე ესთეტიკას ეფუძნება ეფემია თარხან-მოურავის დღეს სახეცვლილი ერთსართულიანი სახლის ფასადიც²⁷⁸ დღევანდელი არნოლდ ჩიქობავას ქუჩის 30-ში. ნაგებობის ზედმიწევნით დათვალეობა ნათელს ხდის, რომ პ. შტერნს ამ ადგილას არსებული ძველი სახლის გადაკეთება მოუხდა. იგი რეკონსტრუქციის პროცესში ინარჩუნებს წინამორბედი სახლის ძველი აგურის კედლებს და 1891 წელს ახალი აგურის ფასადს ქმნის. კარის შუა და ფანჯრების განაპირა ლიობებით დანაწევრებული უპარპეტო ფასადი ქვის დაბალ ცოკოლზე დგას და აგურის სადა კარნიზით არის დასრულებული. გადარჩენილი ფასადის მიმდებარე რკინის, მოქლონიანი შეერთების აუზრული ზღუდე, რომელიც პ. შტერნის ესეკიზით არის შესრულებული. ეზოსპირა მხარე გადასხვაფერებულია შენობის ძირითადი ნაწილის და ფლიგელის ხის დაყრდნობილი აივნები გადარჩენილი არ არის.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ როპეტის სტილის გავლენით შექმნილი პაულ შტერნის ერთი შემოსავლიანი სახლის პროექტიც²⁷⁹.

თბილისის კოლონიაში საცხოვრებელი სახლების მთელი ჯგუფის ფასადებს პაულ შტერნი რენესანსულ მოტივებს უდებს საფუძვლად. ამავე დროს, თბილისური ტრადიციისამებრ, სახლის სტრუქტურას იგი შიდა ეზოს სივრცის ირგვლივ ანვითარებს და ეზოსპირა ფასადებს დაყრდნობილი ხის აივნებით რთავს. ამ მხრივ საინტერესოა ორი სახლი იმდროინდელი მადერის, შემდგომი სანკტ-პეტერბურგის ქუჩაზე.

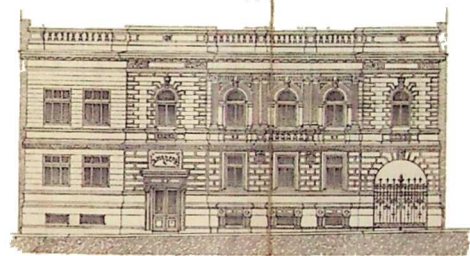
სანკტ-პეტერბურგის ქუჩის განაშენიანებას საცხოვრებელი სახლების მიჯრილი მწკრივი აყალიბებს და ნაგებობები სხვადასხვა სტილის ფასადებით ქუჩის ერთიან სახეს ქმნიან. ყველა სახლი უკლებლივ ეზოს სტრუქტურის შემცველია, რომლისკენაც სახლები ხის აივნებით თანაბრად მიმართულნი.

ედუარდ მადერის ყოფილი ორსართულიანი სახლი (მესამე სართული მას დაშენებული აქვს, სანკტ-პეტერბურგის ქუჩა 3) სანკტ-პეტერბურგის ქუჩის განაშენიანების ნაწილია. საქართველოს ეროვნულ არქივში ედუარდ მადერის სახლის პაულ შტერნისეული ორი პროექტი აღმოჩნდა — 1893 და 1894. მშენებლობა 1894 წლის პროექტის მიხედვით განხორციელდა. ორივე პროექტზე წარმოდგენილი ფასადების არქიტექტურული მორთულობა რენესანსულ-ბაროკულ

ანა ხუნაგოვას სახლის პროექტი. არქიტექტორი პ. შტერნი. 1895
Design for Anna Khunagova's house, by Paul Stern 1895

თბილისი

ედუარდ მადერის სახლის პროექტი მადერის ქუჩაზე (დღევანდელი
სანქტ-პეტერბურგის ქუჩა 3). არქიტექტორი პ. შტერნი 1894
Design for Eduard Mader's house on Mader Street at what is now 3 St Petersburg Street),
Tbilisi, by Paul Stern. 1895

თბილისი. სანქტ-პეტერბურგის და დიმიტრი უზნაძის ქუჩების გადაკვეთა
12/61. საცხოვრებელი სახლი. საერაო ზედი და ეზოსკირა ფასადი.
არქიტექტორი პ. შტერნი. 2018
House at the intersection of St Petersburg and Uznadze streets (12/61). General view,
courtyard-side elevation. 2018

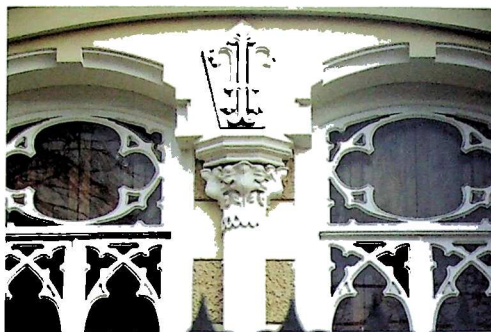
by Renaissance motifs. The rusticated façades of both houses are highlighted by rectangular openings on the ground floor and arched openings on the first. The wrought-iron gate of the Uznadze Street side entrance is also Stern's work. This entrance is not incorporated into the body of the building, but is placed next to the façade. Both houses in St Petersburg Street adhere to the local tradition of spatial organisation. The contrast of front and rear elevations is also typical of Tbilisi architecture.

Deviating from the local architectural tradition is a renowned house built in 1895 according to Stern's design on the plot of Emilia Franz Titel at 6 Kargareti (formerly Garden) Street. The asymmetrical shape of the building is due to the varied number of floors of separate sections and different types of roofing, as well as to lateral compartments with merlons, a concave cornice on the main part, an open terrace of a single-storey structure, a staircase with curved stone banisters and other elements. The façade, accentuated by pointed and lancet arches, rosettes, roundels with frames, a three-foil arch and

plastered capitals on pilasters adorning the lateral sides of the entrance, is an interesting example of Gothic stylisation.

The comparison of the original part of the palace against Stern's drawings reveals certain differences, which can be explained by two major reconstructions uncovered during the work done on the site during 2010-2011 and an art historical study.

Every subsequent alteration was associated with a change of owner. The rehabilitation work carried out during 2010-2011 revealed three construction layers. According to a document dated around 1921 by Akaki Chanturia (1881-1949), distinguished scholar who served as director of the Historical-Architectural Museum of the Dadiani Palaces in Zugdidi (then called Samegrelo Museum), after Emilia, daughter of Franz Titel, the house was occupied by Konstantin Friedrich Peter von Oldenburg (Holstein-Gottorp, Oldenburg) (1850-1906), who arrived to Tbilisi from Petersburg in the 1870s. He then married Agraphina Japaridze, former wife of Taniel Dadiani. Later the house belonged to Andria Dadiani (1850-1910), the

თბილისი. საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოს და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმის შენობის ფასადი და ფასადის ფრაგმენტი. 2001, 2017
 Façade and the fragment of the façade of the Museum of Cinema, Theatre and Music at 6 Kargareti Street, by Paul Stern. 2001, 2017

ტრადიციას მისდევს. ქუჩისპირა ფასადი ქვის ცოკოლს ეყრდნობა და მას განაპირა რიზალიტები ფარგლავს. ფასადის რუსტირებული სიბრტყის ფონზე მეორე სართულის შუაში, განაპირა კომპოზიტური პილასტრებით მონიშნული სამი თაღოვანი სარკმელი გამოიყოფა, რომელთაც პროფილირებული საპირე შემოუყვება და მიიმეწეოვლებული, ნიჟარის ფორმის საჭეტი ქეები აქვს. რიზალიტებში გაჭრილ თაღოვან ღიობებს ოვუსის მოყვანილობის რუსტირებული თავსართები ამკობს. პირველ სართულზე, მარცხნივ სადარბაზოს შესასვლელი, მარჯვნივ კი ეზოში შესასვლელი გვირაბის ფართო თაღოვანი ღიობი იყო გაჭრილი, რომელიც დღეს ამოქოლილია. რკინის ცხაურში კი ედუარდ მაღერის ინიციალები (Э.М.) იყო ჩაქოვილი. დღეს ფასადი გადაკეთების საგრძნობ კვალს ატარებს – ამოქოლილ-გაუქმებული ეზოში შესასვლელი გვირაბი, სახლს დაშენება აქვს, ეზოს სივრცე შემოზღუდული სახლის ეზოსთან არის გაერთიანებული, დამახინჯებულია ხის ჭვირული აივნები და სხვა.

სანკტ-პეტერბურგის და დიმიტრი უზნაძის ქუჩების გადაკვეთაზე (12/61) პ. შტერნის პროექტით აშენებული საცხოვრებელი სახლი შიდა ეზოს ორმხრივ შემოუყვება და ხის ჭვირულმოავჯირიანი აივნებით ეზოსკენ იხსნება. ქუჩებისაკენ მიმართული ფასადების არქიტექტურული მორთულობა, სანკტ-პეტერბურგის 3 სახლის მსგავსად, რენესანსულ ფორმებს მისდევს. ორივე ფასადის სიბრტყის რუსტირებულ ფონზე პირველი სართულის სწორკუთხა და მეორე სართულის თაღოვანი ღიობები გამოიყოფა. ოღონდ ნახევარწრიული ფორმის ღიობების რუსტირებული თავსართები ოვუსის ფორმას უახლოვდება, რაც, ისევე როგორც ფრამუგებში ჩასმული მედალიონე-

ბი, საფასადო მორთულობის რენესანსული ხერხია. სახლის კუთხე ნაკვეთილია და წიბოს ფასადს ქმნის, საიდანაც ოდესღაც სადარბაზოში შესასვლელი იყო გაჭრილი. დღეს ამ მხრიდან სახლის ღრმა სარდაფში ეზვდებით. უზნაძის ქუჩის შესასვლელის რკინის აუზრული ჭიშკარი პ. შტერნის ესკიზით არის დამზადებული. ეზოში ეს შესასვლელიც, ზემოაღნიშნული სახლის მსგავსად, არა შენობის ტანშია გაჭრილი, არამედ ფასადის მიმდებარედ არის მოწყობილი. სანკტ-პეტერბურგის ქუჩაზე მდებარე ორივე სახლი, სივრცითი ორგანიზაციის თვალსაზრისით, თბილისურ ტრადიციას ემხრობა. თბილისურია აგრეთვე განსხვავებული ფასადების კონტრასტიც; ეზოში მოთავსებული დამხმარე ფლიგელი ასევე პაულ შტერნმა დააპროექტა.

პაულ შტერნის ცნობილი სახლი ი. კარგარეთელის (ყოფილი ბაღის) ქუჩაზე²⁸⁰, რომელიც მას ემილია ფრანცის ასულ ტიტელის კუთვნილ მიწაზე 1895 წელს აუშენებია, სცილდება თბილისურ ტრადიციას.

სასახლის ტიპის ნაგებობის უჩვეულო სილუეტს შენობის ცალკეული ნაწილების განსხვავებული სართულიანობა, ცალკეულ ნაწილთა სხვადასხვანაირი გადახურვა, მარცხენა მხარის დამასრულებელი კიდურა კოშკურა ქონაფურებიანი მოცულობა, ძირითადი ნაწილის ტეხილი კარნიზი, ეროსართულიანი მოცულობის ღია ტერასა და ნაგებობის კონტურს გამცდარი პალადიოს ყაიდის მორკალული ქვისმოავჯირიანი კიბე თუ მკვეთრად ასიმეტრიული სივრცითი სტრუქტურის შემკვერელი ციცაბოსახურავიანი, შუა, ნახნაგოვანი რიზალიტ-შვერილი ქმნის. მთავარ ფასადზე თავმოყრილი — შეისრული და ლანცეტოვანი თაღები, ფრამუგებში ჩასმული თუ უბრალოდ ნაძერწი ვარდულები, კოშკის როზეტი, კონცენ-

no nem puly gane be. Tudom, hogy az ember nem lehetetlen az ember. De az ember nem lehetetlen az ember.

1. Formal Agreement Types
 a. Formal Agreement Types
 b. Formal Agreement Types
 c. Formal Agreement Types
 d. Formal Agreement Types
 e. Formal Agreement Types
 f. Formal Agreement Types
 g. Formal Agreement Types
 h. Formal Agreement Types
 i. Formal Agreement Types
 j. Formal Agreement Types
 k. Formal Agreement Types
 l. Formal Agreement Types
 m. Formal Agreement Types
 n. Formal Agreement Types
 o. Formal Agreement Types
 p. Formal Agreement Types
 q. Formal Agreement Types
 r. Formal Agreement Types
 s. Formal Agreement Types
 t. Formal Agreement Types
 u. Formal Agreement Types
 v. Formal Agreement Types
 w. Formal Agreement Types
 x. Formal Agreement Types
 y. Formal Agreement Types
 z. Formal Agreement Types

The floor plan shows a large central hall with a staircase at the bottom. To the left of the hall is a large room with a desk and a chair. To the right of the hall is a large room with a desk and a chair. The plan also shows several smaller rooms and a kitchen area.

The floor plan shows a large rectangular main hall with a central circular area. To the left is a smaller rectangular room. To the right is a long, narrow corridor or hallway. The entrance is at the bottom center. There are several smaller rooms and a kitchen area in the top right corner. The plan is labeled with various numbers and letters, likely indicating different sections or rooms.

A detailed architectural floor plan of the first floor. The plan shows a central corridor (101) connecting various rooms. On the left side, there are rooms labeled 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200. On the right side, there are rooms labeled 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300. The plan also includes a large central area labeled 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400. The plan also includes a large central area labeled 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 459, 460, 461, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500.

A photograph of a manuscript page from the Voynich manuscript. The page features a large, solid red square in the center. To the left of the square, there is a vertical column of text in Voynich script. To the right, there is another vertical column of text. Below the red square, there is a horizontal line of text. The page is aged and shows some wear, with a yellowish-brown background.

$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial L}{\partial \dot{x}} \right) = \frac{\partial L}{\partial x}$

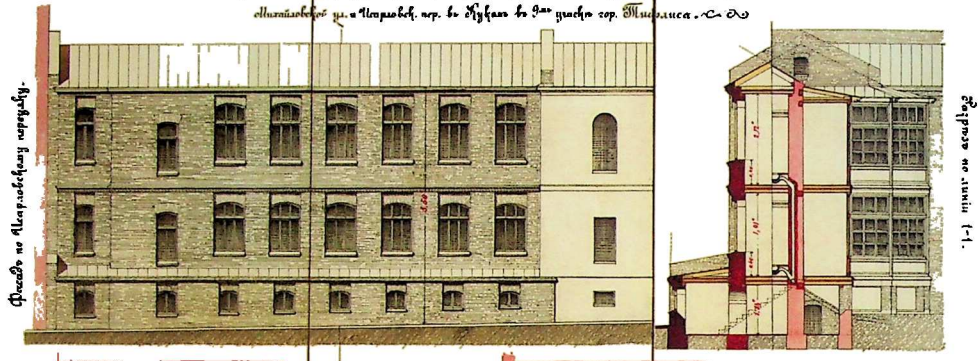
h... .. 172... .. 98.
... .. 172... .. 98.

3. *Many things are not seen and are unexplained*

1. *Thymus* 80, 200, 100. *A. M. M. M.*

173

Քի՛ն քուստեօսիկէ Կն ցարդեցեալաց ձայն Լատիկոս Էփեմուսի Եղիշ Բեռնանօտա Պատրիս
 Եղիշանօտեօս Կն. և Պատրիսի. որ. Ե Տիկհան Ե Գա՛ր Կուշիո չոր. Մուրաւսա. Ե Ծ

ლუკა ისარლიშვილის სახლის გადაკეთების პროექტი, არქიტექტორი პ. შტერნი. 1893
Design for the reconstruction of Luka Isarlishvili's house, by Paul Stern 1893

ნილ ერთ საბუთზე დაყრდნობით, კი იგი ახალ მფლობელთა ვინაობას არკვევს. საარქივო დოკუმენტის მიხედვით, ფრანც ტიტელის ასულ ემილიას შემდეგ ბაღის ტუჩის ზემოდაწერილ სახლში პეტერბურგში დაბადებული, 1870-იანი წლებიდან კი საქართველოში დამკვიდრებული კონსტანტინ ფრიდრიხ პეტერ ფონ ჰოლშტაინ-გოთორპ, ოლდენბურგის ჰერცოგი (Konstantin Friedrich Peter von Oldenburg (Holstein-Gottorp), 1850-1906) და მისი მეუღლე, ტარიელ დადიანის ცოლყოფილი მეუღლე აგრაფინა ჯავახიძე დასახლებულან. მოგვიანებით აქ სამეგრელოს მთავრის დავით დადიანისა და ეკატერინე ჭავჭავაძის უმცროს ვაჟს, ანდრია დადიანს (1850-1910) დაუდია ბინა. ყოველი შემდეგი მფლობელი დიდი სიფრთხილით ეკიდებოდა ყოფილ დასახლის რეკონსტრუქციას და მის გაწინასწორებულ, აწონილ-დანაწილ სიფრთხილ სტრუქტურას ინარჩუნებდა.

სასახლის თავდაპირველი ნაწილის შტერნისეულ პროექტთან შედარება მსგავსებასთან ერთად ბევრ განსხვავებასაც ავლენს (პალადიოს ტიპის კიბის მორკალული ფორმების, კოშკიანი ნაწილის გაჩენა და სხვა), რისი მიზეზიც ნაგებობის ორი საფუძვლიანი რეკონსტრუქციაა, რაც 2010-2011 წლებში შენობაზე წარმოებულმა შენობის გასასნად და სახელოვნებო-ეკონომიკურ კვლევამ გამოავლინა⁸¹.

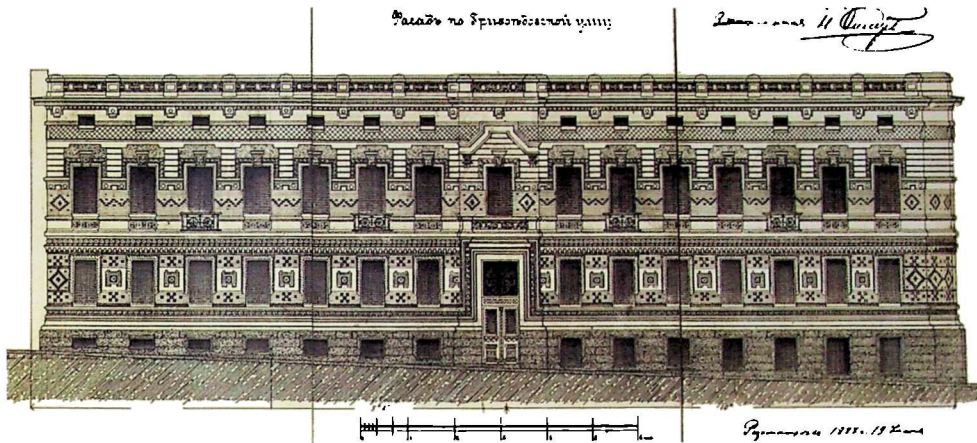
შენობის ყოველი მომდევნო გადაკეთება მისი მფლობელების ცვლასთან აღმოჩნდა დაკავშირებული. შენობის გახსნისას თვალით დაკვირვების საფუძველზე მეკლავარი დროის არცთუ ისე ხანგრძლივი პერიოდებით ერთმანეთისგან დაშორებულ სამ სამშენებლო ფენას გამოჰყოფს. საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოს და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმის არქივში დაცულ, ცნობილი მეცნიერისა და საზოგადო მოღვაწის, 1921 წლიდან „სამგერელოს მუზეუმის“ (დღევანდელი ზუგდიდის დადიანების სასახლეების ისტორიულ-არქიტექტურული მუზეუმი) დირექტორის აკაკი ჭავჭავაძის (1881-1949) მიერ, სავარაუდოდ, 1921 წელს შედგე-

დღემდე გაურკვეველად რჩება სასახლის მთავარ ფასადზე ლესვითა და ქერწვით გამოყვანილი ლათინური ინიციალების I. H. იდენტიფიკაციის საკითხი.

დღევანდელი ნაგებობის თავდაპირველი ბირთვის მიმდებარე ალმა ნაწილი, სავარაუდოდ, 1930-იან წლებში უნდა იყოს მიშენებული.

დღეს ეს შენობა საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოს და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმს უჭირავს.

საინჟინრო თვალსაზრისით სახელმწიფო მრჩეველის ლუკა ისარლიშვილის სახლის გადაკეთების პროექტი იქცევა ყურადღებას²⁸², სადაც არსებული

ბაქური პრეტელი გილდის ვაჭრის არაფელის მემოსავლის სახლის პროექტი. არქიტექტორი პ. სტერნი 1897
 Design for the Arafelov house, merchant of the first guild from Baku, by Paul Stern. 1897

youngest son of Davit Dadiani, Governor of Samegrelo and son of Ekaterine Chavchavadze. Each of the owners conducted renovation with great care to maintain the spatial structure of the building. The plastered Latin initials I. H. on the main façade cannot be identified to the present day. The upper section of the building adjoining the main part must have been added in the 1930s. At present, the building accommodates the Museum of Theatre, Music, Cinema and Choreography ('Art Palace').

Stern was invited to make a structural design for the extension of the house for Luka Isarlishvili, State Counsellor. The project is remarkable from an engineering point of view.

Of note is a large tenement house built in 1897 by Stern at the intersection of Chavchavadze and Griboedov streets for G. Arafelov, a first guild merchant from Baku. A house of the

თბილისი. ალ. ქავთაძისა და ალ. გრიბოედოვის ქუჩების გადაკვეთა
 19/1. იუსტიციის სამინისტრო. არქიტ. პ. სტერნი. დღეს ნაგებობა
 დაანგრეულია. 2006
 Former building of the Ministry of Justice at 19 Griboedov Street, Tbilisi
 by Paul Stern. Photo of 2006. Now destroyed

ბაქო. სეიდ მირბაბაევის შემოსავლიანი სახლი. 1893-1896
არქიტექტორი პაულ შტერნი
Tenement house of Seyid Mirbabayev in Baku, by Paul Stern. 1893-1896

სახლის მთელ სიმაღლეზე პ. შტერნი ოსტატურად აგრძელებს საცხოვრებელ ფლიგელს.

და ბოლოს, პ. შტერნის თბილისში აშენებულ ნაგებობათაგან უნდა მოვიხსენიოთ ალექსანდრე ჭავჭავაძისა და გრიბოდვოსი ქუჩათა გადაკვეთაზე მდებარე ბაქოელი პირველი გილიდის ვაჭრის გრ. არაფელოვის ყოფილი დიდი შემოსავლიანი სახლი (1897)²⁸³. აღნიშვნის ღირსია და ფრიად საყურადღებო, რომ არაფელოვის შენობის ადგილას ალექსანდრე ჭავჭავაძის ეროსართულიანი სახლი იდგა. რუსთაველის პროსპექტსა და გრიბოდვოსი ქუჩას შორის მოქცეულ დამრეც ფერდზე მდებარე დიდი ეზოს სივრცისკენ ოდესღაც სამსართულად განლაგებული ხის აივნებით მიმართული არაფელოვის ნაგებობის ფასადები სართულშუა გადახურვის პროფილირებული და ნაძერწი სარტყლებით, სადა კარნიზით, მონოტონურად განლაგებულ ლიობთა დეკორატიული საპირეებითა და საჭექი ქვებით, რკინის აფურულმოაჯირიანი აივნებით იყო მორთული. ორი ფასადის მნიშვნელოვან მახვილს პარადული შესასვლელის ხის მდიდრულად მოხარატებული, აფურულგისოსიანი კარი და მაღალ ცოკოლში გაჭრილი ეზოს ჭიშკარი წარმოადგენდა.

დღეს ნაგებობა სახურავმოხსნილია და სართულშუა გადახურვების გარეშეა დატოვებული. ვეებერთელა ეზო, რომლისკენაც ნაგებობა ხის ჭვირული აივნებით იყო მიმართული განადგურებულია, ნაშლილია ფასადების დეკორიც (20.04.2018).

თბილისის ფარგლებს პაულ შტერნის მოღვაწეობაც სცილდება.

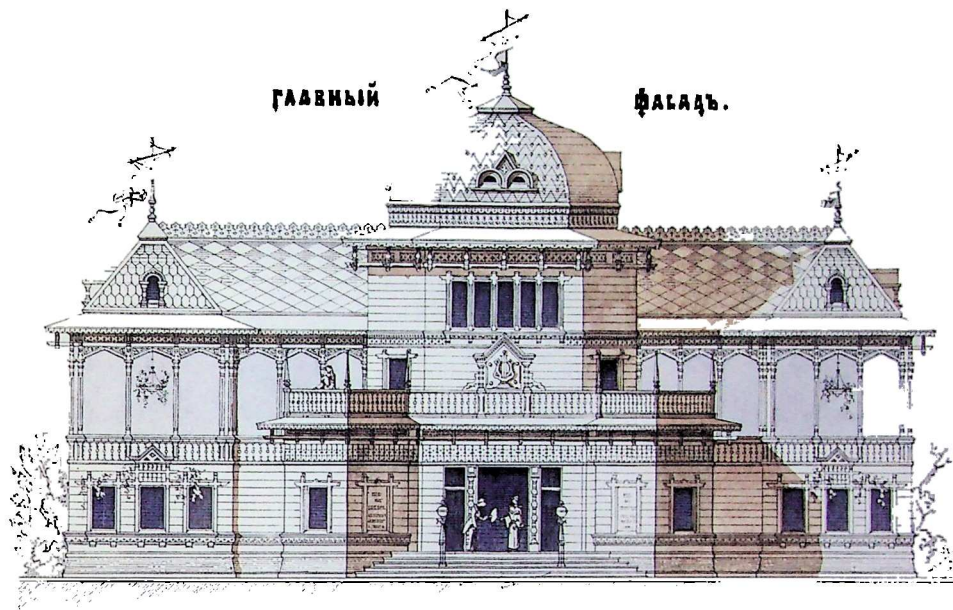
ცნობილია პაულ შტერნის ავტორობით შესრულებული კიდევ ერთი სათეატრო ნაგებობა. ეს ბორჯომის საზაფხულო თეატრია, რომლის პროექტიც პ. შტერნმა დიდი მთავრის მიხეილ ნიკოლოზის ძე რომანოვის დაკვეთით 1895 წელს დააპროექტა. პროექტი სრული სახითაა გადარჩენილი²⁸⁴, თავად შენობა კი, საერაუდოდ, დრომ ვერ შემოგვინახა.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ პაულ შტერნის კიდევ ერთი პროექტი. 1889 წელს ვინმე დარჩო საინოვი შინდისის ლეონიმშობლის სახელობის სომხური ეკლესიის ჩრდილოეთ ფასადზე სამრეკლოს მიშენების ნებართვას ითხოვს. პ. შტერნის ეს პროექტი 1889 წლის 26 მაისს დამტკიცდა.

თბილისის პარალელურად პაულ შტერნს ქალაქ ბაქოში მოუხდა მოღვაწეობა²⁸⁵, რაც ქრონოლოგიურად თბილისის კოლონიაში წარმოებულ მშენებლობას ემთხვევა. 1893-1896 წლებში ბაქოში, ბალის ქუჩაზე, პაულ შტერნი ვეებერთელა შემოსავლიან სახლს აშენებს. მისი დამკვეთი XIX-XX საუკუნის მოჯინის სახელმწიფოეჭილი აზერბაიჯანელი მომღერალი-ხანენდე²⁸⁶ სეიდ მირბაბაევი²⁸⁷ (აზერბ. *Seyid Mirtağı oğlu Mirbabayev*, 1867-1953). ხანენდე მირბაბაევი დიდძალი კაპიტალის მფლობელი გახდა მას შემდეგ, რაც მისი ტალანტის თაყვანისმცემლებმა მას ნავთის ჭაბურღილი მიართვეს საჩუქრად.

მრავალი ნაკვეთი დეკორით შემკული მირბაბაევის მსხვილმასშტაბიანი, სამსართულიანი სახლი, ორი ქუჩის შესაყარზეა აშენებული, მას მთელი კვარტალი უჭირავს და მკვეთრი ურბანული მნიშვნელობით გამოირჩევა.

არქიტექტორი პაულ შტერნი XIX საუკუნის ბოლო მეოთხედის თბილისის კოლონიის ერთ-ერთი მშენებელია. მის პროექტებში არქიტექტორის ალღო და მაღალი პროფესიული კლასი ჩანს და უცლებლივ ყველა მის პროექტს საინჟინრო საქმის კარგი ცოდნა ახასიათებს. პაულ შტერნის მიერ აშენებულ ნაგებობებს დღესაც დიდი წილი აქვს XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისის სტილისტური თავისებურების შექმნაში. მის მიერ აშენებულ საცხოვრებელ სახლებს ახლაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეაქვს ყოფილი თბილისის კოლონიის სივრცით აღქმასა და დავით აღმაშენებლის პროსპექტისა და მისი მიმდებარე განაშენიანების მკვირი ურბანული ქსოვილის ჩამოყალიბებაში.

ბორჯომის საზაფხულო თეატრის ფასადი. არქიტ. პ. სტერნი. 1895
Design for the summer theatre in Borjomi, by Paul Stern. 1895

renowned Georgian poet Alexander Chavchavadze (1786-1846) once stood on this site. Set on a sloping terrain, the Arafelov house faces a large courtyard and was once provided with balconies at three levels. Façade highlights include profiled and moulded belt courses, plain cornices, recurring decorative frames, keystones and wrought-iron balconies. The two façades were accentuated by means of a fretwork door with wrought-iron elements and a gate leading into the courtyard.

At present the building stands without a roof and ceilings. The large garden which the building faced with its fretwork balconies has been destroyed. The façade decoration is also missing.

Paul Stern is among the German architects in Tbilisi whose works are not limited to Tbilisi.

He is responsible for the Borjomi Summer Theatre, a commission that he received from Mikhail Romanov in 1895. The design survives, but it was not likely realised.

Stern also worked in Baku in the period that chronologically coincides with the development of *Tiflisser Kolonie*. During 1893-1896 he built a grand tenement house in Garden Street in Baku for the renowned Azerbaijanian singer of mugham, Khanende Mirbabayev (Seyid Mirtağioğlu Mirbabayev, 1867-1953). Mirbabayev had made a big fortune after receiving an oil well as a present from his admirers. Standing at the intersection of streets and lavishly adorned with carved decorative elements, this large, three-storey house is highly remarkable from the urban point of view.

Stern was the architect who contributed to the building of *Tiflisser Kolonie* at the end of the 19th century. His architectural and engineering prowess is evident in all designs. His buildings have largely defined the stylistic characteristics of Tbilisi architecture of the late 19th century and have played a major role in the creation of urban fabric of Davit Aghmashenebeli Avenue and its adjacent quarters.

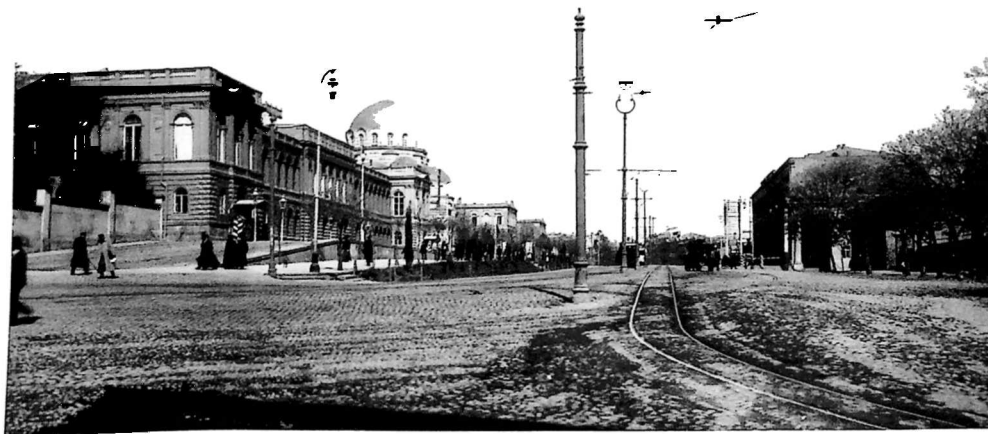

რობერტ გედიკე და ალექსანდრე ბრილი
1829-1910, 1798-1877

პეტერბურგელი გერმანელი ხუროთმოძღვრების – და-
ვით გრიბისა და რობერტ გედიკის სახელები თბილისის არ-
ქიტექტურის ისტორიასთანავე მნიშვნელოვნად იკვეთება.

რობერტ გედიკე (Robert Gödicke, 1829-1910) გერმან-
ელი არქიტექტორი, პრუსიელი ემიგრანტ-აფთიაქარის
გოთლიბ გედიკეს შვილი, სანკტ-პეტერბურგში დაი-
ბადა. 1846-1852 წლებში იგი პეტერბურგის საიმპერა-
ტორო სამხატვრო აკადემიაში სწავლობდა, სადაც მისი
ერთ-ერთი მასწავლებელი და აღმზრდელი რუსული
კლასიციზმის ბრწყინვალე წარმომადგენელი ალექსან-
დრ ბრილოვი (Alexander Brullov, Brulleau, 1798-1877) იყო⁸⁸.
1852 წელს რ. გედიკემ გერმანიის, ინგლისის, საფრანგე-
თისა და იტალიის ხუროთმოძღვრული ძეგლების შესწა-
ვლის მიზნით, ევროპაში იმოგზაურა და პეტერბურგში
დაბრუნებისას 1852 წელს აკადემიკოსის წოდება მიიღო.

შემდგომში პეტერბურგის აკადემიის პროფესორი,
საიდუმლო მრჩეველი, რუსეთის იმპერიის ერთ-ერთი
ყველაზე უფრო ნაყოფიერი ხუროთმოძღვარი, პე-
ტერბურგის მრავალი კერძო და დიდი შემოსავლია-
ნი სახლის ავტორი რობერტ გედიკე თავის მთავარ
მოწოდებად პოსპიტალებისა და ლაზარეთების მშე-
ნებლობას მიიჩნევდა. ხუროთმოძღვრის უკანასკნელი
ნამუშევარი კი 1901-1902 წლებში აშენებული მისი
საკუთარი შემოსავლიანი სახლი პეტერბურგშია.

გოლოვინის პროსპექტი. შუისნაცვლის სასახლე. წმ. ალექსანდრე ნეველის საშუბრო ტაძარი
The Viceroy's Palace. Alexander Nevsky Military Church. Golovin (now Shota Rustaveli) Avenue

ROBERT GÖDICKE AND DAVID GRIMM 1829-1910, 1798-1877

The architects of German origin, Robert Gödicke and David Grimm, who made their careers in St Petersburg, also showed their presence in Tbilisi.

Robert Gödicke (1829-1910), a son of a Prussian emigrant and pharmacist Gottlieb Gödicke, was born in St Petersburg. From 1846 to 1852, he studied at the Imperial Academy of Arts in St Petersburg, where he was taught by Alexander Brullov (Brullevu, 1798-1877) among others. In 1852, he travelled to Germany, Great Britain, France and Italy to study the architecture of these countries. The same year he was awarded the title of Academician.

Gödicke, who later became a Professor at St Petersburg Academy, a Privy Counsellor, and one of the most prolific architects of the Russian Empire, designed numerous private homes and large tenement houses, yet it was the construction of hospitals that he loved best. His last work was his own tenement house in Petersburg built in 1901-1902.

David Grimm is one of the most remarkable figures in 19th century Russian architecture. Professor of Architecture, an honorary member of the Imperial Academy of Arts in Petersburg, academician, and a chairman of the Architectural Society from 1888-1890, he was one of those architects who established the so-called 'Russian style' in the Russian Empire. His churches featuring a combination

ალექსანდრე ნეველის სამხედრო ტაძარი
Alexander Nevsky Military Church

ალექსანდრე ნეველის სამხედრო ტაძარი კანკელი
Alexander Nevsky Military Church, altar screen

დავიდ გრიმი (David Grimm, 1823-1898) XIX საუკუნის რუსეთის არქიტექტურის ისტორიაში გამოჩეული ფიგურაა. არქიტექტურის პროფესორი, პეტერბურგის საიმპერატორო სამხატვრო აკადემიის საპატიო წევრი, არქიტექტურის აკადემიკოსი, პეტერბურგის არქიტექტურული საზოგადოების თავმჯდომარე 1888-1890 წლებში. იგი ე. წ. „რუსული სტილის“ ერთ-ერთი ფუძემდებელი და უმნიშვნელოვანესი წარმომადგენელია რუსეთის იმპერიაში. ბიზანტიური არქიტექტურის ჩინებულ მცოდნეს, დავით გრიმს რუსულ-ბიზანტიური სტილის²⁸⁹ ტაძართა ტიპის შემუშავებაში, დიდი წვლილი უჭონდა შეტანილი. მისი ავტორობით რუსეთის იმპერიის სხვადასხვა ქალაქში რუსულ-ბიზანტიური სტილიზაციის რამდენიმე ნიმუშიც შეიქმნა²⁹⁰.

დ. გრიმი უპირატესად, ეკლესიების აღმშენებლობით არის ცნობილი. იგი კავკასიის შუასაუკუნეებრივი ხუროთმოძღვრების მკვლევარიც იყო.

1849 წელს დავით გრიმი კავკასიაში გაემგზავრა საქართველოსა და სომხეთის საეკლესიო ხუროთმოძღვრების შესასწავლად, რასაც მან სამ

წლამდე დრო მოჰმართა. 1855 წელს, პეტერბურგში დაბრუნებისთანავე დავით გრიმს არქიტექტურის აკადემიკოსის წოდება სწორედ კავკასიასა და სხვა ქვეყნებში (მცირე აზია, თურქეთი, საბერძნეთი და სხვა) მოგზაურობის შემდეგ, ქართული და სომხური შუასაუკუნეებრივი და სხვა უცხო ქვეყნების ძეგლების ანაზომების, ნახაზებისა და ნახატების შექმნაში მიენიჭა²⁹¹ 1866 წელს კი მისი ანაზომების ალბომი Памятники Христианской архитектуры в Грузии и Армении, СПб, 1866, გამოიცა²⁹². 1870-იან წლებში იგი უფრო „Зодчий“-ის რეკოლეგიის წევრიც იყო.

დავიდ გრიმი და რობერტ გედიკე რუსულ-ბიზანტიური სტილის თბილისის წმ. ალექსანდრე ნეველის სამხედრო ტაძრის (კავკასიის არმიის საკრებულო ტაძრის) ავტორები არიან.

მეფის რუსეთის მიერ კავკასიის დაპყრობის და საბოლოო დამორჩილების აღსანიშნავად, თბილისის შუაგულში, ლუნიხის მოედანზე (დღევანდელი საქართველოს პარლამენტის შენობის ადგილას, რუსთაველის პროსპექტი 8/1) ტაძარი, 1865 წელს გამართულ კონკურსში გამარჯვებული მეორე პროექტის ავტორების – დავიდ გრიმისა და რობერტ გედიკეს პროექტით იქნა აგებული²⁹³.

ამ ტაძრის აგების აზრი კავკასიის მთიანეთის საბოლოოდ დამორჩილებასთან დაკავშირებით ჩაისახა. ტაძარი უნდა აღმართულიყო, როგორც რუსული არმიის გამარჯვებათა და მეფის რუსეთის მიერ კავკასიის დაპყრობის ძეგლი²⁹⁴.

ტაძრის მშენებლობას ჯერ მის ასაშენებლად ადგილის შერჩევა, შემდგომ კი 1865 წელს გამოცხადებული კონკურსი უსწრებდა წინ. ლუნიხის მოედნის პერსპექტიულ ხედზე ეკლესიის ადგილი ოტო სიმონსონმა დაიტანა, რითაც სივრცეში ტაძრის განთავსება განსაზღვრა, კონკურსზე წარმოდგენილი 14 პროექტიდან, კი პირველი პრემია ვ. შრეტერისა და ა. ჰუნის პროექტს ერგო, რომელიც განზრახული სამუშაოების სიძვირის გამო ვერ განხორციელდა²⁹⁵. მშენებლობამ 1871 წლიდან 1897 წლამდე გასტანა²⁹⁶.

მუქი და ღია ფერის ქვის ზოლებით მოპირკეთებულ ტაძრის ზუთგუმბათიანი სივრცითი კომპოზიცია ვებერთელა სფერული გუმბათით იყო დასრულებული. დაბალეკლიანი გუმბათების არსწორხაზოვანი, გუმბათის ყელის თალღოვანი სარკმლების ნახევარწრიული თალღებისაგან შემდგარი კარნიზები, მთავარი და შენობის კუთხეებზე მოქცეული წინფრიანი (крыльцо) შესა-

ბგლი მთიანშიდის კალთის მიმდებარე განაშენიანებაზე. ამერიკეკისთის ქალთა ინსტიტუტის (კეიოლშიბილ ქალთა ინსტიტუტის) შენობა
View to the built up areas at Mtskhinda foothills. Institute for Noble Girls

of Russian and Byzantine styles, display his excellent knowledge of Byzantine architecture.

Grimm is known not only as a practicing architect but also an architectural theorist interested in the medieval architecture of the Caucasus. In 1849 he travelled to the Caucasus to study Georgian and Armenian ecclesiastical architecture, to which he dedicated three years. Upon his return to Petersburg in 1855, Grimm was conferred the title of Academician for producing sketches and drawings of medieval Georgian and Armenian monuments during his tour of the Caucasus and other countries (i.e. countries of the Asia Minor, Turkey and Greece). In 1866 the Russian-language portfolio of his measurement drawings titled *Monuments of Christian Architecture in Georgia and Armenia* was published.

Gödicke and Grimm were responsible for the design of the Alexander Nevsky Military Cathedral (Parish Church of the Caucasian Army) in the Russian-Byzantine style. To mark the conquest and subjugation of the Caucasus by Tsarist Russia, the church was erected right in the heart of Tbilisi, at what is now the building of the Parliament (8/1 Shota

Rustaveli Avenue), then called Ghunib Square. As art historian Vakhtang Beridze note: 'The idea of the construction of this church was conceived together with the final subjugation of the Caucasian highlands. The church was to be erected as a monument to the victories of the Russian army and the conquest of the Caucasus by Tsarist Russia'.

The construction work was preceded by the selection of the site and design contests announced in 1865. Otto Simonson marked the construction site on the plan of Ghunib Square. The fourteen proposals submitted, the first prize was awarded to Schröter and Hunn, but eventually their design was rejected due to the high construction cost. Physical work lasted from 1871 to 1897. Faced with dark and light colour stone forming strips, the five-domed composition of the church terminated in a huge spherical dome. The cornices, formed by semi-circular arches of the clerestory windows and entrances as well as massive forms, reveal the influence of Byzantine church architecture.

Compared to the exterior, the chancel barrier of the cathedral appears surprisingly modest. Instead of a traditional

ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის (კეთილმოპოვებული ქალთა ინსტიტუტის) შენობა
Institute for Noble Girls, side elevation

სეულელები, ტაძრის გარე, მასიური ფორმები და სხვა – ბიზანტიური ტაძრების შთაგონებით იყო შექმნილი, მაგრამ დიდი ოსტატების ხელი გამოაჩნევდა.

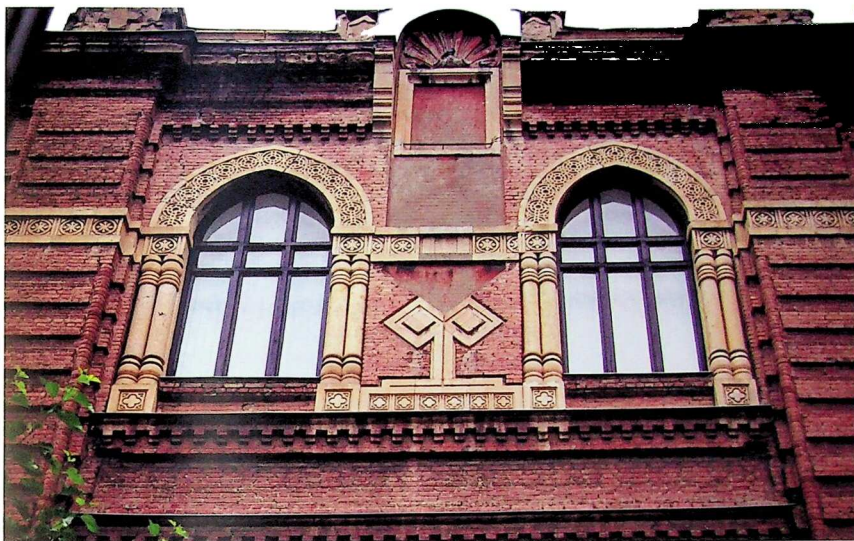
ექსტერიერთან შედარებით, მოულოდნელი ზომიერებით გამოირჩეოდა წმ. ალექსანდრე ნეველის სამხედრო ტაძრის კანკელი. საკურთხეველის აფსიდის წინ აქ ტრადიციული იკონოსტასის ნაცვლად, ტრიპტიკონს მიმგავსებული მარმარილოს კანკელი იყო, რომლის კლასიციზტური ფორმები შუა საუკუნეების ქართული წარმომავლობის ორნამენტს ეხამება. შუა ნაწილის ამოზიდული, სამკუთხა ფრონტონით დასრულებული და განაპირა მხარეების პროფილირებულ ფორმებში მოქცეული ქართული ორნამენტი, ქვის სვეტების კაპიტელები და კანკელის წინ მდებარე მოაჯირის მარმარილოს კვეთით გამოყვანილი ნახატი – ტაძრის დამპროექტებელთა ნახატით უნდა იყოს შესრულებული. ქართული ეროვნული ფორმების კანკელის კომპოზიციაში გაჩენა თითქოს თავისთავად მიანიშნებს ტაძრის ერთ-ერთი დამპროექტებლის, ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლების მეცნიერული შესწავლის ერთ-

ერთი თაოსანის დავიდ გრიმის მონაწილეობას. როგორც ჩანს, კანკელის პროექტი სწორედ მას ეკუთვნის და ადგილობრივი ოსტატების შესრულებულია. ნიშანდობლივია, რომ კანკელის შემკულობაში თვალსაჩინო ადგილს, ქართველთა მომქცეველი წმინდა ნინოს გამოსახულება იკავებს.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ წმ. ალექსანდრე ნეველის ეკლესიის აზიდული პროპორციების, სამიარუსიანი სამრეკლოც, რომელიც სტილით ტაძარს ესადაგებოდა და უთუოდ გრიმი-გედიკეს პროექტით იქნებოდა აგებული. ბიზანტიურ ყაიდაზე, ორ ფერად შეღებილ, ან ორი ფერით მოპირკეთებულ, კლასიციზტურ, მასიური ქვის ბოძებს შორის, დაბალ ცოკოლზე მოთავსებული რკინის ცხაურებიანი ზღუდე ვიწრო ეზოს შემოფარგლავდა და მთელის ანსამბლად აღქმას უწყობდა ხელს.

ტაძარიცა და სამრეკლოც საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ, 1930 წელს დაანგრევს.

საინტერესოა, რომ დავიდ გრიმს შუასაუკუნეების ქართული ორნამენტი მის მიერ რუსეთის იმპე-

თბილისი. საქართველოს საგარეო საკმეთა სამინისტრო. შთავარი ფასადის ფრაგმენტი და ეზო. 2004
 Ministry of Foreign Affairs of Georgia, Tbilisi. Fragment of a façade and a courtyard. 2004

რიაში აშენებულ ზოგიერთ ტაძარზეც გადააქეს. ამ მხრივ საყურადღებოა ქალაქ სტრელნასთან, დიდი მთავრის მიხილ ნიკოლოზის ძის აგარაკის კომპლექსში ჩართული მოციქულთა სწორ ოლღას ეკლესიის პორტიკის მორთულობა (1873)²⁹⁷. აქ განიერი პორტიკის ნახევარწრიული თაღნარი მსხვილი მასშტაბის საფეხნებს ეყრდნობა. სწორედ განაპირა საყრდენების ცალკეულ ნაწილებში ჩანს ქართული ორნამენტის გამოყენების ცდა.

თბილისში რობერტ გედიეის პროექტით აშენებული მეორე მნიშვნელოვანი ნაგებობა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის (კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტის) შენობაა.

მთაწმინდის მიმდებარე ფერდის, ერთ-ერთ მაღალ ნიშნულს მორგებული, განაშენიანებაში ოსტატურად ჩანერილი და მსხვილი მასშტაბითა და შეუღესავი ნითელი აგურის ფასადებით გამორჩეული ეს შენობა (შოი ჩიტაძის ქუჩა 4. დღეს ამ შენობაში საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროა განთავსებული) რ. გედიეის პროექტით 1888-1890 წლებში აშენდა²⁹⁸. აღნიშნულ პერიოდში დიდად დაკავებული რ. გედიე, სავარაუდოდ, მშენებლობას ვერ უხელმძღვანელებდა და ამიტომ, მშენებლობის გაძღოლის ხვედრი ალბერტ ზალცმანს ერგო ნილად.

ყოფილი კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტის ყაზარმული იერის შენობა, მთავარ ფასადზე მიდგმული შევრილით, შოი ჩიტაძის ქუჩის ვიწრო სივრცისკენ არის მიმართული. სწორედ რუსტიკებული პილასტრებით მონიშნული შევრილის ზედა მხარეს, სამხრეთ, ქართული შუასაუკუნოვანი დეკორით მორთული, ისრული თაღების მწკრივები მიუყვება, რაც კულმინაციას ჩიტაძის ქუჩის მხარეს მიპყრობილ ნიბოზე, მსუბუქ რიზალიტზე დატანილ კომპოზიციაში აღწევს – რიზალიტის ზედა ცენტრალურ ნაწილზე სამთავისის აღმოსავლეთი ფასადის კომპოზიციის მიმსგავსებით შექმნილი ფორმებია, რომელნიც კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტის სამლოცველოს მონიშნავდა. სწორედ ამიტომ, შენობის ეს ნაწილი ქვის სამრეკლო-ფანჩატურითაც იყო აქცენტირებული²⁹⁹.

ყაზარმული ტიპის ნაგებობაზე ისეთი მნიშვნელოვანი შტრიხის გაჩენა, როგორიც ქართული ხუროთმოძღვრების ტრადიციული დეკორიდან მომდინარე, აგურის ნიშნის ფონზე გამოკვეთილი ქვაზე ნაკვეთი მორთულობაა, შესაძლოა, პროექტის ავტორთან შეთანხმებული, ა. ზალცმანის მიგნება იყოს³⁰⁰. თუ ასეა, „ქართული სტილის“ იმხანად პირველი და ერთადერთი ფასადის ავტორი ალბერტ ზალცმანი³⁰¹, თბილისში ისტორიზმისა და რომანტიზმის მიმართულების დამამკვიდრებლად ჩანს³⁰².

iconostasis in front of the sanctuary apse, chancel barrier similar in appearance to a triptychon, the Neo-Classical design of which matched well with the Georgian ornaments presumably made by Georgian artisans according to Grimm's drawings. The chancel barrier features the icon of St Nino, the Enlightener of Georgians.

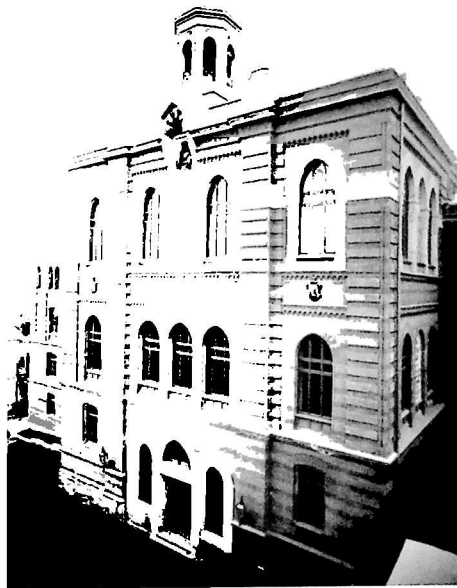
Of note is also a three-storey belfry of elevated proportions, which harmoniously complemented the church and which must have been built according to the design by Godicke and Grimm. Both the church and the belfry were destroyed after the establishment of the Soviet regime.

Grimm applied medieval Georgian ornaments to some of the churches he designed in the Russian Empire. Of note is the decoration of the portico of the Church of St Olga, Equal to the Apostles (1873), standing in the complex of the country house of Mikhail Romanov near the town of Strelna.

Another landmark created by Godicke is the building that once accommodated the Institute for Noble Girls and now is the Ministry of Foreign Affairs of Georgia. Built between 1888 and 1890 on a high elevation of Mtatsminda slope (no 4 Chitadze Street), it is masterly set into the surrounding built-up area and is characterised by its unplastered brick façade. The construction process was supervised by Salzmann.

This barrack-like building opens onto the narrow space of Chitadze Street with a projection on its main façade. The upper section of the projection marked by means of rusticated pilasters is enclosed on three sides by a row of pointed arches adorned with Georgian ornaments. The upper central part of the projection features patterns likened to the composition of the Samtavisi east façade, which highlighted the chapel of the Institute for Noble Girls. This part of the building was accentuated by the image of Christ patterned in stone, and a belfry.

The application of Georgian stone-carved ornaments on the brick masonry in barrack-type architecture may have been the idea of Salzmann, who likely obtained permission from the designer. If this is true, Salzmann, the founder of the 'Georgian style' can be also regarded as the pioneer representative of Historicism and Romanticism in Georgia.

ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტის (კეთილშობილ ქალთა ინსტიტუტის) შენობა. მთავარი ფასადი.
Institute for Noble Girls, Tbilisi Façade.

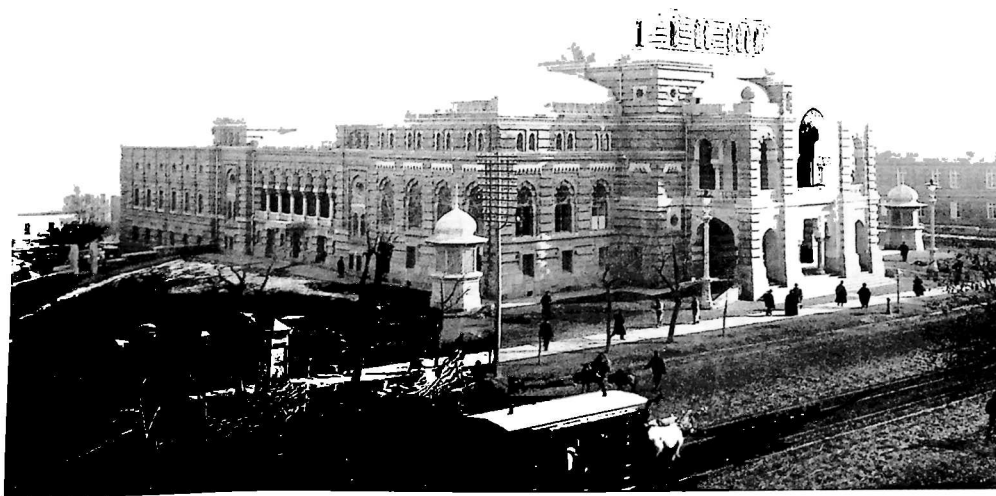
ვიქტორ შრეტსკი
1839-1901

თბილისის საოპერო თეატრი არქიტექტურის აკადემიკოს ვიქტორ შრეტსკის შემოქმედების ერთ-ერთი ბრწყინვალე ნამუშევარია, რომლის პროექტის ავტორობაც მას სამუდამო ადგილს უმკვიდრებს XIX საუკუნის თბილისის არქიტექტურის ისტორიაში.

ვ. შრეტსკის სახელთან დაკავშირებულია, აგრეთვე, პეტერბურგელ გერმანელ არქიტექტორ ა. პუნთან (1841-1924) ერთად შედგენილი წმ. ალექსანდრე ნეველის სამხედრო ტაძრის (კავკასიის არმიის საკრებულო ტაძარი) საკონკურსო პროექტი, რომელიც მან 1865 წელს გამართულ კონკურსზე წარმოადგინა³⁰³.

რუსეთის იმპერიაში მოღვაწე წარმოშობით ბალტიისპირელი გერმანელი, ვიქტორ შრეტსკი (Viktor Johann Gottlieb Schröter, 1839-1901) პეტერბურგში, ალექსანდრ გოთლიბ შრეტსკის (Alexander Gottlieb Schröter) ოჯახში დაიბადა.

რუსეთის საიმპერატორო აკადემიის შემდეგ ვ. შრეტსკმა სწავლა, 1856-1862 წლებში ბერლინის სამშენებლო აკადემიაში გააგრძელა, რომელიც მან ოქროს მედლით დაამთავრა. 1858 წელს იგი ბერლინის არქიტექტორთა კავშირის წევრი გახდა. სანკტ-პეტერბურგში დაბრუნებისთანავე მან სამშენებლო სასწავლებელში (Строительное училище, შემდგომში სამოქალაქო ინჟინრების ინსტიტუტი, Институт Гражданских Инженеров) პედაგოგად დაიწყო მუშაობა. 1862 წელს ვ. შრეტსკმა XIV კლასის მხატვრის წოდება მიიღო, 1864 წელს კი პეტერბურგის სათათბიროს შენობის (Здание Думы) პროექტისათვის აკადემიკოსის წოდება დაიმსახურა³⁰⁴.

VICTOR SCHRÖTER

1839-1901

Victor Schröter gained recognition in Georgia primarily for the building of the Tbilisi Opera and Ballet State Theatre (then Public Theatre), one of his best works. Together with St Petersburg-based German architect A. Hunn he also worked on the Alexander Nevsky Military Cathedral, the design of which he submitted to a competition in 1865.

Working in the Russian Empire, Victor Johann Gottlieb Schröter (1839-1901) was a German architect with Baltic roots. He was born in St Petersburg to the family of Alexander Gottlieb Schröter.

After graduating the Russian Imperial Academy, Schröter continued his studies at Berlin Construction Academy, which he graduated with honours in 1862. In 1858, Schröter became a member of the Union of Architects. Upon his return to St Petersburg, he began teaching at the Construction College (later the Institute of Civil Engineering). In 1862, he was granted the title of Artist of the 14th class and in 1864, earned the title of Academician for designing the Assembly building in St Petersburg.

საზოგადოებრივი თეატრი. საერთო ხედი და გვერდითი ფასადი
Public Theatre. General view and side elevation

Schröter was first among the St Petersburg architects who preferred facing the walls of his buildings with burnt brick and stone instead of applying plaster. Therefore, he had close contacts with the brick manufacturers. Schröter was also considered to have introduced the so-called Brick 'Gothic' style into the Russian Empire. However, he is also known for the use of a variety of styles.

Schröter was responsible for many theatre houses in various cities and towns then making part of the Russian Empire, such as Kiev, Irkutsk and Nizhny Novgorod. He also worked on the reconstruction of the Mariinskiy Theatre and designed a theatre that was to be built in the Field of Mars, St Petersburg, a project that was never realised.

In 1876, two years after the public theatre was destroyed by fire, a design competition was announced for a new building. Of the four plans submitted, the one by Schröter was selected, but the location was changed as the originally selected land in the upper section of Alexander's Gardens was considered too narrow and inclined. A new site was chosen on what is now Shota Rustaveli Avenue (then Golovin Avenue), due to which Schröter had to revise his drawings. In Spring 1878, Schröter was in Tbilisi and by 1879 he had finished the design and detailed drawings. While in Tbilisi, Schröter produced the

ვიქტორ შრეტერი ერთ-ერთი პირველი იყო იმ პეტერბურგელ არქიტექტორებს შორის, ვინც თავის შენობათა ფასადებს ლესით კი არ ამუშავებდა, არამედ ძლიერად გამოშვარი აგურითა და ქვით აპირკეთებდა. ამიტომ მას მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა იმ სახარმოებთან, რომელნიც აგურსა და სხვა სამშენებლო მასალას აწარმოებდნენ³⁰⁵. ვ. შრეტერი ე. წ. აგურის გოთიკის დამამკვიდრებლადაც არის მიჩნეული რუსეთის იმპერიაში, თუმცა იგი სხვადასხვა სტილის მიმდევარიც იყო.

ვიქტორ შრეტერი რუსეთის იმპერიის არაერთი ქალაქის (კიევი, ირკუცი, ნიჟნი ნოვგოროდი) სათავაშრო შენობის ავტორი იყო. იგი პეტერბურგის მარინის თეატრის რეკონსტრუქციისა და Мариинского-ს განუხორციელებელი თეატრის პროექტის ავტორიც არის³⁰⁶.

1874 წელს თბილისის ძველი სახაზინო თეატრის ხანძრის შედეგად განადგურების შემდეგ, 1876 წელს ახალი თეატრის შენობის ასაგებად კონკურსი გამოცხადდა. კონკურსზე წარდგენილი ოთხი პროექტიდან ვიქტორ შრეტერის პროექტმა გაიმარჯვა, ოღონდ ასაშენებლად შერჩეული ადგილის ალექსანდრეს ბაღის ზედა ნაწილის - სივინროვისა და ძლიერი დაზრის გამო, გოლოვინის (ახლა შოთა რუსთაველის) პროსპექტზე სხვა ადგილი შეირჩა, რის გამოც ვიქტორ შრეტერმა თეატრის ახალი პროექტი შეადგინა. "Первый проект для Тифлисского театра, премированный на конкурсе в 1877 году и опубликованный в Зодчем 1879... пересоставлен мною вследствие перемены места постройки"³⁰⁷ გვამცხობს ვიქტორ შრეტერი. 1878 წლის გაზაფხულზე შრეტერი თბილისში იმყოფებოდა, 1879 წელს კი მან აქვე პროექტი და ყოველგვარი მუშა ნახაზები დაამუშავა და დაასრულა. მეტიც, თბილისშივე ვ. შრეტერმა რიგით მესამე პროექტიც შექმნა, რომელიც 1880 წლის 18 თებერვალს მეფისნაცვალს წარუდგინა. მშენებლობა სწორედ ამ პროექტის მიხედვით განხორციელდა და სამშენებლო სამუშაოები ამავე წლის ივლისში დაიწყო. თბილისის ახალი საოპერო თეატრის შენობის მოსამზადებელ სამუშაოებს პაულ შტერნი ასრულებდა და 1882 წლამდე ოპერის მშენებლობის ზედამხედველობასაც აწარმოებდა³⁰⁸. რადგან ვიქტორ შრეტერისათვის პეტერბურგში ყოფნის გამო თბილისის ახალ თეატრზე ზედამხედველობა შეუძლებელი აღმოჩნდა, მან თბილისის თეატრის მშენებლობის მთავარ არქიტექტორობაზე უარი განაცხადა და მისი ადგილი თე-

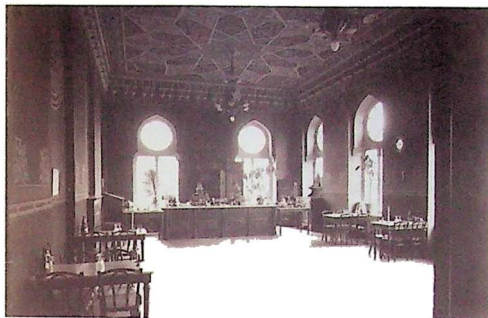
ატრის სამშენებლო კომისიის წევრმა აკადემიკოსმა ოტო სიმონსონმა დაიკავა. აღსანიშნავია, რომ ოტო სიმონსონს თეატრის კონკურსზე 1877 წელს მეორე პრემია ჰქონდა მიღებული. 1886 წლიდან თეატრის მშენებლობას სათავეში ალბერტ ზალცმანი ჩაუდგა³⁰⁹ და, როგორც ჩანს, თეატრის მშენებლობის ზედამხედველობას მის დასრულებამდე, 1896 წლამდე ხელმძღვანელობდა.

ახალი პროექტი ისევე ითვალისწინებდა საკონკურსო პროექტის პირობებს, როგორც ძველი და ნაგებობის მავრული სტილიც დაცული იყო³¹⁰. თავად შრეტერი თეატრის დარბაზის გეგმის პროტოტიპად რიჰარდ ვანგერის ბაიროთის თეატრს მიიჩნევდა³¹¹.

დღევანდელი ზაქარია ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის სახელმწიფო აკადემიური თეატრის შენობა ისლამური ეკლექტიზმის უმნიშვნელოვანესი ნიმუშია თბილისში. იგი შოთა რუსთაველის პროსპექტის პირზე დგას. მას გარს სკვერი უვლის და სივრცეში თავისუფლად აღსაქმელი, იგი მკვეთრი ურბანული მნიშვნელობით გამოირჩევა (შოთა რუსთაველის პროსპექტი 25).

ღია და მუქი ფერის ზოლებით შეღებილი ფასადების ერთიან ფონზე სტუკოს ტექნიკით შესრულებული ფრიზეები, სტალაქტიდური კარნიზები, სწორკუთხა ნიშებში ჩანერილი, ნალისებური მოყვანილობის თუ ისრული ფორმის თალებით დაბოლოებული მუშარაბიანი ლიობები, რეაქიმიანი ვარსკვლავის ფორმის ლუნეტები გამოიყოფა. ისლამური არქიტექტურული მორთულობით შექმნილი ვ. შრეტერის სხვა თეატრებისაგან თბილისურს, მთავარ ფასადზე მიდგმული, სტუკოთი და ნაკვეთი ორნამენტით უხვად შემკული, ისრული თალებით გახსნილი, განაპირა მხარეების ცრუ გუმბათებით აქცენტირებული, ორიარუსიანი პორტიკი და გვერდითი ფასადების ღია გალერეები განასხვავებს. თეატრის ინტერიერს (ფოიე, კიბის უჯრედები და სხვა) კედლის სიბრტყეების სტუკოიან, ნაძერწ ფორმებით ერთად ფსევდო-მავრული მოხატულობა და თუჯისგან ჩამოსხმული მოაჯირები და სხვა ელემენტებიც ამკობს. აქვე უნდა მოვიხსენიოთ თბილისის სახაზინო თეატრის მდიდრული, ისლამურ ყაიდაზე მოხატული ფოიე და სხვა სადგომებიც.

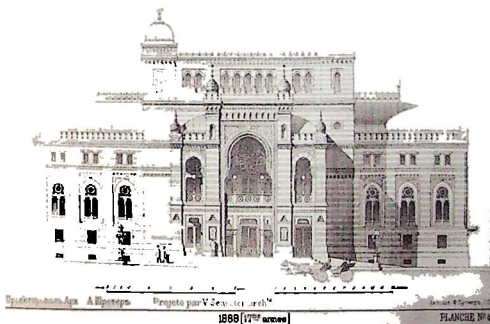
თეატრის მშენებლობამ თექვსმეტ წელს, 1880-იდან 1896 წლამდე გასტანა.

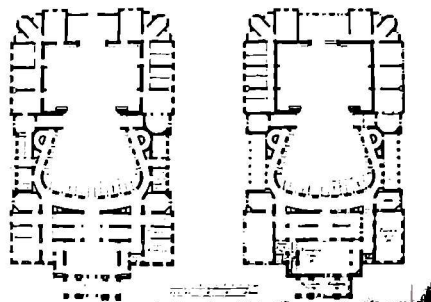
სახაზინო თეატრი. ბუფეტი
Public Theatre. Cafe

ზაქარია ფალიაშვილის სახ. ოპერისა და ბალეტის სახელმწიფო
აკადემიური თეატრი. 2001
Tbilisi Polikashvili Opera and Ballet State Theatre. 2001

თეატრის პროექტის ფრაგმენტები ჟურნალ ზოდნიდან, 1888

Fragments of the Design for the theatre. From Zochchij journal, 1888

third design which he presented to the Viceroy on 18 February 1880. Construction work that started the same year was based on this very design. Preparatory work was conducted by Stern who also acted as a construction supervisor until 1882. Based in St Petersburg, Schröter failed to ensure supervision himself and the work was undertaken by Simonson, member of the construction committee, who had obtained second place in the contest. In 1886 the work was taken over by Salzmann, who apparently led the work through to its completion in 1896.

The new project, like the previous one, met the requirements set by the competition organisers and the Moorish style was maintained. Schröter based the plan of his building on the Bayreuth Festival Theatre (*Richard-Wagner-Festspielhaus*). Standing at what is now 25 Shota Rustaveli Avenue and enclosed by a small garden on three sides, the Tbilisi Opera and Ballet State Theatre is one of the most remarkable works of Islamic eclecticism.

The stucco friezes set against a façade painted in light and dark bands, the stalactite cornices, musharabiya openings inscribed in rectangular niches and topped by horseshoe-shaped and pointed arches, and octagonal stellar lunettes are the highlights of the building. What distinguishes the Tbilisi theatre from Schröter's other theatres embellished with Islamic decorative ornaments is a two-tiered portico on the main façade, lavishly adorned with stucco and moulded ornaments. Pierced with pointed arches it is also accentuated by means of false domes on the lateral sides. Another distinguishing feature is the open galleries of the side elevations. Apart from featuring stucco and moulded ornaments, the theatre interior is also decorated with Pseudo-Moorish paintings, wrought-iron railings and other elements. Also remarkable are the richly adorned lobby featuring wall paintings in Islamic style. Construction work lasted sixteen years, from 1880 to 1896.

ადოლფ ფონ სკოიანის თბილისში აშენებული შენობები გადარჩენილი არ არის.

მისი ყველაზე ცნობილი ნამუშევარი გენერალ-ლეიტენანტ თავად ივანე კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონის 1877 წელს აშენებული სახლი იყო³¹², რომელიც გოლოვინის პროსპექტისა და გიმნაზიის (დღევანდელი ლესია უკრაინკას) ქუჩის გადაკვეთაზე მდებარეობდა. ეს ნაგებობა ამ ადგილას არსებული, 1853-1854 წლებში აშენებული ივანე მუხრან-ბატონის სახლის საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის შედეგი იყო³¹³. ძველ სახლში თბილისის თავადაზნაურობის საკრებულო, შენობის იჯარით გაქირავებულ ნაწილში კი, სასტუმრო იყო განთავსებული. 1863 წელს ამ ნაგებობაში

ფურნალ „საქართველოს მოამბის“ რედაქცია ყოფილა მოთავსებული, რომელსაც ილია ჭავჭავაძე ედგა სათავეში³¹⁴.

1877 წლის პროექტის მიხედვით, მუხრან-ბატონის სახლის განახლებული ფასადი გრძივად მიუყვებოდა პროსპექტს. რიზალიტებითა და სხვადასხვა ფორმის ღიობებით დანაწევრებული ფასადი (პირველი სართულის ფართო სწორკუთხა ვიტრინები, ისრული და ნალისებული ფორმის თალებით დაბოლოებული ღიობები და სხვა), ანტრესოლისა და ატიკის სართულებით, ნიბოს ფასადის და შუა, ფართო რიზალიტის გიგანტური პილასტრები და აზიდული ღიობები, ფასადის უჩვეულო დანაწევრებას ქმნიდა. ფასადის არასწორხაზოვანი კარნიზი, მის კონტურს გამცდარი რიზალიტების განაპირა მხარეები კრატერებით იყო აქცენტირებული.

ივანე კონსტანტინეს ძე ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონის სახლის რეკონსტრუქციის პროექტი, არქიტექტორი ა. ფონ სკოიანი. 1877
Design for the reconstruction of the house of Ivane Bagrationi Mukhran-Batoni, by Adolph von Skoyan. 1877

ADOLPH VON SKOYAN

The majority of the houses designed in Tbilisi by von Skoyan have not survived. His most well-known work was the house built in 1877 for General-Lieutenant Ivane Bagrationi Mukhran-Batoni, which stood at the intersection of then Golovin Avenue and Gymnasium (now Lesya Ukrainka) Street. The house was a result of substantial alteration of the Ivane Mukhran-Batoni house built from 1853-1854, which earlier housed the Assembly of the Nobles and a hotel and in 1863 sheltered the editorial house of the *Sakartvelos Moambe* founded by the prominent Georgian writer and public figure Ilia Chavchavadze (1837-1907).

According to the design of 1877, the façade of the renovated house longitudinally extended along the avenue. Projections and openings of different outlines, including rectangular shop windows on the ground floor and pointed and horseshoe windows on the first floor,

an entresol and attic floors as well as giant pilasters and elongated openings, and a broad middle projection lent an unusual appearance to the façade.

Of the plastered ornaments (the Bagrationi Coat of Arms, cartouches, garlands, etc) adorning the house of particular note are sculptured scenes of Leda on the banks of the Eurotas visited by Zeus in the form of a swan, winged angels, and women with traditional Georgian headgear, all set in the tympana of broad, three-centred and semi-circular openings. The representation of women with traditional headgear cannot be found on any other surviving façades designed and built in that period.

Next to Ivane Mukhran-Batoni's house was a building that was compositionally similar to it, but it contained very few moulded ornaments, including a composition featuring three women with traditional headgear. The building was destroyed in a fire in 1921.

Another building von Skoyan was commissioned to design by Ivane Mukhran-Batoni is a four-storey house erected on an

ივანე ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონის სახლი გოლოვინის პროსპექტზე. არქიტექტორი ა. ფონ სკოიანი
Ivane Bagrationi Mukhran-Batoni house in Golovin (now Shota Rustaveli) Avenue, by Adolph von Skoyan

სათავადაზნაურო ბანკის თეატრი (საბანკო თეატრი). არქიტექტორი ა. ფონ სკოიანი
Theatre of the Bank of the Nobility, by Adolph von Skoyan

ფასადის მრავალი ნაძერწი სამკაულიდან (ბაგრატიონების საგვარეულო გერბი, კარტუშები, გირლანდები და სხვა) უთუოდ ყურადღებასიპყრევი სამცხე-საბაო ფართო და ნახევარწრიული ლიბების ტიპანეში ჩასმული სკულპტურული გამოსახულებები – ხან ევროტასის სანაპიროზე მობანავე ლედა და გედად გარდასახული ზევსი, ან ფრთიანი ანგელოზები, ხან კი ჩიხტიკოპიანი ქართველი ქალები – XIX საუკუნის თბილისურ ფასადებზე ჩიხტიკოპიანი ქალების სხვა გამოსახულება არც ჩანს.

ივანე მუხრან-ბატონის სახლის გვერდითი ფასადი კომპოზიციური სქემით იმგვარივე იყო, ოღონდ ნაძერწ დეკორს მინიმალურად შეიცავდა, თუმცა, სამი ჩიხტიკოპიანი ქალის კომპოზიცია აქაც მეორედმოხდა. შენობა 1921 წელს ხანძარმა გაანადგურა³¹.

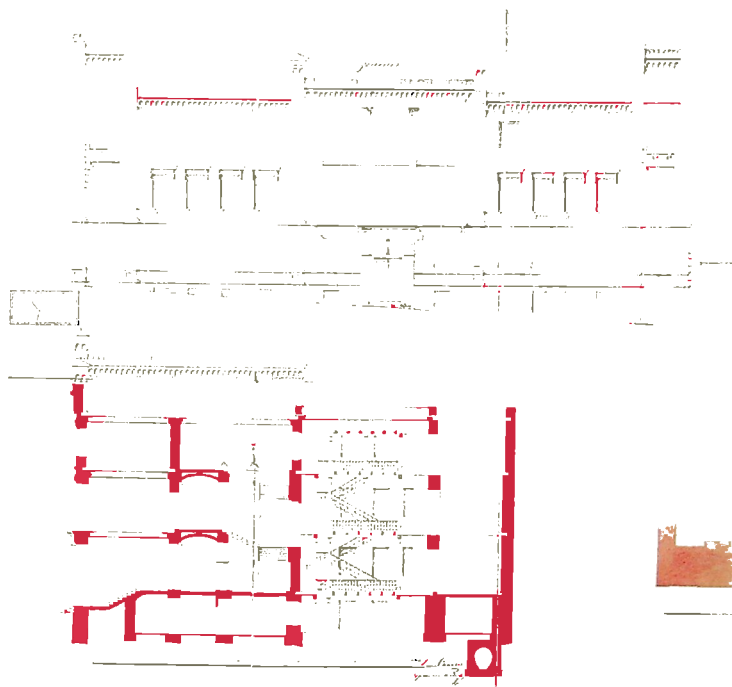
1878 წლის 15 დეკემბრით არის დათარიღებული ა. ფონ სკოიანის ოთხსართულიანი სახლის პროექტი³⁶, რომელიც მან ივანე მუხრან-ბატონის დაკვეთით, მისივე სახლის მიმდებარედ, გიმნაზიის ქუჩის დამრეც რელიეფზე ააშენა. სამშაღიანი თაღოვანი კედლით ძველი შენობისგან გამიჯნული ამ შენობის ფასადი, მთავარი შენობისაგან განსხვავებით მისი ფასადის არქიტექტურული მორთულობა კლასიციტურ ტრადიციას ემხრობა, თუმცა, ცალკეულ ნიუანსებში ახალი ფასადი ძველის ფორმებსაა მისადაგებული. ყურადღებას იპყრობს ახალი შენობის გეგმარება, სადაც კომპოზიციის ცენტრს კვადრატში მოქცეული კიბის უფრედ ნარმოადგენს, აივნებმოვლულ ეზოს სივრცეს კი ორნამენტულად გადასასვლელი აქცევს. როგორც ჩანს, ეს შენობაც 1921 წლის ხანძარმა იმსხვერპლა.

ადოლფ ფონ სკოიანის კიდევ ერთი ცნობილი შენობა 1878 წელს აშენებული თეატრია, რომელიც მან, სასახლისა და ერეკლე მეორის (დღევანდელი სულხა-საბა ორბელიანის) ქუჩებს შორის მოქცეულ ტერიტორიაზე, გენერალ-მაიორ არნრუნის კუთვნილი ქარვასლის შენობის ერთი ნაწილის რეკონსტრუქციის შედეგად ააშენა.

ამ ადგილის ისტორიიდან ცნობილია, რომ აქ, ყოფილი არნრუნის ქარვასლის სიახლოვეს, სავარაუდოდ, მის უკან, ერეკლე მეორის (შემდგომი ფრეილინის) ქუჩაზე ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და ქართული სათავადაზნაურო ბანკის გამგეობაც იყო განთავსებული³⁷. ა. ფონ სკოიანის აშენებულ შენობაში 1879 წელს პირველი კერძო თეატრი გაიხსნა. ეს შენობა 1886 წელს სათავადაზნაურო ბანკს შეუძენია, რის გამოც მას სათეატრო ბანკადაც მოიხსენიებდნენ³⁸. 1906-1908 წლებში თეატრის შენობა კაპიტალურად გადაუეთვითა³⁹. არნრუნის ქარვასლის აგებას ამ ადგილზე წინ უსწრებდა პოლკოვნიკ არნრუნის მალაზიების აშენება 1854 წელს არქიტექტორ გრიგოლ ივანოვის პროექტით და 1867 წელს მისი საფუძვლიანად გადაკეთება. გენერალ-მაიორი არნრუნი 1877 წელს ამავე ტერიტორიაზე უკვე არსებულ საკუთარ ბაღს ქვის ზღუდესაც უკეთებდა⁴⁰.

1914 წელს მომხდარმა ხანძარმა სწორედ ა. ფონ სკოიანის მიერ აშენებული თეატრი გაანადგურა.

თბილისური საზოგადოებრივი შენობების ტიპოლოგიის, სტილისტური განვითარებისა და XIX საუკუნის თბილისის არქიტექტურის ისტორიისათვის ა. ფონ სკოიანის შენობები დიდად მნიშვნელოვანია.

ივანე ბაგრატიონ-მუხრან-ბატონის ოთხსართულიანი სახლის პროექტი გიმნაზიის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. ფონ სკოიანი. 1878
 Design for Ivane Bagrationi Mukhran-Batoni house on Gymnasium Street, by Adolph von Skoyan. 1878

inclined slope of what was then called Gymnasium Street. The design is dated 15 December, 1878. The façade of the building, enclosed from the earlier building by means of an arched wall, follows Neo-Classical style unlike the façade of the main building. The plan of the later building is highly noteworthy due to a staircase set in the centre of the composition and a passageway that divides the courtyard into two sections. This building was most probably destroyed in 1921 in a fire.

Von Skoyan was responsible for the theatre house built in 1878 on the site between then Sasakhle Street (lost as a result of the reconstruction the street merged with Freedom Square) and Erekle II (now Sulokhan-Saba Orbeliani) Street following the remodelling of one part of General-Mayor Artsrun's caravanserai.

As is known, near the Artsruni caravanserai, probably somewhere behind it, was located the Society for the Spreading of Literacy among Georgians and the board of

the Bank of the Nobility. In 1879, the first private theatre was opened in von Skoyan's building. Later, in 1886, it was purchased by the Bank of the Nobility, owing to which it came to be commonly called the *Theatre Bank*. Between 1906 and 1908, the theatre building was substantially redesigned.

Before the Artsruni caravanserai was built, the site was taken up by the Artsruni shops built in 1854 following Ivanov's designs and remodelled in 1867. In 1877, Artsruni added a stone wall to enclose his garden.

It was the theatre building designed by von Skoyan that was destroyed in the 1914 fire.

The study of buildings designed by von Skoyan is highly important for tracing the stylistic evolution of public buildings and for reconstructing the history of the architecture of Tbilisi in the 19th century.

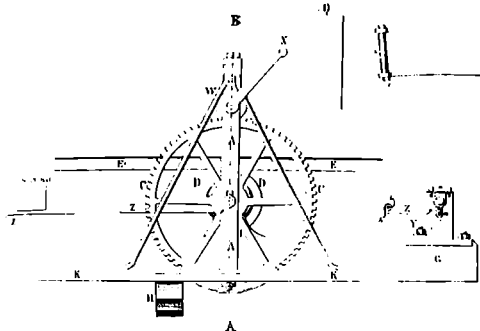
სამოქალაქო ინჟინერი ფერდინანდ ანდრიას ძე ლემკული (Heinrich Ferdinand Lehmkuhl, Гендрих-Фердинанд, 1822-1894), გადაუმონუმბელი ინჟომაციით, 1822 წელს თბილისში დაიბადა და თბილისის საპატრიო მოქალაქე იყო, გვიან კი რუსეთის ექვემდებარეობა მიიღო.

1858 წლიდან 1866 წლამდე იგი თბილისის სამხანაგებლო, მუყაოსა და ქვის მასის დამამუშავებელი ფაბრიკის ინჟინერ-ტექნოლოგად მუშაობდა³²¹.

ინჟინერ ლემკულის სახელს თბილისის არქიტექტურის ისტორიაში უკედავს ერთი ნაგებობა ხდის. ეს თბილისის მაგნიტურ-მეტეოროლოგიური ობსერვატორიის კომპლექსის მთავარი შენობაა (Hauptgebäude), რომლის ღერძის ირგვლივ მბრუნავი ხის კოშკი მან ააგო. ტიპოლოგიური თვალსაზრისით ობსერვატორიული ტიპის პირველი ნაგებობის ავტორი ოტო იაკობ სიმონსონია, ღერძის ირგვლივ მბრუნავი ხის კოშკისა კი ფერდინანდ ლემკული. მორიცი თავის წერილში ფურნალ "Astronomische Nachrichten"-ის რედაქტორისადმი სწერს — „ობსერვატორია აშენდა ჩემი ხელმძღვანელობით 1860-1861 წლებში სამოქალაქო ინჟინრის ლემკულის (Lehmkuhl) მიერ“³²². კავკასიის მასშტაბით ტიპოლოგიური თვალსაზრისით უნიკალურ ნაგებობას პროტოტიპები ევროპულ არქიტექტურაში მოეძებნება.

1860-1861 წლებში თბილისის ობსერვატორიის კომპლექსის ნაგებობებს შორის მნიშვნელოვანი იყო მთავარი შენობის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე წრიული გეგმის მქონე მცირე ზომის ნაგებობაც, რომელიც ასევე ღერძის ირგვლივ მბრუნავი ხის მცირე კოშკით (Kleiner Drehthurm) იყო დამუშავებული და, სავარაუდოდ, ასევე ინჟინერ ლემკულის აგებული უნდა ყოფილიყო. მინიატურული ნაგებობა გეოდეზიურ დაკვირვებებსა და გეოდეზიური ინსტრუმენტების შენახვას ემსახურებოდა.

თბილისში ინჟინერ ლემკულის აშენებული კიდევ ერთი შენობაა ცნობილი³²³. იგი სოლოლაკში, ყოფილი სოლოლაკის, დღევანდელი ლეონიძის ქუჩის 10-ში მდებარეობს და დღემდე სახეცვლილმა მოაღწია დღემდე. ამ სახლის პროექტი 1851 წლის 19 სექტემბრით არის დათარიღებული და ეს ინჟინერ ლემკულის საკუთარი სახლია, რომელიც მან მეუღლის, მარია ლემკულის (Marie Florentine Lehmkuhl) კუთვნილ მიწაზე ააგო³²⁴.

კუკიის ობსერვატორიის მთავარი შენობის ღერძის ირგვლივ მბრუნავი ხის დიდი კოშკის მექანიზმის დეტალი. ტომსონის ლითოგრაფიულ სახელოსნოში პაირობი კიფერის ნახატის მიხედვით შესრულებული გრაფიკის ფრაგმენტი. 1866
Detail of a grand moveable tower mechanism at the Kukia observatory. Engraving made in the Thomson lithography studio in Tbilisi from a drawing by Heinrich Kiefer. 1866

ინჟინერ ლემკულის შემდგომი მოღვაწეობა მჭიდროდ უკავშირდება ქალაქ ბაქოს.

1878-1880 წლებში იგი ბაქოში არქიტექტორად, 1880-იანი წლებიდან კი ბაქოს საქალაქო სამმართველოში ტექნოლოგად მუშაობდა. იგი იყო ბაქოს გერმანული თემის საეკლესიო საბჭოს წევრი.

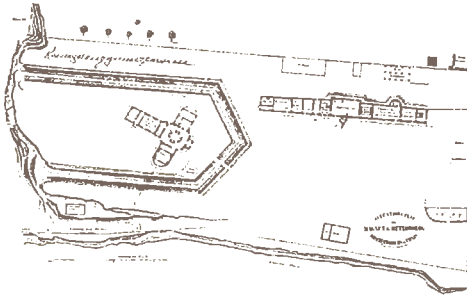
1877 წელს ფ. ლემკული, ბაქოში, გერმანული ეკლესიის (კირხე) და მასთან არსებული პირველ-დანყვებითი განათლების სკოლის მშენებლობისათვის შემდგარი კომისიის წევრია ინჟინერ ტოლთან, მექანიკური ქარხნის მფლობელსა და ცნობილ გამომგონებელ ოტო ლენცთან (Otto Lenz) და აფთიაქარ კარლ აიხლერთან (Karl Eichler) ერთად.

ფერდინანდ ლემკულმა ბაქოში, ყოფილი ბალახანის ქუჩაზე 1887-1889 წლებში არაერთი საცხოვრებელი სახლის თუ საავაჭრო ნაგებობის პროექტი შეადგინა, რომელიც გადარჩენილი არ არის.

FERDINAND LEHMKUHL

1822-1894

კუკიის ობსერვატორიის სიტუაციური გეგმა. ინსტრუმენტულად გადამღებული და დახატული ჰაინრიხ კიჟერის მიერ. 1866
Layout plan of the Kukia observatory instrumentally surveyed and drawn by Heinrich Kiefer. 1866

კუკიის ობსერვატორიის მთავარი შენობა. არქიტექტორი ო. სიმონსონი, ინჟინერი ფ. ლემკული. 1860-იანი წლები. ა. მორიციის ფოტო
Main building of the Kukia observatory, by Otto Simonson and Ferdinand Lehmkuhl. 1860s. Photo by A. Moritz

Civil engineer Heinrich Ferdinand Lehmkuhl (1822-1894) appears to have been born in Tbilisi. An honorary citizen of Tbilisi, he later pledged his allegiance to the Russian Empire. From 1858 to 1866 he worked as engineering technologist at the cardboard and stone processing factory.

Lehmkuhl's most remarkable work in Tbilisi is a timber tower rotating around the axis of the main building (*Hauptgebäude*) of the Tbilisi Magnetic-Meteorological Observatory. The building itself was designed by Simonson. German astronomer Arnold Moritz, who planned the project, wrote in his letter to the editor of journal *Astronomische Nachrichten*: 'The observatory was constructed in 1860-1861 by civil engineer Lehmkuhl, under my leadership'. Designed as a highly original building unparalleled in the Caucasus, the building finds prototypes in European architecture. Apart from the main building, of note is also a small building based on a circular plan that was located to the south-east of the main building. It also had a small tower (*Kleiner Drehthurm*) rotating around its axis. It is highly likely that this miniature building, used for conducting geodesic observations and storing geodesic instruments, was also designed by Lehmkuhl.

Another building that is known to have been designed by Lehmkuhl is located at what is now 10 Leonidze (formerly Sololaki) Street in Sololaki, which has lost much of its original appearance. The house, the design of which is dated 19 September 1851, was constructed land owned by his wife Marie Florentine Lehmkuhl.

Lehmkuhl's later career is connected to Baku, where he worked as an architect during 1878-1880, and as a technologist in the Baku City Authority in the 1880s. He was also a member of the church of Baku's German community.

In 1877, Lehmkuhl acted as a member of the committee set up for the construction of the German church (*Kirche*) and an elementary school in Baku together with engineer Toll, well-known inventor Otto Lenz and pharmacist Karl Eichler.

Between 1887 and 1889, Lehmkuhl produced designs for numerous residential and commercial buildings to be constructed at Balakhan Street in Baku, many of which have not survived.

პაულ გოთჰარდტი (Paul Gotthardt, Павел Карлович Готгардт) XIX საუკუნის მეორე ნახევრის თბილისში მოღვაწე ერთ-ერთი ნაყოფიერი არქიტექტორია. მისი წარმომავლობის შესახებ ცნობები არ იძენება. ცნობილია მხოლოდ, რომ იგი თბილისის კოლონიამში, კირხეს ქუჩის ქვედა ნელზე ცხოვრობდა. მოპოვებული პროექტების მიხედვით, იგი კერძო დაკვეთებს ასრულებდა და უზირატესად საცხოვრებელსა თუ დიდ შემოსავლიან სახლებს აშენებდა. მისი პროექტებით აშენებული სახლები როგორც თბილისის კოლონიამში, ასევე თბილისის უძეუეს უბნებში, კერძოდ კი კალაშიც გვხვდება. მისი დამკვეთები იყვნენ თბილისში მცხოვრები გერმანული კოლონისტები – ლუიზა დავითის ასული მადერი, ვილჰელმ მადერი, ფრიდრიხ ვეტცელი, პროვიზორი ედუარდ მაკერი, სხვა კერძო მესაკუთრეები – კოლონიის სეკრეტარი იოსებ თამამშვი, თბილისელი მოქალაქეები – მძეი ხოჯიევი, ქართული არისტოკრატიაც თავადი ალექსანდრე ერეკლეს ძე ბაგრატიონ მუხრანბატონი და სხვები.

პ. გოთჰარდტის პროექტით 1882 წელს ლუიზა მადერის ლუდის ქარხნის რეკონსტრუქცია განახორციელა²²⁵, სადაც მან დიდი საინჟინრო აულო გამოაღიზნა. მიხეილ წინამძღვრიშვილის ქუჩის 150-ში, მინის ქვეშ დღემდე გადარჩენილია კამაროვანი გადახურვის სარდაფების ხუთი ურთიერთპარალელური მწკრივი.

1894 წელს პ. გოთჰარდტმა კონსტანტინე ალიხანოვისა და ივანე ტაიროვის დაკვეთით ქარხნის მთელი კომპლექსი დააპროექტა²²⁶ ხარფუხში, ცარონცოვის ქუჩის მიმდებარე. კომპლექსი შეიცავდა ელექტულ საქარხნო შენობებს ზეთსახდელისა და საპნის საწარმოს და ბელეს. ტერიტორია გოთჰარდტის აშენებული საყრდენი კედლით იყო შემოფარგლული. ეს პროექტიც ხუროთმოძღვრის დიდი ნიჭის გამოვლენებაა.

გრანდიოზულია როგორც მასშტაბით, ისე საინჟინრო გადაწყვეტის თვალსაზრისით პაულ გოთჰარდტის მიერ ფრიდრიხ გასპარ ვეტცელის დაკვეთით შესრულებული სამუშაო, რომელიც მან სანაპიროს ქუჩასა და მტკვრის ნაპირს შორის მოქცეულ ვეებერთელა ტერიტორიაზე დაგეგმა²²⁷.

აღნიშნულ მინის ნაკვეთზე²²⁸ პ. გოთჰარდტმა ვეტცელისათვის შენობების მთელი წყება ანსამბლად გაიაზრა. ფრიდრიხ ვეტცელმა გოთჰარდტის ლუდის ქარხნის გადაკეთება და საცხოვრებლის დაპროექტებაც შეუკეთა, რომელიც ხუროთმოძღვარმა

ნეობაროკულ სასახლედ გაიაზრა. მაღალ პირველ სართულზე დაყრდნობილი, ვოლუტებიანი ფრონტონებით აქცენტებული, განაპირა და შუა რიზალიტებით დანაწევრებული, ჰორიზონტალურად განვითარებული ფასადი სიმეტრიული კომპოზიციის არის.

მაგრამ თვალმისაცემი აქ შუა, ფართო რიზალიტის ზედა, ორსართულიანი ნაწილია, რომელიც ვინიოლას ილ ჯეზუს ტაძრის დასავლეთი ფასადის კომპოზიციის მისგავსებით უნდა იყოს დაპროექტებული. საინტერესოა, რომ თბილისში მეორე კათოლიკური ეკლესიის პროტოტიპად აღებული ილ ჯეზუ თბილისის საერო შენობის პროექტის არქიტექტურაშიც იჩენს თავს (ვრცლად იხ. არქიტ. ა. ზალცმანი). აღნიშვნის ღირსია, რომ ამჯერად, სწორედ ვინიოლას და არა ჯაკომო დელა პორტას ფასადია აქ მცირეოდენი განსხვავებით განმეორებული. პ. გოთჰარდტის პროექტის მშენებლობა განხორციელდა თუ არა, ჩემბრის უცნობია. ფრიდრიხ ვეტცელის ლუდსახარშის ვეებერთელა ტერიტორია დღეს გავერანებული და გაპარტახებულია. მინის ქვეშ მდებარე სარდაფების ზედმიწევნით დათვალიერება კი შეუძლებელია.

პ. გოთჰარდტის ინდუსტრიული ობიექტებიდან ფრიდრიხ ვეტცელის ოთქების საცეხის 1888 წელს შედგენილი პროექტის ოდენტიფიკაციაც აღმოჩნდა შესაძლებელია²²⁹. შენობის ნაწილი დღესაც დგას მიხეილ წინამძღვრიშვილის და ია კარგარეთელის ქუჩების გადაკვეთაზე. გადარჩენილია აგრეთვე პ. გოთჰარდტის პროექტით, აგებული აგურის კამაროვანი სარდაფები და ერთი ბუხრიანი სადგომიც, რომელიც ადგილობრივი ოსტატების იდეალური შესრულებით გამოირჩევა.

პაულ გოთჰარდტის მიერ დაპროექტებული საცხოვრებლები თბილისური სპეციფიკის დიდ გავლენას ახლენს. იგი მიჰყვება სიერციით ორგანიზაციის იმ თავისებურებას, რაც XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე ჩამოყალიბდა და დაინერგა თბილისის საცხოვრებლების მშენებლობაში. ევროპული არქიტექტურული მორთულობით დამუშავებული ფასადების მიღმა, აქაც თბილისური, ხისაინიანი ეზოებია.

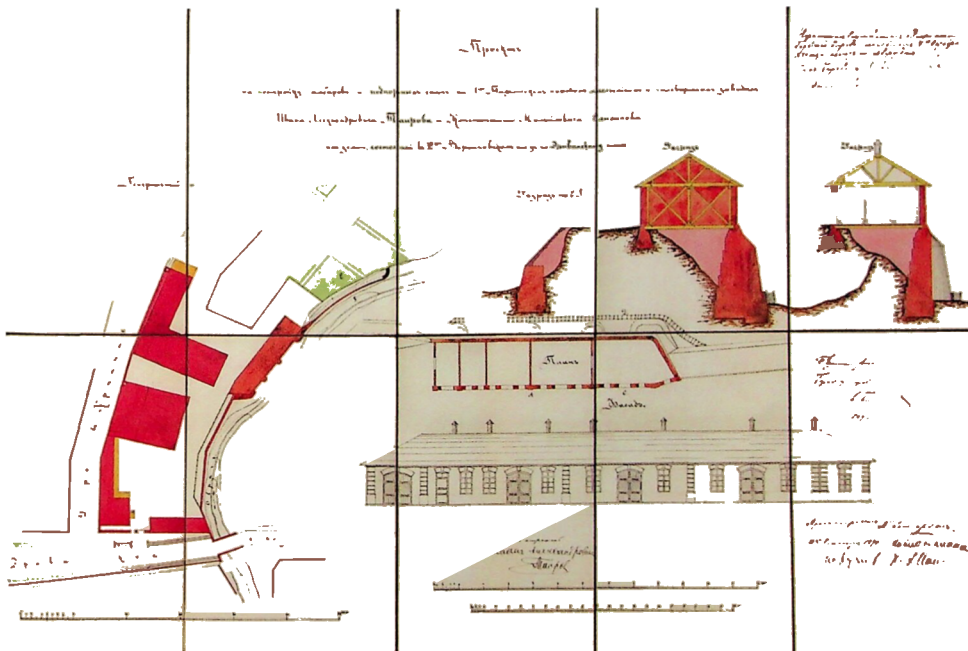
კოლეგიის სეკრეტარის ოსებ თამამშვივის საცხოვრებელი სახლი ელისაბედის ქუჩაზე 1887 წელს არის დაპროექტებული (მიხეილ წინამძღვრიშვილის 51). ნაგებობა ორი ეთისართულიანი ნაწილისაგან შედგებოდა, რომლებიც ქუჩის პირზე მდებარე ფასადის ერთიანი სიბრტყით იყო გაერთიანებული, სახლის ორი ნაწილის შემაკავშირებელი არქიტრაჟული

Paul Gotthardt is one of the most prolific architects to work in Tbilisi in the late 19th century and yet very little is known of his origins. What is clear is that he lived in the lower section of Kirche (now Marjanishvili) Street. According to the surviving designs, he received private commissions and mainly worked on residential buildings and tenement houses. His houses can be found in Tifliser Kolonie and in other parts of Old Tbilisi, such as Kala and Tbilisi Proper. His commissioners included Louise Mader, Wilhelm Mader, Friedrich Wetzel, pharmacist Eduard Makker, secretary of the colony Ioseb Tamamshev, the Khodjiev brothers, and noble Alexander Bagrationi Mukhran-Batoni among others.

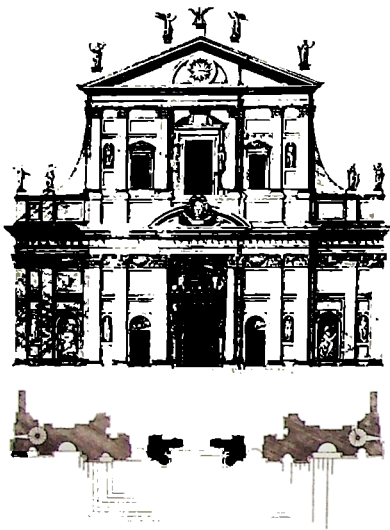
Gotthardt fully displayed his engineering talent and creativity in the design made for the reconstruction of Louise Mader's brewery in 1882. Five parallel rows of vaulted cellars planned by him survive at 150 Mikheil Tsinamdzghvrishvili Street.

A large complex in Kharpukhi, which Gotthardt designed in 1894 for wealthy residents of Tbilisi, Konstantin Alikhanov and Ivan Tairov incorporated an oil refinery, a soap factory and a barn. The entire area was enclosed by a supporting wall. This design also reveals the high professionalism of the architect.

The work Gotthardt carried out for Gaspar Wetzel is one of the most remarkable both in terms of scale and engineering solution employed. He conceived a series of buildings to be erected on a vast plot of land between Sanapiro Street and the bank of the Mtkvari. Gotthardt was asked to remodel the brewery and design a dwelling. He planned the latter as a Neo-Baroque palace with the horizontal façade arising from a tall ground floor and accentuated by pediments featuring volutes. Articulated by means of side and middle projections, the building features a symmetrical composition. What is most noteworthy in this building design is a two-storey section right above the broad projection, which reveals a close similarity with Vignola's Il Gesù. The latter had already been used as a prototype for the second Catholic Church

კონსტანტინე ალიხანოვისა და ივანე ტაიროვის ზეთსახელოსნა და საპნის დამამზადებელი ქარხნის კომპლექსის პროექტი. არქიტ. პ. გოთჰარდტი. 1894
Design for the Konstantin Alikhanov's and Ivan Tairov's oil refinery and a soap factory, by Paul Gotthardt. 1894

ჯაკომო და ვინიოლას ილ გეზუს ფასადის პროექტი. კარტაროს გრავეირი
Il Gesu, Rome, by Giacomo da Vignola. Façade. Engraving by Cartaro

ა. ნახიჩხაიძის სახლი
არქიტექტორი ვ. ავალი
ს. ხ. 10^ა ა. ა. ა.

ფრიდრიხ ვეტცელის ლუდის ქარხნის პროექტი და პროექტის ფრაგმენტი.
არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1889

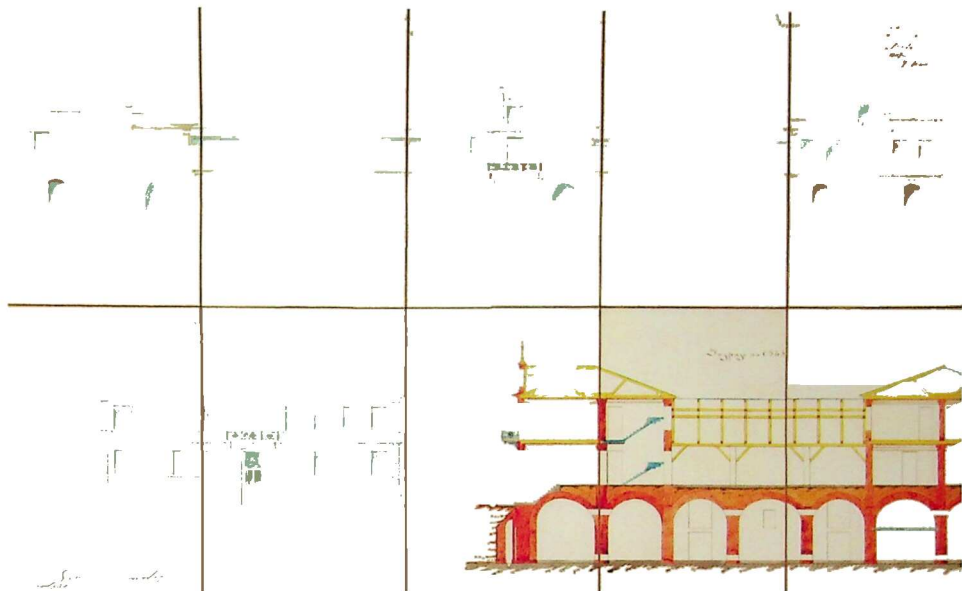
Design for remodelling Friedrich Gaspar Wetzel's brewery and house, by Paul Gotthardt. 1889

გადახურვის ფართო ლიობით მასში მოთავსებული თუჯის აფურული ჭიშკრით. თითქმის ორი ათეული წლის განმავლობაში მიტოვებული სახლის მარცხენა ნაწილი საბოლოოდ 2016 წელს დაინგრა. პროექტიცა და სახლის გადარჩენილი ნაწილიც მონმოს მისი ავტორის სისადავით გამოჩნულ სტილს.

თბილისის კოლონიაში, მიხეილის პროსპექტზე მცხოვრები ედუარდ მაკერი (Едуард Макарьевич Макер) წარმომავლობით ბალტიისპირელი გერმანელი იყო. მას ცოლად ჰყავდა ელენენდორფიდან თბილისში გადმოსახლებული კოლონისტის ქალიშვილი, გეარდ ტოფელე (Teufel). ედუარდ მაკერმა პირველი სახლის პროექტი, რომელიც, სავარაუდოდ, არ განხორციელებულა, მიხეილის ქუჩაზე ლეოპოლდ ბილფელდს, ჯერ კიდევ 1882 წელს შეუკვეთა³³⁰. 1890 წელს კი იგი სახლს ერთსართულიანი ფლიგელით უკვე პაულ გოთჰარდტს უკვეთავს³³¹. მაკერის მამული მიხეილის ქუჩიდან სანაპიროს ქუჩამდე ეწერო ზოლად იყო განვითარებული. მაგრამ ამ ადგილას დღეს არსებული დიდი შემოსავლიანი სახლი, რომელიც მთავარი ფასადით აღმავლების პრო-

სპექტს უყურებს (აღმაშენებლის პროსპექტი 108), პ. გოთჰარდტის 1893 წლის პროექტით³³² 1894 წელს აშენდა. სახლის სადარბაზოს მონოლითური მოზაიკის წარწერაში ედუარდ მაკერის ინიციალები – E. M. და საამშენებლო თარიღი – 1894 წელია ჩატკოვილი. მაკერის ახალი სახლის არქიტექტურა თბილისურ ტრადიციას ემხრობა. საცხოვრებელი ეზოს სივრცეს სამხმრივ ხის, ოდესღაც ჭვირულმოაჯირიანი, დღეს კი ფიცრული აივნებით შემოუყვება.

მაკერის სახლის, რიზალიტებით, პილასტრებით და სწორკუთხა ლიობებით დანაწევრებულ ორსართულიან³³³ მთავარ ფასადს, მაღალი ხარისხის ძეგლის ბაროკოსა და როკოკოს სტილებისათვის დამახასიათებელი დეკორი ავსებს (ყვავილოვანი წნულები ვარდების გამოსახულებით, ფართო თაღოვანი გვირაბის საჭე ქვაზე მოთავსებული პირლია ლოის ჰორელიფური გამოსახულება და სხვა). ნეობაროკულია აგრეთვე შუა რიზალიტის დამასრულებელი ფარულუბიანი მანსარდიც. სისადავით და ტექნიკური შესრულების მაღალი ხარისხით გამოირჩევა აგრეთვე ინტერიერისა და სადარბაზოს მორთულობაც.

in Tbilisi (see Albert Salzmann), but in this case Gotthardt employed it as a prototype for a secular building. Of note is that it is Vignola's rather than Giacomo Della Porta's façade that is repeated here with some variations. Whether Gotthardt's project was realised is unknown.

Another design of an industrial site that could be identified was a drawing made by Gotthardt in 1888 for Wetzel's boiler. Part of the building still stands at the intersection of Tsinamdzghvrishvili and Kargareli streets. Vaulted cellars of brick and a chamber with a fireplace survive attesting to the high level of craftsmanship of the local masters.

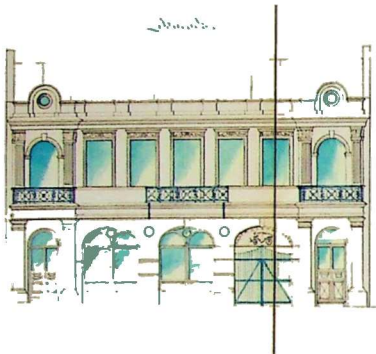
Gotthardt's residential buildings reveal the influence of local architectural tradition. The architect consistently employed the characteristics of spatial arrangement that originated in the early 19th century and were broadly used in residential projects. Embellished with European decorative patterns, the façades hid the courtyards and wooden balconies.

The house of the Collegiate Secretary Ioseb Tamamshev at former Elizabeth Street (now 51 Tsinamdzghvrishvili Street) was designed in 1887. The building consists of two single-storey sections united by a common façade overlooking the street. The façade has a broad opening with an architrave and a wrought-iron gate. Neglected for about two decades, the

left part of the house fully collapsed in 2016. Both the designs and the surviving section of the building are characterised by exquisite simplicity.

Eduard Makker who lived in Mikhail Avenue, *Tiflisser Kolonie*, was a German with Baltic roots. His wife was a daughter of a colonist who came to Tbilisi from Helenendorf, named Teufel. In 1882, Makker commissioned Bielfeld to design a house for him in Mikhail Street, which was never built. In 1890 he hired Gotthardt to build a single-storey house with a wing on the land that formed a narrow strip from Mikhail Street to Sanapiro Street. This large house built in 1893 to Gotthardt's designs still stands at 108 Davit Aghmashenebeli Avenue.

The monolithic mosaic of the entrance of the house features the initials E.M. and the construction date—1894. Inspired by local architecture, the building overlooks the courtyard with wooden balconies which once featured fretwork ornaments. Articulated by projections, pilasters and rectangular openings, the entrance façade of Makker's house is embellished with high-quality moulded ornaments in the Baroque and Rococo styles (e.g. twisted floral ornaments and a hot-relief image of a lion highlighting the keystone of the broad arched tunnel). Neo-Baroque decorative elements are also present on the mansard above the middle projection.

შეორე გილდის ვაჭრის ანდრია კოტინის კარეტების ფაბრიკის პროექტი მიხეილის ქუჩაზე. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1887
Design for the coach factory of Andria Kotini, merchant of the second guild, on what was then Mikhail Street, by Paul Gotthardt 1887

თბილისი. მ. ნინაშვილის სახლი. ქუჩა 51. საცხოვრებელი სახლი. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 2010
House at 51 Tsinarmedzhvishvili Street, by Paul Gotthardt. 2010

მადერი თბილისში დამკვიდრებულ გერმანელ კოლონისტთა ერთ-ერთი უძველესი გვარია. თბილისელი მადერების წინაპარი გეორგ ფრიდრიხ მადერი (Georg Friedrich Mader) 1752 წელს, შვაბურ ქალაქ ქალვში (Calw) დაიბადა და პროფესიით პურის მცხობელი იყო. გეორგ მადერი თბილისში თავის მეორე ცოლ სიუზანე როზინ ბაორინგენთან (Susanne Rosin Böringer, დაბ. 1760) და შვილებთან ერთად 1817 წელს პლეიდელსჰაიმიდან (Pleidselheim) ჩამოსულა და სამუდამოდ დამკვიდრებულია აქ³⁴. გეორგ მადერის ვაჟი კრისტიან ფრიდრიხი (Christian Friedrich, დაბ. 1800 წელს) და კრისტიანის შვილი გოთლიბ ფრიდრიხ მადერი (Gottlieb Friedrich Mader) მადერის გვარის ის წარმომადგენლები არიან, რომელთა სხეულება საარქივო ფურცლებზე ხშირია. გოთლიბ მადერს და მის მეუღლეს მარია ფინკს (Marie Fink) 16 შვილი ჰყავდათ. სწორედ მათი შთამომავლები შეადგენენ თბილისში 1817 წლიდან მცხოვრები მადერების ძირითად ბირთვს, რომლებიც თბილისში დამკვიდრებული სხვა გვარის კოლონისტებთან ერთად, დიდად დაატყობენ ხელს მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში თბილისის კოლონიის განვითარებას.

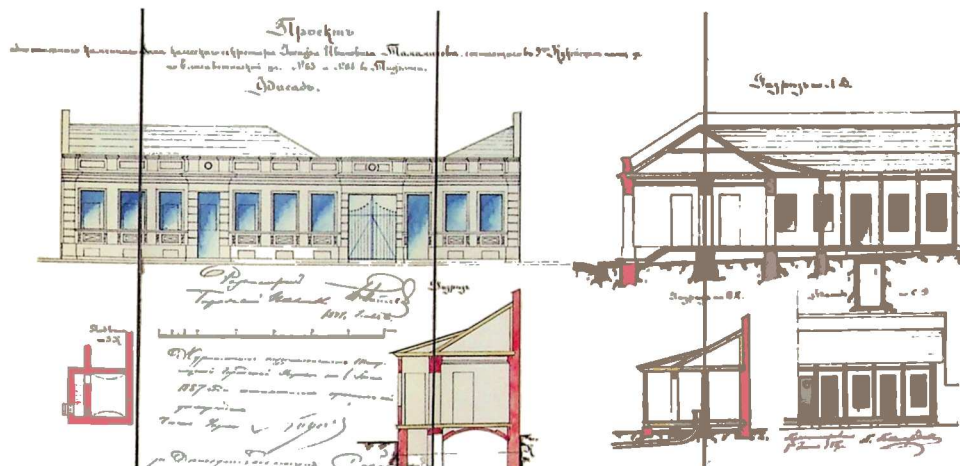
დავით ხოშტარიას ცნობით, თავდაპირველად მადერები რიყეზე ცხოვრობდნენ. მისივე ცნობით, ფრიდრიხ და ხრისტიან მადერებმა ჯერ კიდევ 1824 წელს ქალაქის პოლიციაში გასაქირავებელი ეკიპაჟების შენახვის უფლების მიღების თხოვნით მიმართეს, XIX საუკუნის შუა ხანებში კი ფრიდრიხ, იოჰან და ფრიც მადერები ქარეტებისა და ეკიპაჟების ოსტატები და მთავარი მიმწოდებლები ყოფილან თბილისში³⁵.

საარქივო პროექტები და სხვადასხვა დოკუმენტი, ასევე რამდენიმე ბიბლიოგრაფიული წყარო მადერების დიდი ოჯახის წევრების თბილისის კოლონიაში უძრავი ქონების ფლობის სურათსაც გვიშლის.

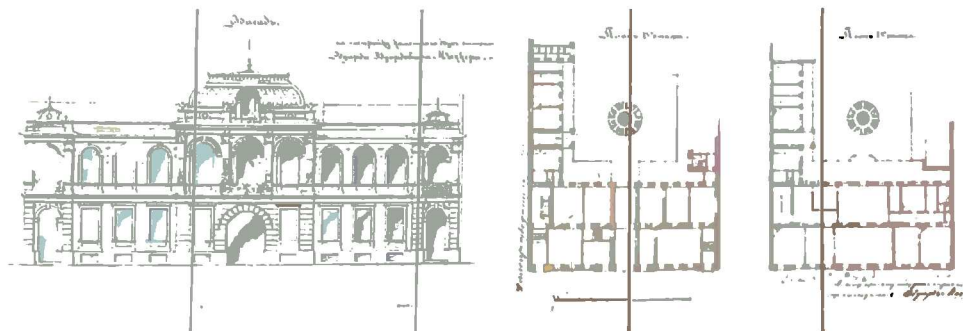
1870-იანი და 1880-იანი წლების საარქივო დოკუმენტების და თბილისელი კოლონისტების სახლების მრავალრიცხოვანი პროექტების მიხედვით, მადერები უკვე დიდძალი ტერიტორიის მფლობელებად ჩანან თბილისის კოლონიაში. ისინი მიხეილის ქუჩაზე არა მხოლოდ საცხოვრებელ სახლებს, არამედ საეაჭრო ნაგებობებსაც ფლობდნენ. დუქნიან საცხოვრებელსაც იშენებენ და მიხეილის ქუჩის მიმდებარე ქარტლებშიც იგებენ სახლებს.

ვილჰელმ მადერი (Wilhelm Mader), მადერების გვარის ერთ-ერთი შთამომავალი, საკუთარი სახლის გადაკეთების პროექტს, ასევე პაულ გოთჰარდტს უკვეთავს. სახლის მშენებლობა მიხეილის პროსპექტის და მადერის (დღევანდელი სანკტ-პეტერბურგის 2/84) ქუჩის გადაკვეთაზე პაულ გოთჰარდტის პროექტით 1895 წელს განხორციელდა.

ერთსართულიანი ნაგებობის ზედმინეწით დათვლიერებამ ორი საამშენებლო ფენა გამოავლინა – პაულ გოთჰარდტმა, სავარაუდოდ, XIX საუკუნის შუა ხანების ძველი, კვადრატული აგურით ნაშენი, გერმანულ-კოლონისტური სახლი მაღალი, ციცაბო სხევნით, ეზოსკენ მიმართული ხის დაყრდნობილი აივნით და გვერდითი ფასადის შეუღლესავი აგურის ნაკვეთილი სამკუთხა ფრონტონით, ასალი აგურის ნეობაროკული მთავარი და გვერდითი ფასადებით დაამშვენა და თავისი დროის შესატყვისი საცხოვრე-

ნოსტო თამაშვილის საცხოვრებელი სახლის პროექტი კლისაძის ქუჩაზე, არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი, 1887
 Design for the house of the Collegiate Secretary Joseph Tamamshvili on what was then Elizabeth Street, by Paul Gotthardt, 1887

ედუარდ მაკერის სახლის პროექტის ფრაგმენტები – ფასადი, გვერდი, არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი, 1893 წელი
 Fragment of the design for Eduard Makker's house, by Paul Gotthardt, 1893

The Interior and entrance hall are characterised by simplicity and a high level of technical craftsmanship.

The Maders were among the first German colonists to settle in Tbilisi. Georg Friedrich Mader was born in 1752 in the city of Calw in the Swabian regions and was a baker by trade. Together with his second wife Susanne Rosin Böringen (born 1760) and his children he arrived from Pleidelsheim to settle in Tbilisi. His son Christian Friedrich (born 1800) and Christian's son Gottlieb Friedrich Mader often appear in archival records. Gottlieb Mader and his wife Marie Fink had sixteen children. Their offspring formed the majority of the

Maders who lived in Tbilisi from 1817. Together with other German families, they left a mark on the development of Tifliser Kolonie in the 19th century.

The Maders originally lived in Rilke, near the bank of the Mtkvari. Back in 1824, Friedrich and Christian Maders applied to the City Police to get a permission to keep carriages for rental, and in the middle of the 19th century Friedrich, Johan and Fritz Maders were busy repairing and supplying carriages in Tbilisi.

Designs and other documents kept in the archives, together with bibliographical records, allow us to trace the property the Maders owned in Tbilisi.

თბილისი, დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 108. ედუარდ მაქერის სახლის ეზო. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 2018
Courtyard of Eduard Makher's tenement house at what is now 108 Davit Agmashenebeli Avenue, Tbilisi, by Paul Gotthardt 2018

ბელ სახლად აქცია. სადარბაზოს მონოლითური მოზაიკის იატაკში სახლის მფლობელის ინიციალი და გვარი – W. Mader-ია ჩაქსოვილი. ეს მფლობელი ის ვილჰელმ მადერი, რომელსაც საკუთარი რესტორანი „მადერის“ მიხეილის და კირხეს (კირკის) ქუჩების გადაკვეთაზე ჰქონდა აშენებული.

1895 წელს ჩატარებული რეკონსტრუქციის შედეგად პ. გოთჰარდტმა ძველი სახლის კამაროვანი სარდაფი უმნიშვნელოდ გადააკეთა, მაგრამ ძირითადი ნაწილი ხელუხლებლად დატოვა და მისი ბევრი მახასიათებელი გადაარჩინა. სწორედ მადერების ძველი, რეკონსტრუქციამდელი სახლი უნდა უდებდეს დასაბამს ამ გვარის გერმანე-ოლონისტთა შემდგომ დასახლებას მიხეილის ქუჩის ამ მონაკვეთის მიმდებარე, ოდესღაც უსახელო, შემდგომში მადერის (Мадеровская), დღევანდელ სანქტ-პეტერბურგის ქუჩაზე. სანქტ-პეტერბურგის ქუჩის კვლევა მადერების კუთვნილი კიდევ რამდენიმე ადგილი და სახლიც გამოავლინა (ერცლად იხ. არქიტ. პაულ შტერნი).

2010-2011 წლების დავით აღმაშენებლის პროსპექტის რეაბილიტაციის პროცესში ვილჰელმ მადერის შენობამ დიდი ცვლილებები განიცადა 1850-იანი წლების სახლის კვალი სრულიად გააქრო და პ. გოთჰარდტის არქიტექტურაც მიწასთან გაასწორა.

ეკატერინე ჩაფრიაშვილის სახლის ორსართულიანი ფასადი (1896) კლასიციზტური სტილის დავგანებული ნიმუშია, სახლის სტრუქტურა, კი რომელიც ეზოს სივრცეს შეიცავს, თბილისურია. საინტერესოა, რომ პ. გოთჰარდტი ფლიგელის მიშენებას ფახვერუკული კონსტრუქციის გამოყენებით ახორციელებს³³⁶.

პ. გოტჰარტის მრავალრიცხოვან პროექტებს შორის, მუხრანის და ბაგრატიონის ქუჩების გადაკვეთაზე ოდესღაც მდებარე საცხოვრებელი სახლი განსაკუთრებული მნიშვნელობის არის. პროექტის მიხედვით³³⁷, მინის ნაკვეთის სიმცირით და მიმდებარე ურბანული გარემოს შუასაუკუნეებრივი ქელით შეზღუდული ნაგებობა ძველთბილისური სახლის ერთ-ერთ დამახასიათებელ და, ამავე დროს, მრავალმხრივ გამორჩეულ ნიმუშს წარმოადგენს. 10 „პლანშეტზე“ წარმოდგენილი პროექტი, რომელზეც გენგემა, სარდაფის, I და II სართულების გეგმები, ჭრილი და ეზოსპირა ფასადია დატანილი, თბილისის არქიტექტურული ენის ყველა ელემენტს შეიცავს. აქ ეზოსპირა ერთიან დინამიკურ კომპოზიციაში ხის ჭვირულმოაჯირიანი აივნების და გადასასვლელების, ხის სწორხაზოვანი და ხვეული კიბეების მთელი სისტემა, რომელიც კლასიციზტური არქიტექტურის სადა ფორმებს ესადაგება. შიდა ეზოს შუაგული გეგმით წრიული მოხაზულობის აუზს უჭირავს. მიუხედავად იმისა, რომ პროექტი გვიან, ბაროკული თუ სხვა სტილების ელექტიზმის ხანაში, 1896 წელს არის შედგენილი, მას კედლის სიბრტყეების სადა არქიტექტურული ძირითელობა, სართულშუა გადახურვისა და ფაფურის დიორთების მომნიშვნელო კლასიციზტური პროფილები და მოწარჩოება გამოარჩევს.

პ. გოტჰარდტის აღწერილი პროექტი მნიშვნელოვანია როგორც თბილისური სპეციფიკის, ისე ძველთბილისური საცხოვრებელი სახლის ევოლუციისა და კლასიფიკაციის თვალსაზრისით.

საცხოვრებელი სახლი დრომ ვერ შემოგვინახა, მაგრამ ნახაზე წარმოდგენილი მისი ეზოს სივრცე კალას რთულ ქსოვილში ჯერ კიდევ არსებული საცხოვრებელი სახლის ეზოების სივრცის ძლიერ განცდას იწვევს.

გაოცებას იწვევს ტომით გერმანელი არქიტექტორის მიერ თბილისური ტრადიციების ასეთი ღრმა წვდომა – მუხრან-ბაგრატიონის სახლის ეს პროექტი მხოლოდ თბილისში შეიძლება შექმნილიყო.

პ. გოთჰარდტის მიერ კალას უძველეს სამოსახლო უბანში აშენებული მეორე სახლი ვერცხლის ქუჩაზე მდებარეობდა. ვერც ეს სახლი შემოგვინახა დრომ. 1891 წლის ძმები ხოჯიევებისათვის შედგენილი პროექტის მიხედვით, სადა, კლასიციზტური სტილის მთავარ, ვერცხლის ქუჩისპირა ფასადის პირველ სართულს სავაჭრო დუქნების ფართო, სწორკუთხა ლიბოები, მეორეს კი საცხოვრებელი ნაწილის ვიწრო

თბილისი, დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 108 სადარბაზოს მონოლითური მოზაიკის იატაკში ჩართული ედუარდ მაკერის ინიციალები – E. M. Eduard Makker's initials (E. M.) on the mosaic floor in the entrance hall of the tenement house at 108 Aghmashenebeli Avenue. Tbilisi, by Paul Gotthardt

თბილისი, საჩხე-პეტერბურგის 2/84, სადარბაზოს მონოლითური მოზაიკის იატაკში ჩართული ვილჰელმ მადერის ინიციალები – W. M. Wilhelm Mader's initials (W. M.) on the mosaic floor in the entrance hall of the house at what is now 2/84 Davit Aghmashenebeli Avenue, by Paul Gotthardt

According to the archival records from the 1870s and 1880s and numerous designs of the colonists' houses, apart from homes, the Maders owned stores in Mikhail Street. They also built houses with dukhans and built homes in the quarters adjacent to Mikhail Street.

Wilhelm Mader, one of the descendants of the Mader family, commissioned Gotthardt to remodel his house at the intersection of Mikhail Avenue and Mader Street (now 2/84 St Petersburg Street) in 1895. Close observation of the building revealed two construction layers. It appears that Gotthardt redesigned the brick house with a pitched roof, featuring wooden balconies and a triangular pediment on the side elevation built in the middle of the 19th century giving a Neo-Baroque look to its central and lateral façades and making it more attuned to the prevailing taste of the time. The mosaic floor of the entrance hall features the initial of the first name and the family name of the owner – W. Mader. This is Wilhelm Mader who had a hotel and a restaurant at the intersection of then Mikhail and Kirche streets.

The 1895 reconstruction left the vaulted cellar of the old house untouched. It must have been this house that spurred the settlement of the street meeting Mikhail Street that was once nameless and later became called Mader Street (now St Petersburg Street). The Maders must have had other houses too in this street (see Paul Stern). During the rehabilitation of Davit Aghmashenebeli Avenue in 2010-2011, Wilhelm Mader's house underwent alterations leading to the loss of some of the features associated with Gotthardt's design.

The two-storey façade of the Ekaterine Chapriashvili house (1896) is a belated sample of the Neo-Classical style, while the

plan of this courtyard house is influenced by local tradition. Interestingly, Gotthardt designed an additional wing of the building by employing a *fachwerk* design.

Among Gotthardt's numerous designs, the house that once stood at the junction of Mukhrani and Bagrationi streets is of special merit. According to a site plan, as well as plans for a ground floor and a first floor cellar, the house contained all the elements typical of Tbilisi architecture. A system of fretwork balconies and passageways, as well as straight and undulating stairs are characterised by the noble simplicity typical of Neo-Classical architecture. The centre of the courtyard is taken up by a pool. Although the design dates from 1896, which marked the heyday of Baroque eclecticism, it still features plain decoration for the wall surfaces, while the ceilings and window openings are marked by Neo-Classical profiles. Being a typical example of a Tbilisi house, Gotthardt's design is also remarkable for being a vivid illustration of the evolution of old Tbilisi architecture. The house has not survived, but the courtyard space shown in the drawings invites associations with the surviving courtyards making up the urban fabric of Kala, one of the earliest districts in Tbilisi.

The deep understanding of the local tradition by the German architect is utterly surprising. This design for the Mukhran-Batoni house could have been made only in Tbilisi.

Another house that was built to Gotthardt's designs stood in Vertskhli Street. According to the drawings, the now lost building that belonged to the Kodjiev brothers, was designed in Neo-Classical style. Articulated by means of broad, rectangular openings of *dukhangs* on the ground floor and narrow windows on the first floor, the house opened with

თბილისი, დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 84/სანკტ-პეტერბურგის 2, ყოფილი ვილელმ მადერის სახლი, სარდაფი საერთო ხედი 2006, 2010, 2018
Former house of Wilhelm Madera 1 what is now 84/2 Davit Aghamshenebeli Avenue, Tbilisi: General view, cellar. 2006, 2010, 2018

ფანჯრები ანანევრებს. ეზოს მხარეს აქაც ხის შეკიდული, გადახურული თბილისური აივნებია. არქიტექტურული მორთულობისა და სიერცითი ორგანიზაციის თვალსაზრისით პ. გოთჰარდტის ეს სახლიც ძალიან ახლოს დგას კალაში მდებარე მის თანადროულ და უფრო ადრეულ საცხოვრებლებთან.

პ. გოთჰარდტის მიერ თბილისში აშენებულ სახლი-თავან ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი თბილისელი მოქალაქეების გიორგი და დავით ქეთხოვოვების 1894 წელს დაპროექტებული შემოსავლიანი სახლიცაა³³⁸. სამკუთხა მოხაზულობის მიწის ვიწრო, დამრეც ნაკვეთზე, ახალი, ე. წ. რუსული აფურთხ ნაშენი ორსართულიანი სახლი დღესაც დგას მაზნიაშვილის და ჩიქობავას ქუჩების შესაყართან (მაზნიაშვილის ქუჩის 37/ არნოლდ ჩიქობავას 38) და ფართო რკალური ფონტონით დაგვირგვინებული ნიბოს ფასადით ყოფილი ავტალის მოედანს გადაჭყურებს.

შენობის გეგმას ლათინური V-ის ფორმა აქვს და ორი ფლიგელით მახვილ კუთხეს ქმნის. ეზოში შესასვლელი ჭიშკარი მაზნიაშვილის ქუჩიდან არის გვერდით ფასადზე მიდგმული. ფასადების არქიტექტურული მორთულობა კლასიციზტურ ტრადიციას მისდევს და სისადავე და ზომიერება ახასიათებს. ნაგებობის რამდენიმე სადარბაზოდან, აღსანიშნავია, ორი ფლიგელის შეყრის ადგილას დაპროექტებული მთავარი სადარბაზოს კიბის უჯრედი. თეთრი მარმარილოს საფეხურებითა და თუჯის აფურული მოაჯირით დამშენებული ორმარშიანი კიბის უჯრედი ზევიდან მაღალი ფარნით არის განათებული. სამწუხაროდ, დროთა განმავლობაში წარმოებულმა უკონტროლო გადაკეთებებმა ნაგებობის ფიზიკური მდგომარეობა დიდად შეარყია და ეზოსპირა ხის, ლია აივნების კვალიც წაშალა.

პ. გოთჰარდტის დამკვეთებს შორის ეტლების დამაზადებელი სახელოსნოს მფლობელი ანდრეა კო-

на постройку общинного жилищного дома, на собственном земельном участке
Эдмунда Ивановича Мадора; заплата в 50% издается на ус-
то Миссии поборной при Кресте -

Разрешено А. Д. С.

Dammata

Stagno 1. in base

Stagno 2. in base

Stagno 3. in base

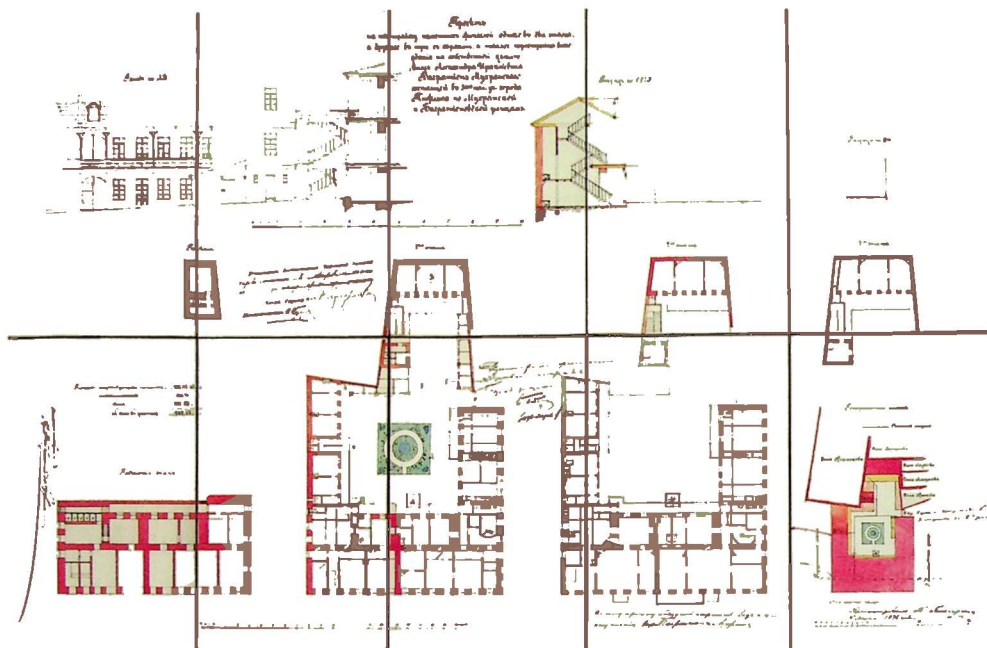
Papenfuhr
A. Chem. Techn.
Herr
Tilgoff

Apocynifolius *St. Lawrence*
1840 *fulvus* 1875

1. Адрес: Ленинградская область, Пушкинский район, с/пос. "Сосновка"
 2. Почтовый индекс: 188000
 3. Почтовый ящик: 10
 4. Телефон: 12345678
 5. Факс: 87654321
 6. Электронная почта: 12345678@188000.ru
 7. Сайт: 12345678.ru
 8. Сайт: 87654321.ru
 9. Сайт: 12345678.ru
 10. Сайт: 87654321.ru
 11. Сайт: 12345678.ru
 12. Сайт: 87654321.ru
 13. Сайт: 12345678.ru
 14. Сайт: 87654321.ru
 15. Сайт: 12345678.ru
 16. Сайт: 87654321.ru
 17. Сайт: 12345678.ru
 18. Сайт: 87654321.ru
 19. Сайт: 12345678.ru
 20. Сайт: 87654321.ru
 21. Сайт: 12345678.ru
 22. Сайт: 87654321.ru
 23. Сайт: 12345678.ru
 24. Сайт: 87654321.ru
 25. Сайт: 12345678.ru
 26. Сайт: 87654321.ru
 27. Сайт: 12345678.ru
 28. Сайт: 87654321.ru
 29. Сайт: 12345678.ru
 30. Сайт: 87654321.ru
 31. Сайт: 12345678.ru
 32. Сайт: 87654321.ru
 33. Сайт: 12345678.ru
 34. Сайт: 87654321.ru
 35. Сайт: 12345678.ru
 36. Сайт: 87654321.ru
 37. Сайт: 12345678.ru
 38. Сайт: 87654321.ru
 39. Сайт: 12345678.ru
 40. Сайт: 87654321.ru
 41. Сайт: 12345678.ru
 42. Сайт: 87654321.ru
 43. Сайт: 12345678.ru
 44. Сайт: 87654321.ru
 45. Сайт: 12345678.ru
 46. Сайт: 87654321.ru
 47. Сайт: 12345678.ru
 48. Сайт: 87654321.ru
 49. Сайт: 12345678.ru
 50. Сайт: 87654321.ru
 51. Сайт: 12345678.ru
 52. Сайт: 87654321.ru
 53. Сайт: 12345678.ru
 54. Сайт: 87654321.ru
 55. Сайт: 12345678.ru
 56. Сайт: 87654321.ru
 57. Сайт: 12345678.ru
 58. Сайт: 87654321.ru
 59. Сайт: 12345678.ru
 60. Сайт: 87654321.ru
 61. Сайт: 12345678.ru
 62. Сайт: 87654321.ru
 63. Сайт: 12345678.ru
 64. Сайт: 87654321.ru
 65. Сайт: 12345678.ru
 66. Сайт: 87654321.ru
 67. Сайт: 12345678.ru
 68. Сайт: 87654321.ru
 69. Сайт: 12345678.ru
 70. Сайт: 87654321.ru
 71. Сайт: 12345678.ru
 72. Сайт: 87654321.ru
 73. Сайт: 12345678.ru
 74. Сайт: 87654321.ru
 75. Сайт: 12345678.ru
 76. Сайт: 87654321.ru
 77. Сайт: 12345678.ru
 78. Сайт: 87654321.ru
 79. Сайт: 12345678.ru
 80. Сайт: 87654321.ru
 81. Сайт: 12345678.ru
 82. Сайт: 87654321.ru
 83. Сайт: 12345678.ru
 84. Сайт: 87654321.ru
 85. Сайт: 12345678.ru
 86. Сайт: 87654321.ru
 87. Сайт: 12345678.ru
 88. Сайт: 87654321.ru
 89. Сайт: 12345678.ru
 90. Сайт: 87654321.ru
 91. Сайт: 12345678.ru
 92. Сайт: 87654321.ru
 93. Сайт: 12345678.ru
 94. Сайт: 87654321.ru
 95. Сайт: 12345678.ru
 96. Сайт: 87654321.ru
 97. Сайт: 12345678.ru
 98. Сайт: 87654321.ru
 99. Сайт: 12345678.ru
 100. Сайт: 87654321.ru

The army - primary support component legs & wings: *Robertson* *Wheeler* *Wright*
Kevin *Wright* *W. F.*

ვილჰელმ მადერის სახლის გადაკეთების პროექტი. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1895
Design for the remodeling of the Wilhelm Mader house, by Paul Gotthardt. 1895

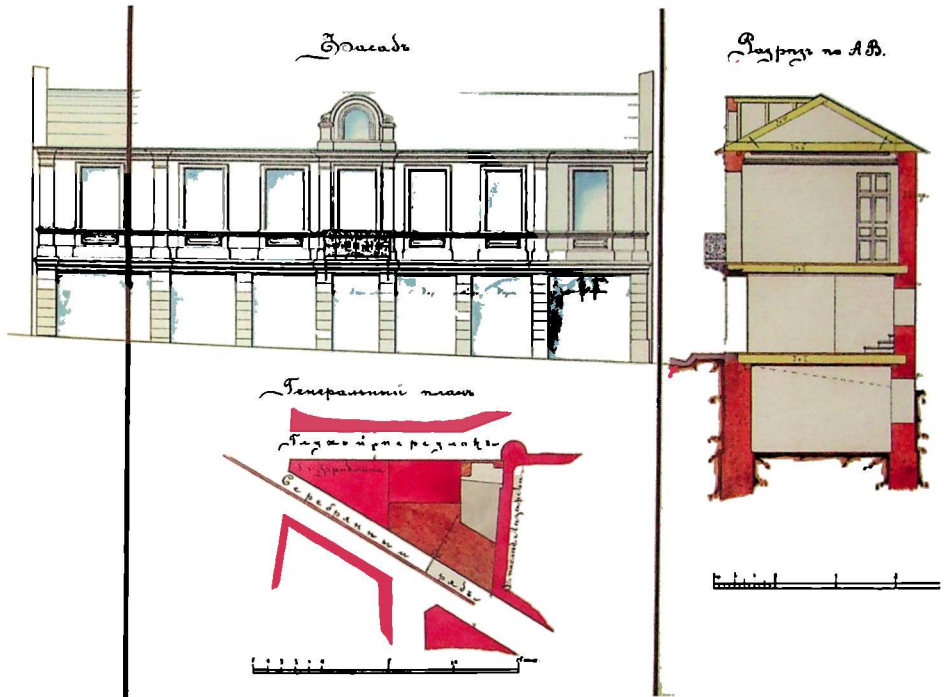
ალექსანდრე ირაკლის ძე ბაგრატიონ-მუხრანელის სახლის პროექტი მუხრანისა და ბაგრატიონის ქუჩების გადაკვეთაზე. არქიტ. პ. გოთჰარდტი. 1896
Design for the Irakli Bagrationi Mukhra-Batoni house at the intersection of then Bagrationi and Mukhrani streets, by Paul Gotthardt. 1896

ტრინიჭ ჩანს. კოტრინებს რამდენიმე სახლი და სახე-
ლოსო ჰქონდათ ძველ და ახალ კუკიაში. გოთჰარდტის
მიერ 1886 წელს დაპროექტებული ანდრეა კოტრინის
სახლი ერთ-ერთი ფაბრიკა-სახელოსნო ძველ კუკიაში,
საერაუდოდ, მიხილის საავადმყოფოს სახელოვებს,
მის სამხრეთით უნდა მდგარიყო³³⁹. კოტრინის სახლის
ფასადი კლასიციზმურ-ნეობაროკული ფორმების ნაზა-
ვს წარმოადგენს და ზომიერებით გამოირჩევა.

და ბოლოს, განსაკუთრებულ ინტერესს პ.
გოთჰარდტის მიერ 1887 წელს გერმანელი ფრიდრიხ
შაიფლერისთვის შედგენილი პროექტი იწვევს³⁴⁰,
რადგან იგი თბილისის კოლონიის გერმანელ კო-
ლონისტთა საცხოვრებლების ერთ-ერთ ტიპობრივ,
ყველაზე უფრო გავრცელებულ პროექტს ეხმინება.
მარტივი აღნაგობის ფასადი იმითაც ძაყრობს ყუ-
რადლებას, რომ კუკიის მთელი დიდი უბნის შემა-
დგენელი ქუჩების ქსელში, მისი მსგავსი მრავალი
ნიმუშია ჯერ კიდევ გადარჩენილი.

მაღალი სამკუთხა ფრონტონით დაბოლოებუ-
ლი, სადა პილასტრებითა და სწორკუთხა ლიობებით
დანაწევრებული მინიატურული ფასადი, ნაკეთის
სიღრმეში განვითარებული ხისაიენიანი ფლიგელით
გერმანულ-კოლონისტური ტიპოლოგიის ერთ-ერთ
ყველაზე უფრო გავრცელებულ ტიპს ასახავს.

როგორც საარქივო მასალა მოწმობს, პ. გოთჰარ-
დტი თბილისის კოლონიის ფარგლებში მრავალ
საცხოვრებელს აპროექტებს³⁴¹. მისი პროექტე-
ბით აშენებული სახლები დღესაც ავსებენ ყოფილი
მიხილის, დღევანდელი აღმაშენებლის პროსპექტის
და მისი მიმდებარე კვარტლების განაშენიანებას.
შესაბამისად, გერმანელი არქიტექტორის პაულ
გოთჰარდტის მიერ თბილისის არქიტექტურასა და
განსაკუთრებით კი თბილისის კოლონიის ურბანულ
განვითარებაში შეტანილი წვლილი დღემდე საგრძ-
ნობი და თვალმისაცემია.

ძველი ხოჯიების სახლის პროექტი ვერცხლის ქუჩაზე. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1891
Design for the Khosroviani brothers' house at Vertskhili Street, Tbilisi, by Paul Gotthardt 1891

overhanging wooden balconies to the side of the courtyard. In terms of architectural decoration and spatial organisation, this house finds an affinity with its contemporary and earlier buildings located in Kala.

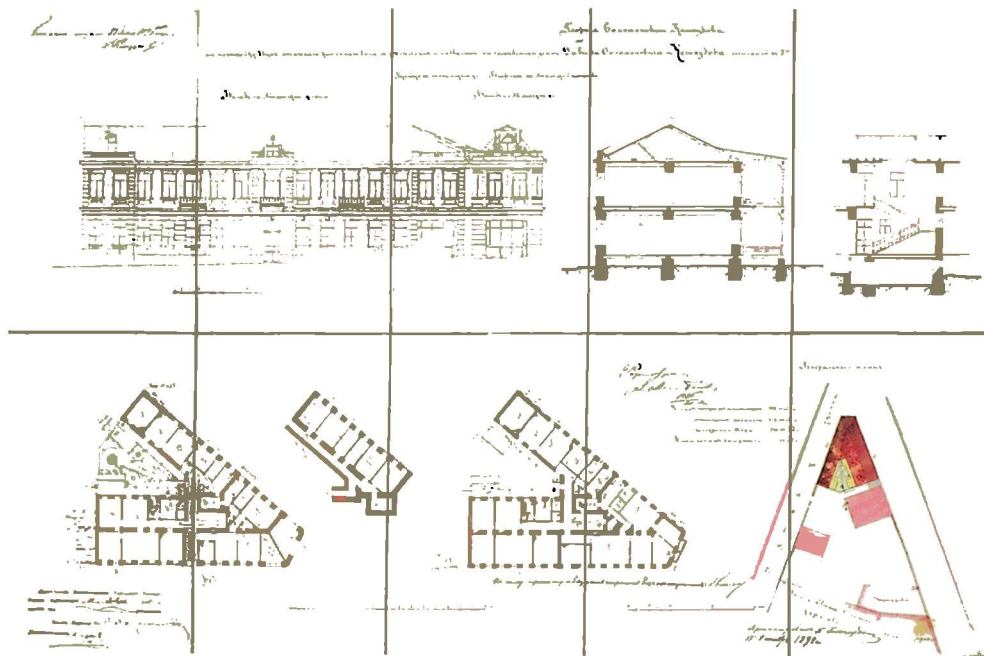
Gotthardt designed one of his most remarkable houses for Giorgi and Davit Kethudovs, in 1894. Built on a narrow, sloping piece of land of a triangular shape and constructed of the so-called 'Russian brick', the house still stands at the intersection of Mazniashvili and Chikobava streets (37 Mazniashvili/38 Chikobava Street) and with the top of its pedimental façade overlooks Avchala Square.

The plan of the building has a V-shape and forms a sharp corner with its two wings. The gate leading into the courtyard on Mazniashvili Street is attached to the adjacent façade. The modest architectural adornment of the elevations reflects the Neo-Classical preference for simplicity. Of the several entrance halls of the building, the staircase at the junction of the two wings is most remarkable. Featuring white marble

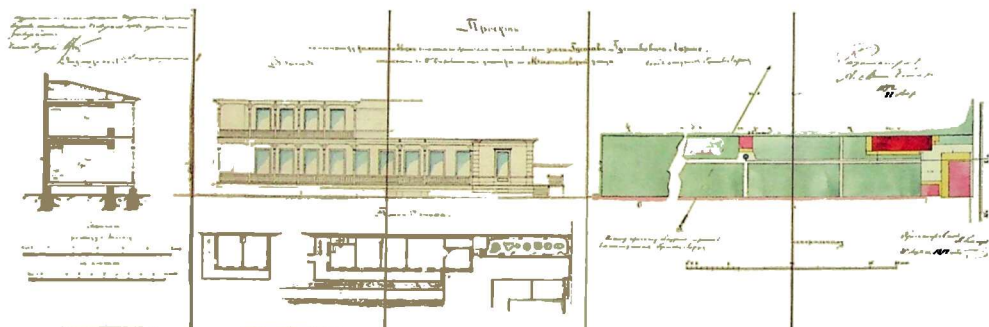
steps and a wrought-iron banister this two-flight staircase is lit by a lantern. Regrettably, the house underwent a series of uncontrolled alterations which affected the physical state of the building and resulted in the loss of the open wooden balconies overlooking the courtyard.

Andreas Kotrini, the owner of a carriage workshop, was among those who gave commissions to Gotthardt. The Kotrini had several houses and a workshop in Old and New Kukia. Designed by Gotthardt in 1886, Kotrini's house most likely stood to the south of Mikhail Hospital in Old Kukia. The façade of the house features a fusion of Neo-Classical and Neo-Baroque elements.

Of special interest is the design Gotthardt produced in 1887 for Friedrich Scheffler. Characterised by a plain structure, the house shows a similarity to typical designs characteristic of the houses of German colonists in Tbilisi, many of which still survive in Kukia.

თბილისელი მოქალაქეების გიორგი და დავით ქეთუდოვების შემოსავლიანი სახლის პროექტი. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 1894
Design for Giorgi and Davit Kethudovs' former tenement house. by Paul Gotthardt. 1894

გუსტავ ლარშეს სახლის პროექტი. მიხეილის ქუჩაზე, მაგნიტური ობსერვატორიის მიმდებარე ტერიტორიაზე. არქიტ. პ. გოთჰარდტი. 1892
Design for the Gustav Larche house in Mikhali Avenue, by Paul Gotthardt. 1892

Topped by a triangular pediment and extended by an annexe with wooden balconies, the house with a miniature façade is one of the most widely represented types of residential buildings owned by German colonists in Tbilisi.

According to the archival evidence, Gotthardt was the architect of many residential houses in *Tiflisser Kolonie*. The houses built to his designs can still be found in present-day Davit Aghmashenebeli Avenue and in its adjacent quarters. They stand witness to the role Gotthardt played in the urban evolution of *Tiflisser Kolonie* and Tbilisi architecture in general.

თბილისი. გ. მაზნიაშვილის და ა. ჩიკობავას ქუჩების გადაკვეთა 37/38. არქიტექტორი პ. გოთჰარდტი. 2018

Former tenement house at 37/38 Mazniashvili Street (the intersection of Mazniashvili and Chikobava streets), by Paul Gotthardt, Tbilisi. 2018

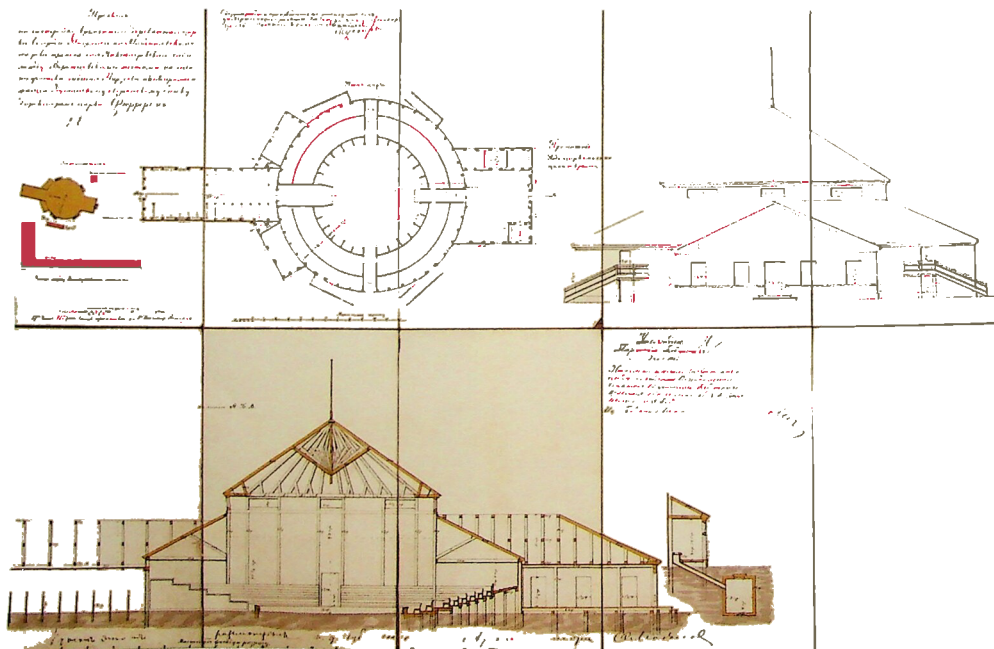
თბილისში მოღვაწე გერმანელი არქიტექტორის ავგუსტ პოვით-ეპინგის (Август Даниелович Повит-Эппинг) ბიოგრაფიის ამსახველი ინფორმაცია არ იძებნება, მისი მოღვაწეობის კვალი კი თბილისსა და მის შემოგარენში 1870-იანი წლებიდან ჩნდება. საქართველოს ეროვნულ არქივში მის მიერ ხელმოწერილი პროექტები უამრავია. ქვემოთ, მის მიერ შექმნილი პროექტების მხოლოდ ნაწილია წარმოდგენილი.

ა. პოვით-ეპინგი უპირატესად საცხოვრებლებს აპროექტებდა, მისი საზოგადოებრივი შენობებიდან კი ცირკის პროექტებია აღსანიშნავი.

ა. პოვით-ეპინგმა 1887 წლის 17 ივნისს მადათოვის კუნძულზე, „ალექსანდრეს ბაღსა და ვორონცოვის ხიდებს შორის“, ხის დროებითი ცირკის პროექტი შეადგინა³⁴². აღნიშნული ცირკი ა. პოვით-ეპინგმა ცირკის დირექტორის, კურსკის მოქალაქე ალექსანდრე ივანეს ძე ფიურერის (Фюрер) დაკვეთით შეასრულა. რამდენ ხანს იარსება ეინ-

გის ცირკმა ჩემთვის უცნობია, მაგრამ საინტერესოა, რომ ერთი წლით გვიან, 1888 წლის 1 აპრილს იგივე ალექსანდრე ფიურერი არქიტექტორ ა. პოვით-ეპინგს გოლოვინის პროსპექტზე არსებული ცირკის რკინის ფურცლებით გადახურვას, ფოიეს და თავლის მიშენებას და ფახვერკის კონსტრუქციით საეაჭრო დუქნების მოწყობას სთხოვს. ეს ცირკი, ჩემი აზრით, უნდა იყოს იგივე ა. ფიურერის კუთვნილი, 1885 წლის 31 მაისს ინჟინერ-კონდუქტორ ა. მელქუმოვის მიერ შედგენილი პროექტის მიხედვით გოლოვინის პროსპექტისა და წრის (Кружковой переулок) შესახვევის გადაკვეთაზე აშენებული ხის დროებითი ცირკის შენობა³⁴³, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისში ძმები ნიკიტინების ხელში აღმოჩნდა (ეს ადგილი დღეს რუსთაველის პროსპექტის 42-ს, ყოფილი „ზარია ვოსტოკას“ რედაქციის შენობას, არქიტ. დ. ჩისლივი, ემთხვევა).

ა. პოვით-ეპინგი კერძო პრაქტიკას ეწეოდა. მისი დამკვეთები სხვადასხვა წარმოშობის თბილისელი მოქალაქეები იყვნენ, რომელთა შორის გერმანელი

ხის დროებითი ცირკის პროექტი ალექსანდრეს ბაღსა და ვორონცოვის ხიდებს შორის. არქიტექტორი ა. პოვით-ეპინგი. 1887
Design for the temporary circus between Alexander's Gardens and the Vorontsov (now Mshrali Khidi or Dry) Bridge, Tbilisi, by August Powitz-Epping. 1887

AUGUST POWITZ-EPPING

The life of August Powitz-Epping, the German architect who lived and worked in Tbilisi, remains largely unknown. The earliest trace of his activity in Tbilisi and its environs dates from the 1870s. This section features only a small number of a multitude of designs kept in the National Archives of Georgia.

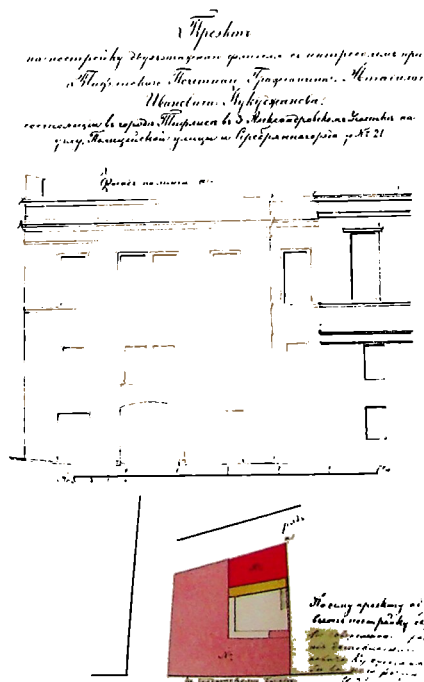
Epping designed mostly residential buildings. Of the public building projects he worked on, the circus is most notable. On 17 June 1887 he created a design for the temporary timber structure for a circus to be set between Alexander's Gardens and Vorontsov (now Mshrali Khidi or Dry) Bridge. For this work he was commissioned by the director of the Circus Alexander FÜRrer, citizen of Kursk. How long the circus operated is difficult to say, but it is noteworthy that a year later, on 1 April 1888, FÜRrer again hired Epping to remodel the circus, on Golovin (now Shota Rustaveli) Avenue by covering its roof with iron sheets, adding a foyer and a stable as well as a *dukhan* using a *fachwerk* design. It appears that this circus is the temporary wooden structure that was constructed according to engineer A. Melkumov on 31 May 1885, at the intersection of Golovin Avenue and Circle Lane, which belonged to the Nikitin brothers in the early 20th century. The site now coincides with 42 Rustaveli Avenue.

Epping practiced as an freelance architect. His commissioners were the residents of Tbilisi of various origins, including German colonists. The houses he designed were built in *Tiflisser Kolonie*, in the heart of Kala, in Rike, in the 'outer suburb' (Garetubani), in the environs of the Mtatsminda foothills, across the Moscow Customs Point and on Tskneti Street.

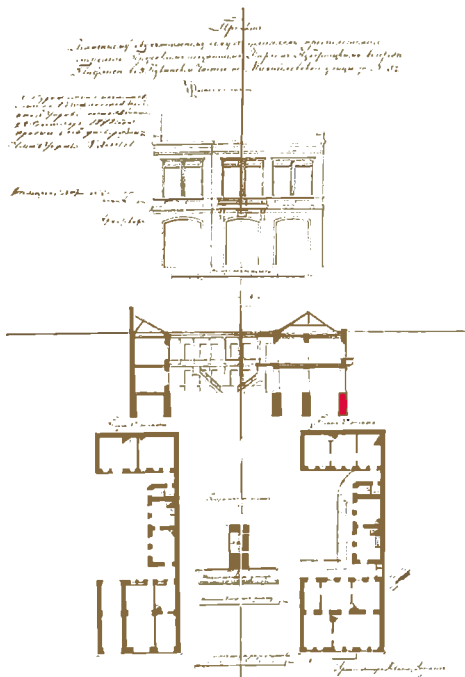
Epping's drawings differ in terms of graphical execution and vary from highly refined to rough designs. Yet what is characteristic of all his works is the respect for the local building tradition. All of his house designs maintain a contrast between a street side façade fashioned in European style and a rear elevation overlooking the courtyard with balconies, a typical feature of Tbilisi residential architecture.

Epping also left its mark on Kala, one of the earliest districts in Tbilisi. One of his houses must have been built near the intersection of Vertsikhli Rigi (Silver Row) and Police Street, yet no trace of the building can be found. The fact itself that he was commissioned to build a house in such an important location is noteworthy.

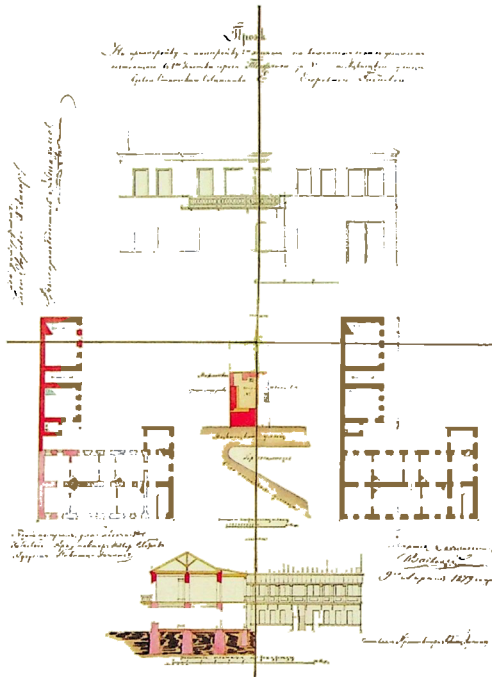
The house design Epping made for the Prussian citizen Karl Julius Kubertsky in 1878 is one of the earliest among his surviving designs. Inspired by local tradition, this house still stands at what is now 32 David Aghmashenebeli Avenue. The rectangular, elongated outline of the courtyard and the roofed wooden balconies in the drawings exactly coincides with the actual building and the site today. On one side the courtyard borders a bare brickwork of the neighbouring house. The design also features two straight staircases attached to the courtyard-side elevations, which lends dynamism to the entire composition. The façade, as it appears now, fails to closely follow the designed. Therefore the house was partly identified on the basis of a cadastral plan of 1897, on which the mentioned site is identified as Kubertsky's.

სახლის პროექტი ვერცხლის რიგისა და პოლიციის ქუჩის გადაკვეთის
სიახლოეზე კალაში. არქიტექტორი ა. პოვიტც-ეპინგი.
*Design for the house near the intersection of Vertskhli Rigi (Silver Row) and Police Street
in Kala, Tbilisi, by August Powitz-Epping*

პრუსიელი მოქალაქის კარლ იულიუს კუბერტსკის სახლის პროექტი.
არქიტექტორი ა. პოვიტც-ეპინგი. 1878
Design for the house of the Prussian citizen Karl Julius Kubertsky in what was then
Mikhail Street, Tbilisi, by August Powitz-Epping. 1878

ელენა ეგოროვნა გაბაევის სახლის გადაკეთების პროექტი.
არქიტექტორი ა. პოვიტც-ეპინგი. 1879
Design for the remodelling of the Elena Egorovna Gabaeva's house,
by August Powitz-Epping. 1879

კოლონისტებიც ჩანან. იგი აშენებს თბილისის კოლო-
ნიაში, შუაგულ კალაში, რიყეზე და ძველი თბილისის
საზღვრების გარეთაც – გარეთუბანში, მთაწმინდის
კალთის მიმდებარე განაშენიანებაში, მოსკოვის სა-
ბაჟოს გაღმა, წყნეთის ქუჩაზე.

ა. პოვიტც-ეპინგის პროექტების გრაფიკული შეს-
რულება სხვადასხვაგვარია. აქ თვალი შეგვიძლია გა-
ვადევნოთ გრაფიკულად ნატიფი ნახატიდან ლამის
უხეშმად, სახელდახელოდ დახაზულ პროექტებამდე,
მაგრამ ერთი რამ მის საცხოვრებელში ნამდვილად
უცვლელია – ყველა საცხოვრებელს, უკლებლივ, თბი-
ლისური სპეციფიკა გამოარჩევს. ეპინგის პროექტებში
მოცემული საცხოვრებელი სახლები ეზოს სივრცეს
შეიცავს და ურბანული ქსოვილისგან განუყოფელია.

ა. პოვიტც-ეპინგის სახლებისათვის XIX საუკუნის
თბილისური სახლისთვის ზოგადად დამახასიათებე-
ლი ორი განსხვავებული ფასადის – ევროპული არქი-

ტექტურული მორთულობით დაპროექტებული ქუჩი-
სპირა ფასადებისა და ეზოსპირა მხარის ხის აივნების
დინამიკური კომპოზიციების ერთ ხუროთმოძღვრულ
მთელში მოქცევაა დამახასიათებელი.

განსაკუთრებით საინტერესოა ა. პოვიტც-ეპინგის
საქმიანობის კვალი თბილისის უძველეს უბან კალა-
ში. მისი ერთ-ერთი სახლი ვერცხლის რიგისა და პო-
ლიციის ქუჩის გადაკვეთის სიახლოვეს უნდა აშენე-
ბულიყო³⁴⁴. პროექტი, ალბათ განხორციელდა კიდევ,
მაგრამ მისი კვალი არ ჩანს. თვით ფაქტი პოვიტც-
ეპინგის მიერ სიძველის თვალსაზრისით ასეთ მნიშე-
ნელოვან ადგილას დაპროექტებისა, ყურადსაღებია.

კალას ფარგლებში ეცევათ, ბებუთოვის ქუჩის ქვე-
და ნელზე, პურის მოედნის სიახლოვეს დღეს რუინების
სახით მდგომი, ოდესღაც ივანე საათსაზოვის კუთვ-
ნილი, პოვიტც-ეპინგის მიერ 1896 წელს დაპროექტე-
ბული ერთი საცხოვრებელი სახლი (ლადო ასათიანის

თბილისი დაეთით აღმაშენებლის პროსპექტი 32. 2018
House at 32 Agmashenebeli Avenue Tbilisi 2018

In Rike, Epping designed a house for Karl Kretzinger in 1879. The two-storey façade is decorated in the Neo-Classical style and the second floor is embellished with a small wrought-iron balcony. The rear elevation of the house overlooks a courtyard with wooden balconies.

Epping designed a series of small, one-storey houses for Tbilisi citizens in what was then designated the 9th Police District of Kukia. Having Neo-Classical façades, these plain houses adhere to the local tradition and are viewed as background buildings. It is the multitude of such accurately designed houses that forms the upper section of the built-up area of Old Kukia. The importance of Epping's houses is also defined by the important role they play in dating the buildings of the adjacent quarter.

In the same period, Epping finished the supervision of the construction process at the junction of Tskneti and Olga streets, on the other side of the Moscow Customs Point. He drew up a design for the remodelling of the house of

Elena Egorovna, a widow of Prince Gabaev (Gabashvili), who had served as State Counsellor. Epping preserved the Neo-Classical style and plain architectural decoration of the house, repeated the enfilade planning on the first floor and united the courtyard-side elevation with an unbroken row of balconies. The building most probably stood on the site where Public School no 51 is now located.

Epping also had a hand in the development of a township of Kojori, which once served as a summer resort of Georgian kings. Later, in the 19th century it attracted Russian viceroys and civil servants, as well as foreign merchants. Well-to-do Iranian merchants also liked to build their summer residences here.

ქუჩა 3). იგი ვინრო, ევროპულ ყაიდაზე მორთული, სამსართულიანი სადა ფასადით ქუჩას უყურებს, კვარტლის სიღრმეში განვითარებული ეზოსკენ კი, სახლი ხის ქვირულმოაჯირიანი აივნებით არის მიპყრობილი. მინის ნაკვეთი, რომელზეც სახლი და დამხმარე ნაგებობები დგას, დღევანდელ პურის ჩისამდე (ყოფილი *Πυρσινος*) აღწევს.

ავგუსტ პოვიტც-ეპინგის მიერ თბილისის კოლონიის ძველ ნაწილში მდებარე პრუსიელი მოქალაქის კარლ იულიუს კუბერტცკის 1878 წელს შედგენილი სახლის პროექტი, ჩვენთვის ცნობილი პროექტებიდან ერთ-ერთი უადრესია³⁴⁵ და მჭიდროდ არის დაკავშირებული თბილისურ ტრადიციასთან. ეს სახლი დღესაც დგას დღევანდელი დავით აღმაშენებლის პროსპექტის 32-ში. პროექტის მიხედვით სახლის წაგრძელებული სწორკუთხა გეგმის ეზოს კონტური, რომელიც სიერცეს სამხრეთ ფარგლავს და მას ხის გახსნილი, გადახურული აივნებით შემოუყვება, იდეალური სიზუსტით ემთხვევა დღემდე გადარჩენილს. ვინრო ეზოს მეოთხე ზღვარი მეზობელი სახლის შეუღლესავი აგურის კედელია. პროექტის მიხედვით, ეზოსპირა ფასადებს ხის ორი სწორზაზოვანი კიბე მისდევს, რაც დინამიკურობით გამოარჩევს მთელ სიერცით კომპოზიციას. დღევანდელი ფასადი, პოვიტც-ეპინგის პროექტისას არ იმეორებს. ამიტომ, სახლის იდენტიფიკაცია ნაწილობრივ ეყრდნობა 1897 წლის ერთი საკადასტრო რუკის მონაცემს, რომელზეც აღნიშნულ ადგილას სახლის მფლობელი კარლ კუბერტცკია.

ა. პოვიტც-ეპინგმა რიყეზე, რიყის ქუჩაზე საცხოვრებელი სახლი კარლ კრეტცინგერს 1879 წელს დაუპროექტა³⁴⁶. ორსართულიანი საცხოვრებლის ფასადი კლასიციზტური სტილისაა და მის მეორე სართულს რკინის აფურულმოაჯირიანი პატარა აივანი ამშვენებს. სახლის სტრუქტურა ეზოს სიერცის შემცველია, რომელსაც ირგვლივ ხის აივნები შემოუყვება.

ა. პოვიტც-ეპინგს კუკიის IX საპოლიციო უბანში თბილისელი მოქალაქეებისათვის მცირე მასშტაბის,

ერთსართულიანი სახლების მთელი წყება აქვს დაპროექტებული³⁴⁷. ეს მარტივი ტიპოლოგიის საცხოვრებლებია, სადა, კლასიციზტური სტილის ფასადებით, რომელთაც თბილისური სპეციფიკა გამოარჩევს და ფონური მნიშვნელობა აქვს. წიგნიერად დაპროექტებული სწორედ ასეთი სახლების სიმრავლე ქმნის ძველი კუკიის ზედა ნაწილის სამოსახლო უბნის განაშენიანებას დღემდე. ა. პოვიტც-ეპინგის მიერ დაპროექტებული საცხოვრებლები იმითაც არის მნიშვნელოვანი, რომ ეს სახლები მიმდებარე განაშენიანების ქრონოლოგიასაც აზუსტებს.

ამავე პერიოდში ა. პოვიტც-ეპინგი საამშენებლო სამუშაოებს მოსკოვის საბაჟოს გაღმა, წყნეთის და ოლღას ქუჩის შესაყარის სიახლოვეს ასრულებს. აქ მან სახელმწიფო მრჩეველ გაბაევის (გაბაშვილი) ქვრის ელენა ევგოროვნას თაყისი კუთვნილი სახლის გადაკეთების პროექტი შეუდგინა³⁴⁸. ელენა გაბაშვილის კლასიციზტური, სადა არქიტექტურული მორთულობის ფასადის სტილი ა. პოვიტც-ეპინგმა მკაცრად დაიცვა, მეორე სართულზე სახლის ანფილადური გეგმარება გაიმორა და ეზოსპირა მხარე კი ხის აივნების უწყვეტი რიგით გაამთლიანა. ნაგებობა გადარჩენილი არ არის. იგი, სავარაუდოდ, დღევანდელი 51-ე საშუალო სკოლის ადგილას მდებარეობდა.

მნიშვნელოვანი არის ავგუსტ პოვიტც-ეპინგის თბილისის შემოგარენში, კერძოდ კი დაბა კოჯორში მოღვაწეობის კვალიც. ოდესღაც ქართველი მეფეების, XIX საუკუნის განმავლობაში კი ჯერ მთავარმართებელთა, შემდგომ კი მეფისნაცვალთა მუდმივი საზაფხულო სამყოფელი კურორტი კოჯორი, უბრალო მოხელეებს, თბილისში მოღვაწე, სხვადასხვა ტომის ვაჭრებსაც იზიდავდა. კურორტ კოჯორს სააგარაკო ადგილად ირანელი შეძლებული ვაჭრებიც ირჩევდნენ და იქ საზაფხულო სახლებს იშენებდნენ³⁴⁹. ამ პერიოდის კოჯორის სააგარაკო სახლების დიდი უმრავლესობა კი ა. პოვიტც-ეპინგის დაპროექტებული ჩანს.

თბილისი. ლ. ასათიანის ქუჩა 3. საცხოვრებელი სახლი – ქუჩის და ეზოს-პირა ფასადები. 2018

House at 3 Asiatiani Street, Tbilisi. Façade and courtyard. 2018

საცხოვრებელი სახლის პროექტი ბებუთოვის ქუჩაზე. არქიტექტორი ა. პოვიტც-ეპინგი. 1896

Design for the house in what was then Bebutov Street, Tbilisi, by August Powitz-Epping. 1896

ედუარდ ზუზემანი
1836-1902

გერმანელი ინჟინერი ედუარდ ზეზემანი, ინფანტერიის გენერალი, 1836 წელს დაიბადა და 1902 წელს გარდაიცვალა. 1855 წელს იგი ნიუ-ლოზის საინჟინრო სასწავლებელში სწავლობდა და სასწავლებელთან არსებულ ოფიცერთა კლასშიც ირიცხებოდა. 1855 წელსვე მან ფინეთის მესანგრეთა ბატალიონში დაიწყო სამსახური. 1868 წელს მან პოლკოვნიკის წოდებას მიიღწია, ხოლო 1872 წლიდან, როდესაც იგი კავკასიის პირველ მესანგრეთა ბატალიონის მეთაურად დაინიშნა, მისი ცხოვრება კავკასიას დაუკავშირდა. სწორედ კავკასიაში მყოფ ე. ზეზემანს რუსეთ-თურქეთის ომში მოუხდა მონაწილეობა 1877-1878 წლებში, სადაც იგი გამოჩენილი სიმამაცისათვის ოქროს ხმლით და წმ. სტანისლავის მესამე და პირველი ხარისხის მედლებით და გენერალ-მაიორის წოდებით დაჯილდოვდა. 1877 წელს იგი კავკასიის მესანგრეთა ბრიგადის, 1893 წელს კი კავკასიის ფეხოსანთა დივიზიას ხელმძღვანელობს. 1893 წელს ზეზემანი წმ. ანას ორდენით დაჯილდოვდა.

ედუარდ ზეზემანმა, როგორც მშენებელმა ინჟინერმა დიდი კვალი დაამჩნია თბილისს. მისი მოღვაწეობის კვალი მთლიანად საქართველოზეც ვრცელდება მისი პროექტით თბილისსა და სხვაგანაც რამდენიმე მნიშვნელოვანი ხიდი აიგო.

თბილისში, მტკვრის დინების იმ მონაკვეთზე, სადაც მდინარის კალაპოტი ძალიან ვიწროა, უძველესი დროიდან კალა-სეიდაბადის ისანთან დამაკავში-

რებელი ქვის ხიდი იყო გადებული. მის ნაცვლად XIX საუკუნის დასაწყისშივე ორი ხიდი მოქმედებდა, რომელთაგან ერთი, მეტეხის ტაძრისკენ მდებარე, 1870-იანი წლების ახლო ხანებში ინგლისელმა ინჟინერმა ორდისმა ლითონის კონსტრუქციის ხიდით, მეორე, ხის ერთმალაიანი ხიდი, კი ასევე ლითონის ხიდით ინჟინერმა ზეზემანმა შეცვალა. ორივე ხიდის აწყობას მექანიკოსი ბრანტი ხელმძღვანელობდა. ლითონის კონსტრუქციის ზეზემანისეული ხიდი 1951 წელს მეტეხის ქვის ხიდის მშენებლობას ემსხვერპლა, ორდისმა კი ახალი ხიდის აშენების შემდეგ, 1955 წელს დაშალეს.

აქვე უნდა მოვიხსენიოთ კავკასიაში მოღვაწე სამხედრო ინჟინერი გაგემისტერი, რომლის პროექტითაც, დღევანდელი 300 არაგველის ხიდის ადგილას აგებული ლითონის ხიდი 1882 წლამდე მოქმედებდა³⁵⁰.

ინჟინერ ზეზემანის აგებულია 1881-1882 წლებში მტკვარზე გადებული ქალაქ გორის რკინის კონსტრუქციის ხიდიც³⁵¹.

მისი თანაავტორობით აშენდა 1871-1872 წლებში თეთრ ხიდად წოდებული სამშალაიანი ხიდი მდ. რიონზე ქუთაისში, რომელიც კაპიტან ვიტეს 1850-იან წლებში აშენებულ ხის თალაიანი ხიდის ბურჯებს ეყრდნობა³⁵².

ინჟინერ ზეზემანს საქართველოს მასშტაბით გზების მშენებლობაშიც აქვს შეტანილი თავისი კომპეტენტური წვლილი. მაგალითად, ატენის ხეობიდან „სტანცია გორამდე“ 1886 წელს მიყვანილი გზა არა მხოლოდ მისი პროექტით, არამედ მისი საკუთარი სახსრებითაც იქნა გაყვანილი³⁵³, რაც ე. ზეზემანს ქველმოქმედად წარმოგვიდგენს. უთუოდ მნიშვნელოვანია, რომ ამ ინფორმაციას კავკასიაში მოღვაწე პოლონელი მშენებელ-ინჟინერი, საქართველოს სამხედრო გზის მონაკვეთის – ბიბლოგრადიულ წყაროებში მღეთის დაღმართის (Млётский Спуск) და ბარიატინსკის გზატკეცილად (Барятинское шоссе) მოხსენიებული, საინჟინრო ხელოვნების ნიმუშად აღიარებული, ზემო მღეთის ცნობილი ზიგზაგის ავტორი ბოლესლავ სტატკოვსკი (1825-1898) იძლევა.

ზუბალაშვილის და შადინოვის ქარვასლები მტკვარზე. ლითონის კონსტრუქციის ხიდი დაპროექტებულია ინჟინერ ედ. ზეზემანის მიერ. ხიდის აწყობას ხელმძღვანელობდა მექანიკოსი ბრანტი. XIX საუკუნის მიწურულის ფოტო

Zubalashvili and Shadinov caravanserais on the River Mtkvari. The metal bridge, designed under the supervision of mechanic Brandt, was constructed by Eduard Sesemann in the early 1870s

EDUARD SESEMANN

1836-1902

Eduard Sesemann, a German engineer and infantry general, was born in 1836 and died in 1902. He studied at St Nicholas' School of Engineering and was also enrolled in the Officers Class functioning at the school. In 1855 he joined the battalion of field engineers of Finland and in 1857 became a podporuchik and in 1858, a poruchik. In 1868 he became a lieutenant and in 1872, was appointed chief of the First Battalion of Field Engineers of the Caucasus. He took part in the Russo-Turkish War in 1877-1878 in which he was awarded a Gold Sword for Bravery, the third and the first rank medals of St Stanislav and the rank of Major General. In 1877, he was Chief of the Brigade of Field Engineers of the Caucasus and in 1893, of the Caucasian Infantry Division. The same year he was decorated with the Order of St Anna.

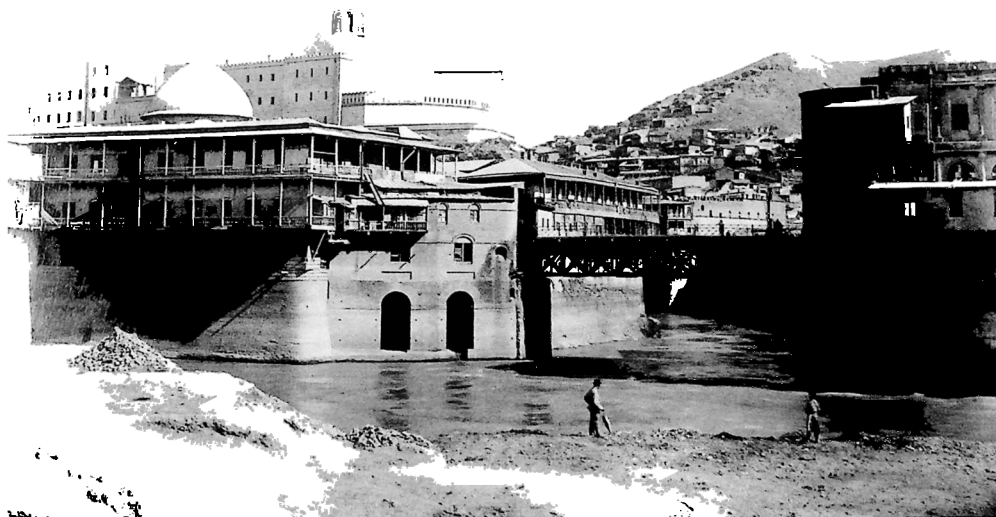
As a civil engineer, Sesemann contributed to the construction of several important bridges in Tbilisi and other provinces of Georgia. From early times until the early 19th century the Kala and Isani quarters had been connected by means of a stone bridge at the narrowest section of the Mtkvari. In the early 19th

century it was replaced by two metal bridges, one of which was constructed by the English engineer Rowland Madison Ordish in the 1870s and the second, a single-span bridge was designed by Sesemann. Both bridges were constructed under the supervision of mechanic Brandt. Sesemann's bridge was removed in 1951 because of the construction of the Metekhi stone bridge, while Ordish's bridge was dismantled after the construction of a new bridge in 1955.

Of note is also military engineer Gagemeister, the bridge of whose design was kept in place until it was replaced in 1882 by what is now the 300 Aragveli Bridge.

Sesemann was also responsible for the iron bridge spanning the River Mtkvari in Gori, which was built in 1881-1882. Sesemann was a co-designer of a three-span bridge commonly called White Bridge on the Rioni River in Kutaisi built during 1871-1872, that was supported by piers of the timber arched bridge constructed by Captain Witte in the 1850s.

Sesemann also contributed to the construction of roads in Georgia. He provided not only design drawings but also funds for the road from the Ateni George to Gori station in 1866. We learn about this from the records of the Polish civil engineer in the Caucasus Boleslaw Statkowski (1825-1898).

იოჰან დიცმანი 1878-1923

გერმანელი წარმოშობის სამოქალაქო ინჟინრის იოჰან დიცმანის მოღვაწეობის კვალი მთელი საქართველოს მასშტაბით ჩანს. იოჰან (ივან ალექსანდრეს ძე) დიცმანი (1878-1923), ბათუმელი მეორე გილდიის გაჭრის შვილი 1878 წელს ქალაქ ქერჩში დაიბადა და აღმსარებლობით მართლმადიდებელი იყო. მას ცოლად ჰყავდა აფთიაქარ ევგენი ზემელის ქალიშვილი ანისია ზემელი. იოჰან დიცმანი და ანისია ზემელი ოლღას ქუჩის დასაწყისში, გენერალ ყორღანოვის სახლში ცხოვრობდნენ.

1899 წელს იოჰან დიცმანმა თბილისის რეალური სასწავლებელი დაამთავრა. 1899-1904 წლებში იგი რუსეთის იმპერატორ ნიკოლოზ პირველის პეტერბურგის სამოქალაქო ინსტიტუტში სწავლობდა, რომელიც X კლასის ინჟინრის წოდებით დაასრულა. ი. დიცმანი წმ. ელისაბედის წითელი ჯვრის და იმპერატორ ნიკოლოზ მეორის წმ. სტანისლავის მესამე ხარისხის ორდენის მფლობელია. დიცმანმა კავკასიაში აღმშენებლობითი სამუშაოების წარმატებით შესრულების გამო ტიტულარული მრჩეველის წოდება მიიღო. იოჰან დიცმანი 1923 წელს ერთ-ერთი შენობის ხარაჩოზე სამუშაოების დასრულებისას დაიღუპა.³⁴

ი. დიცმანის მნიშვნელოვან ნამუშევართაგანია თბილისში წმ. მიხეილ ტყერელის ეკლესია მთაწმინდის ძირში, პოლიკარპე კაკაბაძის ქუჩაზე³⁵. ე. წ. რუსული სტილის ეკლესიაცა და სამრეკლოც კავკასიის მეფის-ნაცვალ ილარიონ ვორონცოვ-დაშკოვის და მისი მუღ-

ლის მფარველობითა და რუსეთის დიდი მთავრის მიხეილ რომანოვის მხარდაჭერით 1911-1913 წლებში აიგო³⁶. 1910 წელს ი. დიცმანმა შეადგინა ასევე კუკიის ყაზანის ლეთისმშობლის სახელობის ე. წ. მეორე მისიონერული ტაძრის გადაკეთების პროექტიც. აღსანიშნავია, რომ პროექტს იხილავს და მის სისწორეს თბილისელი გერმანელი ინჟინერი პერმან ბარტი ადასტურებს. „რუსული სტილის“ ეკლესია დღეს დანგრეულია და მის ადგილას ყაზანის ლეთისმშობლის სახელობის ახალი ეკლესია დგას. ოდესღაც ი. დიცმანს აქ არა მხოლოდ ეკლესია, არამედ მთელი კომპლექსი აუშენებია – ეკლესიის დასავლეთით, ეკლესიასა და დღევანდელ ნინოშვილის ქუჩას შორის, დიცმანის დაპროექტებული ყაზანის ლეთისმშობლის სახელობის სამრევლო სკოლაც³⁷ იდგა, რომელიც ასევე განადგურებულია.

სამრევლო სკოლის ფასადის პროექტი როპეტის სტილის ნიმუშს ატარებს, ეზოსპირა მხარე კი ვეებერთელა ხის აივნებს მოიცავს, რომლითაც ის ეკლესიის ეზოსა და ეკლესიის დასავლეთ ფასადს უყურებდა. უთარო პროექტზე მონიშნულია საპროექტო ტერიტორია, რომელზეც უპოვართა თავშესაფარი უნდა აშენებულიყო.

იოჰან დიცმანის პირად არქივში სამშობიარო სახლის (Родильный пункт) ერთი ესკიზური პროექტიც ინახება³⁸, რაც ავლენს ინჟინრის ინტერესს მოდერნის სტილისადმი.

იოჰან დიცმანს, „რუსული სტილის“ ეკლესიების აღმშენებელს, თბილისში არაერთი საცხოვრებელი შენობა დაუპროექტებია. მისი პროექტების მიხედვით, მოდერნის სტილისადმი მისი ინტერესი აქაც ჩანს. როგორც მოდერნის სტილით დაპროექტებული, ისე „რუსული სტილის“ ი. დიცმანის ყველა სახლი ეზოს მხარეს ხის აივნებს მოიცავს.

სტილისტური და სივრცის ორგანიზაციის თვალსაზრისით იყრობს ყურადღებას წმ. ალექსანდრე ნეველის ტაძრის (სობორო) მღვდელმსახურთა სახლი, რომელიც ი. დიცმანმა ისმაილისა და ევგენის ქუჩათა (მიხეილ ზანდუკელის ქუჩისა და დავით თორაძის ჩიხის) გადაკვეთაზე 1911 წელს ააშენა (მ. ზანდუკელის ქ. 11). დამრეც რელიეფს მორგებული მსხვილმასშტაბიანი საცხოვრებლის გეგმაც და წაგრძელებული გეგმის განაპირა მხარეების სადგომებიც, მინის ნაკეთის სივრცოვითა და ირეგულარული ფორმით გამოწვეულ, უჩვეულო ფორმებს შემოწერს. აღნიშნული თავისებურებით უნდა იყოს გამოწვეული საცხოვრებლის რკინისმოაჯირიანი, გეგმით სამ-

JOHANN DIZMANN

1878-1923

Civil engineer Johann Dizmann's legacy can be traced in many parts of the Caucasus. A son of the merchant of the second guild from Batumi, Dizmann was born in the town of Kerchi in 1878. He married Anisia Semmel, daughter of pharmacist Eugene Semmel. In Tbilisi, Johann and Anisia lived in a house rented from General Korghanov on what was then Olga Street.

In 1899, Dizmann completed his studies at the Real College. From 1899 to 1904, he studied at the Civil Institute of Nicholas I of Russia in St Petersburg, upon graduating he was granted a rank of 10th class engineer. He was awarded with the Order of St Stanislaus of the Second Degree. Dizmann was made a Titular Counsellor for playing a role in major construction projects in the Caucasus. In 1923, he died as a result of a fall from scaffolding.

The Mikhail Tverskoy Church on Polikarpe Kakabadze Street at the Mtatsminda foothills is one of his major works in Tbilisi. The so-called 'Russian-style' church and bell-tower were built

between 1911 and 1913 under the patronage of Viceroys Illarion Vorontsov-Dashkov and his wife and with the financial support of Mikhail Romanov. In 1910, Dizmann also produced a drawing for the reconstruction of the so-called Second Missionary Church, Kazani Church of the Virgin in Kukia. The design was reviewed and approved by the German engineer Hermann Barth. The Russian-style church has not survived. At present, the Church of the Virgin of Kazan stands in its place. To the west of the church stood a parish school, which has not survived either.

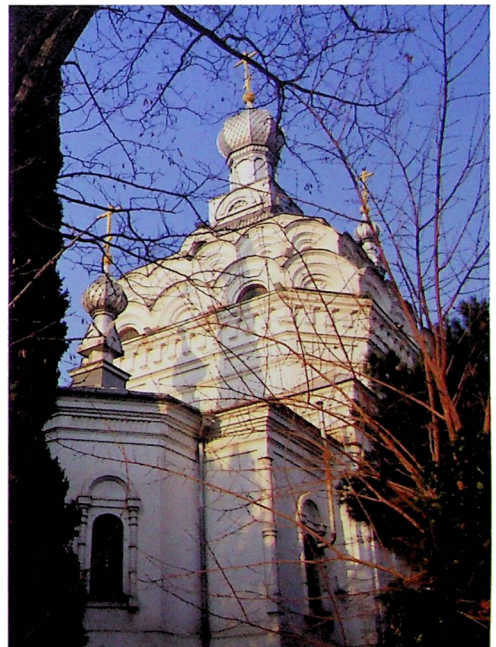
The façade of the parish school bore features of the so-called 'Ropet style', while its rear elevation overlooked the courtyard with large wooden balconies. According to the site plan, the complex also included the building of a shelter for the poor.

Dizmann's personal archives keeps a draft design of a maternity house that reveals his interest in Art Nouveau. Apart from that, Dizmann also designed a number of residential buildings, which further demonstrate his adoration of Art Nouveau. All buildings, be they designed in the Art Nouveau or 'Russian' style, bear balconies facing the courtyard.

Церковь во имя св. Михаила Тверского въ Тифлисъ,
на Верѣ (Бабій лугъ).

მმ. მიხეილ ტვერელის ეკლესია 1913 წლის კავკასიის კალენდრიდან
Mikhail Tverskoy Church. Engraving from the Caucasian Calendar, 1913

თბილისი. მმ. მიხეილ ტვერელის ეკლესია მთაწმინდის ძირში, პოლიკარპე
კაკაბაძის ქუჩაზე. 2017

Mikhail Tverskoy Church on P. Kakabadze Street at the foothills of Mtatsminda, 2017

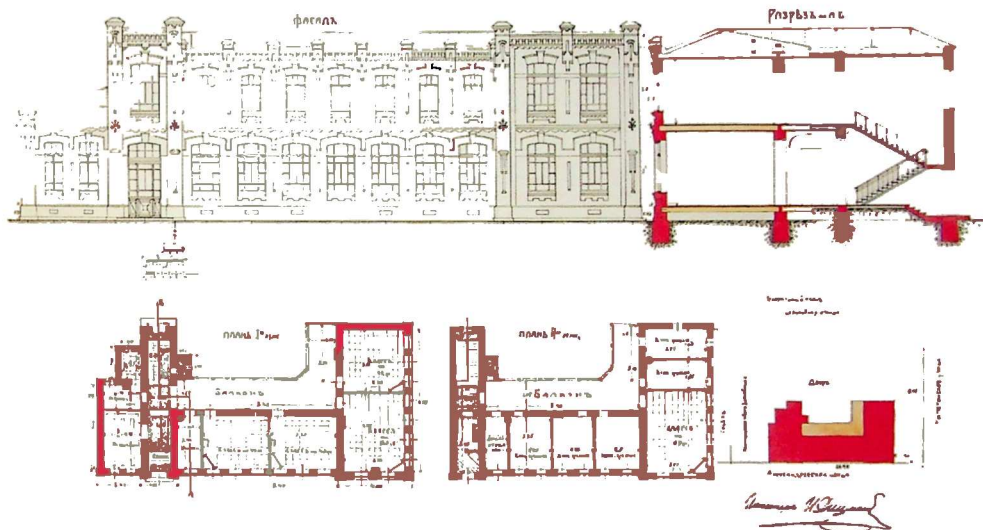

ქ. ნ. შიორე მისიონერული ტაძრის გადაკეთების პროექტი. ფასადი. არქიტექტორი ი. დიცმანი. 1910
Design of the so-called Second Missionary Church, Kazani Church of the Virgin in Kukia, by Johann Ditzmann. 1910

კუთხა აივნები, რომლებიც შენობის კონტურს არ სცდება და მასში, ასე ვთქვათ, „ჩაშენებულია“. ეს დანამდილებით შეადგენს იოჰან დიცმანის ამ სახლის თავისებურებას და მას ანალოგია თბილისურ აივნებს შორის არ უნდა მოეპოვებოდეს. ი. დიცმანის არქივში ამავე ადგილას გათვალისწინებული სხვა, მოდერნის სტილის პროექტიც ინახება, რომელიც ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს რუსული სტილის სახლს (1910 წლის 18 მაისი). საფიქრებელია, რომ მოდერნის სტილით გატაცებული დიცმანის პროექტი ეკლესიის თავკაცებმა არ მიიღეს და იოჰან დიცმანმა თავისი შენობის სტილი სობოროს არქიტექტურას შეძლებისდაგვარად მოუსადაგა და ეკლესიის მესვეურებს როპეტის სტილის სახლი აუგო. ნაგებობას ეიწრო ეზოს მხრიდან სამ სართულად განლაგებული ხის აივნები მიუყვება.

ი. დიცმანის არქივში მოდერნის სტილის სხვა სახლების პროექტებიც ინახება. აღსანიშნავია ანასტასიას ქუჩაზე ეკატერინე პროკოპენკოს შემოსავლიანი სახლის 1913 წლის პროექტი. ეს გიორგი ახვლედიანის ქუჩის 21-ში მდებარე ტერაზიტის ფილებით მოპირკეთებული ნაგებობაა.

დიცმანის პროექტით აშენდა სახლი კოტე მაყაშვილის ქუჩის 10-ში. ეს ის სახლია, რომელშიც ერთხანს გრიგოლ რობაქიძე (1882-1962) ცხოვრობდა³⁵⁹. სახლის გარეგნულ სახეს სხვადასხვა ეპოქის სტილების და ხალხური არქიტექტურული ელემენტების ერთობლიობა ქმნის – კლასიციზმი, მოდერნი, ფსევდო ფახევრკი. წმინდა დავითის მთის მისადგომების დამრეც რელიეფზე აშენებული მოხდენილი ნაგებობა ევროპული ისტორიზმისა და ნეორომანტიზმის გამოხმაურებაა თბილისში.

ვაზანის ლეონიძის სახელობის სამრევლო სკოლის პროექტი არქიტექტორი ი. დიშმანი. 1910
Design drawings for a parish school, by Johann Dizmann. 1910

From the stylistic and planning points of view, of interest is the house for the clergy at the St Alexander Nevsky Church (*Soboro*), built in 1911 to Dizmann's designs at what is now 11 Zandukeli Street, at the intersection of Ismail (now Zandukeli) and Eugene (now Toradze) streets. Set on an inclined terrain, on a narrow strip of land of irregular shape, the large building and lateral rooms of elongated shape form an unusual outline. This specific feature has defined the use of triangular iron balconies fitting within the contour of the building that find no parallel in Tbilisi. Dizmann's archives hold a design for another, Art Nouveau building for this site, which chronologically precedes the house in the Russian style (18 May 1910). Dizmann's infatuation with Art Nouveau was apparently objected to by the Church leaving Dizmann with no other choice but to attune his proposal to the traditional *soboro* design, which eventually ended in a house in the 'Ropet style'. The building has wooden balconies opening onto the narrow courtyard.

Standing at 21 Giorgi Akhvediani (formerly called Anastasia) Street is another house designed in 1913 in the Art Nouveau style by Dizmann.

Dizmann was responsible for the design of the house

at 10 Kote Makashvili Street, in which the Georgian writer Grigol Robakidze (1882-1961) lived for a time. The building incorporates Neo-Classical, Art Nouveau and pseudo-*fachwerk* elements. This elegant building standing on an incline at the foothills of Mtatsminda is a reflection of Historicism and Neo-Romanticism in Georgia.

Dizmann also had a hand in the urban development of the town of Dusheti. He was responsible for the former government building erected at 56 Shota Rustaveli Street, right in the heart of Dusheti, to the south-west of the boulevard. Designed in 1908, it is the earliest of the buildings characterised by Art Nouveau features in Dusheti. The building was constructed under the supervision of the engineer Kehrer.

The same year Dizmann, designed a government building for the town of Signaghi. The construction work was supervised by the engineer Hermann Barth.

In the 1900-1910s, together with Barth Dizmann also led the construction of the barracks in Dusheti.

The architect's archives also holds several bridge designs, including a reinforced concrete bridge for the village of Mikhailovsk in Signaghi.

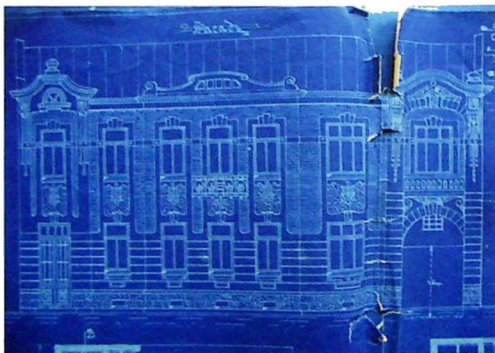

თბილისი, მ. ზანდუკელის ქუჩა 11 საცხოვრებელი სახლის საერთო ხედი, შთაფარი და ეზო-საირა ფასადების ფრაგმენტები. არქიტექტორი ი. დიცმანი. 2017
House at 11 Zandukeli Street, Tbilisi: General view; fragments of the central façade and the courtyard-side elevation. by Johann Dizmman. 2017

იოჰან დიცმანს საგრძნობი წვლილი აქვს შეტანილი სამაზრო ქალაქების დუშეთისა და სიღნაღის მშენებლობაშიც. 1908 წელს შედგენილი მისი პროექტით⁶⁰ დუშეთსა და სიღნაღში Art Nouveau-ს სტილის ყოფილი ხაზინის შენობები აშენდა.

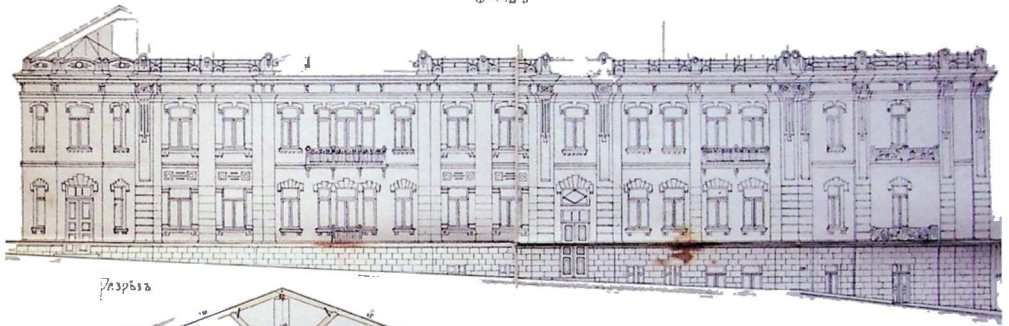
1900-იან-1910-იან წლებში იოჰან დიცმანმა და პერმან ბარტმა დუშეთის ყაზარმების მშენებლობასაც უხელმძღვანელეს⁶¹.

და ბოლოს, იოჰან დიცმანის არქივში მის მიერ დაპროექტებული რამდენიმე ხიდის პროექტიც არის. რკინა-ბეტონის ხიდი სიღნაღის მაზრის სოფელ მიხაილოკასთვის იოჰან დიცმანის დაპროექტებულია.

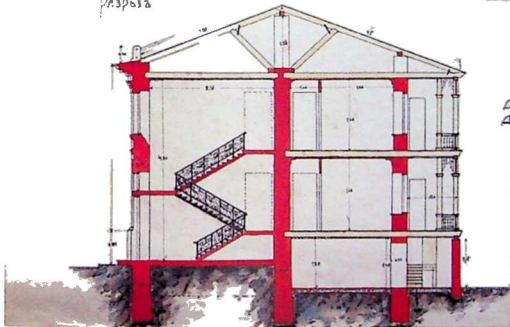

ეკატერინე პროკოპენკოს შემოსავლიანი სახლის პროექტი ანასტასიას ქუჩაზე (ვიორჯი ახელუდიანის ქუჩა 21). არქიტექტორი ი. დიცმანი. 1913
Ekaterine Prokopenko's tenement house on Anastasia (at what is now 21 Akhiviediani) Street, Tbilisi, by Johann Dizmman. 1913

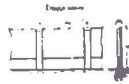
პოლი. დი. პრ. ალექსანდრ-ნევესკის ღვთისმშობლის
 სახლის, 1-ე კლ. იქონიის, იმ. პატრიარქის
 სასახლის პროექტი.
 ფანაზ

პირენა

მ. დი. პრ. ალექსანდრ-ნევესკის ღვთისმშობლის
 სახლის, 1-ე კლ. იქონიის, იმ. პატრიარქის
 სასახლის პროექტი.

საბინაო ფართობი - 205 კვ. მ.

საბინაო ფართობი - 2337 კვ. მ.

საბინაო ფართობი - 8222 კვ. მ.

ნმ. ალექსანდრ-ნევესკის ღვთისმშობლის სახლის
 პროექტი. არქიტექტორი ი. დიკმანი. 1910

Design drawing for the house of the clergy at the Alexander Nevsky Church (Sobor),
 by Johann Dizmann. 1910

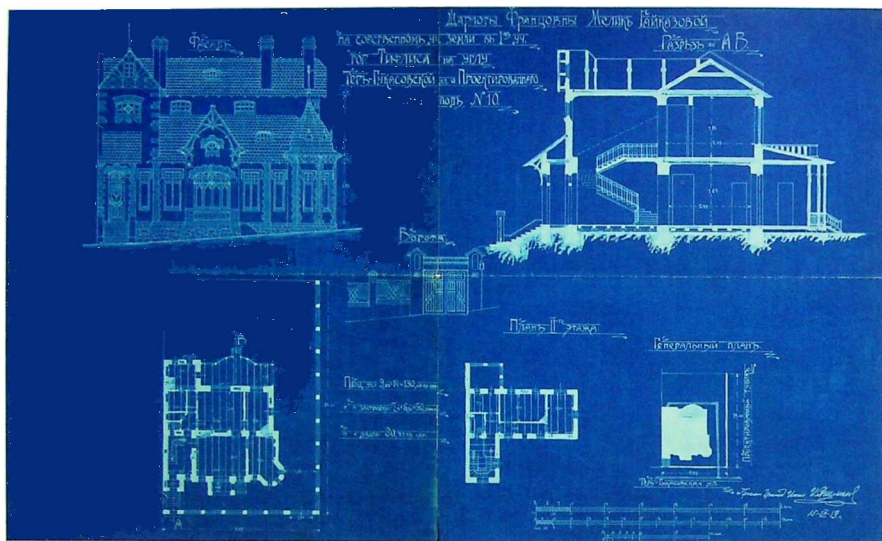
ნმ. ალექსანდრ-ნევესკის ღვთისმშობლის სახლის
 პროექტი. არქიტექტორი ი. დიკმანი. 1911

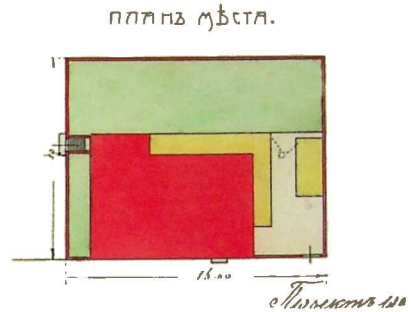
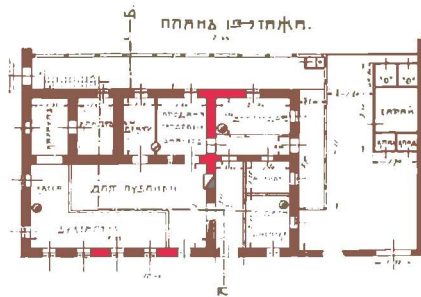
Design drawing for the house of the clergy at the Alexander Nevsky Church (Sobor),
 by Johann Dizmann. 1911

პოლი. დი. პრ. ალექსანდრ-ნევესკის ღვთისმშობლის
 სახლის, 1-ე კლ. იქონიის, იმ. პატრიარქის
 სასახლის პროექტი.
 ფანაზ

პირენა

დუშეთის სახაზინო შენობის პროექტის ფრაგმენტი პირველი სართულის გეგმა. არქიტექტორი ი. დიკმანი 1908
Design drawing for the former government building, Dusheti, by Johann Dizmänn 1908

დუშეთი რუსთაველის ქუჩა 56 ყოფილი სახაზინო შენობა არქიტექტორი ი. დიკმანი
Former government building at 56 Rustaveli Street, Dusheti, by Johann Dizmänn General view

მარლიკა ფრანცის ასულ გაიკაზოვას საკუთარი სახლის პროექტი.
არქიტექტორი ი. დიკმანი. 1913 წელი
Design for Charlotte Gaikazova's house, by Johann Dizmänn, 1913

თბილისი კოტე მაყაშვილის ქუჩა 10. საცხოვრებელი სახლი.
არქიტექტორი ი. დიკმანი. 2017
House at 10 Makhashvili Street, by Johann Dizmänn, 2017

სიღნაღი ყოფილი სახაზინო შენობა. არქიტექტორი ი. დიკმანი. 2017
Formerly government building, Sighnaghi, by Johann Dizmänn General view, 2017

ჰერმან ბარტი 1873-1937

სამოქალაქო ინჟინერი ჰერმან ბარტი (Hermann Otto Barth) თბილისსა და საქართველოში მოღვაწე კოლონიური წარმომავლობის გერმანელია. იგი 1873 წელს თბილისში დაიბადა და 1937 წელს აქვე გარდაიცვალა.

ჰერმან ბარტის წინაპრები წარმოშობით შვაბურ სოფელ ალტბახიდან (Altbach) იყვნენ. მისი პაპა იაკობი (დაბ. 1768 - ?) თავის მცირეწლოვან შვილ ფრიდრიხთან ერთად 1818 წლის ზამთარში თავდაპირველად აზერბაიჯანში, განჯაში ჩამოსულა 50 გერმანულ ოჯახთან ერთად, შემდეგ კი 1819 წლის 13 აპრილს, აღდგომას დაარსებულ ელენენდორფში დასახლდნენ.

იაკობი ალტბახში ფრონმაისტერი იყო და ასევე მჭედელი. იაკობის შვილი იაკობ ფრიდრიხი, რომელიც 1801 წელს ალტბახში დაიბადა და 1865 წელს თბილისში გარდაიცვალა, ასევე მჭედელი იყო და მან 1825 წელს იოჰან გეორგ კერერის (Johann Georg Kehr-er) ქალიშვილ აგნეს კერერზე (დაბ. 1807, Agnes Kehr-er), საგარაუდოდ, ჯერ კიდევ ელენენდორფში იქორ-ნინა, რის შემდეგაც წყვილი თბილისში დამკვიდრდა.

ფრიდრიხისა და აგნესის შვილი იყო იოჰანესი (დაბ. 1828), რომელმაც 1855 წელს თბილისში, კრის-ტინა მადერზე (Christina Mader, დაბ. 1837) იქორნინა. მათ ხუთი შვილი შეეძინათ. 1915 წლის ახლო ხანებში კრისტინა მადერი ცოცხალი იყო.

იოჰანეს ბარტი პროფესიით მცხოვრელი და მზატ-ვარიც იყო. იგი მხოლოდ დღესასწაულებზე, შობასა და აღდგომაზე აცხობდა, დანარჩენ დროს კი ხატვა-სა და ყვავილების დიზაინერობას ანდომებდა. იაკობი

მრწამსით პიეტისტი, და კარგი ორატორიც ყოფილა.

ბარტების ოჯახს თბილისის კოლონიაში, მიხეი-ლის წინაპარი ქუჩის მიმდებარედ ორი ნაკვეთი მი-სცეს, რაც დაახლოებით ერთ ჰექტარს შეადგენდა. აქ მათ საკუთარი სახლი, დამხმარე ნაგებობები და დიდი ბაღი ჰქონდათ გაშენებული. მათი ტერიტორია მიხეილის ქუჩიდან კვარტლის სიღრმეში აღმა იყო განვითარებული. სამხრეთით მათ ეკატერინე ვეტ-ცელი ესაზღვრებოდა, აღმოსავლეთით, ელისაბედის ქუჩის პირამდე ძმები ვიტცელების ორთქლის საქვამე იყო განთავსებული⁶².

1898 წელს ჰერმან ბარტს მისი ოჯახის კუთვნილ მიწაზე საკუთარი სახლი აუშენებია. 1905 წელს ჰერ-მან ბარტმა ანა კერერზე (Anna Kehr-er, 1882-1968) იქორნინა. ჰერმან ბარტს და ანას ოთხი შვილი ჰყავ-დათ – მეთა (Meta), ვიქტორი, ერიხი და ინა.

ჰ. ბარტის სახლი დრომ ვერ შემოგვინახა, ბარ-ტების ბაღის ნაწილი კი დღევანდელი რკინიგზის სახლის სამხრეთით მომიჯნავე პარკია, რომელიც განაშენიანების სიღრმეში დღევანდელი ჯანსუღ კა-ხიძის სახელობის ბაღს ერწყმის.

ჰერმან ბარტმა საშუალო განათლება თბილისის რეალურ სასწავლებელში მიიღო, უმაღლესი განათ-ლება კი პეტერბურგის სამოქალაქო ინჟინრების ინს-ტიტუტში. 1901 წლიდან იგი თბილისის საგუბერნიო მმართველობის სამშენებლო განყოფილების საქმე-თა მმართველად მუშაობდა.

1910-იან წლებში ჰ. ბარტი თბილისის საგუბერნიო სამმართველოს ინჟინერი იყო.

თბილისის გუბერნიაში მას არაერთი საცხოვრებე-ლი, სოფლის სკოლა და ეკლესია აუშენებია. ჰ. ბარტი აპროექტებდა რკინა-ბეტონის ხიდებს და სხვადასხვა საგზაო შენობებს. გარდა სახაზონო სამსახურისა, ინ-ჟინერი ბარტი კერძო პრაქტიკასაც მისდევდა. იგი აშე-ნებდა საცხოვრებელსა და დიდ შემოსავლიან სახლებ-სა თუ მაღაზიებს. მის მიერ არის დაპროექტებული კარსნის მაგნიტური ობსერვატორიის კომპლექსი⁶³.

ჰერმან ბარტი Art Nuveau-ს სტილის ერთ-ერთ და-მაკვიდრებლად ჩანს თბილისსა და საქართველოში.

მისი პროექტებით თბილისის კოლონიაში არაერ-თი საცხოვრებელი სახლი და სავაჭრო ნაგებობა აიგო და მისი დაპროექტებული ყველა შენობა Art Nuveau-ს სტილისაა.

ბარტის აშენებულია, ოდესღაც კასპარ ვეტცელის ერთ-ერთი შთამომავლის კუთვნილი, დავით აღმა-შენებლის პროსპექტისა და ი. კარგარეთელის ქუჩე-

HERMANN BARTH

1873-1937

Born in 1873 in Tbilisi, civil engineer Hermann Otto Barth was a descendant of German colonists. He lived and worked in Tbilisi and other Georgian towns until his death in Tbilisi in 1937.

Barth's ancestors came from Altbach, a village in the historic region of Swabia, Germany. In the winter of 1818, his grandfather Jakob (born 1768), together with his small son Friedrich and fifty other German families went to Ganja, Azerbaijan and a year later, on 13 April 1819, settled in Helenendorf, a colony founded on the day of Easter.

Jakob was a Fronmeister and a blacksmith. His son, Friedrich, who was born in Altbach in 1801 and died in Tbilisi in 1865, was also a blacksmith. He married Agnes Kehrer (born 1807), daughter of Johann Georg Kehrer, most likely in Helenendorf, after which the couple settled in Tbilisi.

Johannes (born 1828), son of Friedrich and Agnes, married Christina Mader (born 1837) in Tbilisi in 1855, with whom he had five children. Johannes Barth was an artist and a baker. He baked only on Christmas and Easter, painting and flower design being his main occupation. Jakob, who was Pietist like the majority of the German colonists, was known for his excellent oratory skills.

The Barth family was given two plots of land covering one hectare near what is now Davit Aghmashenebeli Avenue. There they built a private house, auxiliary structures and a large garden. Their land bordered Katherine Wetzel's property to the south and the Wetzel brothers' boiler to the east.

In 1898 Hermann Barth built a home on a land that belonged to his family. In 1905 he married Anna Kehrer (1882-1968), who gave him four children—Meta, Viktor, Erich and Inna. His house has not survived, while part of the garden is now incorporated into the Jansugh Kakhidze park, located on Davit Aghmashenebeli Avenue.

After finishing the Real College in Tbilisi, Barth continued his studies at the Institute of Civil Engineering in St Petersburg. In 1901 he joined the Construction Department of the Tiflis Governorate as clerk. In the 1910s, he served as Engineer of the Governorate.

In the Tiflis Governorate Barth designed houses, village schools and churches, as well as reinforced concrete bridges and road structures. In addition to working for a public authority, he also ran a private practice. One of his major works is the Magnetic Observatory in Karsani, close to Mtskheta.

Barth appears as one of the designers who introduced the Art Nouveau style to Tbilisi and Georgia. All of the numerous houses and stores he was commissioned to design are inspired by Art Nouveau.

Among other buildings, Barth was employed to design a house for one of the descendants of Kaspar Wetzel. According to the drawings, the house was to be three-storeyed and have an Art Nouveau façade. In the construction process, the number of floors was reduced to two, however the overall spirit and the style conceived by Barth was retained and even highlighted. A floral frieze on the top of the first floor and moulded sunflowers on the gable were added to demonstrate Art Nouveau spirit of the buildings. However, the French balconies lack the wrought-iron railings featured in Barth's drawings.

The ground floor of the façade overlooking Kargareteli Street was pierced with *dukhan* openings, above which was an open terrace reached from the first-floor apartment. There is a gate that leads into the courtyard. The house opened onto the courtyard by an open terrace and wooden balconies.

The shops designed by Barth for Kaspar Wetzel in 1908 are also influenced by Art Nouveau. It was located at what was then the intersection of Mikhail Avenue and Ksenya Street. The project was also a result of the remodelling of a single-storey building located on this site. This is why the two sections of the one-storey building slightly differ in height. However, unlike the Wetzels' tenement house, the shop buildings are not decorated. There are four small and three broad *dukhans* with an architrave roof set closely along Mikhail Avenue. The rectangular openings are separated from each other by plain pilasters. All the openings are divided into sections by means of mullions and only the doorways have rounded corners. The latter, as well as the plain simplicity of the entire building reflect the spirit of the new time.

ჰერმან ბარტის საკუთარი სახლი მიხეილის პროსპექტზე, აშენებული მის მიერ 1898 წელს

Hermann Barth's house in Mikhail Avenue built for his family. 1898

კასპარ ვეტცელის ერთ-ერთი შთამომავლის სახლის გადაკეთების პროექტის ფრაგმენტი მიხეილისა და ბაღის ქუჩების გადაკვეთაზე.
სამოქალაქო ინჟინერი პ. ბარტი. 1908

Fragment of the design for the reconstruction of Kaspar Wetzel's heir at the intersection of then Mikhail and Garden streets, by Hermann Barth. 1908

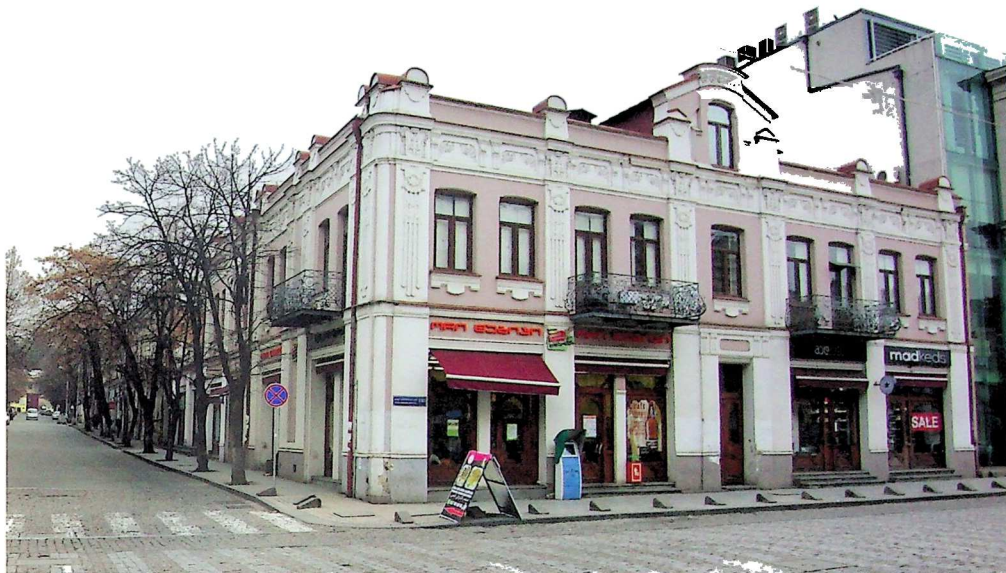
ბის გადაკეთებაზე მდებარე ორსართულიანი ნაგებობა (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 133)³⁶⁴. ვეტცელის სახლის ფასადი, პროექტის მიხედვით, სამსართულიანია³⁶⁵ და მოდერნის სტილის უამრავ ნიშნს შეიცავს. პროექტის განხორციელებისას შენობა ორსართულიანი აშენდა, სტილი დაცულ იქნა, ოღონდ ბარტის ნახაზმა კიდევ უფრო ჟღერადი სახე მიიღო. მეორე სართულის დამასრულებლად ყვავილოვანი ფრიზი, ფრონტონის დამაგვირგვინებლად კი Art Nouveau-ს სტილისთვის ესოდენ დამახასიათებელი ნაძერწი მზესუმზირები გაჩნდა. ბარტის ჩაფიქრებული ფრანგული აივნების მოდერნის სტილის ცხაურები ნატურაში არ განხორციელებულა.

ი. კარგარეთელის ქუჩისკენ მიმართული ფასადის პირველი სართული დუქნის ლიობთა ექვსი ბიჯით არის გახსნილი, რომლის განაპირა ორი დუქნის თავზე ღია ტერასაა მოწყობილი. ტერასაზე მეორე სართულზე მდებარე ბინიდან ვხვდებით. ტერასის დამასრულებელი რკინის ცხაური ჯვარედინი წყობის

მოაჯირის წარმოადგენს, რომელიც აგურით ნაშენ, შელესილ ბოძებს შორის არის მოწყობილი. ბოძებს სადა პროფილები აქვს. დუქნების მიმდებარედ ეზოში შესასვლელი ჭიშკარია ჩასმული.

კვარტლის სიღრმეში მდებარე ეზოს სივრცისკენ ნაგებობა ღია ტერასითა და ოდესლაც ხის აივნებითაც იყო მიქცეული.

პერმან ბარტის მიერ კასპარ ვეტცელისათვის 1908 წელს დაპროექტებული სავაჭრო რიგების პროექტიც მოდერნის სტილისაა. იგი მიხეილის პროსპექტისა და ქსენიას ქუჩის გადაკვეთაზე მდებარეობდა³⁶⁶. ეს პროექტიც ამ ადგილას არსებული ერთსართულიანი ნაგებობის გადაკეთების შედეგია. ამით არის გამოწვეული ერთსართულიანი ნაგებობის ორი ნაწილის უმნიშვნელოდ განსხვავებული სიმაღლე. ოღონდ ვეტცელის შემოსავლიანი სახლისაგან განსხვავებით, სავაჭრო რიგების არქიტექტურა სადა და უდეკორაოა³⁶⁷. მიხეილის

თბილისი, დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 133, საცხოვრებელი სახლი. სამოქალაქო ინჟინერი პ. ბარტი. 2017
House at 133 Davit Aghmashenebeli Avenue, Tbilisi, by Hermann Barth, 2017

Barth's respect for the local architectural tradition is also evidenced by the design he produced for the reconstruction of an old building at the intersection of Mikhail Avenue and Reut (now Mazniashvili) Street. Hired by Alexander and Sophia Karalovs (Karalashvili), in 1912, he reconstructed the building of the former Real College built in the 1860s. From the architectural and artistic points of view, this is one of his most distinguished edifices in Davit Aghmashenebeli Avenue.

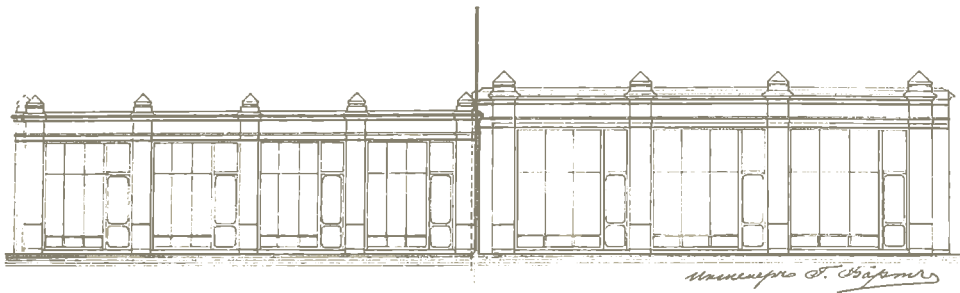
The building owes its masterful setting on a complex terrain and ideal proportions to the original builders, while the Art Nouveau elements (e.g. mullions on the *dukhan* openings, iron gate details and entrance hall staircase banisters) on the façade walls reveal the hand of Barth. His interpretation of the existing building reveals the attitude of the experienced engineer, a graduate of the Tbilisi Real College to architectural heritage and his Alma Mater, in particular.

From 1909 to 1911, Barth also contributed to the construction of barracks in the town of Dusheti. Together with the engineer Dizmann, he estimated the construction work. In 1909, he also supervised the construction process of a public building in the town of Sighnaghi.

However, Barth's *Magnum Opus* is the main building of the Magnetic Department in Karsani, near Mtskheta. Set at the foothills of Mount Karsani between 1910 and 1912, the building is characterised by a fusion of Neo-Classical and Art Nouveau features. Faced with an alteration of rough blocks of stone and brick with architectural decorative elements (a projection and a pilaster), the façades feature mullions and a wavy cornice on the tower-like structure, all inspired by Art Nouveau. The interior of the building also reveals the influence of Art Nouveau. The main building of the Karsani observatory demonstrates the extent of the influence of this movement in Georgia.

Barth was also responsible for other structures of the Karsani observatory, including a residential building for the staff and a large magnetic pavilion. In the residential building and other auxiliary structures, some of which still survive, the European Neo-Classical forms merged harmoniously with roofed wooden balconies inspired by local tradition. A tower-like temporary dwelling with a wooden balcony is another notable example of the synthesis of traditions.

Yet what makes the main building of the observatory an architectural landmark is its location and the harmony

კასპარ ვეტცელის საავტოო რიგების პროექტის ფრეგმენტი. სამოქალაქო ინჟინერი პ. ბარტი. 1908
 Fragment of the design drawings for Kaspar Wetzel's shops, by Hermann Barth, 1908

პროსპექტის სწორივად მიჯრით განლაგებული, არქიტრავული გადახურვის ოთხი მომცრო და სამი ფართო დუქნის რიგია. სწორკუთხა ლიობები სადა პილასტრებით არის გამოყოფილი ერთმანეთისგან და მათ შესაბამისად სადა პარაპეტის თავზე პირამიდის ფორმის აქცენტებია დასმული. დუქნის ყველა ლიობი ალათებით სწორკუთხა არეებად არის დაყოფილი და მომრგვალებული კუთხეებით მხოლოდ კარის შესასვლელი ლიობებია გამოყოფილი. სწორედ ეს მარტივი ხერხი და მთელი ნაგებობის სისადავე იძლევა ახალი ეპოქის განცდას.

პერმან ბარტის სათუთი დამოკიდებულება თბილისის არქიტექტურული მეგვიდრობისადმი მის მიერ მიხედვის პროსპექტისა და რეუტის (გ. მაზნიაშვილის) ქუჩის (დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 49/2) გადაკეთაზე არსებული ძველი შენობის რეკონსტრუქციის პროექტის შემქმნელად გამოჩნდა. პ. ბარტმა ალექსანდრ და სოფია კარალოვების (ყარალაშვილების ?) დაკვეთით, თბილისის ყოფილი, სავარაუდოდ, 1860-იან წლებში აშენებული რეალური სასწავლებლის შენობის რეკონსტრუქცია 1912 წელს მოახდინა³⁶⁸. ეს დავით აღმაშენებლის პროსპექტზე არსებულ ძველ შენობათაგან, სიძველეთა და მხატვრულ-არქიტექტურული მნიშვნელობით, ერთ-ერთი ყველაზე გამოჩნეულია.

სწორ რელიეფსა და მიწის რთულ, უსწორმასწორო ნაკვეთზე შენობის ოსტატური დასმა და ნაგებობის იდეალური პროპორციები პირველ მშენებლებს უნდა მიეკუთვნოთ, ნაგებობის ფასადებზე მოდერნის სტილის ელემენტების გაჩენა (დუქნის ლიობთა ალათები, სადარბაზოს ორფრთიანი კარის მოხარატებული ფორმები, რკინის ჭიშკრისა და სადარბა-

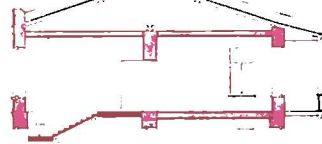
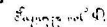
ზოს კიბის მოაჯირები და სხვა³⁶⁹) კი პერმან ბარტს. მაგრამ მთავარი ნაგებობის განვითარების პროცესში შენობის სწორი ნაკითხვა და სწორი შეფასება იყო. აქ თავს იჩენს გამოცდილი ინჟინრის, თბილისის რეალური სასწავლებლის აღზრდილის, როგორც არქიტექტურული მეგვიდრობის, ისე თავისი ალმა მატერის მიმართ სათუთი დამოკიდებულება.

ყოფილი რეალური სასწავლებლის შენობა ყოველთვის და დღესაც დიდწილად განაპირობებს ყოფილი მიხეილის ქუჩის ქვედა ნელის ცხოველხატულ ხასიათს.

1909-1911 წლებში ინჟინერ პერმან ბარტს წვლილი აქვს შეტანილი სამაზრო ქალაქ დუშეთის ყაზარმების მშენებლობაშიც. იგი ინჟინერ იოჰან დიცმანთან ერთად დუშეთის ერთ-ერთი ყაზარმისათვის ხარჯთაღრიცხვას ადგენს. პ. ბარტი 1909 წელს სამაზრო ქალაქ სილნალის სახაზინო შენობის ზედამხედველობასაც აწარმოებდა³⁷⁰.

მაგრამ პერმან ბარტის Magnum Opus-ი მცხეთის მახლობლად კარსნის მაგნიტური განყოფილების მთავარი შენობაა³⁷¹. კარსნის ობსერვატორიის მთავარი შენობა კარსნის მთის ფერდზე, სპეციალურად მოშენდაკეუბლ ადგილზე 1910-1912 წლებში აიგო. სტილისტური თვალსაზრისით ყურადღებას იპყრობს ნაგებობის კლასიციკლურ მორთულობასთან შეხამებული მოდერნის სტილის ნიშნები. ქვის არასწორი კვადრებითა და აგურის მონაცვლეობითი წყობით მოპირკეთებული ფასადებისა და არქიტექტურული მორთულობის ელემენტების (რიზალიტი, პილასტრი) ფონზე Art Nouveau-ს სტილისთვის დამახასიათებელ ლიობთა სპეციფიკური მოყვანილობის ალათები, კოშკურა ნაწილის ტალღოვანი კარნიზი, გამოიყო-

ფასადი: კა. მინერალიზაცია გრუნტი

Design drawings for the reconstruction of the Real College building by Hermann Barth 1912

Building of the former Real College at the intersection of Davit Aghamshenebeli

კარსნის მაგნიტური ობსერვატორიის მთავარი შენობა. სამოქალაქო ინჟინერი კ. ბარტი. 1910-იანი წლები

Main building of Karsani Magnetic Department. by Hermann Barth. 1910s

კარსნის მაგნიტური ობსერვატორიის საცხოვრებელი მანა. 1910-იანი წლები. სამოქალაქო ინჟინერი კ. ბარტი

Residence at the Karsani observatory. By Hermann Barth. 1910s

ფა. აღსანიშნავია, რომ კარსნის მაგნიტური ობსერვატორიის მთავარი შენობის ინტერიერიც მოდერნის ყაიდაზე იყო გამართული (შპალერის დენადი ნახატი, რკინის სახელურები, ავეჯი).

კარსნის ობსერვატორიის მთავარი შენობა საქართველოში მოდერნის სტილის გავრცელების ფართო არეალს გვიდასტურებს.

ჰერმან ბარტისეც დაპროექტებულია კარსნის კომპლექსის შემადგენელი სხვა ნაგებობებიც – საცხოვრებელი სახლი თანამშრომლებისათვის, დიდი მაგნიტური პავილიონი და სხვა. კარსნის კომპლექსის საცხოვრებელ ბინასა და სხვა დამხმარე თუ საინჟინრო ნაგებობებში (დღეს ისინი აღარ არსებობს!) ევროპული კლასიციზტური ფორმები ადგილობრივი ტრადიციით ნაკარნახებ ხის გადახურულ აივნებს ერწყმოდა. აქვე იყო 1913 წელს აგებული კოშკურა ტიპის ხისაივნიანი დროებითი საცხოვრებელი ბინაც, რომელიც როგორც ტიპოლოგიურად, ასევე ტრადიციათა სინთეზის თვალსაზრისით არის საყურადღებო³⁷.

მაგრამ ის, რაც კარსნის მაგნიტური განყოფილების კომპლექსის მთავარ ნაგებობას მაღალმხატვრულ მოვლენად აქცევს, მისი განსაკუთრებული მდებარეობა და მისი არქიტექტურის ბუნებრივ გარემოსთან პარმონიული შერწყმაა. კარსნის ხეობის ერთ-ერთ მაღალ წერტილზე, ხან კლდოვანი, ხან

ტყით დაფარული მთებით შემოფარგლული გარემოს გაშლილ ადგილას, კარსნის მთის ბუნებრივ რელიეფსა და კომპლექსის მთავარ შენობას შორის გარდამავალი, ადამიანის ხელით შექმნილი, ბუნებრივ რელიეფს შეხამებული ინგლისური ყაიდის პარკია მოწყობილი, წრიული გეგმის ღრმა აუზით, საბალო არქიტექტურის მცირე ფორმებით, დაპროექტებული სერპანტინითა და ბილიკებით, გარემომცველ ფლორასთან შეთანხმებული მრავალფეროვანი ნარგავებით. სწორედ დამოუკიდებელი მაღალი არქიტექტურული ღირებულების მქონე ობსერვატორიის მთავარი შენობის გარემოსთან ასეთ შეხამებაშიც ეხედავთ ჰერმან ბარტის დიდ ნიჭსა და ოსტატობას, რაც კარსნის მაგნიტური ობსერვატორიის Art Nouveau-ს სტილის ნიშნებით გამორჩეულ მთავარ შენობას XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის ევროპული სასახლეების არქიტექტურასთან აახლოვებს. არქიტექტურისა და ბუნებრივი ფორმების ასეთი გააზრებული შეხამება ჰმატებს კარსნის ობსერვატორიის კომპლექსს ევროპული და, კერძოდ, ინგლისური Picturesque-ის ელემენტებს. კარსნის ობსერვატორიის გავერანგებულ ბაღსა და დანგრევის პირას მყოფ შენობას ეპოქის ახალი სული, დიდი ოსტატის და ვირტუოზი-ინჟინრის ნიჭი დღესაც ატყვია.

კარსანი, ყოფილი მაგნიტური ობსერვატორიის მთავარი შენობა.
სამოქალაქო ინჟინერი პ. ბარტი. 2004
Main building of the former Karsani observatory, by Hermann Barth. 2004

თბილისი. დავით აღმაშენებლის პროსპექტისა და გ. მაზნიაშვილის ქუჩის
გადაკვეთა (49/2). კარი. სამოქალაქო ინჟინერი პ. ბარტი. 2004
Building of the former Real College at the intersection of Davit Aghamshenebeli Avenue
and Mazniashvili Street (49/2). Entrance. Civil engineer H. Barth. 2004

კარსნის მაგნიტური ობსერვატორიის შესასვლელი. ნიკო მარის
სტუმრობა. 1931 წლის 25 ივნისი
Karsani Magnetic Observatory. Entrance. Nicholas Marr visiting the observatory.
25 June, 1931

with the surrounding landscape. There is an English garden matching the natural terrain laid out between the Karsani mountain and the main building, at a high point of the Karsani valley. The garden has a deep circular water pool, a serpentine path, as well as various plants well-suited the natural landscape.

It is the harmonious combination with the surroundings of the main building of the observatory of high architectural

merit in its own right that reveals the engineering prowess of Barth and affiliates this building with the European palaces of the late 19th and early 20th century. Despite a critical state of preservation, both the garden and the main building still retain the features of the modern era and reveal the hand of the great master.

ბერლინელი არქიტექტორი კარლ ცაარი თბილისში ერთადერთი ნამუშევრით არის ცნობილი და ეს დავით სარაჯიშვილის ცნობილი სახლია ყოფილი სერგის, დღევანდელი მაჩაბლის ქუჩის 13-ში³⁷³.

კარლ ცაარი (Carl Zaar), სხვადასხვა წყაროების მიხედვით, 1849 წლის 17 მარტს ქ. კიოლნში დაიბადა და 1924 წლის 16 იანვარს ბერლინში გარდაიცვალა.

არქიტექტურული განათლება მან ბერლინშივე მიიღო და ძირითადად იქვე მოღვაწეობდა.

ბერლინის აკადემიაში სწავლისას კარლ ცაარის პედაგოგი XIX საუკუნის მეორე ნახევრის ბერლინში მოღვაწე ცნობილი არქიტექტორი, ბერლინის კათედრალის (Berliner Dom am Lustgarten, 1894-1905) ავტორი, იულიუს კარლ რაშდორფი (Julius Carl Raschdorff, 1823-1914) იყო. 1882-1887 წლებში არქიტექტორ იოჰან მათიას ფონ ჰოლსტან (Johann Mathias von Holst, 1839-1905) ერთად, კარლ ცაარმა საპროექტო სა-

ხელოსნო – Zaar und von Holst დააფუძნა, სადაც მან ფონ ჰოლსტანთან ერთად ბერლინის რამდენიმე დიდი სასტუმრო დააპროექტა. კარლ ცაარის სახელს უკავშირდება აგრეთვე ბერლინის ცნობილი Zoologischer Garten-ის მშენებლობაც.

ქართველმა მენარმემ და მეცენატმა, საქართველოში კონიაკის წარმოების ფუძემდებელმა დავით სარაჯიშვილმა (1848-1911), სოლოლაკში, სერგის ქუჩაზე (ივანე მაჩაბლის ქუჩა 13) საკუთარი სახლის ასაშენებლად ბერლინიდან კარლ ცაარი მოიწვია³⁷⁴ მშენებლობა 1903-1905 წლებში განხორციელდა. ამ ადგილას, ქუჩის ხაზიდან კვარტლის უმნიშვნელოდ სიღრმეში, დავით სარაჯიშვილის მამის, „შთამომავლობითი საპატიო მოქალაქის“ (Потомственный почётный гражданин) ზაქარია სარაჯიშვილის ორსართულიანი სახლი იდგა³⁷⁵. დავით სარაჯიშვილის სახლი, მისი წინამორბედივით, თბილისის კულტურული ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი კერა გახდა, 1919 წელს კი იგი ცნობილ ქართველ ქველმოქმედსა და კაპიტალისტს აკაკი ხოშტარიას (1873-1932) შეუძენია. 1921 წელს აქ ხელოვანთა კავშირის მთავარი კომიტეტი განთავსდა, 1923 წელს კი მწერალთა კავშირი, რომელმაც 2007 წლამდე იარსება. დღეს აქ საქართველოს მწერალთა სახლია.

მაღალი მანსარდით დახურული, ორსართულიანი შენობა ხელოვნური ქვით არის მოპირკეთებული და სტილისტური თვალსაზრისით, მოდერნის სტილის (რიზალიტა დამასრულებელი ტალღოვანი კარნიზები, სიმბოლური სახეები, ლიობთა ხის ალათები, რკინის აივნებისა და შესასვლელი კარის ნახატი და დანადი ფორმები) და ბაროკოსა და როკოკოს (მანსარდი, დანოლილი ოვალური ლუნეტი, ნიჟარები, სიუხვის ყანწები და სხვა) არქიტექტურული მორთულობის ელემენტებს ითავსებს. ეზო-ბაღისკენ, რომელიც განაშენიანების სიღრმეშია მოქცეული და დასავლეთიდან მაღალი საყრდენი კედლით არის მოფარგლული, სარაჯიშვილის სახლი ხის ღია, მძლავრ კონსოლებზე დაყრდნობილი, შეკიდული აივნებით არის მიმართული. ლომისთავიანი კონსოლები და ხის მოაჯირის უჩვეულო ფორმები და სხვა. ზითხურობის ოსტატი ილია მამაცაშვილის (1878-1966) შესრულებულია. აღსანიშნავია, რომ ი. მამაცაშვილის ნახელავია ინტერიერის მოდერნის სტილის მორთულობაც³⁷⁶ (ბიბლიოთეკა, ფოიე, ლიობთა ალათები, კარი და სხვა), რომელიც დანარჩენ დარბაზთა როკოკოსა და ბაროკოს ფორმებსაა მისადაგებული. დავით სარაჯიშვილის სახლის ერთი სადგომი

დავით სარაჯიშვილის სახლი სერგის ქუჩაზე. 1900-იანი წლები
Davit Sarajishvili's house on Sergi (now Machabelli) Street. 1900s

CARL ZAAR

1849-1924

Carl Zaar's legacy in Tbilisi is represented by the only building he designed for the renowned Georgian cognac producer and philanthropist Davit Sarajishvili. Built at what was then Sergy and now 13 Machabeli Street, it is one the most distinctive landmarks of the city.

Zaar was born on 17 March 1849 in Cologne and died on 16 January 1924 in Berlin. He received training in Berlin, where he worked most of the time. At the Academy of Arts in Berlin he was enrolled in the class of Julius Carl Raschdorff, renowned architect and designer of the Berliner Dom am Lustgarten (1894-1905). From 1882 to 1887 he worked together with Johann Mathias von Holst (1839-1905) in the studio founded by them, during which time they produced designs for several large hotels. Carl

Zaar is also known to have contributed to the construction of the Zoologischer Garten Berlin.

Davit Sarajishvili (1848-1911) invited Carl Zaar from Berlin to design a house for him at what is now 13 Machabeli Street in Sololaki. The construction work lasted from 1903 to 1905. On this site, at some distance from the street, stood the two-storey house of Zakaria Sarajishvili, father of Davit Sarajishvili and a hereditary honorary citizen. Davit Sarajishvili's house, like his father's house, became a cultural centre of the city. In 1919, it was bought by the Georgian capitalist entrepreneur and philanthropist Akaki Khoshtaria (1873-1932). In 1921, the building became home to the main Committee of the Artists' Union and in 1923, the Writers' Union and functioned as such until 2007. Today the building houses the Writers' House.

Covered by a tall mansard floor and clad in artificial stone, this two-storey house features a magnificent combination of features typical of the Art Nouveau (i.e.

თბილისი, ი. შანაბლის ქუჩა 13. მწერალთა სახლის შენობა. ფასადი.
არქიტექტორი კ. ცაარი. 2002

Writers' House at 13 Machabeli Street, Tbilisi. Façade. 2002

თბილისი, ი. შანაბლის ქუჩა 13. მწერალთა სახლის შენობა. ეზოს ფასადი.
არქიტექტორი კ. ცაარი. 2002

Writers' House at 13 Machabeli Street, Tbilisi. Elevation facing the courtyard. 2002

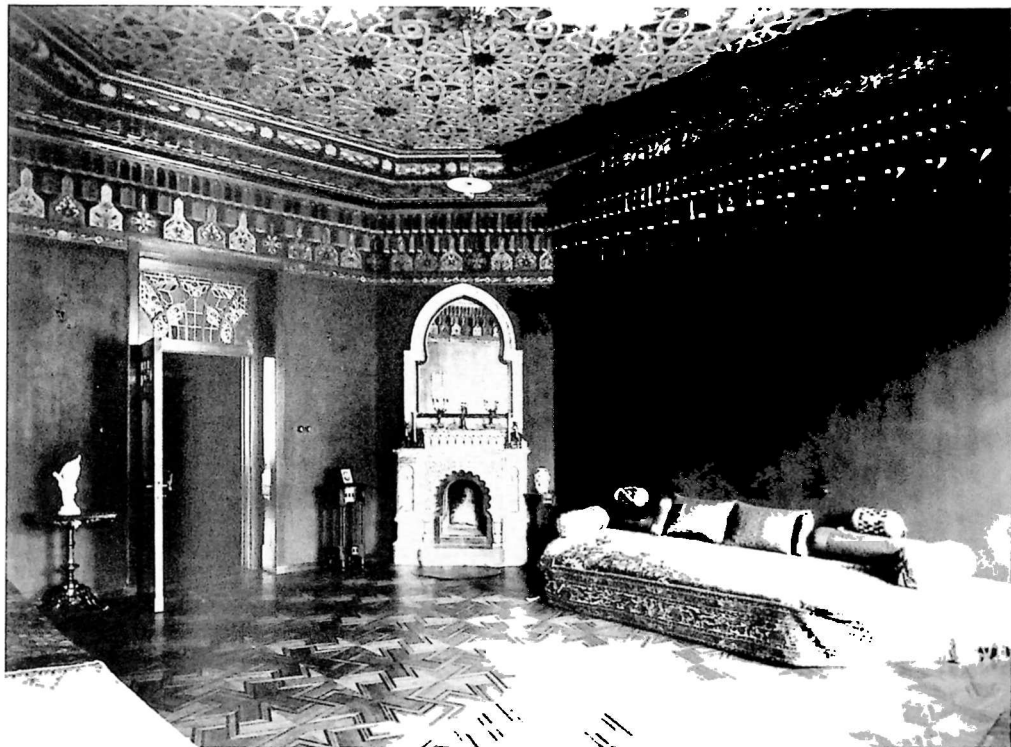
დავით ბარაქოძის სახლი 1900-...
One of the rooms in Davit Sarajishvili's house at Sergi Street. Photo by Yermakov

ისლამური არქიტექტურული ფორმებით არის შთაგონებული. ევროპული და ისლამური ფორმების სინთეზი თბილისურ შენობათა ინტერიერებში ტრადიციად ჯერ კიდევ XIX საუკუნის დასაწყისიდან იქცა. საგანგებო ყურადღებას ამ მოვლენაზე, სარაჯიშვილის სახლთან დაკავშირებით, თავის ნაშრომში გიორგი მარჯანიშვილიც ამახვილებს¹⁷⁷ სულ რაღაც ორიოდ წლით უსწრებს წინ სარაჯიშვილის სახლს გიორგი ქართველიშვილის მემკვიდრეების სახლი, გაღმა, ვარდციხის ქუჩაზე, რომლის Art Nouveau-ს ფასადს და მესამე, დაშენებული სართულის ამავე სტილის ინტერიერებს ერთი ისლამური სადგომიც ახლავს სტალაქტიდური ფრინოთა და ბუხრით.

სოლოლაკში, ივანე მაჩაბლის ქუჩაზე მდებარე მრავალ მალალმზატვრულ შენობას შორის დავით სარაჯიშვილისა და ეკატერინე ფორაქიშვილის

ორსართულიანი სახლი შედარებით გვიანია. იგი მაჩაბლის (ყოფილი სერგის) ქუჩის მზატვრულ-არქიტექტურული ღირებულებით და თბილისური სპეციფიკით გამორჩეული შენობების მწკრივში ერთადერთია, რომელიც არა გასაქირავებლად, არამედ ერთი ოჯახის ბინად არის აშენებული.

ფასდაუდებელია კარლ ცაარის მიერ დოკუმენტური სიზუსტით შესრულებული ფორაქიშვილის დარბაზის დღეს დაღუპული ინტერიერი (1902)¹⁷⁸. XIX საუკუნის საცხოვრებელ სახლში შემონახული მრავალფენიანი (XVII და XVIII სს.) ფორაქიშვილის დარბაზი გვიანი შუა საუკუნეების თბილისური საცხოვრებლის ერთ-ერთი უკანასკნელი ნიმუში იყო, ძველი თბილისის ერთ-ერთი უძველეს სამოსახლო უბან ისანში გადარჩენილი. ქართული და თბილისური არქიტექტურის ფესვების უკეთ გასააზრებლად, კ. ცაარმა

1900-1901

wavy cornices, symbolic human faces, wooden mullions, iron balconies and the entrance door), Baroque and Rococo (i.e. mansard, an oval lunette, shells, cornucopia) styles. The building faces the courtyard with overhanging open balconies supported by bulky wooden corbels and enclosed by a tall wall from the west. The corbels, adorned with lion heads and unusual wooden banisters are the work of the Georgian artisan Ilia Mamatsashvili (1878-1966). It is of note that Mamatsashvili is also responsible for the Art Nouveau adornment of the library and foyer interiors, which are perfectly matched with the Baroque and Rococo features in the rest of the halls. One of the chambers of the house is inspired by Islamic architecture. The synthesis of European and Islamic features became a tradition from the early 19th century. In this light of note is the house of the Kartvelishvili's built two years earlier on the left bank of

the Mtkvari, on what is now Rome Street, the Art Nouveau façade of which hides a room with a stalactite frieze and a fireplace designed in the Islamic style.

Of the buildings of high artistic merit on Machabeli Street the house of Davit Sarajishvili and Ekaterine Porakishvili is most recent. The building was designed to home a single family and was not meant for renting out, unlike other houses located in the vicinity.

Zaar left a highly accurate and detailed drawing of the now lost Porakishvili Hall (1902). Integrating layers from the 17th and 18th centuries, this 19th century house was one of the last examples of a late medieval Georgian dwelling surviving near the Metekhi church in Isani. Zaar was most probably advised by Ekaterine Porakishvili to visit the house to get a better sense of Georgian and more specifically, Tbilisi architecture.

ფორაქიშვილების ძველი ბუდე მოინახულა და მისი გვირგვინიანი და ორდუდაბოძიანი ინტერიერი ერთი ნახატით უკვდავყო. ბოლო დრომდე დარბაზი იდგა გვირგვინმოსანილი და უდუდაბოძო.

ფორაქიშვილის დარბაზის ინტერიერის ამ ნახატს ეკატერინე ფორაქიშვილსაც უნდა ვუმაღლოდეთ, რადგან უთუოდ ის მოუთითებდა კარლ ცაარს, თბილისური სახლის მეტეხის ეკლესიის სიახლოვეს, ფორაქიშვილების ფუძე-კერა დაეთვალიერებინა.

თბილისის კოლონიის, როგორც არქიტექტურული მთელის – მისი გეგმარებითი სტრუქტურა და სივრცითი აგებულება, დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილებებისა და ბოლო წლების რეაბილიტაციის პროცესში ჩატარებული რეკონსტრუქციების მიუხედავად, დღესაც ჯერ კიდევ იკითხება. ეს განსაკუთრებით საგრძნობია დავით აღმაშენებლის პროსპექტის მიმდებარე კვარტლებში, სადაც გერმანელი კოლონისტების ძველი ტიპოლოგიის საცხოვრებლები და მათ მიერ გაშენებული ბაღების ფრაგმენტები, თუმცა მეჩხერად, მაგრამ მაინცაა გადარჩენილი. გერმანელების აშენებული ცალკეული სახლები თვითმყოფადობას მხოლოდ ერთიანობაში ავლენს. სწორედ ტრადიციების შერწყმა და ურბანული ქსოვილის მთლიანობა არის ის, რამაც თბილისის კოლონიას სიცოცხლისუნარიანობა მიანიჭა. სწორედ ეს არის ის, რაც დღემდე უნარჩუნებს თავდაპირველობას მრავალგზის გადაკეთებულ და სახეცვლილ კვარტლებს.

უცხო ქალაქში დასახლებულმა გერმანელმა კოლონისტებმა დიდი შინაგანი კულტურა გამოავლინეს, რაც თბილისური ტრადიციების ათვისებასა და მათ დამი პატივისცემაში გამოვლინდა.

უცხოურ პროტოტიპებზე დაყრდნობით, სხვადასხვა სტილის საზოგადოებრივი შენობების თბილისში დამკვიდრებით, წარმოშობით გერმანელმა და სხვა უცხოელმა არქიტექტორებმა გაამდიდრეს, XIX საუკუნის თბილისის არქიტექტურა და ურბანული განაშენიანება. თბილისში მოღვაწე უკლებლივ ყველა არქიტექტორსა და მშენებელს თბილისური საცხოვრებელი არქიტექტურის სივრცითი ორგანიზაციის ღრმა ნდვომაც აერთიანებს. ეს არის ის, რაც მათ შემოქმედებას საკუთრივ გერმანულისგან განასხვავებს და ასე თვითმყოფადს ხდის მათ შემოქმედებას თბილისში.

ისტორიისა და ტრადიციის კვალი ყველა კულტურაშია მნიშვნელოვანი. მისი გაფრთხილება და შენარჩუნება დიდი ხანია საყოველთაო მოვალეობად არის აღიარებული. თბილისის კულტურული მემკვიდრეობა კიდევ ბევრს შთააგონებს და არაერთ თაობას აღზრდის.

გერმანო-ქართველთა დარბაზი, ახ. ხუროთა

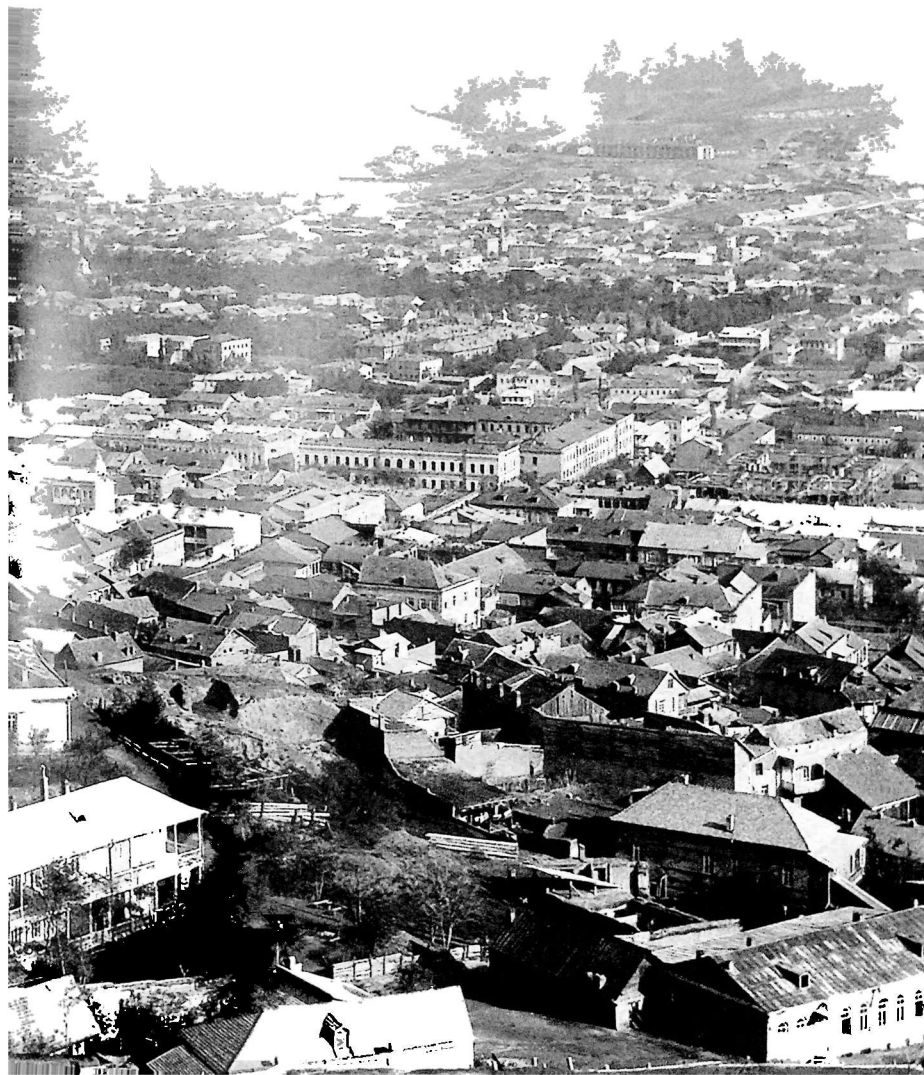
Pankishvili darba (traditional Georgian hall-type dwelling) Drawing by Karl Zaur 1902

The urban fabric of *Tiflisser Kolonie* has retained major characteristics of its original planning and spatial organisation, despite changes dictated by time and recent rehabilitation work. The original features survive most intact in the quarters lying close to Davit Aghmashenebeli Avenue, where typical houses of German colonists as well as the gardens laid out by them, can still be found, though in small number. The fusion of traditions and the integrity of the urban fabric were what defined the vitality of *Tiflisser Kolonie* and helped maintain the original appearance of the quarters.

By modelling public buildings primarily on foreign prototypes, German and other foreign architects enriched the architectural and urban image of Tbilisi of the 19th century. What these buildings, designed in a myriad of styles, had in common was the understanding of and respect for the tradition of spatial organisation of the residential architecture of Tbilisi. This is what set their works apart from purely German architecture and defined their originality.

თბილისის კოლონიის ერთი მხარე, 1880-იანი წლების ფოტო. შუაში
 მდებარე სფერული გუმბათოვანი ძეგლი ლუთერანული ეკლესიაა.
 View to one part of the Tbilisi Colonies. Late 1880s. An old Lutheran church with a spherical
 dome in the middle.

- გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიისა და თბილისში ჩამოსახლების შესახებ დანერგულები იხ. გურამ მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, თბილისი, 1974.
2. Барон Аугуст фон Гакстхаузен, Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни и отношении народов, обитающих между Черным и Каспийским морями, часть I. Санктпетербург, 1857, გვ.45-72; Max von Thielmann, *Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der Asiatischen Türkei*, Leipzig, 1875, გვ. 187-188; Акты собранные Кавказскою Археологическою Комиссией, Издан под редакцией председателя комиссии Павла Дмитриевича Берке, Том VIII, Тифлис, 1881, გვ. 229-243; გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 30-32; ავთანდილ სონღულაშვილი, გერმანელები საქართველოში, თბილისი, 1995. კოლინა ელზაბეტის (სურეთი) ისტორიისათვის იხ. Ekaterine Udsulashvili, *Die Deutschen Kolonisten in Georgien* (Elisabeththal-Asureti, 1818-1941), Tbilisi, 2011; ეკატერინე უფლაშვილი, გერმანული კოლონიზაციის საქართველოში (ელზაბეტთალ-ასურეთი, 1818-1941), თბილისი, 1995. საბჭოთაო ტერიტორიაზე დაარსებული კოლონიების ისტორია და არქიტექტურა იხ. ნესტან თათარაშვილი, გერმანული დასახლებები და არქიტექტურული მემკვიდრეობა საქართველოში, თბილისი, 2018.
3. გერმანული რელიგიური სეპარატიზმთან დაკავშირებული საკითხები XIX საუკუნის და XX დასაწყისის არაერთ წყაროშია აღწერილი. დეტალურად განიხილავს და განმარტავს მის გ. მანჯგალაძე. იხ. მისი გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 14-20.
- გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 17. იქვე, გვ. 25.
- გ. ბურჭულაძე, გერმანელთა ახალშენები ამიერ-კავკასიაში, ტფილისი, 1911, გვ. 5.
- M. Friedrich Schrenk: *Geschichte der deutschen Kolonien*. In: *Geschichte der deutschen Kolonien in Transkaukasien*, Tiflis, 1869; П. Васичкин, Немеческие колонии на Кавказе, *Этнографический очерк*, Кавказский Вестник, Книга 7, Тбилиси, 1900, გვ. 15; გ. ბურჭულაძე, გერმანელთა ახალშენები ამიერ-კავკასიაში, გვ. 6.
- Н. К. Никифоров, Очерк истории водворения немецких колонистов за Кавказом, *Экономический вид* немеческих колонистов в Закавказском крае, Тифлис, 1885, გვ. 107.
- ქართული გეოგრაფი გახუბტი ბატონიშვილის თბილისის 1735 წლის რუკაზე დღევანდელი დავით აღმაშენებლის პროსპექტის დასაწყისი და მის მიმდებარე დასახლებას ახალ-სოფელი (ან ახალი სოფელი) ჰქვია და აღნიშნულია ციფრით „64“. იმავე ადგილს უკვე კუკის სახელით, მოხსენიებენ თავის 1772 წლის რუკაზე ცნობილი გერმანელი ზენგინბერგისგან და მოგზაური იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი (Johann Anton Guldenshtedt, 1745-1781) და იგი ვე ციხესაც (Castellum Desertum – ლათ. გაბარდებული ციხე) მოუთხოვს. როგორც თ. ბერიძე წერს, სოფლის ხელახალი დასახლება დაკავშირებულია ერეკლე მეორის მეუღლის დარეჯანის სახელთან, რომელმაც, საფარფლად, 1770-1780-იან წლებში ქალაქისპირა სოფელ კუკაში, სადღეოდელ მამულში გადმოუსახლება გლეხები ქვემო ქართლიდან, სოფ. წინწყაროდან და განავსო სოფ. ასიანაპარტიდან. კუკის მცხოვრებნი უძრავტესად მიანიშნებდნენ და ხელისნობით იყვნენ დაკავებული. დანერგულები იხ. თეიმურაზ ბერიძე, ...და აღმოცენდა თბილისი, თბილისი, 1977, გვ. 181-182; მისივე, ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, თბილისი, 1977, გვ. 193-196, 213; მისივე, კუკა, თბილისი, ენციკლოპედია, თბილისი, 2002, გვ. 615-616.
10. კუკის სახელების აღწერა იხ. თ. ბერიძე, ...და აღმოცენდა თბილისი, გვ. 181-182; მისივე, თბილისის გარეუბნების ისტორია, გვ. 193-198. კოლინა ალექსანდრესდორფის ისტორია იხ. Rita Laubhan, *Alexandersdorf ein Schwäbisches Dorf im Kaukasus. Die ersten 10 Jahre Familienchronik* (1817-1917), Ludwigshafen, 2017.
12. ზოგიერთი ჰიბოლიტარული წყაროს მიხედვით, ალექსანდრესდორფი „შორეულ ახალშენადაც“ მოხსენიება (მოსე ჯანაშვილი). თ. ბერიძის მიხედვით, დიდუბე როგორც ტოპონიმი პირველად ქართულ

- ნერილობით წყაროებში XI საუკუნეში წმდება. იხ. თ. ბერიძე, თბილისის გარეუბნების ისტორია, გვ. 220.
13. გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 30.
14. არბი სოფელ ქვემო ავახლადან მუშტადიდან კოლონიის დაარსებამდე იყო გაყვანილი და XIX საუკუნის დასაწყისში იგი მუშტადის ბაღის იმდროინდელი მფლობელ აბაკ ხან მელიქ ბეგარაშვილს ეკუთვნოდა. მეგრებიდან ალექსანდრესდორფისა და სხვა კოლონიზაციების 1846 წლის 31 ივლისის გარკებით, კოლონიზებთან ერთად არბით გამოყვანილი სარწყავი წყლით მუშტადის ბაღიც ისარგებლებდა. კოლონიზებმა არბი მუშტადი და თითქმის ოთხჯერ გაუზარაოვეს. ამასობაში მუშტადის ბაღი ხაზინამ შეიძინა. 1859 წელს სარწყავი წყლის განაწილების პრობლემამ გენერალ-ლეიტენანტ გრუგასა და ინჟინერ-პოდგრაფიკოს ნეშელის ვინებასაშვილიური პროექტით მოგვარდა. Н. К. Никифоров, Очерк истории водворения немецких колонистов за Кавказом, გვ. 112.
15. გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 60.
16. იქვე, გვ. 90.
17. იქვე, გვ. 93.
18. ეკატერინე ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, თბილისი, 1963, გვ. 25.
19. Акты, VI, N111, გვ. 70; საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი (სცა), ფონდი 209, საქმე 5: О сочинении плана селения Куки и Чугурети и о назначении улиц для приведения оных в устрйоство, 1827. ბიბლიოგრაფიული და საარქივო მონაცემს ეუთითებ გ. ბერიძის ნაშრომის მიხედვით.
20. გ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 26-27.
21. სცა, ფონდი 204, საქმე 274. Дело Тифлисского Губернского Правления. Отд. Строительное. О вымощении и перемещении некоторых улиц в Куках по плану 1868 года и на устройство мостовых в Куках на 1875 год, გვ. 59.
22. გ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 48.
23. იქვე, გვ. 26.
24. თამაზ გერსამია, ჯეოანი სკუდერი (1816-2016), თბილისი, 2016, გვ. 23; თ. გერსამია, ჯეოანი სკუდერის ცხოვრება და მოღვაწეობა, სამეცნიერო კონფერენციის ჯეოანი სკუდერი და საქართველო მასალები, თბილისი, 2017, გვ. 14-15.
25. სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 2358, Дело об оценке участка земли отпущенного из имения наследника Вильгельма Мадера на уширение Кирочной улицы. 1908-1918 ББ., გვ. 1-138; О захвате части Кирочной улицы содермателем ресторана „Мадер“, 6.11.1908, გვ. 2.
26. გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 104.
27. სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 3025, План, фасад и разрез на постройки двух этажного дома на собственной земле Прусского подданного Эрнста Соса состояющей в 4¹ части 1 квар. Г. Тифлиса в старых Куках. 1865.
28. სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 3774, Проект фасада на постройки Прусского подданных Механимом Вильгельмом Франкеном, слесарной мастерской на отведенной казенной земле 4¹ части Г. Тифлиса в новых Куках. 1867.
29. გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 104.
30. იქვე, გვ. 104.
31. იქვე, გვ. 105.
32. გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 105.
33. მია მანია, თბილისის გეოგრაფიული ობსერვატორია. ისტორია და არქიტექტურა, თბილისი, 2010, გვ. 66, 68, 122.
34. И. Ф. Вейс, *Династия Вейсов в истории инструментальной геофизики Грузии*, История наук о земле, Т. I, N4, Москва, 2009, გვ. 73-77; ზუსტ ხელსაწყობა მექანიკის ფიზიკის შესახებ იხ. აგრეთვე, მ. მანია, თბილისის გეოგრაფიული ობსერვატორია, გვ. 64.
35. დავით ხოჭარია, თბილისი. ძველი სასტუმროები, თბილისი, 2011, გვ. 81, სქოლიო 213.
36. სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 2277, Проект на постройки двух-этажного каменного дома Тифлисского гражданина Андрея Котриши сост. в 10¹ Садовом участке по Михайловской улице, 1886.
37. გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიზაციის ამიერკავკასიაში, გვ. 105.
38. იქვე, გვ. 115.

- 39 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 8710.
 "Желаю во дворе дома моего в колонии 4 части г. Тифлиса на собственной земле построить одностоянный дом с фотографией (бабушка), для чего представляю при сем фасады и планы местности, покорнейше прошу Губернское Правление об утверждении фасада сделать свое распоряжение" – სწერის კოლონისტები ფრიდრიხს კაუზი და გერმანულად ანერს ხელს 1866 წლის 23 აგვისტოს, სცა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 208. Иллюстрированный спутник по Тифлису и его окрестностям. Составил В.А. Герценштейн, Тифлис, 1899, გვ. 73.
- 42 სცა, ფონდი 404, ანანური 1, საქმე 3343.
 43 დეიდა და ლუბა მადერების მამულის ერთ ნაწილში 1927 წელს უაღლოპოლი სასმულებსა და ნახშირმგავა გაზის ქარხანა, 2001 წლიდან კი „სააკციო საზოგადოება ლაიფი“ ფუნქციონირებს.
- 44 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 523, Проект на постройку каменного пивного завода Тифлисского Гражданина Давида Мадера в 11 м участке 2 отделения г. Тифлиса, 1880.
- 45 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 1227, Проект на перестройку пивоваренного завода принадлежащего вдове Луизе Давыдовне Мадеровой на Елизаветинской улице за № 154 в 10 ч. гор. Тифлиса, 13 Июня 1883г.
- 46 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 523, Проект на постройку каменного пивного завода Тифлисского Гражданина Давида Мадера в 11м участке 2 отделения г. Тифлиса, 1880.
- ლეონიდ მაიერის ბიბლიოგრაფიული მონაცემი: Kaukasische Post, 1910, N19; აღსანიშნავია, რომ ელექტრო კინო-თეატრი „აპოლო“-ს (Elektro Theater „Appollo“) ადგილი, 1897 წლის საკადსტრო მონაცემების მიხედვით, იქნებ სამუელ მადერს ეკუთვნოდა.
- 48 გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 103.
 49 იქვე, გვ. 103.
- 50 იხ. ეოლდემარ გუბერნატორის მოგონება, დაწვე შპინგჰორნის წიგნი – გერმანულში საქართველოში, თბილისი, 2004, გვ. 96; Daphne Springhorn, *Deutsche in Georgien*, Tbilisi, 2004, გვ. 99.
- წიამდნობლივია, რომ აღნიშნული ეკლესია წმ. ნიკოლოზ საკვირველ-მოქმედის სახელით მოიხსენიება თბილისის 1867, 1884, 1897, 1902 წწ. და სხვა გეგმებზე. გ. ჭანიშვილი ამ ადგილას 1850-იან წლებში აგებულ ღვთისმშობლის სახელობის ეკლესიას ასახელებს. იხ. გიორგი ჭანიშვილი, თბილისის 1801-1918 წლების საეკლესიო ნაგებობების კლასიფიკაცია საარქივო წყაროების მიხედვით, წიგნი: არქიტექტურა და იდენტობა: საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), დ. ხომბარაძის რედაქციით, თბილისი, 2016, გვ. 220.
- 52 მანონ ლილუაშვილი, თბილისის XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისის სიმბოლო საეკლესიო არქიტექტურა, წიგნი: არქიტექტურა და იდენტობა: საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), დ. ხომბარაძის რედაქციით, თბილისი, 2016, გვ. 120; იხ. იქვე, დ. ხომბარაძის, ქართული სტილი და იმპერიის არქიტექტურები, გვ. 37; მ. ლილუაშვილი, ფუნქციონალური ეკლესიები თბილისში, საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), პროექტის მაცნე, თბილისი, 2015, გვ. 82. ორივე ეკლესიის თარიღი მანონ ლილუაშვილის დასასაბუთებელ ნაშრომებში მომხიბლეთ თარიღებს ეყრდნობა.
- 53 თბილისის ლუთერანული ეკლესიის ისტორიისა და მშენებლობის შესახებ ვრცელად იხ. ნათია ნაცვლიშვილი, თბილისის გერმანული თემი და მისი ეკლესიები, წიგნი: არქიტექტურა და იდენტობა: საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), დ. ხომბარაძის რედაქციით, თბილისი, 2016, გვ. 191-203.
- 54 თბილისის 1844 წლის გეგმაზე, თბილისის კოლონიის შუაგულში, N24-თ მონიშნული ეკლესია – Церковь Лютеранская в Немецкой Колонии, 1893-1897 წწ. აგებული ლუთერანული ეკლესიის წინამძღოდედა, გამოსახულებისთვის იხ. ნ. ნაცვლიშვილი, თბილისის გერმანული თემი და მისი ეკლესიები, გვ. 190. თამაზ გერსამაის აზრით, ძველი ლუთერანული ეკლესია მოგვიანებით საცხოვრებელ სახლად გადაკეთდა. იხ. თამაზ გერსამაი, ძველი თბილისის არქიტექტურის ისტორიიდან, საქართველოს სიძევეები, 10, 2007, გვ. 207; ვ. მარგანიშვილის ქუჩის 27-ში მდებარე, სარადგონი მაღალ საართულზე აგებული ორსართულიანი, გეგმონივანი საცხოვრებელი სახლი პასტორ რიჩარდ მაიერის

- სახლის სახლით არის ცნობილი. ნაგებობის ზემოდწინებით დათვალიერება რამდენიმე სამშენებლო ფენის ადგენს, რომელთაგან უაღრესესა ძველი აგურისა და ფილითილი ქვის მონაცვლებით ნაგები გვერდითი კედელი. უნებია მთლიანად ახალი, გ. წ. რუსული აგურით არის ნაშენი. ნაგებობის ერთადერთი სამკაულს მთავარი ფასადის შუა რიზალიტის სამკაულს ფორმირებს ქვეშ მოთავსებული განაპირა კოლონების, ნეო-ბიზანტიური ნაძირი კაპიტლებზე შუადგენს. სტრიქონების სიმკაცრე ინტერიერშიც არის დაცული. პასტორის სახლს აიგნები და აიგნის სარითულზეა გადახვეტილი გაჭრილი ხის ლია კიბე. განაშენიანების ხილრ-მისკენ აქვს მიშეუძლი.
- 55 გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 122-127.
 56 იქვე, გვ. 61.
- 57 „Б. Воскресенье, 21-го Мая, Русский спектакль во вновь устроенном летнем театре, в Колонии, против Мон-плезира, в саду Эрнста: "Sans-Souci", Кавказ, 1867, N39, აღნიშნული და წიგნი მომხიბლთა სხვა რამდენიმე ბიბლიო-გრაფიული მონაცემი ლეონიდ მაიერმა მომწოდდა.
- 58 სცა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 2350, Об утверждении проекта на постройку летних помещений Тифлисского Соборана в саду Ивана Майера, 1908-1910. ეს დათვარი ინტერნების – დივინების, ბარების და კერრის საქმიანობის შესახებზე ვკანგნები ინფორმაციას, აიგვ ფონდის საქმე 2352, კი ალექსანდრე ოზეროვის მიხედვის კლუბის პროექტს შერაცხს.
- 59 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 1891, Проект на постройку летней гостиницы в саду Тифлисского гражданина Якова Ивановича Венегеля, на собственной земле состоящей в городе Тифлисе в 9-м Муканиском участке по Михайловской улице, 1886.
- 60 მტკარის მარჯვენა ნაპირზე, გოლოიზის პროსპექტზე ვაჭარ-მეცენატის ისაია შატეროვის და აღუქანდრე მოქვეყნისა და კორნელი ტატოშვიის პროექტით (1898-1901) აგებული თბილისის „აპარტისტიკა საზოგადოების“ ადგილი ორმა მშამ ივანე და კონსტანტინე რაიტა-რატაზ (Peitser, Reiter) უსასყიდლოდ გადასცეს.
- თამაზ გერსამაი, ძველი თბილისი, თბილისი, 1984, ანოტაცია 235-240; საფასადო ენადაცხა თბილისში. XIX საუკუნე და XX საუკუნის დასაწყისი, წიგნი გამოსაცხადე მოაშზაფცს: მანონ ლილუაშვილი, წინა ჭანიშვილი და დავით ხომბარაძე, თბილისი, 2008, ილუსტრაცია 5-9.
- 62 მოქანდაკეები 6. პიმედი და 6. კერტანის, ეკარცლებკის ატკარი არქიტექტურის ოტკი მომონსინი.
- 63 დ. ხომბარაძი, თბილისი, ძველი სასტუმროები, გვ. 80-81.
- 64 ეს უნდა იყოს დავით აღმაშენებლის პროსპექტის 96-ში მდებარე, ორსართულიანი ნაგებობა, რომლის მთავარი ფასადიც ტერაზიტის ქვით და მოუქიქავი, თეთრი და ტერაკოტის ფერის ფილებითაა მოპირკეთებული. შემოების პირველი საართო, როგორც ჩანს, სავაჭრად იყო გათვალისწინებული, შესაძლოა აქ რესტორანიც იყო მოწყობილი, მეორე სართული კორიდორული გეგმარება მასზე აიკონდა იყოს ლიბო-ებით, მართლაც, მაგიურებინებს, რომ ეს სასტუმრო იყო. მეორე სართულზე მოწყობილი თეთრი მოქიქელი ფილებით მოკებული ლუშული, კი ცენტრალური გათბობის უნდა ყოფილიყო. აღნიშნვის ღირსია ინტერიერის მორთულობა და კერძოდ კი ზედა განაშენის მქონე სადარბაზოს ნაძერბისა, რომელიც ძირების მაღალი კლასით მოპირკეთეა. განსაკუთრებული ნაბატისა და შესრულების არის რკინის მაგიჯილი. აქ მაცხოვრებელთა გათვანიძეთ, სადარბაზოს მოაჯირის, ახიდეული მოპირკეთების რკინის კანდელაბრი ჰქონდა, რომელიც დრომ ვერ შემოგინავს. მადერების ყოფილი სასტუმროს ეკარტის სიღრმისკენ მიპყრობილი ფასადი ორსართულად განლაგებულ, თუფის ელევანტურს-გეტეების დაყარდნობილ აივანს მოიცავს, რომლის პირველი სართულიც დღეს ამომშენებულია. ნაგებობის ტექნიკური შესრულების უმაღლესი ხარისხი არანაკლებად ანდერგოვლების სახელობის ოსტატებს უნდა ეკუთვნოთ. ანდერგოვლების სახელი კი სადარბაზოს შესასყიდლის ზღურბლზე, მონოლითური მოზაიკის იატაკშია ჩასმული. ფასადის ტექნიკური შესრულება და სამშენებლო აგურის მიხედვით, წინააბს ახალ დროს, XX საუკუნის დასაწყისს, სავაჭრად, 1910-იან წლებს ეკუთვნის, ფასადის არქიტექტურული მორთულობა – ქვის ეოლუტები, სიმბოლოური სახები, თალვანს ლობთა ჭრის რუსტიკარული საპირე-ბი. ინტერიერის ნაძირნი ნიგარები და სხვა, ნეო-ბაროკული.

- 65 თიბისი კიოკეკელი, ელადიფერ ქართოშვილი, გერმანული დასახლება თბილისში, ლეტერატურა და ხელოვნება, №1-6, თბილისი, 1995, გვ. 22.
- 66 თბილისის ობსერვატორიის შესახებ იხ. მ. მანია, თბილისის გეოფიზიკური ობსერვატორია. ისტორია და არქიტექტურა, თბილისი, 2010.
- 67 გ. მანჯგალაძე, გერმანული კოლონიისტები ამიერკავკასიაში, გვ. 90, სტილი 136.
- 68 იქვე, გვ. 99.
- 69 სცა, ფონდი 205, ანანური 1, საქმე №№156/406, 150.
- 70 დ. ხომბარია, თბილისი. ძველი საქმეებში, გვ. 81, სტილი 213.
- 71 სცა, ფონდი 192, ანანური №ა, საქმე 275, (Дом) Русским поданным, Александродворским колонистом Христианом баднаном, состоящий в 8^м чужеродном Участке по Псковской улице за №68.70, 1879.
- 72 თ. ბერიძე, თბილისის გარეუბნების ისტორია, გვ. 194, 210-212.
- 73 სცა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 3343, Чертеж на построение каменного дома Гражданин Варвары Мадер на собствен. земле состоящей в 10^м участке 2^м отделенный. Тифлиса на Михайловской улице, 1871.
- 74 სცა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 3028, Проект на постройку двухэтажного дома с подвалом и мезонином Тифлиссим жителем Фридрихом Цетнером на собственной земле в 4^м участке на Михайловской улице в колонии в г. Тифлисе. 1866.
- 75 სცა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 3025, План, фасад и разрез на постройку двух этажного дома на собственной земле Прусского подданного Эрнста Зомера состоящей в 4^м части 1 кварт. г. Тифлиса в старых Куках. 1865.
- 76 სცა, ფონდი 192, №ა, საქმე 8580, Проект на постройку каменного 3 этажного дома Мисифом Самуиловичем Рукс в 10 уч. по Михайловскому проспекту, 1909.
- 77 ანტონ ფონ ბრანდენბოლის ნაშთებები თბილისში გადარჩენილი არ არის, მაგრამ თბილისის არქიტექტურის ისტორიისთვის ის დიდად მნიშვნელოვანია. ა. ბრანდენბოლის თბილისში მოღვაწეობის შესახებ იხ. თამაზ ბერძენია, არქიტექტორი ანტონ ფონ ბრანდენბოლი, საქართველოს კულტურა, №16, 2013, გვ. 166-181.
- 78 სცა, ფონდი 203, საქმე 82, Формулярный список о службе Непременного Члена Строительно-Дорожного Комитета Статского Советника Симонсона, გვ. 3.
- 79 ცნობები ოტო იაკობ სიმონსონის რუსეთის იმპერიაში ჩასვლამდე მოღვაწეობის შესახებ დრუზდენის საკლავო არქივის აგებების მოწავეებზე დადრენბოლი, ოზზეფ რაინჰოლდმა (Josef Reinhold, Leipzig) მოამზადა. ლაიპციგის სინაგოგის მშენებლობის შესახებ იხ. Josef Reinhold, Zwischen Aufbruch und Beharrung. Juden und jüdische Gemeinde in Leipzig während des 19 Jahrhunderts, Dresden, 1999, გვ. 37-38.
- 80 ოტო იაკობ სიმონსონის თბილისისა და საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ იხ: ვახტანგ ბერიძე, თბილისის ბუროთომოდურება, 1801-1917 წლები, თბილისი, ტ. I, 1960, გვ. 40, 178-179; სცა, ფონდი 203, საქმე 82, Формулярный список о службе Непременного Члена Строительно-Дорожного Комитета Статского Советника Симонсона. Architectonische Entwürfe, Akademiker Otto Simonson, Tiflis; Skizzen zu Architectonischen Entwürfe, Akademiker Otto Simonson, Tiflis, ოტო სიმონსონის დიდი და მცირე ალბომი. ინახება ოსტე გრინპოლდის სახ. თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) არქივში.
- 82 გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთომოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 61.
- 83 გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთომოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 61-65.
- 84 ო. სიმონსონის ესკიზების მცირე ალბომი, Skizzen zu Architectonischen Entwürfe, გვ. 49-66.
- 85 გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთომოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 179.
- 86 ოტო სიმონსონის დიდი ალბომი, Architectonische Entwürfe, გვ. 1-9.
- 87 ო. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architectonische Entwürfe, გვ. 23.
- 88 მასალები ჰაინრიხ ვერნერ შარერის მოღვაწეობის შესახებ მომზადდა J. შარერის ნადასტავმა დიტიხ შულცმა. იხ. Dietrich Schulz, Reichenher nach Heinrich Scharrer in Tbilisi, ხელნაწერი, 2001. იხ. აგრეთვე, Dietrich G. Schulz, Vom Harz in den Kaukasus. Zur Erinnerung an Heinrich Scharrer, „Kaukasi-sche Post“, 16, 2001.
- 89 ო. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architectonische Entwürfe, გვ. 12-20.
- 90 სცა, ფონდი 203, საქმე 118, План перестройки Тифлисской классической гимназии.
- 91 თ. გერსამია, ძველი თბილისი, არქიტექტურა №157.
- 92 Церковь Св. Александра в Куках, Тифлисе. Skizzen, Architectonische Entwürfe, Akademiker Otto Simonson, Tiflis, პატარა ალბომი. გვ. 11.
- 93 გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთომოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 28.
- 94 დავით ხომბარია, იმპერიული იდენტობა და რუსული სტილი თბილისის საეკლესიო არქიტექტურაში, ნიგნში, არქიტექტურა და იდენტობა: საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), დ. ხომბარიას რედაქციით, თბილისი, 2016, გვ. 93.
- 95 თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) არქივი, n-2056/43, n-2056/12, Проект для Аисдорской Общины; №8. თომაზ მოციქულის ეკლესიის შესახებ იხ. მანონ ლოლუაშვილი, ფუნქციონირებელი ეკლესიები თბილისში, ისტორია და არქიტექტურა, არქიტექტურა და იდენტობა, საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), პროექტის მაცნე, თბილისი, 2015, გვ. 44, სურ. 12; დ. ხომბარია, იმპერიული იდენტობა და რუსული სტილი თბილისის საეკლესიო არქიტექტურაში, გვ. 97-97.
- 96 თბილისის ობსერვატორიის შესახებ იხ. მ. მანია, თბილისის გეოფიზიკური ობსერვატორია. ისტორია და არქიტექტურა, თბილისი, 2010.
- 97 მ. მანია, თბილისის გეოფიზიკური ობსერვატორია, გვ. 106-137.
- 98 სცა, ფონდი 203, საქმე 82, Формулярный список о службе, გვ. 56, 57.
- 99 სცა, ფ. 203, საქმე 82, Формулярный список о службе Непременного Члена Строительно-Дорожного Комитета Статского Советника Симонсона, გვ. 55-56; იხ. აგრეთვე ო. სიმონსონის მიერ 1867 წელს შედგენილი მიხეილ ევრონცოვის ძეგლის ევარცხოვების პროექტი, თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) არქივი, n - 2056/42 და ო. სიმონსონის მცირე ალბომი, Skizzen zu Architectonischen Entwürfe, გვ. 34.
- 100 საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოს და ჟურნალისტიკის სახელმწიფო მუზეუმის არქივი, Тифлиссимый Театр. Новый портрет: თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) არქივი, n-2056/14, n-2056/5 და სხვა.
- 101 თ. გერსამია, ძველი თბილისის არქიტექტურის ისტორიიდან, საქართველოს სიუვეტური, 10, 2007, გვ. 206-207; თბილისის ლუთერანული ეკლესიის ისტორია და მშენებლობის შესახებ ვრცლად იხ. ნ. ნაცვლიშვილი, თბილისის გერმანული თემი და მისი ეკლესიები, გვ. 191-203.
- 102 Проект на постройку ко службам на месте на углу Лабораторной и Ермоловской улицы Князю Давиду Осиповичу Бибуты, ო. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architectonische Entwürfe, გვ. 41-44.
- 103 David Watkin, Architecture. A consize history, Revised edition, London, 1979, გვ. 126.
- 104 იაკობ თამაშველის სახლის შესახებ იხ. გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთომოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 123-125; სცა, ფონდი 205, ანანური 1, საქმე 1756.
- 105 სიმერტელის ფასადის მარჯვენა მხარე დანგრეულია.
- 106 სიმერტელის ქუჩის 14 სახის ფასადის ანალოგი გადარჩენილი ნაწილის მარცხენა ლიბის თავზე მოთავსებული რელიგიური ჰინაარის არახული წარწერა ოტო ნანოსისადმი შედგება და გვაცხადებს: ის (ღმერთი) ძლიერბოროლი. ო, ალექსა ქუშმარტაძე, ჩვენ გიბოძეთ შენი ცხადი გამარჯვება“. პირველი ნაწილი ლაზის სხენება და მისივე მიმართვის ადგილზეა, მეორე კი – გამარჯვების შესახებ ციტატა ყარაინიდან. არახული წარწერის იდენტიფიკაცია-აპოთიკა გრიგოლ (კო) ბერძენი მოახდინა.
- 107 ევრო სტარკი რუსეთის უზღველობის სასამართლოს მოღვაწე, სახელმწიფო მარჩველი, თბილისის კომერციული სასამართლოს თავმჯდომარე იყო 1867 წლიდან და ამავე დროს სენატორი. მან შეადგინა Положение о размежевании Закавказского края, რომელიც ძალაში 1862 წლის 1 იანვრამდე შევიდა.
- 108 ო. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architectonische Entwürfe, გვ. 40.
- 109 პეტერბოვის თბილისის კომპიანი გასასვლელების შესახებ იხ. М. И. Бартенева, Николай Буня, Ленинград, 1985, გვ. 49-51.
- 110 Проект на застройку каменными строениями Губернским Секретарём: Александром Яковлевичем Зубаловым принадлежащего ему места 1^м отд. участка Гор. Тифлиса, около Михайловского моста. Skizzen, ო. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architectonische Entwürfe, გვ. 77-78.
- 111 სასტუმრო „ლონდონის“ ისტორია და არქიტექტურის აღწერა იხ. დ. ხომბარია, თბილისი. ძველი საქმეებში, გვ. 41-52.
- 112 О. Я. Симонсон, Доклад в комиссию по переустройству Абас – Туманских минеральных вод от 9-го Декабря 1881 г. № 92.

- 113 სცა, ფონდ 5, ანაწერი 1, საქმე 6487.
- 114 ციციშვილი ჩაბუნაშვილი, აბასთუმნის აღმასწავლებელ ნეველის ეკლესია (ახალი ზარბაზნა), წიგნში: ახალციხის და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია, თბილისი, 2013, გვ. 436-439; გვ. 40.
- 115 მათა მანია, ევროპული არქიტექტურები თბილისი, თბილისი, 2006, გვ. 122-125; მათა მანია, აბასთუმნის დედოფალ მარსატიკის, სტატიკა წიგნში: ახალციხის და ტაო-კლარჯეთის ეპარქია, თბილისი, 2013, გვ. 392-399.
- 116 სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 728, Проект штатной церкви во имя Св. Григория Богослова, предполагаемой к постройке в селе Милахвизманти-Кари, на месте древней церкви.
- 117 გვ. 40; ბოძაძე, ქართული სტილი და იმპერიის არქიტექტურები, წიგნში: არქიტექტურა და იდენტობა: საგულისხმო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), გვ. 31.
- 118 დუშთოსა და მისი შემოგარენის გრაფიკული ლეიონმეტელების სახელობის სხვა ეკლესიების შესახებ იხ. 8. მანია, დუშეთი. ურბანული და არქიტექტურული მემკვიდრეობა, თბილისი, 2016, გვ. 14-18.
- 119 გვ. 40; ბოძაძე, ქართული სტილი და იმპერიის არქიტექტურები, გვ. 41-49.
- 120 8. მანია, დუშეთი. ურბანული და არქიტექტურული მემკვიდრეობა, გვ. 14-18.
- 121 სცა, ფ. №203, საქმე №82, Формулярный список о службе Непременного Члена Строительного-Дорожного Комитета Статского Советника Симонсона, 1869-1883, გვ. 6-7.
- 122 Проект на перестройку господского дома в Нисене-Деревнях курской Губернии, ი. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architektonische Entwürfe, გვ. 24-32.
- 123 თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდი, № 0-250.
- 124 ეკლესიათა პროექტების ჩამონათვალი შედგენილია ი. სიმონსონის დიდი ალბომის მიხედვით, Architektonische Entwürfe.
- 125 ეკლესიათა პროექტების ჩამონათვალი ევთივით გვ. ბერიძის ნაშრომის მიხედვით, იხ. გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთმოდლეობა, 1801-1917 წლები, გვ. 178.
- 126 ი. სიმონსონის დიდი ალბომი, Architektonische Entwürfe, გვ. 55-57. შტრ. John D. Hoag, Islamic architecture, New York, 1977, გვ. 32-33.
- 127 ხელნაწერი არქიტექტურული ცენტრი, ევგენი ვაიდენბაუმის ბიბლიოგრაფიული ცნობარი, № 32.
- 128 T.Tschkonia, I. Kurdische, Deutsche in Georgien: Bei den Menschen ein Lachen unter Tränen hervorbringen, Oskar Schmerling, Kaukasische Post, Nr. 34, März/April 2002. თ. ტიხონიასა და ი. ტურდაძის ნაშრომს ევთივით გვ. ბოძაძეის წიგნის, თბილისი. ძველი სასტუმროები, თბილისი, 2011, მიხედვით, გვ. 16, სქოლიო 31.
- 129 ივლიუსსმა და დედანდელი მშენებლის ბაღის ადგილი, რომელიც, მართალია სამხედრო პოსაბიჭლის (დღევანდელი დავით აღმაშენებლის პრესაქსეტი 150) ზეობა მდებარეობდა.
- 130 გვ. 40; ბოძაძე, თბილისი. ძველი სასტუმროები, გვ. 16.
- 131 იხ. ევგენი ვაიდენბაუმის ბიბლიოგრაფიული ცნობარი, კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერის ინსტიტუტი, №32.
- 132 Барон Август фон Гакстгаузен, Записки изъ моего путешествия въ Грузію, г. 42.
- 133 სცა, ფონდი 205, ანაწერი 1, საქმე 150, Переписка об отводе участка земли колонисту Ф. Зальцману, 8 Августа 1842 г.-20 Января 1843 г.
- 134 სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 549, Дело о разрешении Зальцману Ф. пристройки помийи к собственному дому и о выдаче данной на право владения отведенным участком земли, 19 Апрель 1848 г. - 6 Май 1849 г. ამავე დოკუმენტში იხ. Чертеж каменного одноэтажного здания предполагаемого пристройки к существующему дому Гражданина Зальцмана для публичной кафейной с кондитерскою, в 1 ой части в 1 ом квартале города Тифлиса на Николаевской площади, 8 Августа 1848 г.
- 135 თეოდორ ზალცმანის სახლის პროექტი იხ. გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთმოდლეობა, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 112-113; თამარ გერმანის თქმით თეოდორ ზალცმანის სახლი აკეთდებოდა საკრებულო უნდა გაეათავსებოდა. ნაგებობის ადრინდის იგი დიდ საცუკავო დარბაზსა და სხვა საფეხვებისაგან ასახლებს. თეოდორ ზალცმანის ორივე პროექტის მშენებლობის შესახებ იხ. თ. გერსამია, ჯეოგრაფიკული (1816-2016), გვ. 24-16, 143.
- 136 გ. მანუგაძე, გერმანული კოლონიზაციაში ამიერკავკასიაში, გვ. 102.
- 137 ბოძაძე ზალცმანის ბიოგრაფიისა და მემკვიდრეობის შესახებ იხ. მათა ციციშვილი, ნინო ჭოლოშვილი, ქართული მხატვრობა. განვი-თარების ისტორია, თბილისი, 2013, გვ. 248; ადელს. ზალცმანის საკა-რიტულისა და გერმანიის მოღვაწეობის შესახებ იხ. თამარ ბელაშ-ვილი, აღმასწავლებელ ზალცმანი. ფრაგმენტებად აკრებული მხატვრის ისტორია, ძველი ხელოვნება დღეს, № 2017, გვ. 59-65. პუბლიკაცია შეესაბამება ზალცმანის „მშენებლის სტუდიის შესახებ“, თარგ-მანს, ფრანკლინ თეატრი და მუსეა, №1, 1919, გვ. 58.
- 138 ზალცმანისა და ფიციკის ნაშრომების ევთივით მიტერნეტის წყაროს მიხედვით: Martin Hildebrand, Wer war Alexander von Salzmann, Eine Biographie mit Ratseln - Spin führt auch nach Wiesbaden, Wiesbadener Leben, 10/92, S. 14 ff. Hochspringen Bernd Fathe, Dekorativ und konservativ, Die Fresken im Muschelsaal des Wiesbadener Kurhauses von Fritz Eiler, in: Wiesbaden International, 4/1975, S. 22 ff.
- 139 Di Donato, Carla, 'Alexandre Salzmann et Pélidas et M'elissande au Théâtre des Champs-Élysées', Revue d'histoire du théâtre 60/2 (2008), გვ. 153-70. კარლა დი დონატოს ნაშრომს ევთივით ლუტე რიბარისის სტატიის მიხედვით Lutz Robbers, 1912 - Hellerau als Spielraum, in: Participation in Art and Architecture: Spaces of Interaction and Occupation, edited by Martino Sterli and Mechthild Widrich, London: LB. Tauris, 2016, გვ. 197-226.
- 140 Heinrich Tessenow, Encyclopedia of 20th-Century Architecture, General editor: Vittorio Magnago Lampugnani, New York, 1986, გვ. 341-343.
- 141 Lutz Robbers, 1912 - Hellerau als Spielraum, in: Participation in Art and Architecture: Spaces of Interaction and Occupation, edited by Martino Sterli and Mechthild Widrich, London: LB. Tauris, 2016, გვ. 197-226.
- 142 L. Robbers, 1912 - Hellerau als Spielraum, გვ. 201.
- 143 დიმიტრი თემენიშვილი, ქართული ხელოვნებაში მომავლის ისტო-რიისათვის, საქართველოს სსრ-ის, №13, თბილისი, 2009, გვ. 304.
- 144 Виктор Шпирер, Новый театр в Тифлисе, Зодчий, год XVII, Ноябрь и Декабрь, №№11 и 12, С.-Петербург, 1888.
- 145 ალბერტ ზალცმანის ბიოგრაფია გ. ბერიძის წიგნში მოცემულ მონა-ცემების ყველაზე იხ. გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთმოდლეობა, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 167-168.
- 146 Воспоминания архитектора о Тифлисе, Сообщение Ф. П. Петрова в собраниях СПб Общ. архитекторов 22-го февраля 1883г., Зодчий, архитектурный и художе-ственный-технический журнал, издаваемый С.-Петербургским обществом архитекторов, 1883, год XII, С.-Петербург, гв. 13.
- 147 გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთმოდლეობა, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 167-168.
- 148 Die Sammlungen des Kaukasischen Museums. Biographie Dr. Radde's, verfasst von K. F. Mahr, ნაწილი 2, Tiflis, 1912, გვ. 114-115.
- 149 სცა, ფონდი 203, საქმე 373, О сломе построенной Зальцманом архи-медиу каменитой и изразцовою и постройке взамен много на здания для Риксваловой школы или ограды стем, 1873, 1874.
- 150 სცა, ფონდი 203, საქმე 373, О сломе построенной Зальцманом архи-медиу каменитой и изразцовою и постройке взамен много на здания для Риксваловой школы или ограды стем, 1873, 1874, გვ. 6.
- 151 იქვე, გვ. 4-6.
- 152 გ. ბერიძე, თბილისის ბუროთმოდლეობა, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 74.
- 153 8. მანია, თბილისის ხეღის ერთი ევთივით ჩანახატი, ლიტერატურა და ხელოვნება, №2, თბილისი, 1998, გვ. 84-86; იხ. ავრეთე, სცა, ფონდი 205, საქმე 2258.
- 154 თეატრის სეზონი ბარბარე ჯორჯიანის არას ვეძებდი და რა ეპოქა? და რაღაცეა ერისთავის გადმოცემებით ზუსტი აქტიანი? გაიხსნა (იხ. ნათელა ურუშაძე, ქართული თეატრის ამავე, თბილისი, 1982, გვ. 74). ამ თეატრის გამოადრენ ცნობილი მასხობაზე: აღ. სუბ-ბათაშვილი-თეატრი, 8. ერმოლოვა, ი. პრადვინი. ამ მოღვაწეობა-ნელ დიდ მესხიშვილი და კოტე მარჯანიშვილი, ვასო აბაშიძე და მანო საფარავა-აბაშიძე. 1886 წლის 1 მარსს ამ პეტრე ჩაიკოვსკის თანდენსებებით მისი ოპერა „მანუა“ დაიდგა. თბილისის დროებით თეატრში უმჯერა თეოდორ ზალცმანისა და ბოლოს, სწორედ ამ ნაგებობაში, 1891 წლის 24 აგვისტოს გამართა ცნობილი მუსიკო-

- სის ანატომ რუბინშვიტის (1829-1894) სი კონცერტი, რომლის შემო-
მსახვერე მან მთლიანად თბილისის სამუსიკო სკოლის (ახლა - ივ.
სარჯიშვილის სახ. თბილისის სახ. კონსერვატორია) აშენებას მოაზ-
მარა (იხ. გიორგი ჭავჭავაძის, რუსთაველის პრესაზე და მოუდა-
ნი, თბილისი, 1967, გვ. 40-41), რაც 1901-1904 წლებში ალექსანდრ
შმიტკოვის პროექტით განხორციელდა.
- 155 თ. გერსამია, ჯოჟანი სკულპტორი (1816-2016), გვ. 18.
- 156 В. Шпегер. Новый театр в Тифлисе, გვ. 92.
- 157 გ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 167.
- 158 პეტროლი, საღვთმშობლის მთავარი შენობის ისტორიისა და ნაგებო-
ბების ტექნიკური გამართულობის შესახებ იხ. თ. გერსამია, ძველი
თბილისის არქიტექტურის ისტორიიდან, საქართველოს სსრ-ის
მწიბ., თბილისი, 2010, გვ. 205.
- 159 სკა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 2791, Проект здания для пивного завода,
позамогеного построить братьями Яковом, Иоганом и Каспаром Ветцель,
на собственной земле состоящей в части в квартале г. Тифлиса, на берегу реки
Курры, 12 Апрель 1869 г.
- 160 სკა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 1656.
- 161 თბილისის სამხრეთის მუზეუმი („ქარვასლა“), Проект Римско-Католической
церкви на 600 человек для г. Тифлиса, №11-250; თბილისის კათოლიკური ეკლეს-
იის კლდე ერთი პროექტი საქართველოს ცენტრალური არქიტექტურის ინსტიტუტის
ფონდი 1645, ანანური 2, საქმე 1, იხ. ნათია ნაცვლიშვილი, კათოლიკეთა
აღმშენებლობა თბილისში, ნიშნები არქიტექტურის და იდენტობის საკლესიო
შენებლობის თბილისში (1801-1918), დ. ზომბარაის რედაქციით, თბი-
ლისი, 2016, გვ. 162; კათოლიკური ეკლესიის ესკიზური პროექტი სულ-
მოხრელო ა. ზალცმანის მიერ საქართველოს ხელოვნების სახ. მუზეუმის
ძველი ქართული ხელოვნების ხუროთმოძღვრული ძეგლების ნახაზებისა
და ანაზომების ფონდში – ყდა II, №61. „უიარაღო პროექტი, როგორც
ჩანს, წინ უსწრებს „ქარვასლას“ და სკა-ში დაცული პროექტებს. უკანასკ-
ნელი შედარებები არის დაზუსტებული. ფასადის პროპორციები, ესკიზო-
რთი მაგდარეობი, ახდელი და დაგეგმვა. შენებლობის დამატებითი
ვარიანტის მიხედვით უნდა განხორციელდეს.
- 162 ნ. ნაცვლიშვილი, კათოლიკეთა აღმშენებლობა თბილისში, გვ. 170.
- 163 ვინილას რომაული ტაძრის, იღ. ვეზუს მშენებლობის ისტორია, არ-
ქიტექტურის აღწერა და მისი წინასწარის შესახებ იხ. Ludwig H. Hey-
denreich, Wolfgang Lotz, Architecture in Italy 1400 to 1600, Joint editors: Nikolaus
Pevsner and Judy Nairn, London, Great Britain, 1974, გვ. 274-276.
- 164 იქვე, გვ. 273.
- 165 Peter Murray, Renaissance architecture, History of World Architecture, edited by
Pier Luigi Nervi, New York, 1971, გვ. 233-234; Peter Murray, The architecture
of the Italian Renaissance, London, 1986, გვ. 202.
- 166 ნ. ნაცვლიშვილი, კათოლიკეთა აღმშენებლობა თბილისში, გვ. 172.
- 167 დ. ზომბარაი, იმპერიული იდენტობა და რუსული სტილი თბილისის
საეკლესიო არქიტექტურაში, გვ. 37, 104, სკოლა 24, Капаса 1884, №261, გვ. 2.
- 168 ნ. ლილეშვილი, თბილისის XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყის-
ის სომხური საეკლესიო არქიტექტურა, არქიტექტურა და იდენტობა:
საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), დ. ზომბარაის რედა-
ქციით, თბილისი, 2016, გვ. 119, სურ. 85.
- 169 ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ.
120, 127; სკა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3045.
- 170 სკა, ფონდი 204, საქმე 2742, იაკობ ბადგვის სახლის პროექტი.
- 171 სკა, ფონდი 204, საქმე 2740, იაკობ ვენაგელის სახლის პროექტი.
- 172 ფონდი 204, საქმე 2741, Проект на постройку каменного дома тифлисского
гражданина Зинаулы Бемлера во 2-м отделении 10-й участка на углу
Михайловской и Водовозной улицы в г. Тифлисе, 1872.
- 173 მ. მანია, ეკრავილი არქიტექტორები, გვ. 82-85; პროექტი ინახება
თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდში, Фасады разреза
дома предлагаемого к постройке Ее Святейшество Грузинское Царевною
Мариею Исаквианою, №1-247.
- 174 სკა, ფონდი 204, საქმე 2514.
- 175 Дом Грузинского Царевича Ираклия в Тифлисе საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის ძველი ქართული ხელოვნების ხუროთმოძღვრული ძეგლ-
ის ნახაზებისა და ანაზომების ფონდი, ყდა II, №62.
- 176 ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ.
124-126, ილუსტრ. 61-62.
- 177 ან სახლის შესახებ იხ. ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-
1917 წლები, ტ. I, გვ. 116, 123, 168.
- 178 სკა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 1359, Проект на перестройку дома
принадлежащего семье Статского Советника Марии Петровне Оконинишниковой
на Ореховском улице №6... Т.И.Филипп, 1883.
- 179 აღნიშნული გარემოებებზე ფურადღების ამახილებს თამაზ გერსამია
თავის ნაშრომში: „ქართული სტილი“ თბილისის არქიტექტურაში XIX
და XX საუკუნის მიჯნაზე, საქმეები, №2, თბილისი, 2006, გვ. 43-51.
- 180 თ. გერსამია, „ქართული სტილი“ თბილისის არქიტექტურაში XIX და
XX საუკუნის მიჯნაზე, გვ. 47.
- 181 იხ. ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II,
გვ. 133-148, 168; თ. გერსამია, „ქართული სტილი“ თბილისის არქიტექ-
ტურაში, გვ. 43-51; მ. მანია, ეკრავილი არქიტექტორები, გვ. 78-82;
დ. თუმანიშვილი, ქართული სტილი და საზოგადოებრივი აზრი, წიგ-
ნი: არქიტექტურა და იდენტობა: საეკლესიო მშენებლობა თბილისში
(1801-1918), დ. ზომბარაის რედაქციით, თბილისი, 2016, გვ. 70-71.
- 182 Воспоминания архитектора о Тифлисе, Сообщение Ф. П. Петрова в собрании
СПб. Общ. архитекторов 22-го февраля 1887г., Зданий, архитектурный и худо-
жественный-технический журнал, издаваемый С.-Петербургским обществом
архитекторов, 1883, год XII, С.-Петербург, გვ. 13.
- 183 აღსანიშნავია ერთ-ერთი სადარბაზოს ზედა განათება.
- 184 ვ. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II,
გვ. 145, 148.
- 185 ა. ზალცმანის თამაშმშენიეული სახლის ქართულ ფასადს დეტალურ
განისხივას თავის საბავშვო ნაშრომში ვალერი კალანდიაძე,
„ქართული სტილი“ პირველი ფასადი, ხელმძღვანელი დიმიტრი თუ-
მანიშვილი, 2013, გვ. 6-32.
- 186 დიმიტრი თუმანიშვილი მოიწვეს, რომ ამ შენობის ფასადზე ქართული
შესაკერებები, ტრადიციული მორთულობა ამავენი მოტივებით შეი-
ძლება თამაშმშენიეული ქართული ოჯახებისა და მათი საკუთარი აზრისა,
დ. თუმანიშვილი, ქართული სტილი და საზოგადოებრივი აზრი, გვ. 71.
- 187 საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ძველი ქართული ხელოვნების
ხუროთმოძღვრული ძეგლების ნახაზებისა და ანაზომების ფონდი,
ყდა II, კატ. № 2-65.
- 188 საფლავის ზალცმანისეული ქვის განხორციელებული, თავდაპირველი
ეკრავილი დღეს, ვეფორი, დაკარგულია. მაგრამ თბილისის სურბინების
ეკლესიის ჩრდილოეთი ფასადში, გვიანი, ან ჩამორყევილი კარიბჭის
დასავლითი საფლავის ქვა არის მოთავსებული, რომელიც ა. ზალცმა-
ნის ზემოთხსენებული პროექტის მიხედვით შეიქმნა. პროექტისა და
აშენებული საფლავის ქვის შედარება მონიშნავს შესრულების იდეალურ
სიზუსტეს (საფლავის ქვის იდენტურობა კუთვნილი ხელოვნებით
იძლევი ვალერი კალანდიაძე). ოლინდ ორიგინალი ფაქტორი, ფაქი-
ზად დატანილი დიდიგების თავი პროფილში გამოსახული, ნატურაში
კი მუქი, შავი ქვისგან, ღრმა კვეთით შესრულებული მამაკაცის თავის
გამოსახლებას ფასშია მოთავსებული. შეუსაბამიდან ჩანს თურქ ოსტა-
ტურად შესრულებული ადამიანის პორტრეტი სხვისა და თავად სა-
ფლავის ქვის დამუშავებას შორის. ხომ არ შეიძლება ვთქვათ, რომ
ზალცმანის პროექტი 1880-იან წლებში ხელმოწერა გამოყენებინათ. არ
არის გამორიცხული, რომ საფლავის ქვის დამკვეთი ერეკლე მეორის
რძალი ნაშრომი იყოს. 1863 წელს ზალცმანის დამკვეთი მარიაში, ტომი
სომეხი. მამ არც ის არის გამორიცხული, რომ ა. ზალცმანის პროექტი
საფლავის ქვის სწორედ მას გამოყენებისათვის თავისი ახლი ნათესავის,
ან სულაც ჯეგა მამის გარდაცვალებისა. აქედან ნათელი ხდება, რო-
გორ შეიძლება განიხილოს ზალცმანის მიერ შესრულებული პროექტის
მიხედვით საფლავის ქვა სურბინების ჩრდილოეთი ფასადზე. ამოსაცნო-
ბილია რჩება გარდაცვლილის ვინაობა. ზალცმანის საფლავის ქვა ძველი
ქართული ხუროთმოძღვრული მოტივებით შთაბეჭდილი იღია ქაჭა-
ვადის საფლავის ქვის კომპოზიციის (1913 წლის წინამართლები (არქიტექ-
ტორი ანტონ მამრადე (1877-1937), მოქმედი იაკობ ნიკოლაძე (1876-
1951)). ასე რომ, თუ ა. ზალცმანის თამაშმშენიეული საცხოვრებელი
სახლი საუფლებელს უყრის ძველი ქართული ხუროთმოძღვრული ფორ-

- მების გამოყენებით შენების განვითარების მიზელს საფუძვლის თბილისის საერო არქიტექტურაში. ზალცმანისავე საფლავის ტაძ., იმავე მიმართულებას აძლევს მცირე არქიტექტურულ ფორმებსაც; ამ შრომე საყურადღებოა სიმბოლურ-სივრცითი კავშირების 1864 წლის კანკელიც (იხ. მ. მაია, *გერმანული არქიტექტურა*, გვ. 80, სურათი 46), და აქვე მოიხსენიება წმ. ადელჰანდერ ნეველის სამხედრო ტაძრის აკანკელს, რომელიც ქართული სურათმოდურული დაკორთვის არის შთაბეჭდილებული და ქრონოლოგიურად წინ უნდა უსწრებდეს ა. ზალცმანის საფლავის ტაძის პროექტს. პირველი გადადგომული ნაბიჯი კი ამ შრომე მცირე ფორმებში, გრაფიკ გაგვირავის თაბამშვის თეატრისათვის შარდის ესკიზი (1850).
- 189 სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 596; სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 903.
- 190 სცა, ფონდი 203, საქმე 556, 1870-1873; სცა, ფონდი 203, საქმე 113, 1876-1878; აქვე უნდა შევნიშნო, რომ ლიბანის სანატორიუმის შემენებლობას 1926-1928 წლებში არქიტექტორის მინიჭებულ კალენდარიც (1886-1969) დიდწილად უყრდნობა ა. ზალცმანის საბავშვო შენობის ფორმებს და კონკრეტულადვე იზიარებს ზალცმანის აბასთუმურ ნაგებობის იდეურ-ფუნქციურ მხარესაც.
- 191 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბურთომოდურება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 168; ესკიზი ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალატაში პრინციპების სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზების და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში, გვ. 6-7.
- 192 მაია შაველიძე, *ბორჯომში, კოსტავას ქ. 4-ში განთავსებული - ისტორიული აბაღი კავალერიის შენობის* "საარქიტექტო-ბიბლიოგრაფიული და სახელოვნებო-მოდერნო კვლევა, თბილისი, 2018.
- 193 ესკიზი ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის პალატაში პრინციპების სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზების და არქიტექტურული ანაზომების ფონდში. იგი წარმოადგენს ტუთი მესრულებული ფასადის ნახაზს, რომელზეც ფანქრით გვიანი ჩასწორებები დატანილი. ფანქრითვე შესრულებული ალბერტ ზალცმანის ესკიზი ხელმოწერა ფურცლის ზედა, მარჯვენა კუთხეში (Залман А.В.). ტუთი მესრულებული ფასადის ნახაზი იდეალურად ემთხვევა, როგორც პროექტს, ისე განხორციელებული შენობის ფორმებს. საფურცელებია, რომ ეს ამ შეთვრის ესკიზური ვარიანტი იყოს, ან უკვე ამწებულ შენობის მიხედვით შესრულებული ნახაზი, რომელზეც არის ცხად პროექტის გადაკეთების.
- 194 ლევან რჩეულიშვილი, *თელავი, თბილისი*, 1963, გვ. 43.
- 195 სცა, ფონდი 204, საქმე 2531, Проект на постройку почтового станционного дома по транзитной дороге, 1868. პროექტი ზოლოდ გეგმას შეიცავს.
- 196 დიდი ქაქაბიძე, *კოჯორი. რუსული მართლმადიდებლური ეკლესია*, თბილისი, 2011, გვ. 13-14, 30-35.
- 197 Воспоминания архитектора о Тифлисе, გვ. 13.
- 198 ფონდი 5, ანაწერი 1, საქმე 519, Дело по отношению Начальника Кавказского почтового округа о вызове на службу в Тифлис для определения исправляющих должность Старшего Архитектора при Управлении того округа свободного художника из иностранцев Леопольда Билфелда. Началось 7 Ма 1968 года, кончилось 29 Августа 1868 года. "Я вызван из С. Петербурга в г. Тифлис и приказом по Управлению Наместника 15 Ма сего года № 25, определен на должность Старшего Архитектора", გვ. 6. ლ. ბილფელდის თბილისის და საქართველოში მოღვაწეობის შესახებ დანერგებით იხ. ვ. ბერიძე, *თბილისის ბურთომოდურება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 166-167.
- 199 ლეონიდად ბილფელდის ბიოგრაფიის შესახებ იხ. აგრეთვე მისი შეთვრებების ვებზე ტაქანავას მოგონებები: Дневник Танахана, Страницы Памяти, Москва, 2002.
- 200 ლ. ბილფელდის ბიოგრაფია დანერგებით იხ. ვ. ბერიძე, *თბილისის ბურთომოდურება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 166-167.
- 201 სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 7385, Проект деревянного павильона на каменном основании предполагаемого к постройке К. С. Ширдладзе в саду Полковн. Корганова по Коргановской улице 1^я участка гор. Тифлиса, 1903.
- 202 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბურთომოდურება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 87-89; თ. გერსამია, "ქართული სტილი" თბილისის არქიტექტურაში, გვ. 51; დ. თუმანიშვილი, ქართული სტილი და საზოგადოებრივი აზრი, ნიშნები: არქიტექტურა და იდეგმები: საკულტურო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), და. სომხარაის რედაქციით, თბილისი, 2016, გვ. 64-67; იხ. აგრეთვე დ. ხომბარია, ქართული სტილი და იმპერიის არქიტექტურაში, ამავე ნიშნები, გვ. 31-49. ქაქაბიძის ეკლესიის პროექტი იხ. სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 2275, Проект на постройку Кашветской Св. Георгия церкви в г. Тифлис, 1901.
- 203 ნ. ნაცულიშვილი, *თბილისის გერმანული თემი და მისი ეკლესიები*, გვ. 199.
- 204 თ. გერსამია, *ძველი თბილისის არქიტექტურის ისტორიიდან*, გვ. 206.
- 205 თბილისის ლუთერანული ეკლესიის გარე სახის პროექტი იხ. ნ. ნაცულიშვილი, *თბილისის გერმანული თემი და მისი ეკლესიები*, გვ. 201.
- 206 ნ. ნაცულიშვილი, *თბილისის გერმანული თემი და მისი ეკლესიები*, გვ. 196; სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 10679, Плана и чертоты Храма в Тифлисе. На основании сего საქმე ლუთერანული ეკლესიის პროექტს არ შეიცავს. მაგრამ აქ არის ლუთერანული ბილფელდის მიერ ხელმოწერული რამდენიმე შესრულებული პროექტი, რომელზეც ეკლესიის მიდებარე ტერიტორია არის დატანილი აქვე და ეკლესიის თბილისის ეპისკოპოს-ლუთერანული ეკლესიის საბჭოს მიერ ლ. ბილფელდისაგან 1909 წელს მიწერილი წერილი, რომელზეც ლუთერანული ეკლესიასთან დაკავშირებული რამდენიმე შენობის გეგმები და ესკიზები ინახება; იხ. აგრეთვე: ამავე ფონდი, საქმე 5628, Проект на надстройку второго этажа над существующим зданием лютеранского богадельного общества в 10^й уч. гор. Тифлиса на Мичуринской улице, 1898.
- 207 მ. მაია, *თბილისის გერმანული ობსერვატორია*, გვ. 120-124.
- 208 სცა, ფონდი 507, საქმე 46; ფონდი 204, საქმე 2531.
- 209 ვებზეცხელს გვარის შესახებ ვრცელად იხ. ნინო ჭანიშვილი, *სასტუმრო "ეპეტეკლს" ისტორია და არქიტექტურა*, საქართველოს სიტყვები, № 13, თბილისი, 2009, გვ. 214-224; იხ. აგრეთვე. დიდი ქაქაბიძე, *კურორტი კოჯორი*, თბილისი, 2005, გვ. 56.
- 210 იხ. ფრედა მაიერის მოგონება დაფუძნებული შპრინგჰორნის ნიშნში, *გერმანულში საქართველოში*, თბილისი, 2004, გვ. 73; D. Springhorn, *Deutsche in Georgien*, გვ. 74.
- 211 გ. მანუგალაძე, *გერმანული კოლონიზები ამიერკავკასიაში*, გვ. 103.
- 212 სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 29, Проект на постр. каменного одностанного с подвалами дома 2^м участка купцов братьев Фридриха и Ивана Каспар Ветцель предполагаемого к постройке на собственной земле их состоящих в 2^м отделении 10^й участка г. Тифлиса, 1877.
- 213 სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 8710.
- 214 სასტუმრო "ეპეტეკლს" არქიტექტურის შესახებ იხ. ნინო ჭანიშვილი, *სასტუმრო "ეპეტეკლს" ისტორია და არქიტექტურა*, გვ. 214-224 და დ. ხომბარია, *თბილისი. ძველი სასტუმროები*, გვ. 85-88; სასტუმრო "ეპეტეკლს" პროექტი ინახება სცა-ში, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 3219; ეპეტეკლის სასტუმროში მიშენების 1900 წლის პროექტები: სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 6319.
- 215 არქიტექტორ ოსეპ (სოსო) ზალომელიძის (1905-1987) გადმოცემით, მოქანდაკე კარლ ვილსი თბილისის კოლონიზში, მიხეილის ქუჩაზე, ე. წ. აბაღი ქუჩის ნაწილში ცხოვრობდა. იგი დიდით მაიერი იყო და კორნელებს ენათესავებოდა. ცნობა იმის შესახებ, რომ სასტუმრო "ეპეტეკლს" პერმეტი-აღმართები ეკლესიის გამოკანდაცულობა ხელოვნებით მოქმედ ნინო ზალომელიძის მომართა.
- 216 საგანგებო ქანდაკება თბილისში. XIX საუკუნე და XX საუკუნის დასაწყისი, გვ. 82, ილუსტრაცია 106.
- 217 სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 768, 1881.
- 218 სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 3375, Проект на постройку дома принадлежавшего Тифлисскому Макалау (sic) Готфрид Фридрих Мадер во 2^м отделении 10^й участка на Михайловской улице, 1874.
- 219 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბურთომოდურება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 166-167.
- 220 ფილოქსენა (ბერძ. Phyllon ფოთოლი და Xeros გამხმარი) ეპისკოპოსი მანუგალაძე მწერი. უცხო სიტყვათა ლექსიკონი, შეადგინა მიხეილ ქაბაშვილმა, მეორე უმსრუტეული და შევსებული გამოცემა, თბილისი, 1973, გვ. 425.
- 221 ოპან მაიერის ბიოგრაფიული ცნობები დიდწილად მისი შთამომავლის ლეონიდ მაიერის (Leonid Mayer) მიერ მომზადებული ზეპირ და საბეჭო-ბიბლიოგრაფიული წყაროებს ეყრდნობა.
- 222 იხ. ფრედა მაიერის მოგონება დაფუძნებული შპრინგჰორნის ნიშნში, *გერმანულში საქართველოში*, გვ. 73; D. Springhorn, *Deutsche in Georgien*, გვ. 74.

- 223 მაიერის ბაზოლი მთავარსებელი ე. წ. თბილისის საერებლო (თიფლისისე სასობრანო), პროექტი სასადლო, სამკითხველო, სამზარეულო, სცენა, საცეკვაო პავილიონი (რაკოვნი) შეიცავდა, სკა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 2350, 06 утверждения проекта на постройку летних помещений Тифлисского Соборания в саду Ивана Майера, 1908-1910. ეს და-
ვითარი ინჟინერის – დიკმანის, ბარტისა და კერვის საქმიანობის შესახებაც გავსდის ინფორმაციას. იგივე ფონდის საქმე 2352, ი. ადელსენდერ იზერივის მიხედვის კლუბის პროექტზე შეიცავს.
- 224 სკა, ფონდი 192 №8, საქმე 3362, 2110, 843, 670.
- 225 ოპან მაიერის სახლები პროექტები იხ. სკა, ფონდი 192, ანანური № – №181, 670, 843, 2110, 3362.
- 226 ე. ბერძი, თბილისის ზურთთმოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 120, 131.
- 227 მ. მანია, ევროპული არქიტექტურები, გვ. 90-91. ლ. ბილვედლის მიერ შედგენილი პროექტი ინახება სკა-ში, ფონდი 192, საქმე 280, Проект на переделку старого и постройки нового 2-этажного дома принадлежащего Тифлисскому №2 гильдии купцу Якову Фридриху Каспаровичу Ветелью состоящего в Тифлисе во 2 от 10 участие в переулке Западной Аттики.
- 228 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 3310, Проект на постройку каменного одноэтажного дома Тифлисским гражданином Карлом Куглером на собственной земле, 1892.
- 229 Eva-Maria Auch, Öl und Wein am Kaukasus, Deutsche Forschungsreise, Kolonisten und Unternehmer im vorrevolutionären Aserbaidschan, Wiesbaden, 2001. Склад земледельческих машин и орудий 3. Ф. Ауфериан, Михайловский Простект №89, собственныи дом, გვ. 89.
- 230 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 9349, С проектом на постройку 2х этажного дома для склада машин в 10^м участке на Михайловской улице, 1913.
- 231 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 1068, Проект каменного одно-этажного с подвалом предполагаемого к постройке Титулярным Советником Алек-
сандр Алексеевичем Корчибаевым, на собственной земле состоящий в 9^м уч.2^м отд. г. Тифлиса на Николаевской улице, 1882.
- 232 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 2221, Проект на постройку одноэтажного с подвалом и междоном дома Коллежским Советником Юлием Валетером на собств. земле, состоящий в 9^м уч. гор. Тифлиса на Набережной улице, 1888.
- 233 საქმითა დრის ან სახლის შესამე საართული დაამუშავს, 2010-2011 წლები, ი. მანიაწარი.
- 234 ეკატერინე შვარცის ამავე ადგილას სხვა, უფრო ადრეული სახლი უნდა ჰქონოდა ამენებელ – სკა, ფონდი 204, საქმე 3920. ამ პროექტზე ზუ-
სტი ადგილი მითითებული არ არის, მაგრამ ნაკეთის ნაგრძელებული სწორკუთხა მუდანილობა, ცხადია, მიზეზის ქუჩის მიმდებარე ტერი-
ტორიაზე მანინების. ეს რომ ეკატერინე შვარცის ეკონილი ის მინაა, რომელზეც შემდეგ დაითი აღმანებელის პროსპექტის 106 სახლი აშენ-
და. ამანი შვარცის პროექტების გვეგვამზე დატანილი მუხბოლი ნა-
ვეთების არა და იგივე მუხბოლები – თბილისელი მოქალაქე დაითი მაღერი და გთილის როლითი გვარამუშებს. გამაღმერებულმა ეკატერინ-
ე შვარცმა პროექტი 1877 წელს უკვე დაუთმო ბილვედლის მუხბეუთა.
- 235 1885 წელს, არქიტექტორ პ. ხრამოსის (П. Храмост) მიერ, ფორდ-
ლის ექვეტელოს დაკეთით მესრატელებული პროექტის კვლი დღეს ამ ტერიტორიაზე არ ჩანს. გეტყვალბის აღნიშნულ მაშელზე დღეს ყვე-
ლაფერი, მხოლოდ მინის ქვეშ არის საძებარი. პროექტი მითითებული აქვს 6. ქანიშოლის – სასტუმრო „ექვეტელოს“ ისტორია და არქიტე-
ქტურა, გვ. 215, სქოლიო 9; სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 1697.
- 236 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 1892, 1886.
- 237 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 29, 1877.
- 238 სკა, ფონდი 192, ანანური №8, საქმე 1015, Проект предполагаемой одно-
этажной с двумя подвалами принадлежащими №2 гильдии купцу Якову Фридриху Ветелью и состоящими в 10^м уч. гор. Тифлиса на Елизаветинской улице, 1882.
- 239 სკა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 728, Проект на постройку церкви в селе Нордо, 1888.
- 240 თამარ სანიძე, იკორთის ტაძრის სამშენებლო წარწერა, „საქართვე-
ლის სიგელური“, 4-5, თბილისი, 2003, გვ. 170, სქოლიო 6.
- 241 დ. კახიძე, ევროპული კოჟორი, გვ. 156; ვიტეცელბის სახაზეულო სახლის დ. ბილვედლის მიერ შედგენილი პროექტი იხ. 56-ე გვერდზე.
- 242 Дача Е. И. В. В. К. Николая Михайловича в Ликаная, близ Борини (Кавказ), проектировал Проф. арх. Л. Н. Бенуа, Деталь южного фасада, Южный фасад и планы, лист 2, лист 4, Зодчий, XVIII^м год, С.-Петербург, 1894.
- 243 ინფორმაცია იხ. ბილვედლის მიერ ლიკანის სასახლის პარკის მცირე ფორმებისა და სხვა ნაგებობების მშენებლობის შესახებ მისმა შე-
ლითაშოლმა ჯანებ ტკანავეამ მომანოდა.
- 244 B. Швейер, Загородный дворец Е. И. В. Великого князя Михаила Николаевича съ Борини на Кавказе (съ политипажами), Зодчий, Июнь, № 6, С.-Петербург, 1873, გვ. 72-75; იხ. ავეკ, ე. შვაიერის პროექტის ფრაგმენტები – ფასადი, გვეგამ და ინტერიერის მითითლობის დეტალი, ფურცელი 26 და 27.
- 245 საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელო-
ბის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაშ-
მების ფონდი, ბ-76; ე. შვაიერის ავტორობით კურორტ პორუგოში
კიდეკ ერთი მშენებელუანი ნაგებობა, კანცელარიის (დღევანდელი
მზარეულოცდენობის მუზეუმში) შემობაა ცნობილი, რომელიც შვაიერ-
მა იმავე 1890-იან წლებში დააპროექტა. იხ. ეკა კახარავა, ბორჯომი,
თბილისი, 2015, გვ. 122.
- 246 ივეკ, ფურცელი 26.
- 247 სკა, ფონდი 12, აღმწერა 7, საქმე 248, 497, О передаче военному ведомству принадлежащего земства здания в Абастану освоенного доходящегося за
управлением местной командой.
- 248 აბასთუმნის ის შუა სასახლის ლოკოპოლ ბილვედლის ავტორობა
ნიკოლა იაკოველიცის (Nikolai Jakovlev, Санкт Petersburg) მიერ რუსეთის
სახელმწიფო ისტორიულ არქივში (სანტ-პეტერბურგი, Российский
государственный исторический архив, РГИА) მოძიებულ საარქივო მო-
ნაცემებს ეყრდნობა.
- 249 B. Шпретер, Новый театр в Тифлисе, გვ. 91.
- 250 ე. ბერძი, თბილისის ზურთთმოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 183-184.
- 251 ცნობები შალვ შტერნის ბიოგრაფიის შესახებ ეყრდნობა მის
შთანამაგებულმა, ანტონი სანჩისა (Antonie Santschil) და ურსულა
ბერნოლის (Ursula Bernoulli) არქივში დაცულ დოკუმენტებს (1909
წლის 29 ინაერის თბილისში გაცემულ შტერნის ატესტატზე, შალვ
შტერნის საქონლინო მომნობას და სხვა) და მათ მიერ მომოდებულ
ინფორმაციას. ინფორმაცია პ. შტერნის ადრეული საქმიანობის
შესახებ ადრეულია აგრეთვე საარქივო მუზეუმის დირექტორის
თანამუშემის ოლავე პესტის (Olavi Pesti – assistant director of Saaremaa
Museum) მიერ მომოდებულმა მასალიდან.
- 252 რობერტი რუსული სტილის ერთ-ერთი მიმართულებაა, რომლის და-
ფუძნებაც ცნობილი რუსი არქიტექტორის ივან ნიკოლოზის ძე
პეტროვის (1845-1908) სახელს უკავშირდება. რუსეთის ისტორიზმის
ერთ-ერთმა წარმომადგენელმა ივან პეტროვმა დიდი გავლენა იქო-
ნია ე. წ. ფსედევო-რუსული სტილის ჩამოყალიბებაზე არქიტექტურ-
აში. რობერტი ივან პეტროვის გვარის ანაგრაშაა. იხ. Е. И. Кириченко,
Архитектор И.П. Ропет, Архитектурное наследство, вып. 20, 1972; იხ.
ავრეთეე. Е. И. Кириченко, Русская архитектура 1830-1910-х годов, Москва,
1978, გვ. 134-140.
- 253 პროექტი – პ. შტერნის მიერ ხელმოწერილი ფასადი და ა. ოზერო-
ვის მიერ ხელმოწერილი გვეგები – ინახება საქართველოს ეროვნული
მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის
ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაშომების ფონდში. ავეკა ა. ოზერო-
ვის მიერ შესრულებული სათაბიროს შტერნის გვერდითი ფასა-
დების პროექტიც.
- 254 ე. ბერძი, თბილისის ზურთთმოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 72-73.
- 255 ე. ბერძი, თბილისის ზურთთმოდურება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 74, 184.
- 256 სკა, ფ. 192, ანანური №8, საქმე 2014, По прошению Секретаря
Тифлисского Благотворительного общества с проектом на постройку двух
этажного дома для школы, 1887.
- 257 სკა, ფონდი 204, ანანური 1, საქმე 719, Проект на постройку и
ремонт Тавра-Каравазсарая Тифлисского Дворянского Земельного Банка
находящегося в Тифлисе 4 участка по улицам Дворцовой и Ираклиевской, 1887.

- 258 ჯოვანი სკუდორის თეატრის ისტორია და არქიტექტურის აღწერა იხ. ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 58-62; იხ. აგრეთვე თ. გერსამია, *არქიტექტორი ჯოვანი სკუდორი (1816-2016)*, გვ. 15-20.
- 259 მ. მანია, *არქიტექტორი პაულ შტერნი* და XIX საუკუნის ბოლო შეთხვევის თბილისი, ძველი ხელოვნება დღეს, 8, 2017, გვ. 3-19.
- 260 მ. ნაცულაშვილი, *თბილისის გერმანული თბი და მისი ეკლესიები*, გვ. 197.
- 261 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 1852, *План на пристройку к существующему дому в г. Тифлисе участка по Орейлинской улице, на месте Дворянского Земельного Банка. 1886; 1903-1904, 1910, 1913 წლების თბილისის გეგმაზე ფრეილინის ქუჩაზე №154-ით დანერგვის Земельный Банк-ი საგანგებოდ არის გამოყოფილი, №155-ით კი Караван-сарай и театр Дворянского Земельного Банка არის მონიშნული.*
- 262 აღნიშნული პროექტების დეტალური აღწერა იხ. ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 85-87; იხ. აგრეთვე, დ. თუმანიშვილი, *ქართული სტილი და საზოგადოებრივი აზრი*, გვ. 63-64.
- 263 დ. თუმანიშვილი, *ქართული სტილი და საზოგადოებრივი აზრი*, გვ. 63-64.
- 264 სცა, ფ. 192, ანანური 8ა, საქმე 2136, *Проект на капитальный ремонт части каравансарая г. Зубалова и Савнова, находящегося в гор. Тифлисе в усадьба, на берегу Куры и Песковой площади с одной, и между Авлабарским мостом и Метехским Замком с другой стороны, 1887.*
- 265 სცა, ფ. 192, ანანური 8ა, საქმე 2017, *План постройки при церкви Св. Степана в Навтле на безымянной улице, 1887.*
- 266 სცა, ფ. 192, ანანური 8ა, საქმე 1587.
- 267 სცა, ფ. 192, ანანური 8ა, საქმე 2655.
- 268 მ. მანია, *ევროპული არქიტექტურები თბილისში*, გვ. 92-94; სცა, ფონდი 192 8ა, საქმე 280.
- 269 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3820, *По прошению Марии Штерн с проектом на постройку флигеля по Михайловской улице, 1893.*
- 270 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3821.
- 271 პაულ შტერნის სახლის შესახებ დეტ. იხ. ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 128-130, 148; სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3821, *Проект на постройку каменного 3-этажного дома в г. Тифлисе, 10^я участка по Михайловской и Читаговской улицам на месте принадлежавшего Марии Васильевне Штерн, 1893.*
- 272 პროექტის მიხედვით ფასადების ზოგადიანი ფრაგმენტია მოხატულია, რაც 2010-2011 წლებში ძველის გახსნამაც დაადასტურა. მოხატულობა აღმოაჩინა პ. შტერნის 1890 წელს ამუშავებული სახლის ფასადზეც, რაც ასევე ძველის გახსნით დადასტურდა.
- 273 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 4189; სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 6256; დავით აღმაშენებლის პრესამაგისტო მხარის მასნარდი ახლახან დაბეჭდეს, ეროს ლოგოლი კი 2016-2017 წლებში დაანერგოს.
- 274 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 758.
- 275 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 4246, *Проект на пристройку и постройку 2^я этажа к одноэтажному дому жены дворянина Эмилии Яковлевны Навчаловой в 10м уч. по Крыловской улице.*
- 276 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 4242, *Проект на пристройку лицевого флигеля к дому и устройство общего фасада на месте нижних Софии Васильевны Аргутинской-Долгоруковой, в городе Тифлисе 10^я участка по Михайловской улице № 154.*
- 277 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 128, 147; სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3703.
- 278 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3101, *По прошению Ефимии Тархан-Моуравовой с проектом на постройку одно-этажного дома на Авлабарской улице, 1891.*
- 279 სცა, ფონდი 192, ანანური 8ა, საქმე 3144.
- 280 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 128, 148.
- 281 შტერნის ისტორია, მისი არქიტექტურის დანერგულობით აღწერა და საამშენებლო ფუნქციის გამოვლენა იხ. ციციონ ჩაქუნაშვილი, *საქართველოს თეატრის, მუსიკის, კინოს და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმის შესწავლა, საქართველოს სსრ-ის სსრ-ის, 15, თბილისი, 2012*, გვ. 457-475.
- 282 სცა, ფ. 192, ანანური 8ა, საქმე 3628, *Проект на пристройку к существующему дому Статского Советника Луки Степановича Исаровна по Михайловской улице и Исаровскому переулку в Кунах в 9^я участке города Тифлиса, 1893; ეს გეგმა დროთა განმავლობაში ყოფილ ქალთა პირველი გიმნაზიის შენობას (მთავი რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო თეატრის ქუჩის ზნეცერისტები, აღმშენებლის პროსპექტი 40) შეერწყა. ენრონ ქუჩის, რომელზეც ლუკა ისაროშვილის სახლი ფასადით გამოდიოდა ისაროშვილის (Исаровская) ერქვა. ამ ქუჩის მიმდებარე მთელი მიწიერობაში, კი იმხანად ისაროშვილები სახლობდნენ.*
- 283 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 128, 143.
- 284 ბორჯომის საზოგადოებრივი თეატრის პროექტი საქართველოს ხელოვნების სახ. მუზეუმის ძველი ქართული ხელოვნების ბუროთმოდერნული ძეგლების ნახაზებისა და ანაზომების ფონდში ინახება, *Театр Летнего Театра в имении Его Императорского Высочества Великого Князя Михаила Николаевича, Боржом, 23 Августа 1895 года. иб. მ. მანია, ევროპული არქიტექტურები თბილისში*, გვ. 128.
- 285 შემოსახლება პაულ შტერნის ეპისტოლარული მეგვიდერობა, რომელზეც პ. შტერნის და მისი ოჯახის ნეკრების ბერძენი სანახაზებზეა მოყვ. პაულ შტერნთან მიმდინარე დაცული. რამდენიმე ნეროლი პაულ შტერნის მიერ ბაქიდან არის მისი ქალიშვილისადმი შევცარი-ამი მიწერილი. ეს ღია ბარათებია, რომელზეც საქართველოს სამხედრო გზის, თბილისის, ბათუმის და ბაქის ხიდები და ენროგრაფიული სცენები ასახული, რომელიც 2012 წელს შტერნის შთამომავლებმა – ანტონი სანაში და ურსულა ბერნელი თეატრის, მუსიკის, კინოს და ქორეოგრაფიის სახელმწიფო მუზეუმის არქივს გადასცეს.
- 286 ხანგრძლივ – მუდმივი მუშარულებელი აზრბაიჯანის სახლობ მომღერლები.
- 287 შ. С. Фагуллаев-Фигаров, *Архитектурная Энциклопедия Бану, Бану-Анкара, 1998*, გვ. 119-125.
- 288 *Энциклопедический Словарь, Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, Т. VIII, С.-Петербург, 1892*, გვ. 231-232.
- 289 ტერმინი არესულ-ბიზანტიური სტილიდან დაკავშირებით იხ. დ. ხომარაია, *იმერული იდენტობა და რუსული სტილი თბილისის საეკლესიო არქიტექტურაში*, გვ. 91-92, სტილი 10; იხ. თანდასტოვებული ბიბლიოგრაფია, სტილი 11.
- 290 დავით გრიძის რუსეთში მოგზაურობის შესახებ იხ. Е. И. Кириченко, *Русская архитектура 1830-1910-х годов, Москва, 1978*, იხ. აგრეთვე დ. ხომარაია, *იმერული იდენტობა და რუსული სტილი თბილისის საეკლესიო არქიტექტურაში*, გვ. 89-105.
- 291 *Энциклопедический Словарь, Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, Т. IX, С.-Петербург, 1893*, გვ. 730.
- 292 Monument D'Architecture en Georlie et en Arménie par D. Grimm., St. Pet., 1864.
- 293 სამხედრო ტაძრის საკონკურსო პროექტები გამოქვეყნებულია ენრონ შტერნის ნაშრომში – В. Штерер, *Комплексный проект соборного храма Кавказской армии в Тифлисе, Зодчий, №11, 1878*, გვ. 107, რომელსაც ვუთითებ ვ. ბერიძის ნაშრომის მიხედვით, იხ. თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 66, სტილი 1, თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარაქსელა“) ფონდში, კი ინახება მწ. ლუკანაშვილი ნეკრის ტაძრის ფასადის პროექტის ერთ-ერთი უთარილო და ხელმოწერილი ვარიანტი. *Проект Соборного Храма Кавказской Армии в Тифлисе, IV, №-2312.*
- 294 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 66.
- 295 იქვე, გვ. 66.
- 296 იქვე, გვ. 67.
- 297 *Часовня при загорном дворе Его И. В. К. Михаила Николаевича, близъ Стрельны, Зодчий, Июнь, № 6, С.-Петербург, 1873*, გვ. 77, *Литография, ფურც. 28.*
- 298 *Заведующий Девичий Институт в Тифлисе. Проектировал Профессор Р. Гедике, Зодчий, XVIII-й год, С.-Петербург, 1894, ფურც. 2, 3.*
- 299 ვ. ბერიძე, *თბილისის ბუროთმოდერნება, 1801-1917 წლები*, ტ. II, გვ. 84.
- 300 თ. გერსამია, *ქართული სტილი* – თბილისის არქიტექტურა, გვ. 47; დ. თუმანიშვილი, *ქართული სტილი და საზოგადოებრივი აზრი*, გვ. 67.
- 301 თ. გერსამია, *ქართული სტილი* – თბილისის არქიტექტურა, გვ.

- 43-44, 51.
- 302 8. მანია, ვერსილი არქიტექტორები, გვ. 60.
- 303 ე. ბერიძე, თბილისის ბურთომბილერება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 66.
- 304 Энциклопедический словарь. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Т. XXXIX, С. Петербург, 1903, т. 78, гв. 861.
- 305 იქვე.
- 306 იქვე.
- 307 В. Шретер. Новый театр в Тифлисе, გვ. 91.
- 308 ე. ბერიძე, თბილისის ბურთომბილერება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 183-184.
- 309 В. Шретер. Новый театр в Тифлисе, გვ. 92.
- 310 იუგოსლავიის ბურთომბილის ისტორია დეტალურად იხ. ე. ბერიძე, თბილისის ბურთომბილერება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 69-72.
- 311 იქვე.
- 312 თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“), План перестройки магазинов и антрессольного этажа дома принадлежащего Генерал-Лейтенанту Князю Ивану Константиновичу Багратион-Мухранскому, состоящего в 1^м отделении 1^й участка города Тифлиса, 1877 წლის 27 თებერვალი, ი-239; მუხრან-ბატონის სახლის ფასადი, ი-240; გვეგები.
- 313 თ. გერსამია, ძველი თბილისი, არბაცია 178.
- 314 დ. ხომარტია, თბილისი. ძველი სასტუმროები, გვ. 68-69.
- 315 1932 წელს ამ ადგილას კონსტრუქციულ სტაბილურ კაპიტალზე-მუშაობის სოციალიზაციის შენაძინა ანდრე არტუტ. კ. სოლომონოვის პროექტით, რომელსაც 1954 წელს საფუძვლიანი რეკონსტრუქცია ჩატარდა არქიტექტორ ივანე ჩენგელის თაოსნობით, იხ. გიორგი ბეგინიშვილი, რუსთაველის პროსპექტი და მოედანი, თბილისი, 1967, გვ. 21.
- 316 თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდი, План нового 4^й этажного дома принадлежащего Генерал-Лейтенанту Князю Ивану Константиновичу Багратион-Мухранскому, состоящего в 1^м отделении 1^й участка города Тифлиса, 1878 წლის 15 დეკემბერი, გვეგები, ი-241; ფასადი გიმნაზიის ქუჩის მხრიდან, ი-242.
- 317 არმა დოლიძე, სათავართო არქიტექტურა საქართველოში, თბილისი, 2005, გვ. 97.
- 318 სათავადუნაშრო ბანკის თეატრის შენობის ისტორიის, მისი გეგმარებისა და არქიტექტურის დეტალური აღწერა იხ. ი. დოლიძე, სათავართო არქიტექტურა საქართველოში, გვ. 97-104.
- 319 თ. გერსამია, ძველი თბილისი, არბაცია 133.
- 320 თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდი, ი-234.
- 321 Кавказский Календарь на 1859 год, Тифлис, 1858, გვ. 483, 541; Кавказский Календарь на 1861 год, Тифлис, 1860, გვ. 127; Кавказский Календарь на 1860 год, Тифлис, 1859, გვ. 40, 47; Кавказский Календарь на 1910 год, LXV год, часть II, გვ. 102, 736, 1148 და სხვა.
- 322 Moritz Arnold, Schreiben des Herrn Staatsraths Moritz, Direktors des magnetisch-meteorologischen Observatoriums in Tiflis an den Herausgeber: Astronomische Nachrichten, Altona, Deutschland, 1867; იხ. აგრეთვე 1867 წელს ნაშრომის რუსული თარგმანი შესრულებული ალექსანდრე (სანდრო) დიდებულების მიერ, რომელიც პიდგორნეტორიული ფორმის ინსტრუმენტის არქივია დაცული, გვ. 1.
- 323 ე. ბერიძე, თბილისის ბურთომბილერება, 1801-1917 წლები, ტ. I, გვ. 119, 122.
- 324 სცა, ფონდი 205, საქმე 914.
- 325 სცა, ფონდი 192, №, საქმე 1227, Проект на перестройку пивоваренного завода принадлежащего вдове Луизе Давыдовне Мадеровой на Елизаветинской улице за № 154 в 10 уч. гор. Тифлиса, 13 Июня 1883г.
- 326 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 3832.
- 327 სცა, ფონდი 192, №, საქმე 2402, Проект на постройку подвалов и жилых помещений для пивоваренного завода на собственной земле 2^м гильдии купца Фридриха Гаспаровича Ветцеля в 10^м пол. уч. г. Тифлиса, 1889.
- 328 ეს იგივე ადგილი უნდა იყოს, რომელზეც მებუთე ვეტეცელისაგან პირველი შეკეთა 1869 წელს არქიტექტორმა ადრეტურ ზალკმანმა მილი, 1873 წელს კი ვეტეცელის მამული სცა არქიტექტორმა გენაიეთარა. ვეტეცელის მამულისათვის ერთი საინჟინერო პროექტი კი ხრამოსტამაჟი შექმნა. საბოლოო დამოკიდებულება განეთარება, კი
- არქიტექტორ ლუიგელზე ბოლოვდეს ვერცა ნილაჟ; სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 2809, Чертеж на постройку, 1873. პროექტს ხელს აწერს ინჟინერი, რომლის ლათინურენოვანი ხელმოწერა ვერ იკითხება.
- 329 სცა, ფონდი 192, №, საქმე 2177, По прошению 2^м гильдии купца Фридриха Ветцеля с проектом на постройку здания для Парового Котла на углу Елизаветинской и Садовой улиц, 1888.
- 330 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 1130, ედუარდ მაქერის სახლის პროექტი, 1882, არტუტ. ლ. ბოლოველი.
- 331 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 2774, ედუარდ მაქერის სახლის პროექტი, 1890, არტუტ. პ. გოთარდელი.
- 332 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 3696, Проект на постройку каменного двух-этажного дома с флигелем, на собственной земле провизора Эдуарда Эдуардовича Махикера, состоящей в 10^м Садовом полиц. уч. по Михайловской улице, 1893.
- 333 მესამე სართული შენობას XX საუკუნის დასაწყისში, სამტხიას დროს დადგენეს.
- 334 Ernst Kaulassus und Zurik, Aus Württemberg (und Anderswoher) ins Zarenreich und aus der Sowjetunion durch den Orient Heim ins (Dritte) Reich, Geschichte der Familien - Hoen, Mader, Gross, und Bader, verfaßt von Edith Hoen, Siegfried Hoen und Ingrid Ziegler geborene Hoen, Ditzingen und Kornel, 1997, ხელნაწერი.
- 335 დ. ხომარტია, თბილისი ძველი სასტუმროები, გვ. 81, სკოლითი 213.
- 336 ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 4960.
- 337 ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 4646, Проект на постройку каменных флигелей одного в два этажа, в другого в три с сараями, а также перестройки всего здания на собственной земле князя Александра Алексеевича Багратион Мухранского, состоящей в 5^м пол. уч. города Тифлиса по Мухранской и Багратионовской улицам, 1896.
- 338 ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 3999, Проект на постройку двух-этажного каменного дома с флигелем и подвалом, на собственной земле Георгия Соломоновича Кетухидзе и Давида Соломоновича Кетухидзе состоящей в IX = Купийском полицейском уч. г. Тифлиса на Авачской площади, 1895.
- 339 სცა, 192, №, საქმე 2277, Проект на постройку двух-этажного каменного дома Тифлисского гражданина Андрея Котрини сост. в 10^м Садовом участке по Михайловской улице, 1886.
- 340 სცა, 192, №, საქმე 2271, Проект на перестройку одноэтажного каменного дома на собственной земле Фридриха Шейфлера состоящей в 10^м Садовом полиц. участке по Елизаветинской улице д. № 121.
- 341 ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 2634, საცხოვრებელი ფლიგელის პროექტი დეკორატიული ბაილი შედგენილია 1889 წელს, დამტკიცებულია 1890 წელს; სცა, 192, ანაწერი №, საქმე 1695, ანასტასია ვარლამიშვილი ანდრევეას სახლის პროექტი გე-10-ე საპოლიციო უბანში შეუტანილადს ქუჩაზე, 1885 და სხვა.
- 342 სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 719, Проект на постройку временного деревянного цирка в г. Тифлисе на Мандатовском (sic!) острове, проходя от Александровского Сада между Воронцовским мостом на лево, на участке, бывшего Минзоева, ныне принадлежащий Кутанскому дворянскому банку директором цирка Форером, გვ. 28-32.
- 343 სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 4180.
- 344 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 378, Проект на постройку двухэтажного флигеля с антресолем при доме Тифлисского Почётного Гражданина Асташия Ивановича Купуджанова, состоящий в гор. Тифлисе в 3^й Александровском участке на углу Полицейской улицы и Серебрянного ряда за № 21.
- 345 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 180, Проект каменному двухэтажному дому с флигелем предполагается построить Прусским поданным Карлом Кувбертцим в городе Тифлисе, в 9^м Купийской части по Михайловской улице за № 52, 1878.
- 346 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 275, (Дом) Русским поданным, Александровским колонистом Христианом Бадинаном, состоящий в 8^м Чугуретском Участке по Песковской улице за №68.70, 1879.
- 347 სცა, ფონდი 192, ანაწერი №, საქმე 256, Чертеж дома Амшара, 1879;

- სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 273, Чертеж дома на Тумановской улице, 1879; ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 2438, ქუთათისილი მოქალაქის ეკატერინე გელახის ასულ გოგაძის სახლის რეკონსტრუქციის პროექტი, 1889 და სხვა.
- 348 სცა, ფონდი 192, ანაწერი 8ა, საქმე 307, Проект на пристройку и настройку 2го этажа на каменном доме с флигелем, состоящем в 1ой ч. г. Тифлиса на № ... по Лицейской улице вдовую Статского Советника Еленой Егоровой Габасовой, 1879.
- 349 დ. კახაბიძე, კურორტი კოჯორი, გვ. 44, 79; ა. პოტიცკი-გინიგის პროექტის შეიჯავ სცა, ფონდი 204, აღწერა 1, საქმე 2194, საარქივო მონაცემს უკუთვნის დ. კახაბიძის წიგნის მიხედვით.
- 350 თბილისის ხიდების შესახებ იხ. ნოლოზ კვეხრულიძის, თბილისის ხიდები, თბილისი, 1961; ასევე იხ. თ. კერაძე, ელ. ქუთათისელი, გერმანელთა დასახლება თბილისში, გვ. 27, 300. არაგველია ხიდის ადგილი მდებარე ხიდის მშენებელად ე. ბერიძე არქიტექტორ რაის ასახელს, ხიდის აგების თარიღად, კი 1850-1851 წლებს.
- 351 სცა, ფონდი 203, საქმე 823, Представление главного инспектора гражданских сооружений об отдаче инженеру Зеземану на коммерческом праве работ по постройке моста через р. Куру в г. Гори, 1881, 1882.
- 352 მარინე ბულია, შპა ჯანვალაია, ქუთათისი, საქართველოს ძველი ქალაქები, თბილისი, 2006, იხ. დავით ცხადაძისა და შერაბ კიხეიძის ანოტაციები საერო ნაგებობების შესახებ, გვ. 12.
- 353 სცა, ფონდი 204, ანაწერი 1, საქმე 604, О постройке инженером Зеземаном конно-железной дороги от сел. Аteni до ст. "Гори" Закавказской ... дороги, 1886.
- 354 ცნობები ინიერნ ი. დივმანის შესახებ მისმა შეიღებულმა, იური დივმანმა მომზადდა. მასთან ინახება ი. დივმანის პირადი არქივიც, სადაც დაცულია დივმანის პროექტების ორგანიზები, ჯილდოები, სიგელიც, დადგენიების მოწმობა და სხვა. დივმანის ოჯახში შემორჩენილია ი. დივმანის მიერ შესრულებული ავეჯი — წიგნის თაროები, კარადა და სხვა. ყოვლად მოდერნის სტილის ნაჭიერ ნივთებს წარმოადგენს. დივმანის კუთვნილება ინიერნის ნახატები, რომლებზეც თბილისური თუ კავკასიური საცხოვრებელი სახლებია წარმოდგენილი. ი. დივმანის სტუდენტობისდროინდელი უფრაჟები და სხვა პროექტები თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდში ინახება. ოპან დივმანის მოღვაწეობის შესახებ იხ. აგრეთვე, მ. მანია, ვერსული არქიტექტორები თბილისში, გვ. 46-48, 112-116.
- 355 თ. კერაძე, ელ. ქუთათისელი, გერმანელთა დასახლება თბილისში, გვ. 26.
- 356 იხ. დავით ნოშტარაის ანოტაცია მარინე ბულიას და შპა ჯანვალაის წიგნში, თბილისი, საქართველოს ძველი ქალაქები, თბილისი, 2002, ანოტაცია 104, გვ. 146; დ. ნოშტარა, იმპეროლური იდენტობა და რუსული სტილი თბილისის საეკლესიო არქიტექტურაში, გვ. 101-105.
- 357 Проект церковно-приходской школы при 2ой Миссионерской Казанской Богородицкой церкви в г.р. Тифлисе. თბილისის ისტორიის მუზეუმი („ქარვასლა“), № 3844; I მისიონერული ეკლესია მდებარეობდა რივეზე. იხ. გ. ქაშიშვილი, თბილისის 1801-1918 წლების საეკლესიო ნაგებობების კლასიფიკირება საარქივო წყაროების მიხედვით, არქიტექტურა და იდენტობა: საეკლესიო მშენებლობა თბილისში (1801-1918), გვ. 219, 222.
- 358 თ. კერაძე, ელ. ქუთათისელი, გერმანელთა დასახლება თბილისში, გვ. 26.
- 359 Проект дома-особняка Шарлоты Францевны Мелик-Гайказовой на собственном уч. земли в 1ой ч. г. Тифлиса на углу Тер-Гукасовской ул. и Проектированного тупика под №101, თბილისის ისტორიის მუზეუმი („ქარვასლა“), № 3-849.
- 360 მ. მანია, დუშეთი. ურბანული და არქიტექტურული მეგკიდერობა, გვ. 178-183; სცა, ფონდი 204, საქმე 4042, Проект к постройке Душетского Казначейства, план места и 1го и 2го этажей, 1908.
- 361 სცა, ფონდი 204, აღწ. 1, საქმე 1474, О постройке новой Душетской Тюрьмы, 1906-1911.
- 362 სცა, ფონდი 192, 8ა, საქმე 2177, По прошению 2ой гильдии купца Фридриха Ветцеля с проектом на постройку здания для Парового Котла на углу Елизаветинской и Садовой улиц, 1888 — მიითხებული პროექტის ინფორმაცია პერმანენტ ბარტის ოჯახის შესახებ მისმა შეიღებულმა, გიზელა რასპერმა (Gisela Rasper) მომზადდა. პერმან ბარტის ბიოგრაფია იხ. აგრეთვე: Игорь С. Грабарь, Русское Зодчество за Триста лет, Россия в ее прошлом и настоящем, Москва, 1915. В память трехсотлетия державного дома Романовых. ჩვენს წიგნში მოთავსებული ცნობები რამდენიმე სხვა გერმანულ-კოლნისური წარმომავლობის გვარის შესახებ, ასევე გიზელა რასპერის ბიოგრაფიებს ეყრდნობა.
- 364 მ. ქაშიშვილი, სასტუმრო „ვეტეკლის“ ისტორია და არქიტექტურა, გვ. 214, სტილი 4.
- 365 სცა, ფ. 192, ანაწერი 8ა, საქმე 8386, Проект перестройки доходного дома на углу Михайловской и Садовой ул. в 10 „участие на земле наследн. Каспара Ветцеля, 1908.
- 366 ეს ადგილი დღეს ნოდარ დუმბაძის სახ. შოზრად მკურნალებელთა თეატრის ადგილს ემთხვევა (დავით ადამაშვილის პრესა. 101). იხ. ნ. ქაშიშვილი, სასტუმრო „ვეტეკლის“ ისტორია და არქიტექტურა, გვ. 214, სტილი 4.
- 367 სცა, ფ. 192, ანაწერი 8ა, საქმე 8384, Проект перестройки одноэтажного дома и постройки новых одноэтажных торговых помещений на участке наследников Каспара Ветцеля (угол Михайловского просп. и Кенесовской улицы), 1908.
- 368 სცა, ფ. 192, ანაწერი 8ა, საქმე 9143, Проект перестройки дома А. И. Каралова и Софьи И. Караловой на углу Михайловского пр. и Реутовской ул. (бывшее Реальное Училище). Прим. Нижний этаж на Михайл. пр. перестраивается в магазины, остальные помещения в квартиры, 1912.
- 369 ჭიჭქრის ზედა ნაწილში კარალოების გვარის ინიციალი K არის ჩაქსოვილი.
- 370 პერმან ბარტის დუშეთისა და სიღნაღში მოღვაწეობის შესახებ იხ. მ. მანია, დუშეთი. ურბანული და არქიტექტურული მეგკიდერობა, გვ. 103, 183.
- 371 კარსნის ობსერვატორიის კომპლექსი თბილისის ფიზიკური ობსერვატორიის დირექტორის შტეფან ჰელსეს (Stephan Hasek) თარსობით 1910-1912 წლებში გაშენდა.
- 372 მ. მანია, თბილისის გეოფიზიკური ობსერვატორია, გვ. 156-171; იხ. აგრეთვე მ. მანია, Art Nouveau-ს გამოჩენილი ძეგლი მცხეთის მაღალზე — კარსნის მაგნეტური ობსერვატორია, ლექსიონული ჟურნალი Ars Georgica, სერია 8, 2010, http://georgianart.ge/index.php?option=com_contentview-article&id=54&Itemid=8&d=7
- 373 გიორგი მარჯანიშვილი, Из истории здания союза писателей, Научно-технический отчет отдела памятников при Управлении учета исследований памятников и музеев за 1983 год, Тбилиси, 1984, გვ. 125-136.
- 374 Г. Марджанишвили, Из истории здания союза писателей, гв. 125-136
- 375 ხის შვერილი აივნები ქუჩის სივრცეში მპყრობილი საცხოვრებელი არქიტექტურა. ე. პორფირიკის 1869 წელს შედგენილი პროექტი იყო ამოწმებული. გამოსი, რომ ახალგაზრდობის წლებში და სარაჯიშვილის თავის ძველ სახლში შექმნა გატყვევებული. ცნობილია და სარაჯიშვილის კიდევ ერთი საცხოვრებელი სახლი. ეს დღევანდელი ვერად მგორის ქუჩის 11-ში მდებარე ორსართულიანი ნაგებობა (1896), რომლის არქიტექტორიც ალექსანდრ ოზეროვია. იხ. ე. ბერიძე, თბილისის ხუროთმოძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, გვ. 131, სურ. 151, გვ. 150.
- 376 არჩილ სტეფანიშვილი, დავით სარაჯიშვილი, თბილისი, 1988, გვ. 29-30
- 377 Г. Марджанишвили, Из истории здания союза писателей.
- 378 ფორაქიშვილის ინტერიერის კარლ ედარის თაყვანი წამორბეობი ქართული არქიტექტურის არაერთ მკვლევარს (ლონგინოზ სუმბაძე, ვახტანგ ცინცაძე, ვახტანგ ბერიძე და სხვა) აქვს გამოყენებული.

პირთა საძიებელი

აბაშიძე, ვასო
 აბუხიზი, პოლკოვნიკი
 არეზურტისკი-დოღორუკი, სოფიო
 არმაკური
 არწრუნი
 არჯვანიძე იოანე
 ალუერძმანი, გიშო
 ბაგრატიონი მუხრანბატონი, ალექსანდრე
 ერეკლეს ძე
 ბაღმანი, სრისტიან
 პასტაპოზუნე, ბარონ ფონ
 ბარტი, ერის
 ბარტი, ვიქტორ
 ბარტი, იაკობ
 ბარტი, იმა
 ბარტი, იოჰანეს
 ბარტი, მეთაი
 ბარტი, ფრიდრიხ
 ბარტი, პერმან
 ბარიატინსკი
 ბატონიშვილი, ვახუშტი
 ბებუთოვი, დავით
 ბებუთოვი, მიხეილ
 ბენგელი, იოჰან ალბრეხტ
 ბენუა, ლეონტი
 ბენუა, ნიკოლაი
 ბერძენი, გაბრიელ
 ბერლინგტონი, ლორდ
 ბლუფელი, ლუიპოლდ
 ბოლენშტედტი, ფრიდრიხ ფონ
 ბრანშენოლი, ანტონ ფონ
 ბრეკსი
 გაგარინი, გრიგოლ
 განერელია, აკაკი
 გარეჯი, რობერტ
 გეოცენშტაინი
 გილაფენშტაინი, იოჰან ანტონ
 გოთჰარდტი, პაულ
 გოთჰარდტი, სოფია
 გრამი, დევიდ
 გრებროდტი, ედუარდ ემანუელ
 დარეჟან დედენფელი
 დორხიზი
 დოშბა, ალექსანდრე
 ერეკლე მეორე
 ერელერი, ფრიც
 ერისთავი
 ერისთავი, რადფილ
 ერისთავი, მ.
 ვაისი, ფლორენტიან ფერდინანდ
 ვაისი, ერისთავი ფერდინანდ
 ვებტელი, ეკატერინე
 ვებტელი, კასპარ
 ვებტელი, ფრიდრიხ
 ვებტელი, ფრიდრიხ კასპარ
 ვოლსი, კარლ
 ვორონცოვი, მიხეილ
 ზალცმანი, ალბერტ
 ზალცმანი, ალექსანდრე
 ზალცმანი, თეოდორ
 ზეზენაი, ედუარდ
 ზემელი, ანისია
 ზემელი, ევგენი
 ზემელი, ოსკარ იაკობის ძე
 ზემუხერი, გიორგი
 ზეტცერი, ფრიდრიხ
 ზიშენსი
 ზიში, ფრანც
 ზომერ, ერნსტ

ზუბალაშვილი, ალექსანდრე
 ზუბალაშვილი, ევგენია
 ზუბალაშვილი, იაკობ
 ზუბალაშვილი, ივანე
 ზუბალაშვილი, კონსტანტინე
 თამაშვეი, ბარბარე
 თამაშვეი, გიორგი
 თამაშვეი, ეასილ
 თამაშვეი, იაგორ
 თანდოიანცი, სასაქ
 თარხან-შოურავი, ევგენია
 იონე-შოლენგი, იოჰან პანროზ
 იურიენსი, ემილია
 კამბაკჯი, ლადოვიქ
 კალაშნიკოვი, მიხეილი
 კანინსკი, ეასილ
 კარალევი (ყარალაშვილი), ალექსანდრე
 კარალევი (ყარალაშვილი), სოფიო
 კუხი, ფრიდრიხ
 კერერი, ანგესტ
 კერერი, ანნა
 კერერი, ქ.
 კერერი, იოჰან გეორგ
 კოხი, კარლ პანროზ
 კრეტტინი, ნ.
 კრეტტინგერი, კარლ
 ლაცაროუსი, ალექსანდრე
 ლაცაროუსი, მარია
 ლუმჟელი, მარია
 ლუმჟელი, ფერდინანდ
 ლობაჟ, ანდრეას
 ლომანი, ფანი
 მავერი, აუგუსტ
 მავერი, ბარბარა
 მავერი, დეიდე
 მავერი, ედუარდ
 მავერი, იოჰან
 მავერი, კრისტინა
 მავერი, ლუიზა
 მავერი, სამუელ
 მავერი, ფრანც
 მავერი, ფრიდრიხგოთლიბ
 მავერი, ფრიდრიხ
 მავერი, ფრიც
 მაიერი, ა.
 მაიერი, ე.
 მაიერი, იოჰან
 მაიერი, რიზარდ
 მაიერი, პანროზ
 მამაცაშვილი, ილია
 მამრამე, პეტრე
 მანეჯაშვიძე, გურამ
 მერჯანიშვილი, კოტე
 მეგრანბოვი, აბაჟ ხან მელექ
 მელქიშეიმი ა.
 მერგენტალერი, ხრისტიან
 მესხიშვილი, ლადო
 მოროსი, ულიამ
 მუხარამბატონი, ეკატერინე
 ნაპოლეონ I
 ნეიდჰარდტი
 ნეშლი
 ნიკოლაი, იაკობ
 ნიკოლაიხ II
 იზერკონი, ალექსანდრე
 ოლდენბერგის პერკოვი (პოლდენ-გოთიოირი),
 კონსტანტინე ფრიდრიხ პეტერ ფონ
 ორბელიანი, გრიგოლ
 ორბელიანი, ილია

პადალიო, ანდრეა
 პეტროვი, ივან ნიკოლოზის ძე
 პიმენოვი, ნ.
 პირო
 პიტოვეცი, ისაია
 პლაზუკი, მტეფან
 პოვიტუ-გაინგ, აუგუსტ დანიელის ძე
 პორტა, ჯაკოპო დელა
 პრაფინი, ო.
 პროკოპენკო, ეკატერინე
 რადე, ჩესლუბე
 რაიტერი, ივანე
 რაიტერი, კონსტანტინე
 რამბლოვი, კარლ იულუს
 რემზტი, ადელფ
 რენცი
 რამბაქიძე, გრიგოლ
 როლოფი, გიოთილბ
 რომანოვი, ფელისიუსი გიორგი
 როტა
 რუკსი, იოსიფ
 რუბინტენი, ანტონ
 სარაჯიშვილი, დავით
 სარაჯიშვილი, ზაქარია
 სარაჯიშვილ-აბაშიძე, მაკო
 სიმონსონი, ოტოიაკობ
 სიშონსონი, ისააკ
 სიხარულაძე, ნოე
 სიხარული, ვინჩენცო
 სკოიან, ადელფ ფონ
 სკუდებერგ, იოჰან
 სოლომონოვი, ე.
 სტარიციკი, იგორ
 სუბიათაშვილ-იუვინი, ალ.
 ტატიშნევიკი, კორნელი
 ტოვარნიკი
 ტოპოკრევიჩი
 ფეცკი, გუსტავე
 ფორერი, ალექსანდრე
 ფორაქიშვილი, ეკატერინე
 ფრანკენი, ვილჰელმ
 ფრიკი
 ქუთუბუდოვი, გიორგი
 ქუთუბუდოვი, დავით
 მაფოვი, ნიკოლაი
 მაიფლერი ფრიდრიხ
 მალიაინი, ფიოდორ
 შარერი, პანდინს კარლ გერნერ
 შეპაცი, ეკატერინა
 შეპაცი, ემანუელ
 შიმკევიჩი, ალექსანდრ
 შრეტერი, ვიქტორ
 შტერნი, პაულ (პაულუსა)
 შტერნი, პაულ
 შტერნი, პაულა
 შულცი, გეორგ კუფს
 ჩაიკოსკი, პეტრე
 ჩაფორაშვილი, ეკატერინე
 ცაიკი, კარლ
 ჭავჭავაძე, ალექსანდრე
 ჭავჭავაძე, ეკატერინე
 ჭანტურია, აკაკი
 ხოშტარია, აკაკი
 ხოდიროვიჩი, ფელიქს
 ხრამოსტა, პ.
 ჯორჯა, ჯაკოპო დელა
 ჯორჯაძე, ბარბარე
 ჰანი, კარლ ფონ
 პოლსტი, იოჰან მატეას ფონ

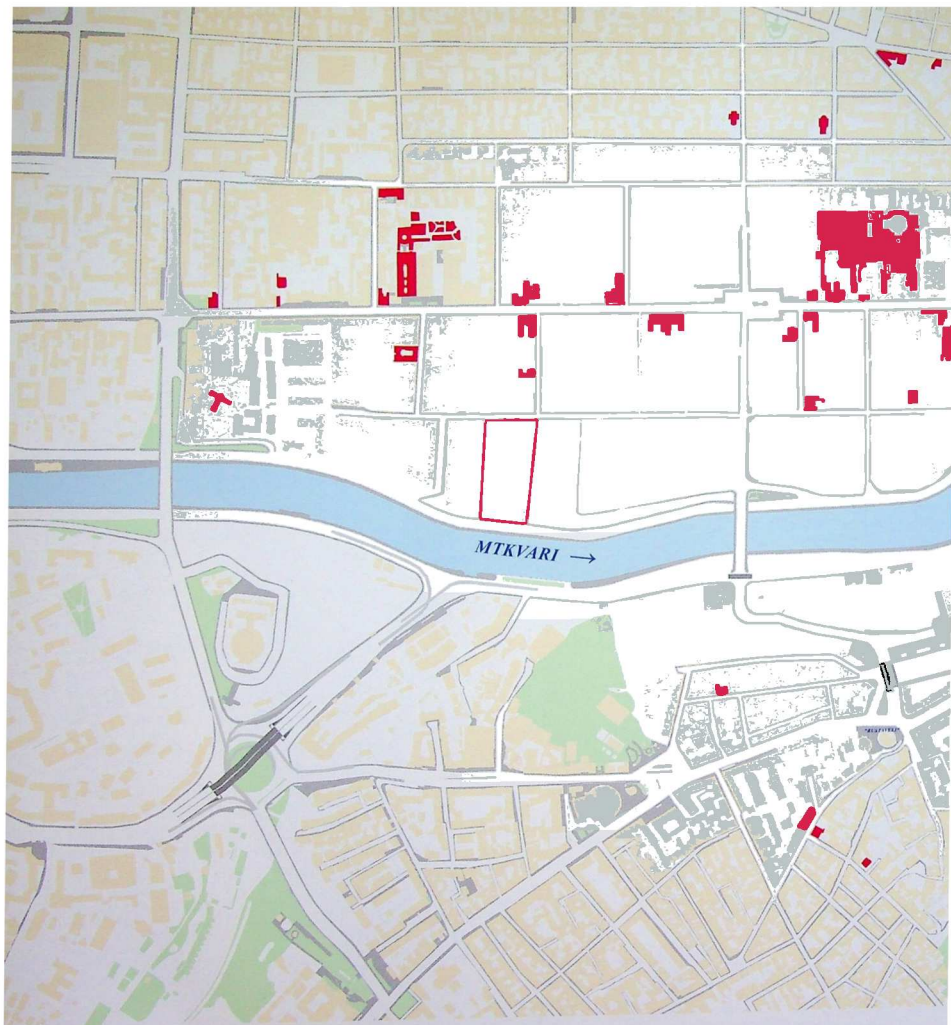
INDEX OF NAMES

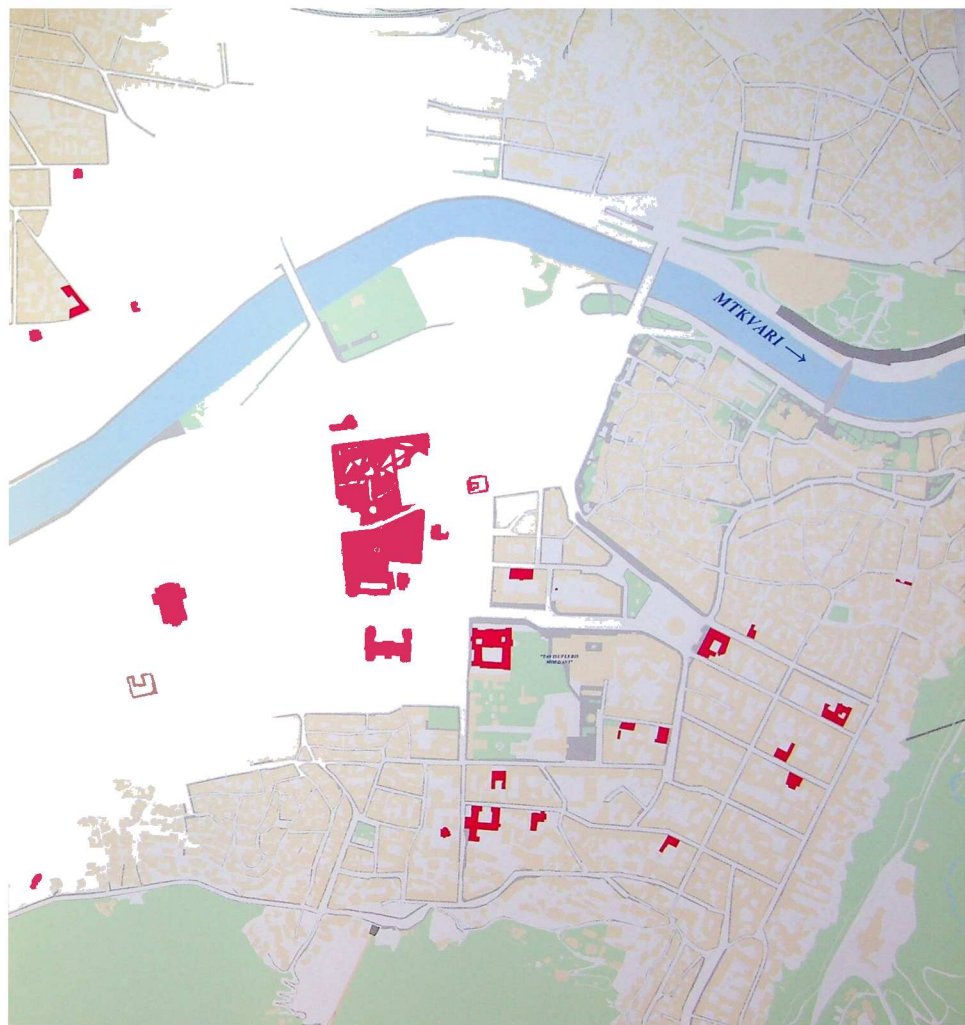
Aktsile, Colonel
 Appia, Adolphe
 Argutinskaja-Dolgorukaja, Sophia
 Arjevalidze, Iovane
 Arshakuni
 Artzuni
 Aufermann, Emil
 Badmann, Christian
 Bagration-Mukhranbatoni, Alexander
 Barjetinsky, Prince
 Barth, Christiana
 Barth, Erich
 Barth, Friedrich
 Barth, Hermann Otto
 Barth, Inna
 Barth, Jakob
 Barth, Johannes
 Barth, Meta
 Barth, Victor
 Bebutov, David
 Bebutov, Michael
 Bengel, Johann Albrecht
 Benoist, Leonti
 Benoist, Nicholas
 Beridze, Vakhtang
 Bleifeld, Leopold Johann Heinrich
 Bleifeld, Peter Friedrich Ludwig von
 Bodenstedt, Friedrich von
 Bömler, Emmanuel
 Börtingen, Susanne Rosin
 Bornemann, Minna
 Braunmühl, Anton von
 Breels
 Brulleau, Leon Battista Alberti
 Brullov (Brulleau), Alexander
 Burlington, Lord
 Cambiaggio, Lodovico
 Chanturia, Akaki
 Chavchavadze, Alexandre
 Chavchavadze, Ekaterine
 Chodorovich, Feliks
 Dadiani, Andria
 Dadiani, David
 Dadiani, Tatiel
 Debussy, Claude
 Diachenko, Maria
 Diachenko, Vasily
 Ditzmann, Johann
 Eichler, Karl
 Eristavi, Prince
 Fink, Marie
 Frankhen, Louise
 Frankhen, Wilhelm
 Frick
 Frörr, Alexander
 Gabaeva (Gabashvili), Elena Egorovna
 Gerzstein
 Girzel
 Gluck, Christoph
 Gotthardt, Paul
 Gotthardt, Sophie
 Gödicke, Gottlieb
 Gödicke, Robert
 Grimm, David
 Gutbrodt, Eduard Emmanuel
 Hahn, Karl von
 Haxthausen Baron, August von
 Holst, Johann Mathias von
 Hunn, A.

Ismirova, Nina Ivanovna
 Ivanov, Grigol
 Japeridze, Agraphina
 Eriker, Fritz
 Fritz, Johann
 Jaques-Dalcroze, Émile
 Jung-Schilling, Johann Heinrich von
 Jurgens, Emilia
 Kandinsky, Wassily
 Karalov, Alexander
 Karalov, Sophie
 Kehrer, Agnes
 Kehrer, Anna
 Kehrer, Johann Georg
 Kehrer, K.
 Khoshitaria, Akaki
 Koch, Karl Heinrich
 Königsmann, Julia
 Korchibashev, Alexander
 Kotrini, Andreas
 Kretzinger, Karl
 Kubertsy, Carl Julius
 Kugler, Karl
 Lacarius, Alexander
 Lacarius, Maria
 Lehmkühl, Ferdinand
 Lehmkühl, Heinrich Ferdinand
 Lenz, Otto
 Libau, Andreas
 Lipmann, Fani
 Mader, August
 Mader, Barbara
 Mader, Christian Friedrich
 Mader, Christina
 Mader, David
 Mader, Eduard
 Mader, Franz
 Mader, Friedrich Gottlieb
 Mader, Friedrich
 Mader, Georg Friedrich
 Mader, Gottlieb Friedrich
 Mader, Louise
 Mader, Wilhelm
 Makker, Eduard
 Mamatsashvili, Ilya
 Mayer, A.
 Mayer, David
 Mayer, E.
 Mayer, Heinrich
 Mayer, Johann
 Mayer, Leonid
 Mayer, Richard
 Meghrinov, Grigol
 Mergentaler, Christian
 Mirbabayev, Seid
 Moritz, Paul Heinrich Arnold Theodor
 Morris, William
 Mukhran-Batoni, Ekaterine
 Mukhran-Batoni, Ivane
 Natsvalova (Natsvishvili), Emilia
 Napoleon I
 Neidhardt
 Nicholas II of Russia
 Oldenburg (Holstein-Gottorp), Konstantin
 Friedrich Peter von
 Orbellani, Grigol
 Ozerov, Alexander
 Palladio, Andrea
 Pauli, Leona

Pier
 Poradishvili, Ekaterine
 Porta, Giacomo della
 Povitz-Epping, August
 Prokopenko, Ekaterina
 Radde, Gustav Ferdinand Richard
 Raschdorff, Julius Carl
 Rasper, Gisela
 Reier, Friedrich Christian
 Remmert, Adolf
 Renz
 Resanov, Alexander
 Riemerschmid, Richard
 Robakidze, Grigol
 Romanov, Giorgi Grand Duke
 Romanov, Mikhael Nikolaevich, Grand Duke
 Rucks, Joseph
 Sainov
 Sainov, Darcho
 Salzmann, Albert
 Salzmann, Alexander
 Salzmann, Theodor
 Sarajishvili, David
 Sarajishvili, Zakaria
 Scamozzi, Vincenzo
 Scharrer, Karl Werner
 Scheffer, Friedrich
 Schinkel, Karl Friedrich
 Schmerling, Oskar
 Schmidt, Karl
 Schröter, Alexander Gottlieb
 Schröter, Gottlieb
 Schröter, Victor Johann Gottlieb
 Schulz, Georg Kufus
 Schwarz
 Schwarz, Ekaterina
 Schwarz, Emmanuel
 Schwyger, W.
 Scudberg, Johann
 Semmel, Anissa
 Semmel, Eugene
 Semmel, Oskar Jakob
 Semper, Gottfried
 Seseman, Eduard
 Setzer, Friedrich
 Shavrov, Nikolai
 Siemens
 Sikhanulidze, Noe
 Simm Franz
 Simonson, Isaac
 Simonson, Otto Jakob
 Skhirtladze, S.
 Skoyan, Adolf von
 Silvisky, Simon
 Sommer, Ernst
 Sangallo, Antonio da
 Stackenschneider, Andrei
 Staritsky Yegor, Senator
 Stern, Paul Karl Eduard
 Stern, Paula
 Stern, Pavel (Pavlusha)
 Stern (Diachenko), Maria
 Stuck, Franz
 Szymkiewicz, Aleksandr
 Tamamshev, Giorgi
 Tamamshev, Igor
 Tamamshev, Joseph
 Tamamshev, Vasil

Tamamsheva, Barbara
 Tandonsits, Sahak
 Tarkhan-Mouravov, Euphemia
 Tesseu, Heinrich
 Titel, Emilia
 Titel, Franz
 Ton, Konstantin
 Topokrevich
 Tovarnitsky
 Vieweg, Gustav
 Vignola, Giacomo da
 Vorontsov-Dashkov, Ilarion
 Vorontsov, Mikhail
 Walter, Julius
 Weiss, Christian Ferdinand
 Weiss, Florentin Ferdinand
 Wennagel, Jakob
 Wetzel, Ekaterina
 Wetzel, Emilie
 Wetzel, Friedrich Kaspar
 Wetzel, Jakob Friedrich
 Wetzel, Kaspar
 Yermakov-Cambiaggio, Dmitry
 Zaar, Carl
 Zimm, Franz
 Zubalashvili, Alexander
 Zubalashvili, Euphemia
 Zubalashvili, Ivane
 Zubalashvili, Jacob
 Zubalashvili, Constantine

თბილისის რუკა. წითლად მონიშნულია გერმანელი არქიტექტორების მიერ XIX საუკუნისა და XX საუკუნის დასაწყისში აგებული შენობები. რუკა შედგენილია მაია მანიას მიერ, კარტოგრაფიული სამუშაო შესრულდა GIS & RS საკონსულტაციო ცენტრ გეოგრაფიკში კარტოგრაფ ირაკლი სობახის მიერ.

Map of Tbilisi showing in red the definitely identified buildings designed by German architects in the late 19th and early 20th century. The map was compiled by Maia Mania. Cartographic services were provided by Irakli Sokhadze of the GIS & RS Consulting Center GEOGRAPHIC.

გარეგანულ სურათმოქმედებათა მიერ აშენებული შენობების საძიებელი

9 აპრილის ბაღი (ყოფილი ალექსანდრეს ბაღი)	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 73
შოთა რუსთაველის პროსპექტი 6	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 75
შოთა რუსთაველის პროსპექტი 9/2	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 75 (ილიას ბაღი, ყოფილი იოჰან მაიერის ბაღი)
შოთა რუსთაველის პროსპექტი 10/2	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 77
შოთა რუსთაველის პროსპექტი 11	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 81
შოთა რუსთაველის პროსპექტი 25/1	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 84/2
ლ. გუდიაშვილის ქუჩა 10	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 103
ჯორჯაძის ქუჩა 5/4	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 106
ვუკოლ ბერიძის ქუჩა 2	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 108
პავლე ინგოროვას ქუჩა 16	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 115
სულხან-საბა ორბელიანის ქუჩა 6	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 117
ლეონიძის ქუჩა 7/2	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 128
შოი ჩიტაძის ქუჩა 4	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 128/1
შოი ჩიტაძის ქუჩა 9	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 133/11
მ. ზანდუკელის ქუჩა 11	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 129 (ჯანსუღ კახიძის ბაღი, ყოფილი ბარტყების ბაღი)
მ. ზანდუკელის ქუჩა 20	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 149
კ. მაყაშვილის ქუჩა 10	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 149 ^ა
შ. დადიანის ქუჩა 10	დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 150 ^ა (ყოფილი გეოფიზიკური ობსერვატორიის შენობა)
ლ. ასათიანის ქუჩა 3	ივ. ჯავახიშვილის ქუჩა 40
ივ. მაჩაბლის ქუჩა 13	ივ. ჯავახიშვილის ქუჩა 55
ივ. მაჩაბლის ქუჩა 14	ივ. ჯავახიშვილის ქუჩა 69
გალაკტიონ ტაბიძის ქუჩა 20	მიხეილ წინამძღვარიშვილის ქუჩა 138
გალაკტიონ ტაბიძის ქუჩა 22	არნოლდ ჩიქობავას ქუჩა 30
პაოლო იაშვილის ქუჩა 15	არნოლდ ჩიქობავას ქუჩა 37/38
ა. ფურცელაძის ქუჩა 16	სანკტ-პეტერბურგის ქუჩა 3
გ. ახელედიაშვილის ქუჩა 21	სანკტ-პეტერბურგის ქუჩა 12/61
პ. კაკაბაძის ქუჩა 38 წმ. მიხეილ ტყვერელის ეკლესია	დიმიტრი უზნაძის ქუჩა 51
გიორგი ათონელის ქუჩა 31/2	დიმიტრი უზნაძის ქუჩა 68 (ძმები ვეტცელეების ლუდის ქარხნის ყოფილი ტერიტორია)
დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 32	ბაქოს ქუჩა 2/157
დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 46	ლუი პასტერის ქუჩა 4
დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 49/2	ჯ. კახიძის ქუჩა 9
დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 58	
დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 60	
დავით აღმაშენებლის პროსპექტი 60 (ყოფილი მიხეილის საავადმყოფო)	

INDEX OF TBILISI BUILDINGS DESIGNED BY GERMAN ARCHITECTS

April the Ninth Garden (Former *Alexander's* Gardens)

6 Shota Rustaveli Avenue

9/2 Shota Rustaveli Avenue

10/2 Shota Rustaveli Avenue

11 Shota Rustaveli Avenue

25 Shota Rustaveli Avenue

10 Lado Gudziashvili Street

5/4 Jorjadze Street

2 Vukol Beridze

16 Pavle Ingorokva Street

6 Sulikhan-Saba Orbeliani Street

7/2 Giorgi Leonidze Street

4 Shio Chitadze Street

9 Shio Chitadze Street

11 Mikheil Zandukeli Street

20 Mikheil Zandukeli Street

10 Kote Makhashvili Street

10 Shalva Dadiani Street

3 Lado Asatiani Street

13 Ivane Machabeli Street

16 Ivane Machabeli Street

20 Galaktion Tabidze Street

22 Galaktion Tabidze Street

15 Paolo Iashvili Street

16 Anton Purtseladze Street

21 Giorgi Akhvlediani Street

38 Polikarpe Kakabadze Street

31/2 Giorgi Atoneli Street

32 Davit Aghmashenebeli Avenue

46 Davit Aghmashenebeli Avenue

49/2 Davit Aghmashenebeli Avenue

58 Davit Aghmashenebeli Avenue

60 Davit Aghmashenebeli Avenue

60 Davit Aghmashenebeli Avenue

73 Davit Aghmashenebeli Avenue

75 Davit Aghmashenebeli Avenue

75 Davit Aghmashenebeli Avenue (*Illa* Gardens, former *Johann Mayer's* Gardens)

77 Davit Aghmashenebeli Avenue

81 Davit Aghmashenebeli Avenue

103 Davit Aghmashenebeli Avenue

106 Davit Aghmashenebeli Avenue

108 Davit Aghmashenebeli Avenue

115 Davit Aghmashenebeli Avenue

117 Davit Aghmashenebeli Avenue

128 Davit Aghmashenebeli Avenue

133 Davit Aghmashenebeli Avenue

129 Davit Aghmashenebeli Avenue (*Jansugh Kakhidze* Park, former *Barth* Gardens)

149 Davit Aghmashenebeli Avenue

149^a Davit Aghmashenebeli Avenue

150^a Davit Aghmashenebeli Avenue (former Geophysical Observatory building)

2/157 Baku Street

40 Ivane Javakhishvili Street

55 Ivane Javakhishvili Street

69 Ivane Javakhishvili Street

138 Mikheil Tsinaridzishvili Street

30 Arnold Chikobava Street

37/38 Arnold Chikobava Street

3 St Petersburg Street

12/61 St Petersburg Street

51 Dmitry Uznadze Street

68 Dmitry Uznadze Street (former premises of Wetzel's brewery)

4 Luis Pasteur Street

9 Jansugh Kakhidze Street

საარქივო ფოტოები:

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დიმიტრი ერმაკოვის ფონდი – ფონდისპირი, გვ. 10-11, 18-19, 21, 25-27, 29, 31, 37, 50-51, 59, 62, 71, 76, 91, 93, 97, 112, 127, 133, 134, 136, 149, 178-182, 185, 186-187, 189, 192, 217, 240-241

© დუშეთის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი – გვ. 85-86
М. И. Бартенева, Николай Бенуа, Ленинград, 1985 – გვ. 87

Е. И. Кириченко, Русская архитектура 1830-1910-х годов, Москва, 1978 – გვ. 79

© ალექსანდრე ჯავახიშვილის კოლექცია – გვ. 149

Ш. С. Фатуллаев-Фигаров, Архитектурная Энциклопедия Баку, Баку-Амгара, 1998 – გვ. 176

© ისონ ბედეკაძის კოლექცია (დუშეთი) – გვ. 191

© საქართველოს გეოფიზიკურ მეცნიერებათა ინსტიტუტის მუზეუმის არქივი – გვ. 194-195

Тифлис и его окрестности, 1913, Тифлис – გვ. 219

© გივულა რასაქრის არქივი – გვ. 227

© M. Nodia, Geophysikalisches Observatorium Georgiens in Tiflis. Magnetische Abteilung in Karsani (bei Mzcheta), Magnetische Beobachtungen in Karsani, Tiflis, 1926 – გვ. 232

© მიხეილ ნოდიას არქივი – გვ. 233

© საქართველოს მწერალთა სახლი, დიმიტრი ერმაკოვის ალბომი – გვ. 234, 236-237

© გერმანული არქიტექტორების მიერ თბილისისა და საქართველოში აშენებული ნაგებობების თანამედროვე მდგომარეობის ამსახველი ფოტოები გადაღებულია შაია მანას მიერ 1995-2018 წლებში.

გრავიურები:

Max von Thielemann, Streifzuge im Kaukasus, In Persien und In der Asiatischen Türkei, Leipzig, 1875 – გვ. 15

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოსიებ გრიშაშვილის სახელობის თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდი – გვ. 73

© Peter Murray, The architecture of the Italian Renaissance, London, 1986 – გვ. 103, 105, 198

© Ludwig H. Heydenreich und Wolfgang Lotz, Architecture in Italy, 1400-1600, Joint editors: Nikolaus Pevsner and Wolfgang Lotz, London, 1974 – გვ. 105

© David Watkin, English Architecture, London, 2002 – გვ. 73

ნახატები:

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდი – გვ. 17

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნეგატივებისა და ფოტოფონდი – გვ. 238

© Deutsche photothek. [https://pt.wikipedia.org/wiki/Villa_Pisani_\(Lonigo\)](https://pt.wikipedia.org/wiki/Villa_Pisani_(Lonigo)) 04.08.18 – გვ. 73

ლით ბარათები:

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოსიებ გრიშაშვილის სახელობის თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდი – გვ. 52-53

პროექტები:

© საქართველოს ეროვნული არქივის საისტორიო ცენტრალური არქივი – გვ. 32-35, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 68, 75, 84, 85, 107, 109, 110, 113, 114, 124, 131, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 149, 151, 156-158, 161-163, 167, 169, 171, 173-175, 194, 197-201, 205-208, 210-212, 215, 225, 228, 230, 231

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ოსიებ გრიშაშვილის სახელობის თბილისის ისტორიის მუზეუმის („ქარვასლა“) ფონდი – გვ. 46, 53, 57, 59, 63, 65-67, 69, 70, 72, 73, 78, 82, 83, 88, 89, 108, 190, 193, 195, 221, 223, 224

© საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის ნახაზებისა და არქიტექტურული ანაზომების ფონდი – გვ. 125, 150, 177

© Josef Reinhold, Zwischen Aufbruch und Beharrung. Juden und Jüdische Gemeinde in Leipzig während des 19 Jahrhunderts, Dresden, 1999 – გვ. 57

© დიმიტრი თოფურიძის ოჯახის კოლექცია – გვ. 98-99

© Lutz Robbers, 1912 — Hellerau as Spielraum, in: Participation in Art and Architecture: Spaces of Interaction and Occupation, edited by Martino Sterli and Mechthild Widrich. London: I.B. Tauris, 2016 – გვ. 92

ფურნალი ზოდერი, 1873, 1888, 1894 – გვ. 149, 189

ვახტანგ ბერიძე, თბილისის სურათმძღვრება, 1801-1917 წლები, ტ. II, თბილისი, 1963 – გვ. 156

© იოჰან დიკმანის არქივი – გვ. 220, 222, 223

SOURCES OF ILLUSTRATIONS:

Archival photos:

Frontispiece © Georgian National Museum

Pages: 10-11, 18-19, 21, 25-27, 29, 31, 37, 50-51, 59, 62, 71, 76, 91, 93, 97, 112, 127, 133, 134, 136, 149, 178-182, 185, 186-187, 189, 192, 217, 240-241 © Georgian National Museum

Pages: 85, 86 © Dusheti Ethnographic Museum

Page: 87 - М. И. Бартемова, Николай Бенуа, Ленинград, 1985

Page: 79 - Е. И. Кириченко, Русская архитектура 1830-1910-х годов, Москва, 1978

Page: 149 © The Alexander Javakhishvili collection

Page: 176 - Ш. С. Фатуллаев-Фигаров, Архитектурная Энциклопедия Баку, Баку-Анкара, 1998, gv. 119-125.

Page: 191 © The Jason Bedukadze collection (Dusheti)

Pages: 194-195 © The archives of the Museum of the History of Geophysics of Georgia

Page: 219 - Тифлис и его окрестности, 1913, Тифлис

Page: 227 © Gisela Rasper's archives

Page: 232 © M. Nodia, Geophysikalisches Observatorium Georgiens in Tiflis. Magnetische Abteilung in Karsani (bei Mzcheta), Magnetische Beobachtungen in Karsani, Tiflis, 1926,

Page: 233 © Michael Nodia's archives

Pages: 234, 236-237 © The Dmitri Yermakov album © Writer's House of Georgia

©The photographs showing the current state of the buildings designed by German architects were taken by Mala Mania between 1995 and 2018.

Engravings:

Page: 15 - From the book Streifzuge im Kaukasus, in Persien und in der Asiatischen Türkei by Max von Thielmann, Leipzig, 1875

Page: 73 © The Grishashvili Tbilisi History Museum. Georgian National Museum

Pages: 103, 105, 198 © Peter Murray, The Architecture of the Italian Renaissance, London

Pages: 105 © Ludwig H. Heydenreich and Wolfgang Lotz, Architecture in Italy, 1400-1600, edited by Nikolaus Pevsner and Wolfgang Lotz, London, 1974,

Page: 73 © David Watkin, English Architecture, London, 2002

Drawings:

Page: 17 © The Depository of Drawings and Architectural Measured Drawings of the Amiranashvili Museum of Fine Arts (Georgian National Museum)

Page: 238 © The Depository of Photo Negatives and Photographs of The Amiranashvili Museum of Fine Arts (Georgian National Museum)

Page: 73 © Deutsche photothek. [https://pt.wikipedia.org/wiki/Villa_Pisani_\(Lonigo\)](https://pt.wikipedia.org/wiki/Villa_Pisani_(Lonigo)) 04.08.18

Postcards:

Pages: 52-53 © Depository of the Grishashvili Tbilisi History Museum. Georgian National Museum

Designs:

Pages: 32-35, 39, 40, 43, 45, 46, 47, 68, 75, 84, 85, 107, 109, 110, 113, 114, 124, 131, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 149, 151, 156-158, 161-163, 167, 169, 171, 173-175, 194, 197-201, 205-208, 210-212, 215, 225, 228, 230, 231 © Central Historical Archive of the National Archives of Georgia

Pages: 46, 53, 57, 59, 63, 65-67, 69, 70, 72, 73, 78, 82, 83, 88, 89, 108, 190, 193, 195, 221, 223, 224 © Depository of The Grishashvili Tbilisi History Museum. Georgian National Museum

Pages: 125, 150, 177 © The Depository of Drawings and Architectural Measured Drawings of the Amiranashvili Museum of Fine Arts (Georgian National Museum),

Page: 57 - From the publication by Joseph Reinhold

Pages: 98-99 © Family archives of Dimitri Topuridze

Page: 92 © Lutz Robbers, 1912 - Hellerhaus als Spielraum, In: Participation In Art and Architecture: Spaces of Interaction and Occupation, edited by Martino Stierli and Mechthild Widrich, London: I.B. Tauris, 2016

Pages: 149, 189 - , Zodchii journal, 1873, 1888, 1894

Page: 156 - Vakhtang Beridze, Tbilisi Architecture, vol. 2

Pages: 220, 222, 223 - Johann Dizmann's archives